AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 12

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2023

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli
Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2023, №12

ISSN 2224-9257

© ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2023

www. filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

ХУРАМАН МАГЕРРАМОВА
Доцент кафедры азербайджанского языка АМУ,
кандидат филологических наук
email: khuramanmaharramova@gmail.com

СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА
РЕЗЮМЕ

Развиваемый нами подход к лингвокогнитивным исследованиям мы обозначаем как семантико-когнитивный, подчеркивая этим названием основное направление исследования - исследование соотношения семантики языка с концептосферой народа, соотношения семантических процессов с когнитивными.>

Главное положение этой методологии состоит в том, что через изучение семантики языковых знаков можно проникать в концептосферу людей, можно выяснять, что было важно для того или иного народа в разные периоды его истории, а что оставалось вне поля его зрения, в то время как для другого народа это оказывалось существенным. На основе этого методологического положения были разработаны методы когнитивной лингвистики, которые теперь уже позволяют обнаруживать особенности не только национального, но и группового мышления, и все разнообразие индивидуальноавторских концептосфер.

Ключевые слова: макроструктура концепта, денотата концепта, когнитивных признаков, идентификационная зона.

Семантико-когнитивный подход в когнитивной лингвистике (1) исходит из идеи структурной членимости концепта на макро – и микрокомпоненты.

Микрокомпоненты концепта – это отдельные когнитивные признаки, которые в свою очередь объединяются в макрокомпоненты, образуя макроструктуру концепта.

Макроструктура концепта включает: **образный компонент**, который отражает собой базовый образ универсального предметного кода, кодирующий соответствующий концепт как единицу мышления

(включает перцептивные и когнитивные образы) ;

информационный минимум (основное информационное содержание, информационное ядро) – совокупность основных дифференциальных признаков концепта, определяющих его основное содержание и отграничивающие его от сходных концептов; **энциклопедическое содержание** концепта, которое включает дополнительные по отношению к информационному минимуму концепта когнитивные признаки, сведения, приобретаемые носителями языка в ходе получения личного жизненного опыта, обучения, практического взаимодействия с денотатом концепта и т.д. Сюда входят исторические сведения, виды и типы денотата концепта, сведения о частоте встречаемости концептуализируемого явления в реальной действительности и др.

К примеру, для концепта *Москва* – это такие признаки как *древний город*, *основан в 1147 г.*, *место расположения оптовых рынков для челноков, мэр Лужков, мишень для терактов, много иностранцев, долго строился, захватывали французы, не захватили немцы, Город – Герой и т.д.*

Для концепта *гроза* - это такие признаки как *опасна для человека, наиболее опасна шаровая молния, бывает обычно летом, губит самолеты, препятствует полетам, нарушает работу электроприборов, нельзя прятаться под высокими деревьями, вызывает страх у детей* и под.

Концепт *вода - вода бывает голубая, воды часто не бывает, без воды и не туды и не сюды, за воду дорого платить, в воде приятно купаться, зимой вода холодная* и т.д.

Энциклопедических когнитивных признаков в концепте обычно обнаруживается много, но часто они имеют ярко выраженный групповой и индивидуальный характер; энциклопедические признаки являются основой интерпретационного поля концепта; **интерпретационное поле**, включающее когнитивные признаки, тем или иным образом интерпретирующие образ, информационный минимум и энциклопедическое содержание концепта (2,22).

Интерпретационное поле вычленяет в своем составе некоторые зоны. Основные из них таковы.

Утилитарная зона – объединяет когнитивные признаки, выражающие утилитарное, прагматическое отношение людей к денотату концепта, знания, связанные с возможностью и особенностями использования денотата концепта для каких-либо практических целей – его функции, для чего он нужен, чего с его помощью можно достичь, какие последствия для человека несет его использование или применение, каких действий требует уход за денотатом концепта и т.д.

Например:

Концепт *автомобиль – много хлопот, дорого эксплуатировать, удобно ездить летом на дачу, зимой не нужен*;

Концепт *английский язык – сейчас без него никуда*, *необходимый современному человеку;*

Концепт *собака – дорого обходится содержание, от нее шерсть везде валяется, с большой собакой дома спокойнее*;

Концепт *кошка – лечит болезни, приятно гладить*: Концепт *счастье – во многом зависит от везенья*;

Концепт *Москва - агрессивная, суетливая, шумная, богатая, активная, высокомерная, утомительная, место, где есть работа, большая деревня, златолюбивая, политическая, модная, дорогой город*,

Общеоценочная зона – объединяет когнитивные признаки, выражающие общую оценку (хороший, плохой, великолепный, гадкий и т.д.) ;

Концепт *русский язык – хороший, красивый, выразительный*

Концепт *Москва - отвратительная (не люблю), чарующая, гламурная*

Концепт *Ярославль – красивый, любимый*

Регулятивная зона – объединяет когнитивные признаки, предписывающие, что надо, а что не надо делать с денотатом концепта, в сфере, «покрываемой» концептом.

Например:

Концепт *русский язык – его надо учить, надо говорить культурно*;

Концепт *закон – надо охранять, надо соблюдать, наказывать нарушителей, нельзя нарушать*;

Концепт *быт – надо поддерживать, должен быть удобным*; Концепт *зуб – надо вовремя лечить*;

Концепт *собака – нужно кормить, выводить два раза в день*; Концепт *автомобиль – надо ездить по правилам*; Концепт *улица – надо переходить по переходу*;

Концепт *брань - после брани необходимо мириться, в брань между близкими родственниками не должен вмешиваться посторонний человек, не следует бранить за глаза, не следует обращать внимание на брань пьяного человек*а.

Социально-культурная зона – объединяет когнитивные признаки, отражающие связь концепта с бытом и культурой народа: традициями, обычаями, историей, достопримечательностями, конкретными деятелями литературы и искусства, определенными художественными произведениями, прецедентными текстами и под.

Ср.:

концепт *гроза*: *ей посвящены литературные произведения* (*Островский, пьеса «Гроза», Катерина, люблю грозу в начале мая)*; концепт *русский язык - на нем говорят известные люди (Пушкин, Лермонтов,*

Есенин, Ленин), на нем написаны известные литературные произведения («Война и Мир», «я русский бы выучил только за то…», любимые книги, язык любимых книг, чтение книг, «Ночь на Ивана Купала»), источник фольклора (частушки, песни), на нем говорят страдающие люди (бедность, нищета, революции, войны, на нем говорят в деревенской России (луг, поле, березки, деревня, сарафан, кокошник и др).; концепт *брань – характерна для повседневной речи мужчин, рабочих, уголовников, пьяных, тюремных охранников, несвойственна женскому коммуникативному поведению;*

концепт *Москва - стадион «Лужники», есть метро, Кремль, центр - Красная площадь, есть ГУМ и ЦУМ, Большой театр, многонациональная, культурная, бездуховная, политическая, публичная.*

концепт *Ярославль – многочисленные церкви, исторические памятники, памятники искусства, Стрелка*.

Социокультурные признаки часто трудно отграничить от энциклопедических, четкой грани между ними нет (3, 78).

Мифологическая зона - зона, объединяющая когнитивные признаки, сформировавшиеся под влиянием мифологических представлений о денотате концепта, приписываемые денотату концепта стереотипным, мифологическим сознанием. Например:

концепт *русский язык – великий, могучий, свободный;*

концепт *Москва – великая, третий Рим;* концепт *Ярославль - Ярослав Мудрый, медведь, великий, величественный.*

Мифологические зоны обычно выявляются у небольшого количества общественнозначимых концептов.

Идентификационная зона – зона, объединяющая когнитивные признаки, индивидуализирующие концепт, то есть иллюстрирующие типичное материальное воплощение концепта в реальной действительности, конкретный прототип концептуализируемого явления.

Например, в концепте *женщина* в идентификационную зону войдет такие признаки как *Диана, Дашкова, Екатерина II, Елизавета;* в концепте *гроза - Иван Грозный;* в концепте *свободная страна – это не Россия,* в концепте *певица – Алла Пугачева* , в концепте *поэт – Пушкин, Лермонтов* , в концепте *город – Москва. Нью-Йорк, Воронеж*, в концепте *деревня – моя* и т.д.и под.

Идентификационная зона есть в небольшом количестве концептов, допускающих персонифицированное представление.

В ряде концептов отчетливо выделяются *когнитивные слои*. Под когнитивным слоем концепта понимается совокупность когнитивных признаков, отражающих членение содержания концепта по определенному когнитивному признаку. Можно говорить об оценочном и неоценочном

когнитивных слоях, а также о современном и историческом когнитивных слоях (4, 64).

Исторический когнитивный слой включает когнитивные признаки, которые некогда широко обсуждались и имели поэтому языковые обозначения, которые постепенно вышли из широкого употребления и представляют собой лишь исторический срез концепта, отражают своего рода когнитивную память народа.

Исторический когнитивный слой обычно составляют когнитивные признаки, объективируемые устаревшими паремиями или устаревшими словами и фразеологизмами.

Так, в концепте *жена* устарел признак *жену надо бить* (люби жену как душу, тряси ее как грушу), в концепте *брань – надо терпимо относиться к брани* (брань не дым, глаза не выест) и др.

Оценочный слой включает все оценочные признаки – как из зоны общей оценки, так и конкретные признаки из других зон, имеющие оценочный характер (например, отражающие эстетическую (красивый/некрасивый), эмоциональную (приятный/неприятный), интеллектуальную (умный/ глупый), нравственную (добрый/злой, законный/незаконный, справедливый /несправедливый) и под. оценку.

Значительное количество когнитивных признаков, образующих оценочный слой концепта, позволяет говорить об оценочности данного концепта. Можно также говорить об оценочной акцентуации концепта – положительной или отрицательной, в зависимости от преобладания отрицательной или положительной оценки.

Так, в концепте *брань* оценочных когнитивных признаков из общего количества – 118 – выявлено 58; индекс оценочности концепта составляет 0,49. Индекс историчности содержания концепта «Брань» составил 0,4.

Представляется, что все типы макрокомпонентов концепта выделяются во всех концептах, но их объем и яркость могут существенно различаться в разных типах концептов. В некоторых концептах образ занимает значительную часть содержания концепта, может быть много когнитивных образов, в других когнитивные образы могут совершенно отсутствовать, а выявляются лишь перцептивные образы, образное содержание может проявляться слабо. В концептах высокой уровни абстракции (категориях) образ обычно ослаблен, а информационный минимум достаточно объемен. Может существенно различаться объем энциклопедических зон.

Различна структура интерпретационных полей разных концептов. Так. регулятивные, мифологические идентификационные зоны выделяются не у всех типов концептов.

Таким образом, при сохранении макроструктуры концепта – образ, информационное, энциклопедическое содержание и интерпретационное поле –

объем и структура каждого из этих компонентов варьирует в зависимости от конкретного типа описываемого концепта. Сравнение концептов по объему структурных компонентов позволяет делать выводы об особенностях концептуализации действительности, отраженной в этих концептах, позволяет сравнивать концепты по структуре и устанавливать их когнитивную специфику, выявлять особенности когнитивной картины мира народа.

Литература

1.Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико-когнитивный анализ языка. Изд.2. перераб и доп.Воронеж: «Истоки». 2007.

2.Катуков С.С. Лексико-фразеологическая объективация концепта *брань* в русском языке. Автореф. дисс… канд. филол. наук. Воронеж, 2006.

3.Тавдгиридзе Л.А. Концепт русский язык в русском языковом сознании. Автореф. дисс… канд. филол. наук. Воронеж, 2005.

4.Фисенко О.С. Концепт гроза в русском языковом сознании. Автореф. дисс… канд. филол. наук. Воронеж, 2005.

Huraman Magerramova

Structural organization of the concept
SAMMARY

We designate the approach we are developing to linguocognitive research as semantic-cognitive, emphasizing with this name the main direction of research - the study of the relationship of the semantics of language with the conceptual sphere of the people, the relationship of semantic processes with cognitive ones.>

The main point of this methodology is that through the study of the semantics of language signs, one can penetrate into the conceptual sphere of people, one can find out what was important for a particular people in different periods of its history, and what remained out of his field of view, while for another people it turned out to be essential. On the basis of this methodological position, methods of cognitive linguistics have been developed, which now make it possible to detect the peculiarities of not only national, but also group thinking, and the whole variety of individual author's conceptual spheres.

Keywords: macrostructure of the concept, denotation of the concept, cognitive features, identification zone.

Xuraman Məhərrəmova

Konseptin struktur təşkili

Xülasə

Linqvokognitiv tədqiqatlarda yanaşmanı semantik-idrak prinsipi ilə təyin edirik, Belə tədqiqat istiqamətində dilin semantikasıidentifikasiyası, xalqın konseptosferi ilə əlaqəsini, semantik proseslərin idraklaə əlaqəsini öyrənirik.

Bu metodologiyanın əsas mövqeyi ondan ibarətdir ki, dil işarələrinin semantikasının öyrənilməsi yolu ilə insanların konseptosferinə nüfuz etmək, tarixinin müxtəlif dövrlərində müəyyən bir xalq üçün nəyin vacib olduğunu və nəyin görmə sahəsindən kənarda qaldığını öyrənmək mümkündür.

Dil sistemini öyrənmək üçün çox vacib şərtlərdən biridir. Bu metodoloji müddəa əsasında idrak dilçiliyinin nəzəriyyəsi hazırlanmışdır, bu da artıq təkcə milli deyil, həm də qrup təfəkkürünün xüsusiyyətlərini və fərdi konsepsiyaları bütün müxtəlifliyini aşkar etməyə imkan verir.

Açar sözlər: konsepsiyanın makroyapısı, konsepsiyanın denotatı, idrak xüsusiyyətləri, identifikasiya zonası.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: professor Nadir Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NİLUFƏR MƏMMƏDZADƏ
nilufar.mammadzada@gmail.com
Odlar Yurdu Universiteti, II kurs,magistr
2 Koroğlu Rəhimov küçəsi, Bakı

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

İngilis və azərbaycan dillərində keçmiş zaman formalarının müqayisəli təhlili müxtəlif sistemli dillərin tipoloji cəhətdən öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir. Burada hər iki dilə məxsus keçmiş zaman formalarındakı spesifik struktur-semantik süsusiyyətlər üzə çıxır, universal və diferensial cəhətlər ayırd edilir.

Prof.A.Axundovun fikrincə, keçmiş zaman çox ümumi və geniş məfhumdur. Müəyyən hal və hərəkət danışıq vaxtından bir saniyə əvvəl olduğu kimi milyon illər əvvəl fəaliyyət göstərə bilər.Bundan başqa həmin hal və ya hərəkət keçmiş zamanın müxtəlif parçalarında (hissələrində) ola bilər(1, s.43)..

Müasir ingilis dilində keçmiş zamanın 4 əsas forması (The Past İndefinite Tense Form-keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması, The Past Perfect Tense Form-keçmiş zamanın bitmiş forması, The Past Perfect Continuous Tense Form-keçmiş zamanın davam edib bitmiş forması) vardır (3, s.322).

İngilis dili ilə qarşılaşdırılan müasir Azərbaycan dilində isə keçmiş zamanın işin qəti bitib-bitməməsini nəzərə alaraq iki forması fərqləndirilir: 1) keçmiş zamanın sadə formaları; 2) keçmiş zamanın mürəkkəb formaları.

İngilis dilində keçmiş zamanın indefinite-qeyri müəyyən forması Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zamanla (-dı[4]) uyğunluq təşkil edir. Lakin Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zaman forması –dı,-di,-du,-dü şəkilçisinin feil əsasında bitişməsi ilə düzəlir. Məsələn, verdi, satdı, öldü, gördü və.s.

İngilis dilində isə keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının əmələ gətirilməsinin vahid bir qaydası mövcud deyildir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində bu formanın düzəldilməsində qaydalı,qaydasız və qarışıq feillər əsas rol oynayır.

-ed morfoloji göstəricisi qaydalı feillə əmələ gələn keçmiş zamanın qeyri müəyyən formasının düzəldilməsində fəal mövqe tutur. Belə ki, feilin məsdər formasından to ədatı atılır və bütün şəxslərdə eyni olaraq feilin sonuna –ed göstəricisi artırılır.

Tək	Cəm
I worked	We worked
You worked	You worked
He(she) worked	They worked

Bu paradiqmadan fərqli olaraq, Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zaman şəxslər üzrə dəyişir və bu dəyişmə aşağıdakı kimidir:

Tək	Cəm
Mən aldım	Biz aldıq
Sən aldın	Siz aldınız
O aldı	Onlar aldılar

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması ingilis dilində daxili fleksiyaya, şühudi keçmiş zaman isə Azərbaycan silində dördvariantlı şəkilçiyə əsaslanır.

Azərbaycan dilində keçmiş zamanın digər struktur tipologiyasında –mış göstəricisi mühüm yer tutur. Keçmiş zaman –dı göstəricisində keçmişdə baş verən iş, hal və ya hərəkətləri güclü mövqedə əks etdirdiyi halda , -mış göstəricisi zəif mövqedə çıxış edir. –dı göstəricisi iş,hal və ya hərəkətin qəti icra edildiyini bildirdiyi halda , icra prosesi ön plana çəkildiyi halda, -mış göstəricisində hal və hərəkətin özü nəzərə daha çox çarpır. "Nəqli keçmiş isə icra olunmuş iş, hal və ya hərəkətin özünü deyil, onun nəticəsini bildirir.Yəni keçmiş zamanın bu növündə iş, hal və hərəkətin özündən çox onun nəticəsi ön plana çəkilir" (5,s.325).

İngilis dilində keçmiş qrammatik zaman 4 formada təzahür etdiyi halda müasir azərbaycan dilində 3 formada (-dı,-mış,-ıb) öz əksini tapır.

-mış və -ıb eyni məna daşıyan sinonim variantlardır. Strukturda olan bu ikili xüsusiyyət Azərbaycan dilinin keçmiş zamanını ingilis dilinin keçmiş zamanından forma cəhətdən fərqləndirir..

"Azərbaycan dilinin qrammatikası"nda qeyd olunub: "Feilin nəqli keçmiş zamanının iki forması vardır. Bu formalar şərti olaraq nəqli keçmişin birinci forması və nəqli keçmişin ikinci forması adlanır. Nəqli keçmişin bu formaları ancaq morfoloji əlamətlərinə görə bir-birindən fərqlənir" (2,s.134)

Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də, xüsusən XIV-XIX əsrlərdə həm –mış, həm də -ıb formaları işlək olmuşdur (7,s.15).

Dəmirçizadə və D. Quliyev 30-cu illərdə yazdıqları qrammatikada sadə keçmiş zamanın üç formasını-yaxın keçmiş (-dı[4]), uzaq keçmiş (-mış[4]) və nisbi keçmiş (-ıb) olduğunu göstərmişlkər (6,s.76).

Azərbaycan dilçiliyində idi və imiş hissəciklərinin keçmiş zamanın mürəkkəb formasını əmələ gətirib-gətirməməsi haqqında iki nöqteyi-nəzər mövcuddur. Məsələn, A.Axundov "Feilin zaman kateqoriyası" adlı namizədlik dissertasiyasında yalnız iki keçmiş zamandan (-dı, mış,ıb) bəhs etmiş , idi köməkçi feilinin keçmiş zamanın mürəkkəb formasının əmələ gəlməsində rolu olmadığını göstərmişdir. Onun fikrincə, idi ayrıca, müstəqil qrammatik kateqoriya kimi "feil" bölməsində öyrənilir.

Bəzi dilçilər Z.Budaqov, N.Dmitriyev, T.Əfəndiyeva isə -idi və -imiş hissəciklərini keçmiş zamanın müstəqil forması hesab edirlər (8,s.176).

Keçmiş zamanın başlıca əlaməti ondan ibarətdir ki, onun əhatə etdiyi dövr zaman, danışıq anından əvvəl bitir.

Hərəkətlə danışıq anı arasında qalan vaxtın nə qədər olması bir o qədər də önəmli deyil, həmin vaxt minimal ola bilər. Mühüm olan hərəkətin əhatə etdiyi zaman dövrünün bitməsi faktıdır.

I.Rəhimov, T. Hidayətzadə göstərirlər ki, keçmiş continuous zaman forması Azərbaycan dilinə indiki zamanın hekayə forması qyri-qəti gələcək zamanın hekayə forması ilə tərcümə edilir. Məsələn, I was reading at 5 o'clock yesterday – Dünən saat 5-də mən oxuyurdum. He was always coming to our garden – O,həmişə bizim bağa gəlirdi (4, s.115).

Hər iki dildə həmin zaman formaları hələ bitməmiş , dəqiq bir vaxtda və ya müəyyən zaman müddətində davam etməkdə olan hərkətləri ifadə edir.

İngilis dilində perfect zaman forması formal cəhətdən Azərbaycan dilinin uzaq keçmiş zaman formasına uyğun gəlir.

İngilis dili	Azərbaycan dili
Keçmiş Perfect zaman forması	Uzaq keçmiş zaman forması

İngilis dilində keçmiş perfect zaman forması keçmişdə müəyyən bir vaxta qədər bitmiş hərkəti ifadə etmək üçün istifadə olunur. Həmin hərəkəti reallaşdıran zaman ingilis dilində bir sıra vasitələrlə qeyd edilir:

a) Zaman məzmunlu zərflərlə. Cümlənin içərisində zaman bildirən sözlər iştirak edir. Məsələn:

İngilis dilində:

Ten years before, they had arrived together in the wall,…(J.Fenimore).

Azərbaycan dilində:

Saat beşdə gəlinin iri qonur gözləri yaşarırdı.Görünür, atası haçansa,haradansa Kürün aşağısındakı uzaq kəndlərin birindən gətirmişdi (İ.Şıxlı).

b) Feili bağlama tərkibli cümlələrlə. Uzaq keçmiş Azərbaycan dilində keçmiş zamanın mürəkkəb formalarından biridir. Azərbaycan dilində uzaq keçmişin birinci və ikinci formaları icra olunmuş hərəkətdən əvvəlki hərəkəti və ya uzaq keçmişdə icra olunmuş iş və hərəkəti ifadə edir.

Hər iki qarşılaşdırılan dildə keçmiş perfect və uzaq keçmiş zamanlar feili bağlama tərkibli cümlələrdə də işlədilir. Məsələn: İngilis dilində:

The young ladies had again taken their seats beside the workstand. While their aunt. Miss Jeanette Peyton. With draw to supper-in-tend the preparations necessary to appease the hunter of their unexpected visitor (J.Fenimore Copper).

Azərbaycan dilində:

Köç gəlib Gümücə kəndinə çatanda bu kəndin əhalisi yatmışdı (S.S.Axundov).

Uzaq keçmişin digər forması Azərbaycan dilində -mış, -miş, -muş, müş morfoloji göstəricisinin feil əsasında birləşməsi və bu modelə idi və yaxud imiş bağlamasının qoşulması ilə əmələ gəlir:

İngilis dilində:

As Nan had predicted, no place had been set this evening for Miss Handforth (I.Murdoch).

Azərbaycan dilində:

İşlər əvvəl yaxşı gedirmiş. O, taxtanın ayaq tərəfində divara qısılıb oturmuş idi. Əli qoynunda dayanmış gəlin gözünü pəncərəyə zilləmiş idi. (İ.Şıxlı).

İngilis dilində keçmiş perfect continuous zaman forması formal cəhətdən Azərbaycan dilində mövcud olan davam edən keçmiş zamana uyğun gəlir.

İngilis dili	Azərbaycan dili
Keçmiş Perfect Continuous zaman forması	Davam edən hərəkət

İngilis dilində keçmişdə müəyyən vaxtdan əvvəl başlamış, müəyyən vaxta qədər davam etmiş və həmin vaxtda da davam etməkdə olan davamlı iş və hərəkətin for an hour, for a week, for a long time və.s zaman məzmunlu leksik vahidlərlə işlədilərsə, bu halda həmin dildə keçmiş Perfect Continuous zaman formasından istifadə olunur. Məsələn, I had been working for an hour when you came (keçmiş Perfect Continuous zaman forması).

A.Axundovun fikrincə, bu onun eyni zamanda indiki zaman məzmununu da bildirməsi ilə əlaqədardır. Nəqli keçmişin bu xüsusiyyəti daha çox poeziyada özünü göstərir (1,s.66) .

Hərəkətin bitkinliyi, davamlılıq və təkrarlılıq tərz mənaları ingilis dilində 4 zaman formasının hamısı ilə ifadə oluna bildiyi halda, nəticəlilik tərz yalnız perfektlə ifadə olunur. İstənilən qrammatik formanın mənasını seçərkən onun tarixən keçdiyi mürəkkəb inkişaf yolunu nəzərə almaq lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A.A Feilin Zamanları , Bakı , 1961,139 s.

2. Adilov M.İ, Verdiyeva Z.N, Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, Bakı, Maarif, 1986,364 s.

3. Müasir Azərbaycan dili .Morfologiya.II c,Bakı, Elm, 1980, 510 s.

4. Budaqov R.A Dilçiliyə dair oçerklər.Bakı,Azərnəşr, 1956,286 s.

5. Dəmirçizadə Ə, Quliyev D. Qrammatika.Bakı,1938.

6. Rəhimov İ,Hidayətzadə T. İngilis dilinin praktik qrammatikası, Bakı,Maarif,1966,314 s.

7. Велиев И.Д Формы прошедшего времени в писменных памятниках Азербайджанкого языке XIV-XIX вв.Баку,АКД,1969,22с.

8. Эфэндиева Т.К вопросы о котории прошедшего времени глагола в современном Азербайджанском языке//ВКВНГЯ,1968,с 168-181.

Nilufər Məmmədzadə

İngilis və Azərbaycan dillərində keçmiş zaman formalarının müqayisəli təhlili

Nəticə

Bu məqalə keçmiş zamanın xüsusiyyətlərini araşdırır. Keçmiş zaman çox ümumi və geniş məfhumdur. Azərbaycan və ingilis dillərində keçmiş zaman arasındakı fərqlər qeyd olunur.

Keçmiş zamanın əsas xüsusiyyəti onun əhatə etdiyi dövrün danışıq anından əvvəl başa çatmasıdır. Alimlərin rəyləri əsasında keçmişin xüsusiyyətləri vurğulanır. Keçmiş zamanın növləri hər iki dildə müzakirə olunur. Burada hər iki dilə məxsus keçmiş zaman formalarının spesifik struktur-semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarılır.

İngilis dilində qrammatik keçmiş zaman 4 formada təzahür etdiyi halda, müasir Azərbaycan dilində 3 formada (-di,-miş,-ıb) əks olunur.

Qeyd olunur ki, ingilis dilində mükəmməl zaman Azərbaycan dilində uzaq keçmiş zaman formasına uyğun gəlir. Hər iki dildə keçmiş zaman formalarının müqayisəli təhlili müxtəlif sistemli dillərin tipoloji cəhətdən öyrənilməsi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Hər hansı qrammatik formanın mənasını seçərkən onun tarixi inkişafının mürəkkəb yolunu nəzərə almaq lazımdır.

Nilufar Mammadzade

Comporative analysis of past tense forms in English and Azerbaijani languages.

Summary

This article examines the characteristics of the past tense. Past tense is a very general and broad concept.

Differences between the past tense in Azerbaijani and English languages are noted.

The main characteristic of the past tense is that the period covered by it ends before the moment of speaking .The features of the past are emphasized based on the opinions of scientists. The types of the past tense are discussed in both languages. Here, the specific structural-semantic features of the past tense forms belonging to both languages are revealed.

While the grammatical past tense in English is manifested in 4 forms, it is reflected in 3 forms (-di,-mish,-ıb) in the modern Azerbaijani language.

It is noted that the perfect tense in the English language corresponds to the form of the distant past tense in the Azerbaijani language. Comparative analysis of past tense forms in both languages is very important for typological study of different system languages.

When choosing the meaning of any grammatical form, it is necessary to take into account the complex path of its historical development.

Нилуфар Мамедзаде

Сравнительный анализ форм прошедшего времени в английском и азербайджанском языках.

Резюме

В данной статье рассматриваются характеристики прошедшего времени. Прошедшее время – очень общее и широкое понятие. Отмечаются различия между прошедшим временем в азербайджанском и английском языках. Основной характеристикой прошедшего времени является то, что период, охватываемый им, заканчивается до момента произнесения речи. Подчеркиваются особенности прошлого на основе мнений ученых. Обсуждаются типы прошедшего времени в обоих языках. Здесь выявляются специфические структурно-семантические особенности форм прошедшего времени, принадлежащих обоим языкам.

Если в английском языке грамматическое прошедшее время проявляется в 4 формах, то в современном азербайджанском языке оно отражено в 3 формах (-ди,-миш,-ыб).

Отмечено, что совершенное время в английском языке соответствует форме далекого прошедшего времени в азербайджанском языке. Сопоставительный анализ форм прошедшего времени в обоих языках очень важен для типологического изучения языков разных систем.

При выборе значения любой грамметической формы необходимо учитивать сложный путь ее исторического развития.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: dos.Nəsirova Ülviyyə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA SƏİDƏ QUBAD QIZI
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun magistrantı
seide9146@gmail.com

MOLLA PƏNAH VAQİFİN YARADICILIĞINDA BƏDİİ SUAL VƏ BƏDİİ XİTABIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan ədəbiyyatında erkən realizm dövrünün görkəmli nümayəndəsi olan Molla Pənah Vaqif dilimizin milliləşməsində böyük rol oynamışdır. Əruz vəznli şeirlərində klassik şeir ənənəsinin təsiri qalsa da, heca vəznli şeirlərində xalq danışıq dilinin üstünlük təşkil etməsi onu digər sənətkarlardan fərqləndirir. Şairin yaradıcılığında, təkrarsız poeziyasında XVIII əsr bütün ziddiyyətləri ilə öz əksini tapır. Azərbaycan ədəbiyyatının yeni yolda və istqamətdə formalaşması, aşıq şeir janrlarının yazılı ədəbiyyatda inkişaf etməsi, ifadə tərzinin mücərrədlikdən konkretliyə, çoxqatlılıqdan sadəliyə doğru dəyişməsində Vaqif poeziyasının mühüm yeri var. Şair nikbin əhvali-ruhiyyəli yaradıcılığı ilə yeni mərhələdə daha bir ədəbi məktəbin yaranmasına nail olmuşdur.

Molla Pənah Vaqif müxtəlif poetik fiqurlardan istifadə edərək, ənənəvi Şərq poeziyasını xatırladan, bəzən də tamamilə fərqlənən əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Onun yaradıcılığında klassik şeir ənənəsi və folklor birləşərək, sintez şəklində üzə çıxır.

Vaqif poeziyasında bədii sual və bədii xitabın növ rəngarəngliyi, işlənmə xüsusiyyətləri müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Bədii sualın ritorik, istiğfəm, təcahülül-arif, bənzətmə xarakterli sual kimi növləri, xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu suallar cavabı özündə ifadə olunan, başqa bir cavaba ehtiyacı olmayan suallardır və bədiyyatın, məna gözəlliklərinin, ifadə tərzinin göstəricisidir.

Bədii xitabın kimə və nəyə müraciət olunmasına görə bir neçə cür təsnif etmək mümkündür. Azərbaycan ədəbiyyatında Tanrıya, yaradana müraciət həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində ən çox işlənən xitablardandır. Bundan başqa, məşuqa xitab, təbiətə və təbiətdəki canlılara, cansız varlıqlara xitaba da çox rast gəlinir. Bəzən lirik qəhrəman özünə xitab edərkən məsləhət verməsi, təəssüflənməsi, sevinməsi, peşman olması kimi düşüncələri də özündə ifadə edir.

Vaqif şeirlərində bədii xitabı epitetlə, təşbehlə, metaforla birgə işlədərək, ikiqat poetik gözəlliklər yaradır. Bütün bunlar məqalədə bədii nümunələr gətirməklə daha da aydın şəkildə göstərilir.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Molla Pənah Vaqif, bədii sual, bədii xitab, poeziya

Мамедова Саида Губад гызы

Особенности художественного вопроса и художественного обращения в творчестве Моллы Панаха Вагифа

Молла Панах Вагиф – видный представитель эпохи раннего реализма в азербайджанской литературе, сыграл большую роль в национализации нашего языка. Хотя в его работах арузского стихосложения сохраняется влияние классической поэтической традиции, преобладание разговорной речи в его силлабических стихах отличает его от других поэтов. XVIII век со всеми его противоречиями отразился в творчестве поэта и его уникальной поэзии. Поэзия Вагифа занимает важное место в становлении азербайджанской литературы на новый путь и направление, развитии жанров ашугской поэзии в письменной литературе, изменении стиля выражения от абстрактного к конкретному, от многослойности к простоте. Поэту своим оптимистическим творчеством удалось создать еще одну литературную школу на новом этапе.

Используя различные поэтические образы, Молла Панах Вагиф создавал произведения, напоминающие традиционную восточную поэзию, иногда совершенно разные. В его творчестве традиции классической поэзии и фольклора соединяются и раскрываются в форме синтеза.

Разновидности художественного вопроса и художественного обращения, особенности обработки по-разному проявляются в поэзии Вакифа. Особенно привлекают внимание такие виды художественных вопросов, как риторический, истигфам, таджахуль-уль-ариф, вопрос-сравнение. Эти вопросы являются самовыраженными вопросами, которые не требуют другого ответа и свидетельствуют о творческом подходе, красоте смысла и стиле выражения.

Художественное обращение можно классифицировать несколькими способами в зависимости от того, кому и чему оно адресовано. В азербайджанской литературе обращение к Богу-создателю является одним из наиболее часто употребляемых обращений как в прозаических, так и в стихотворных произведениях. Кроме того, очень распространено обращение к возлюбленному или возлюбленной, к природе и живым существам в природе, к неживым существам. Иногда, когда лирический герой обращается к самому себе, он выражает и такие мысли, как совет, сожаление, радость, сожаление.

Вагиф создает двойную поэтическую красоту, используя в своих стихах художественное обращение с эпитетом, сравнением и метафорой. Все это еще более наглядно показано на художественных примерах в данной статье.

Ключевые слова: Азербайджанская литература, Молла Панах Вагиф, художественный вопрос, художественное обращение, поэзия

Mamedova Saida Gubad

Features of the artistic question and artistic appeal in the works of Molla Panah Vagif

Molla Panah Vagif, a prominent representative of the early realism era in Azerbaijani literature, played huge role in the nationalization of our language. Although his works of aruz versification retain the influence of the classical poetic tradition, the predominance of colloquial speech in his syllabic verse distinguishes him from other poets. The 18th century with all its contradictions was reflected in the works of the poet and his unique poetry. Vagif's poetry occupies an important place in the formation of Azerbaijani literature on a new path and direction, the development of genres of ashug poetry in written literature, and the change in style of expression from abstract to concrete, from multi-layered to simple. The poet, with his optimistic creative works, managed to create another literary school at a new stage.

Using various poetic characters, Molla Panah Vagif created works that were reminiscent of traditional oriental poetry, sometimes completely different. In his works, the traditions of classical poetry and folklore are combined and revealed in the form of synthesis.

Varieties of artistic question and artistic appeal, features of processing are manifested in different ways in Vagif`s poetry. Particularly attracting attention are such types of artistic questions as rhetorical, istigfam, tajahul-ul-arif, comparison question. These questions are self-expressive questions that require no other answer and indicate creative approach, beauty of meaning and style of expression.

Artistic appeal can be classified in several ways depending on who and what it is addressed to. In Azerbaijani literature, the appeal to God, the Creator, is one of the most frequently used appeals in both prose and poetic works. In addition, it is very common to refer to a beloved one, to nature and living beings in nature, to non-living beings. Sometimes, when the lyrical hero turns to himself, he also expresses thoughts such as advice, regret, joy, regret.

Vagif creates double poetic beauty by using artistic appeal with epithet, simile and metaphor in his poems. All this is even more clearly shown in artistic examples in this article.

Key words: Azerbaijani literature, Molla Panah Vagif, artistic issue, artistic appeal, poetry

MOLLA PƏNAH VAQİFİN YARADICILIĞINDA BƏDİİ SUAL VƏ BƏDİİ XİTABIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Anadilli poeziyamızda işlənən poetik fiqurların tədqiqinə aid materialları nəzərdən keçirərkən bədii sual və bədii xitabın müxtəlif növləri və işlənmə xüsusiyyətlərinin olduğunu müəyyənləşdirdik. Bədii əsərlərdə sual cümlələri müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Monoloq, dialoq, poliloq xarakterli mətnlərdə işlənən sual cümlələri əsasən məlumat əldə etmək, izaha ehtiyacı olan məsələlərin açıqlanması üçün istifadə olunur. Bədii ədəbiyyatda xüsusiyyətlərin dəqiqləşdirilməsi, fərqləndirilməsi və ya məqsədin, hadisənin qabardılması, iqrar və inkar olunması üçün sual cümlələrinin rolu böyükdür. Bu cür sual cümlələri "bədii sual" və ya "poetik sual" da adlanır, yəni cavab tələb etmir. Bəzi ədəbiyyatlarda ritorik sual da adlandırılır. "Ritor" sözü yunan sözü olub, "gözəl danışıq müəllimi" anlamına gəlir. Bütün ritorik suallar bədii sualdır, lakin bütün bədii suallar ritorik suallar sayılmır. Belə ki, bədii sualın ritorik sualdan başqa müxtəlif növləri və işlənmə rəngarəngliyi var.

Rus və qərb ədəbiyyatında sual cümlələrinin üç növü göstərilir. Əsli, ritorik və mediativ sual cümlələri milli ədəbiyyatımız üçün də xarakterikdir. Ə.Nəcəfov "Füzuli-şairin yaradıcılıq psixologiyası" adlı monoqrafiyasında klassik və müasir ədəbiyyatımızda işlənən bədii sualların altı növünü fərqləndirərək izah edir. (8.s.117)

1. ritorik sual
2. mediativ sual (istiğfəm)
3. təcahülül-arif
4. bənzətmə xarakterli sual
5. həyəcanlı sual
6. sual və cavab (münazirə)

A. Bəylərovanın üslubi fiqurların dilimizdə üslubi-semantik və ekspressiv-emosional müxtəlifliyi, bədii əsərlərdə işlənmə xüsusiyyətləri, səbəbləri, növ çalarları barədə bəhs etdiyi "Bədii dildə üslubi fiqurlar" adlı monoqrafiyası ritorik suallar barəsində bizə daha geniş məlumat verir. Həm dilçilikdə üslubi fiqur kimi, həm də ədəbiyyatşünaslıqda poetik fiqurlar kimi tanıdığımız modellərin bədii dilimizdə funksional-struktur imkanlarının nə qədər rəngarəng olduğunu nəzərimizə çatdırır. Ritorik suallar barədə yazır: "Ritorik sualın fünksiyası diqqəti cəlb etmək, təsiri qüvvətləndirmək, emosional tonu artırmaq, həyəcan, coşqunluq yaratmaqdır"... (2.s.32)

Ritorik sual həm klassik, həm də müasir ədəbiyyatımızda çox işlənən məntiqi poetik fiqurdur. Digər növlərdən şərtiliyi ilə seçilən bu fiqur cavabı əvvəldən bəlli olan cümlələrdir. Ona görə də oxucu tərəfindən cavab tələb olunmur. Bir çox poetik fiqurlar kimi, ritorik sual da mənşəyini Qurandan götürmüşdür. İkinci şəxsin dilindən verilən bu suallar başqaları tərəfindən inkar edilən məsələni, hadisəni, halı iqrar edir. Vaqifin yaradıcılığında da bu cür suallar fərqli və özünəməxsus şəkildə işlənmişdir:

Salmaq nəzərindən məni cananə düşərmi?

Tərk eyləmək öz qulunu sultanə düşərmi?.. (7.s.150)
Və yaxud:
Mənə bir şəfqətin var, günüm ya zar olsunmu?
Əvvəlkindən betər, yoxsa, dili- bimar olsunmu?
Sinəmdə yerbəyerdən yarələr xunbar olsunmu?
Gecələr gözlərim ta sübhətən bidar olsunmu?
Səhər axşamadək möhnətdə bağrım qan keçsinmi?.. (7.s.202)

bu nümunələrdə diqqətimizi ilk növbədə sual ədatının işlənməsi cəlb edir. Xəbəri təsdiqdə olan və sual ədatı ilə işlənən fikir sanki inkar olunmasını gözləyir. *"düşərmi?"-"düşməz", "dili-bimar olsunmu?"- "dili-bimar olmasın*" kimi anlaşılır. Ona görə də sual cümlələri məntiqi poetik fiqur hesab olunaraq məna gözəllikləri yaradır.

İstiğfəm ədəbiyyatımızda geniş istifadə olunan bədii sual növlərindəndir. Vaqif daxili hiss və həyəcanını əks etdirmək, iztirab və ya duyğularını ifadə etmək məqsədilə istifadə edir. Burada isə sual birinci şəxsin dilindən verilir. İnkar xarakteri daşıyır, amma fikir iqrar olunur.

"Əgər sual təsdiq formada qoyulubsa, o zaman inkar cavab meydana çıxır. Əksinə, -ma, -mə inkar şəkilçisindən və ya inkarlıq bildirən "deyil", "yox" sözlərindən ibarət inkar formada olan sualda təsdiq təsəvvür edilir". (2.s.32)

*Vaqif ər olan övrətə heyran necə **olmaz***
Çağ etsə damağın?
*Heyran ki, olur bəndeyi – fərman necə **olmaz?***
Sözün sölə sağın... (7.s.210)

bu nümunələrdə isə suallar bir qədər fərqli qoyulub. Həm burada xəbər inkarda, həm də sual əvəzliklərinin vasitəsilə işlənib. "Heyran necə olmaz?"- "heyran olar", "fərman necə olmaz?"-"fərman olar" kimi başa düşülür.

Təcahülül-arif (heyranlıq bildirən sual) bədii sual növlərindən biri olaraq arifin qəsdən bildiyini danması kimi tanınır. Şair "bilmirəm", "bilməzəm" kimi sözlər vasitəsilə bildiyini danır, əslində inkar olunanı iqrar edir. Yara və onun gözəlliyinə heyranlığı, yeri gələndə onu mədh etmək, yeri gələndə məzəmmət etmək bu poetik vasitə ilə mükəmməl nəticələnir. Bu barədə müxtəlif müəlliflərin fikri də fərqlidir. Mahirə Quliyeva oxşar cəhətlərinə baxmayaraq, təcahülül-arif poetik fiqurunu sual cümlələrindən ayırır. "Bu müqayisə sual şəklində elə incə tərzdə qurulur ki, müəllif verdiyi bənzətmədə özünü bilərəkdən bilməməzliyə vurur. Şairin münasibəti cavabsız qalsa da, onu şeirin məzmunundan bilmək olur". (5.s.291)

Eyni fikri digər müəlliflərdən də oxuyuruq. Əzizağa Nəcəfov bu fiqur barəsində yazır: "...predikativlik əlamətləri ilə işlədilməsi sual cümlələrindən daha çox nəqli xarakterli söyləmlər üçün səciyyəvidir"...(8.s.120)

Mahirə Quliyeva "Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərində müəllifin özünü qəsdən saf, cahil, avam kimi təqdim edərək xahiş, rica, mədh, töhmət, tənə kimi məqsəd çalarlığını ümümi şəkildə üç cür təsnif edir:

a) məhəbbətin heyrətini bildirərkən qəsdən özünü bilməməzliyə vurmaq;
b) məzəmmət məqsədilə mübaliğə edilən təcahülül-arif
c) mədh məqsədilə mübaliğə edilən təcahülül-arif

Səni badi-səbamı, eylədi agah halımdan?
Eşitdin yoxsa bir səs naleyi-bietidalımdan?.. (7.s.189)

Burada müəllif təcahülül-arif vasitəsilə heyrət bildirir. Aşiq məşuqun həsrətindən durmadan nalə çəkir. Ya səhər yeli onu agah etmişdir, ya da naləsinin səsini eşitmişdir.

Ucundan ,ey güli-rəna, ömrüm badə getsinmi?
Axıb bu qanlı yaşım, sel olub bərbadə getsinmi?.. (7.s.202)

Burada isə aşiq məşuqunu sanki məzəmmət edir, həm də təcahülül-arif mübaliğəli işlənmişdir.

Zənəxdan çevrəsində zülfi-müşkəfşanmıdır, yarəb?
Gülün yanında yoxsa dəsteyi-reyhanmıdır, yarəb?
Bu nazik ləli-ləb ol qönçeyi-xəndanmıdır, yarəb
Sədəf ağzındakı dürdaneyi-dəndanmıdır, yarəb?.. (7.s.201)

Bu nümunədə müfəssəl təşbeh işlənmişdir. Bəzən çox istifadə olunan bədii vasitələr bir-birilə vəhdətdə işlənir. Təcahülül-arif də çox zaman təşbeh üzərində qurulur. Bir hadisə və ya əşya digəri ilə müqayisə edilir. Lakin müəllifin hansını nəzərdə tutduğu dəqiq bilinmir.

Heca vəznli şeirlərində bədii sualın müxtəlif şəkildə işləndiyini nəzərdən keçirək:

Siyahtel görmədim Kür qırağında
Məgər heç yaşılbaş olmaz bu yerdə?.. (7.s.23)

Və yaxud:

Qaşa, gözə sürmə nə gözəl çəkdin?
Cilvələnib zülfə həm seyqəl çəkdin,
Eyləməzdim bu gümanı mən sənə... (7.s.28)

burada təcahülül-arif həm heyranlıq, həm də məzəmmət bildirir.

Tutilər söz təhrin danışsa yüz gəz,
Belə şirin-şirin danışa bilməz.
Ağ əllərin olub əcayib gülgəz,
Qana batıb yoxsa hənalanıbdır?.. (7.s.124)

burada heyranlıq bildirən sual metaforla müqayisəli şəkildə verilib.

Vaqifin yaradıcılığında bədiyyat və məna gözəlliklərindən bəhs edərkən, **bədii xitabın** müxtəlif şəkildə işlənən poetik vasitə olduğunu görürük. Klassik poeziyamızda, eləcə də müasir bədii əsərlərdə çox istifadə olunan vasitədir.Xitablar epitetlə, təşbehlə, metaforla birlikdə işləndikdə təsir qüvvəsi daha da artır, bədiilik

özünü ən gözəl şəkildə təzahür etdirir. Bədii xitab Vaqifin şeirlərində müxtəlif məqamlarda işlənir.

Ya rəbbi, bu şəhrə, o üzü mah gələydi,
Gedəydi bu zülmət,.. (7.s.204)

Və yaxud:

O alma yanağı, büllur buxağı,
Allah, bədnəzərdən səlamət eylə!.. (7.s.26)

Tanrıya, yaradana xitab digər klassiklərimizin şeirlərində də çox rast gəldiyimiz müraciət formalarındandır.

Yarəbb, bəlayi-eşq ilə qıl aşina məni!..(M.Füzuli)

Bəzən də başqa bir şəxsə xitab olunur:

Ey Vidadi, gərdişi-devrani- gəcrəftarə bax!.. (7.s.156) və ya

Ey müğ, sənə döndüm, mənə bir qədr elə, barı,
Etmə məni bədnam müsəlman arasında... (7.s.162) burada bir atəşpərəst dindara müraciət edir.

Lirik poeziyada ən çox işlənən müraciət forması sevgiliyə xitabdır. Müəllif məşuqəyə xitab etdiyində təşbehlə, epitetlə, metaforla birlikdə işlədərək, obrazlılıq və emosionallıq yaradır. Bu da şeirin bədii gözəlliyini daha da artırır.

Ey güli-xəndan, fəraqından sənin qan ağlaram,
Eylərəm şamü səhər çaki giriban ağlaram... (7.s.153)

Burada məşuqəyə "ey gülən gül" deyərək mürəkkəb xitabla müraciət edir. Həm epitet, həm də metaforun işlənməsi xitabı daha maraqlı, daha emosional edir.

Ey qaşı kaman, kirpiyi peykan, qaraçarqat!
Olsun belə canım sənə qurban, qaraçarqat!.. (7.s.193)

Və yaxud:

Ey zülfü siyəh, sinəsi əbyəz, gözü alə,
Nə türfə cavansan!.. (7.s.205)

birinci nümunədə təşbehli xitab istifadə etmişdir. Gözəlin qaşını kamana, kirpiyini oxa bənzətmişdir. İkinci nümunədə isə "saçı qara", "sinəsi ağ" kimi təsvir edərək təzadlı xitab əmələ gətirmişdir.

Ey yanağı lalə kimi al gözəl,
Siyah zülfün zənəxdanə yaraşmış... (7.s.131)

müfəssəl təşbehli xitabla məşuqun gözəlliyi aydın şəkildə təsvir olunur.

Həbibim, bu nəzakətdə güli-rənadan artıqsan,
Sərasər nəxli-ərər, tubiyi-zibadan artıqsan... (7.s.155)

Və yaxud:

Dilbər, nə deyim, sən kimi canan ələ düşməz,
Zülfün kimi heç zülfi-pərişan ələ düşməz... (7.s.172) burada isə dosta, sevgiliyə sadə xitabla müraciət edir.

Qeyri yarı, ey gözəl, qılma bədəl sən Vaqifə,

Yadigar saxla, bu olsun etibarın kağızı... (7.s.158) beytində isə sadə xitabı nida ilə birlikdə işlətmişdir.

Ey gülüm, ey nərgisim, sərvi-rəvanım, gələ gör,
Ey dodağı şəkkərim, şirin dəhanım, gələ gör!..(7.s.192)

bu nümunədə həm nidalı sadə xitab, həm təşbehli xitab, həm də epitetlə xitabi bərabər işlətmiş, məşuqun gözəlliyini qabarıq göstərmişdir.

Vaqifin digər şeirlərində "ey türfə cavan", "qönçədəhan", "ey qumri səda", "tutizəban", "şahi-cahan", "qaşı kaman" kimi xitablara rast gəlirik.

Gözüm, könlüm, əzizim, qəlbimin xaqanı, xoş gəldin!
Münəvvər eylədin bu dideyi-giryanı, xoş gəldin!.. (7.s.189)

Burada yalnız kontekst daxilində sinonimlik təşkil edən sözlərdən xitab kimi istifadə edərək paralellik və müvazilik yaratmışdır.

Yarın sənə iqrari gər iqrar isə, Vaqif,
Hər dərdi dilindən ki,xəbərdar isə, Vaqif,
Tərk eyləmə, hərçənd sitəmkar isə, Vaqif
Çək başına, bir fikrin əgər var isə, Vaqif,
Ol sərvi-qədin sayəsi sərdən gedəcəkdir!.. (7.s.191)

Burada isə xitabı fərqli məqamda müşahidə edirik. Şərq şeirinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri də əsərin son beytində və ya bəndində şair öz ad və təxəllüsünü söyləyir. Bəzən də bu özünə müraciət forması kimi üzə çıxır. Bu nümunədə şair özünə xitab edir və bu xitab həm də rədif olaraq təkrarlanır. Müəllif şeirdə özünə xitab edərkən müxtəlif mövqedən çıxış edir. Özünə xitab etmənin müxtəlif cür işlənməsinə diqqətimizi yönəldək. Bu zaman özünə tənqidi də yanaşa bilər, tənbeh də edə bilər, hətta özünə məsləhət də verə bilər. Müqayisə üçün Nəsimi və Füzulidən nümunələr gətirməklə Vaqif poeziyasının klassiklərin şeir ənənəsindən bəhrələndiyini görürük.

Ey Nəsimi, sən fələyin gərdişindən qəm yemə... (İ.Nəsimi)
Ey Füzuli, eşq mənin qılma nasehdən qəbul,
Əql tədbiridir ol, sanma ki, bir bünyadı var...(M.Füzuli)

Özünə xitab etmə-**təcridi-xitab** zahirən özgəyə, əslində isə özünə aid olmasıdır. İki növünü fərqləndiririk:

Təcridi-məhz özgəyə xitab edib, lakin özünü nəzərdə tutmaqdır.

Ey könül, seyr elə kim, türfə tamaşaları var... (7.s.195)

Təcridi-qeyri-məhz isə özünə xitab etsə də, başqasını nəzərdə tutur.

Vaqifa, bir məhliqayi-mehribanə meyl qıl,
Ta kamali-eşqə ondan zərrə nöqsan olmaya... (7.s.146)

Bu beyt qəzəlin son beytidir, burada Vaqif özünə, özünü qeyriyə oxşatmaqla xitab etmişdir.

Ver axca, al qarabaşı, gedəndə söylə, ey Vaqif,
Sənin üçün gətirdim bir büti-siminbədən, gəldim... (7.s.161)

Vaqif, gecələr eyləmək olmaz qəmə dərman
Gər olmasa həmdəm,.. (7.s.204)

Təbiətə və təbiətdəki hadisələrə xitaba da rast gəlirik:

Ey səba, yara de kim, avarə gördüm Vaqifi,
Qəm əlindən bikəsü biçarə gördüm Vaqifi... (7.s.176)

Nəticə: Öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında yeni çığır açan Molla Pənah Vaqif yaradıcılığında müxtəlif poetik vasitələrdən istifadə etmişdir. Bədii sual və bədii xitabın işlənməsi və növ müxtəlifliyi şeirlərin poetik gözəlliyini daha da artırır. Bədii sualın ritorik, istiğfəm, təcahülül-arif və bədii xitabın müraciət istiqamətləri və məzmununa görə növləri Vaqif şeirini daha maraqlı və obrazlı edir.

Ədəbiyyat:

1. Adilov Musa. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Maarif, 1991, 234 s.
2. Bəylərova Aytən. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, "Nurlan", 2008, 212 s.
3. Budaqova Zərifə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Azərbaycan SSR EA nəşri. Bakı.1963.224 s.
4. Quliyeva Mahirə. Klassik Şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991, 128 s.
5. Quliyeva Mahirə. Klassik Şərq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1999, 322 s.
6. Quliyeva Mahirə. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı, 2010. "Maarif". 400 s.
7. Molla Pənah Vaqif. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2004, 264 s.
8. Nəcəfov Əzizağa. Füzuli-şairin yaradıcılıq psixologiyası. Bakı, Mütərcim, 2012, 140 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Fil.f.d.,dos.Maral Rafiq qızı Yaqubova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA AYBƏNİZ ƏBİL
AĞASIYEVA MƏTANƏT SƏFƏR
Sumqayıt Dövlət Universiteti
agasiyevam1983@gmail.com
aybeniz.mammadova.1962@gmail.com

LAÇIN RAYONU ƏRAZİSİNDƏKİ HİDRONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məlumdur ki, Azərbaycan Şərqin ən qədim diyarlarından biri hesab edilir. Əski yaşayış məskəni olduğu üçün burada olan onomastik vahidlərin tarixi də qədimdir. Daim diqqət mərkəzində olan onomastikanın ən çox tədqiq olunan vahidlərindən biri hidronimlərdir.

Azərbaycan hidronimlərinin öyrənilməsi sahəsində müasir dilçiliyin-onomologiyanın qarşısında bir sıra problemlər mövcuddur. Azərbaycan hidronimlərinin etimologiyası, linqvistik xüsusiyyətləri və s. haqda tədqiqatçıların müxtəlif səpkili məqalələri olmuşdur.

İllərdir ki, düşmən tapdağı altında qalmış, hazırda isə vətənpərvər övladlarımızın qəhrəmanlığı sayəsində azad olunmuş torpaqlarımızın toponimləri ilə yanaşı, hidronimlərinin də öyrənilməsi həmişə öndə duran problemlərdəndir. Bu baxımdan Azərbaycanın digər bölgələri ilə paralel Laçın rayonu ərazisindəki hidronimlərin də öyrənilməsi Azərbaycan toponimiyasının tədqiqi istiqamətində irəliyə doğru atılmış bir addım hesab etmək olar. Bu əraziyə daxil olan hidronimlərin tədqiq edilməsi adı çəkilən ərazidə xalqımızın tarixi haqqını sübut edən dəlillərin açıqlanması deməkdir. Bu baxımdan Laçın rayonu hidronimlərinin öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dilimizin leksik tərkibində xüsusi lay təşkil edən yarımşöbələrdən biri hidronimika şöbəsidir. Buraya çay, göl, bulaq, nohur, kanal, körfəz, keçid, arx və s. daxildir [1, 272].

Azərbaycan dili qədim və zəngin hidronimik leksikaya malikdir. Müşahidələr göstərir ki, təbii su obyektlərinin adları daha uzaq keçmişdə formalaşmışdır.

Azərbaycan hidronimlərini müxtəlif leksik vahidlərin iştirakı baxımından bir neçə qrupa bölək. Bu qrupa əsasən Laçın rayonu hidronimlərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

Açar sözlər: Laçın rayonu, onomastik vahidlər, hidronim, dilimizin leksik tərkibi, leksik-semantik xüsusiyyətlər

1. Antropohidronimlər

Dilimizin leksikasında hidronimlərin bir qrupu şəxs adları - antroponimlər əsasında əmələ gəlmişdir. Dilçilikdə belə adlara antropohidronimlər deyilir. Bulaq,

göl, nohur, arx, kanal və s. kimi su obyektlərinin yaranmasında və kəşfində fəal iştirak edən şəxslərin adları təbii olaraq hidronimə çevrilir.

Aparılan müşahidələr göstərir ki, Laçın rayonu ərazisində bir sıra şəxslərin adları hidronimə çevrilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: Əli bulağı, İskəndər bulağı, Camal bulağı, Mirqasım bulağı, Salam bulağı, Məşədi Mehralının bulağı, Sona bulağı, Həmzə bulağı, Seyid Həyatın bulağı, Mədətin bulağı, Məmmədin bulağı, Səfiyarın bulağı, Şahmar bulaq, Pəri bulağı, Qəmbər bulağı

2. Etnohidronimlər

Dilimizin leksikasında bir qrup hidronimlər var ki, bunlar tayfa, qəbilə adları əsasında əmələ gəlmişdir. Tayfa və qəbilə adları toponimlərdə olduğu kimi bir qrup hidronimlərdə də öz izini qoruyub saxlamışdır. Çay, göl və bulaq adlarında bunlar özünü daha qabarıq şəkildə göstərir [1, 277].

Apardığımız tədqiqatlar Laçın rayonu ərazisində aşağıdakı etnohidronimləri üzə çıxartdı:

Bayandırçay, Məşədi Mehralıların bulağı, Hacılar gölü, Yekəbaşlar gölü, Sadınlar gölü [6, 61].

3. Topohidronimlər

Azərbaycan onomastik leksikasında xüsusi yer adları əsasında bir qrup hidronimlər əmələ gəlir ki, dilçilikdə buna topohidronimlər deyilir [1, 281]. Müəyyən bir kəndin, qəsəbənin adı ilə adlandırılmışdır. Laçın rayonunda da bir sıra kəndlərin yaxınlığında meydana gələn su obyektləri həmin kəndin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn:

Alpout kəndi – Alpout çayı, Ağoğlan kəndi – Ağoğlan çayı, Zabux kəndi – Zabux çayı, Minkənd kəndi – Minkənd çayı, Hoçaz kəndi – Hoçaz çayı, Pircahan kəndi – Pircahan çayı, Şəlvə kəndi – Şəlvə çayı, Hacılar kəndi – Hacılar gölü, Qoşasu kəndi – Qoşasu çayı, Qırxqız dağı – Qırxqız bulağı, Beşbulaq yaylağı – Beşbulaq bulağı, Dambulaq kəndi – Dambulaq bulağı, Ərdəşəvi kəndi – Ərdəşəvisu çayı, Korxabulaq kəndi – Sadınlar gölü, Ağdərə kəndi – Ağdərəçay

4. Zoohidronimlər

Azərbaycan onomastikası leksikasında hidronimlərin bir qrupu heyvan və quş adları əsasında əmələ gəlir ki, dilçilikdə buna zoohidronimlər deyilir. Laçın royonu ərazisində apardığımız tədqiqatlar aşağıdakı zoohidronimləri üzə çıxardı: At gölü, Buzov bulağı, İnəkçay.

5. Areal hidronimlər

1. Ağsuçay – Laçın, Qax, Gədəbəy, Xanlar, Ağsu, Xaçmaz
2. Ala göl – Laçın, Daşkəsən, Xanlar, Yevlax, Gədəbəy
3. Qara göl – Laçın, Dəvəçi, İsmayıllı, Şuşa, Kəlbəcər, Mardakert, Xanlar
4. Qara su – Laçın, Oğuz, Zaqatala, Zərdab
5. Qırxbulaq – Laçın, Quba, İsmayıllı, Qusar, Şəki, Başkeçid, Balakən
6. Daş bulaq – Laçın, Gədəbəy, Xaçmaz, Başkeçid, Balakən

7. Ceyran bulaq – Laçın, Abşeron, Şamaxı, Kəlbəcər
8. Çınqıllı bulaq – Laçın, Şahbuz
9. Soyuq bulaq – Laçın, Quba, Qusar, Borçalı
10. Sarı bulaq – Laçın, Balakən, Şamaxı, Xanlar, Kəlbəcər, Gədəbəy, Başkeçid, Borçalı
11. Şor su bulağı – Laçın, Abşeron, Quba, Dəvəçi
12. Şirin bulaq – Laçın, Yevlax, Zəngilan
13. Göy bulaq – Laçın, Başkeçid
14. At gölü – Laçın , Başkeçid, İmişli
15. Ağ bulağı – Laçın, Tovuz, Şəki
16. Camal bulağı – Laçın, Füzuli
17. Beş bulaq – Laçın, Qax

Dilçilikdə Laçın rayonu ərazisindəki hidronimləri etimoloji aspektdə təsnif etmək prinsipi də mövcuddur. Həmin prinsipə görə bu ərazidə qeydə alınmış 97 hidronimdən 4-nə metroforik, 27-nə spesifik, 6-na oykonimik, 4-nə oronimik, 2-nə hidronimik, 3-nə zoonimik, 9-na fitonimik, 2-nə patronimik, 35-nə antroponimik olmasına, 3-nə isə mövqeyinə görə ad verilmişdir.

6. Metaforik hidronimlər

Metaforik hidroqrafik obyektlərə cəmi dörd hidronim daxil edilmişdir. Onlardan ikisi göl, ikisi isə bulaq adıdır.

Qızılca kəndinin şimalında yerləşən Taxçalı gölə taxçaya oxşamasına görə ad verilmişdir.

Spesifik hidroqrafik obyekt adlarından iki bulaq formasına görə adını almışdır. Hüsülü kəndinin cənubunda yerləşən Düyməli bulağa düyməyə oxşamasına, Minkəndin cənubunda olan Çömçəbulağa isə bulağın çömçə formasında olmasına görə ad verilmişdir.

7. Spesifik hidronimlər

Bu qrupa daxil olan hidroqrafik obyektlərin sayı iyirmi yeddidir. Onlardan ikisi çay, üçü göl, iyirmisi bulaq adıdır. Spesifik hidroqrafik obyektlərə daşıdığı informasiyaya görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Çay adları

Qeydə alınan çaylardan ikisinə spesifik əlamətinə görə ad verilmişdir. Qarasu və Şorsu çayı buraya daxil edilmişdir.

Minkəndin qərb hissəsindən axan çay Qarasu çayı adlanır. Həmin çaya suyunun keyfiyyətinə (insan tərəfindən içməyə yararsız olmasına) görə ad verilmişdir. Doğrudur, hazırda həmin çayın suyundan əhali içmək üçün istifadə edir. Amma Ağsu çayına nisbətən suyu Qarasu çayının suyu mədə üçün ağır olduğundan keyfiyyətsiz su adlanır.

Bəzən insanlar çayları suyunun dadına görə də fərqləndirmək üçün ad verirlər. Məsələn, Şirinsulu çay, Acısulu çay, Şorsulu çay və s. Ziyrik kəndinin

qərbindən axan çayı yerli sakinlər suyunun şor olmasına görə Şorsu çayı adlandırmışdır.

Göl adları

Toplanmış səkkiz göl adından üçünə spesifik xüsusiyyətlərinə görə ad verilmişdir.

Ağoğlan kəndinin cənubunda kiçik bir göl vardır. Həmin gölün yerləşdiyi ərazi hər tərəfdən ağaclıqlarla əhatə olunmuşdur. Hətta günün günorta vaxtında belə göl ağacların kölgəsi altında qalır. Eyni adlı kəndin cənubunda olan Çöplü gölə orada ilin bütün fəsillərində çör-çöp olmasına görə ad verilmişdir.

Bulaq adları

Qeydə alınan bulaqlardan iyirmisinə spesifik əlamətinə görə ad verilmişdir. Spesifik xüsusiyyəti cəhətinə görə ad alan bulaqlar hidronimlərin başqa növlərinə nisbətən sayca üstünlük təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, bir bulağa sayına, iki bulağa köhnə-təzəliyinə, bulaqlardan üçünə suyunun dadına, dörd bulağa suyunun rejiminə, üç bulağa suyunun axıdılma tərzinə, üç bulağa suyunun rənginə, iki bulağa suyunun keyfiyyətinə, bir bulağa suyunun bulanıq olmasına, bir bulağa isə suyunun səs təqlidinə görə ad verilmişdir.

Avazlar kəndinin şərqində yerləşən bulağa ad, sayına – qoşa olmasına görə verilmişdir.

Bəzən yerli sakinlər kənd ərazisində çəkdirilən bulaqları çəkdirilmə, qazılma dövrlərinə görə də bir-birindən fərqləndirirlər. Malıbəy kəndinin ərazisində vaxtı ilə qədim zamanlardan bir bulaq mövcuddur. Həmin bulağın yaxınlığında yeni bir bulaq mövcuddur. Həmin bulağın yaxınlığında yeni bir bulaq çəkildikdən sonra əhali əvvəlki bulağı Malıbəy bulağı yox, Köhnə bulaq adlandırdılar. Yeni çəkilən bulağa isə Təzəbulaq adı verildi [6, 54].

Məlumdur ki, kənd camaatı şirinsulu bulaqlardan içmək üçün istifadə edir. Bəzən bulaq qazıldıqdan sonra onun çeşməsindən gələn su şor olur. Buna görə həmin bulağı suyunun dadına görə, şirinsu bulaqlarından fərqləndirərək Şorsu bulağı adlandırırlar. Belə bulaqlara Qarıqışlaq kəndinin qərbində olan Şorsu bulağını, İkinci Tığıq kəndinin cənubundakı Şorbulağı, Sus kəndinin şərqində yerləşən Şorbulağı misal göstərmək mümkündür.

Bulaqların suyunun miqdarına görə də ad verilə bilər. Bu da ondan irəli gəlir ki, çoxsulu, çeşməsi gur olan bulaqlarla yanaşı, zəif sulu bulaqları Korbulaq adlandırır. Bir bulağın isə Damcılı bulaq adlanmasına səbəb çeşməsindən həddindən artıq zəif su gəlməsidir.

Avazlar kəndinin qərbində, Ərəb kəndinin isə cənubunda yerləşən bulağın suyu novdan axmasına görə onlar Novlubulaq və Novbulaq adlandırılmışdır. Laçın kəndinin şərqindəki Saxsıbulaq isə çeşməsində saxsı qabın olmasına görə ona Saxsıbulaq deyilmişdir.

Malıbəy kəndi ərazisində olan bulaqlardan biri Sarıbulaq adlanır. Bulağın suyunun rəngi sarı rəngdə olduğuna görə ona bu ad verilmişdir. Bəzən də elə olur ki,

əhali bulağın suyunun şəffaflığına – təmiz, mavi rəngə çalmasına görə ona Göybulaq deyir. Soyuqbulaq kəndinin şimalındakı və Əhmədli kəndinin cənubunda olan Göybulaqlar bu qəbildəndir [6, 63].

İki bulağa – Ağbulaq və Ağsu bulağına (Minkəndin cənubunda, Xanalar kəndinin qərbində) suyunun keyfiyyətinə (insan tərəfindən içməyə yararlı olmasına) görə ad verilmişdir. Bu bulaqların suyu insan mədəsi üçün yüngül su sayılır.

Tırtır bulağına (Qızıdərə kəndinin şimalında yerləşir) çeşməsindən çıxan suyun çıxardığı səsə görə ad verilmişdir.

Xaçınyalı kəndinin qərbində yerləşən bulağın suyu bulanıq, palçıqlı olduğundan həmin bulağa Palçıqlı bulaq deyilmişdir [6, 68].

8. Oykonimik hidronimlər

Toplanmış hidroqrafik obyektlərdən iki çay, bir göl və üç bulaq yaxınlığında mövcud olmuş yaşayış məntəqəsinin adını daşıyır.

Çay adları. Ağaoğlan çayı eyni adlı kəndin yaxınlığından axmasına görə verilmişdir.

Göl adları. Ağanus kəndinin cənubunda yerləşən göl yaxınlığında yerləşən oykonimin Ağanus kəndinin adını əks etdirir.

Bulaqlardan üçünə - Əliyanlı, Zeyvə və Mərkiz bulaqlarının adı eyni adlı kəndin yaxınlığında olmasına görə verilmişdir.

9. Oronimik hidronimlər

Hidroqrafik obyektlərdən bir göl, üç bulaq yaxınlığında yerləşən oronimik obyektin adını daşıyır.

Qazıdərə kəndinin şərqində yerləşən gölə yaxınlığında mövcud olan ağ daşa görə Ağdaş gölü adı verilmişdir.

Mığıdərə kəndi ərazisində olan bulaq çuxurda olmasına görə ona Çuxurbulaq deyilmişdir. Bulaq yerləşdiyi oroqrafik obyektin – çuxurun adını daşıyır. Quzey bulağı isə yerləşdiyi quzeyin adını daşımasına görə ad verilmişdir. Daşbulaq (Ağanus kəndinin şimalında) isə çeşməsinin daşın altından çıxmasına görə belə adlandırılmışdır.

10. Hidronimik hidronimlər

Hidroqrafik obyekt adlarından iki bulaq yaxınlığında olan hidronimik adını daşıyır.

Xanallar kəndinin cənubunda mövcud olan Zığzığ bulağına eyni adlı bataqlığın adını daşımasına görə ad verilmişdir. Bir bulaq isə suyunu götürdüyü hidroqrafik obyektə heyvan adını daşımasına görə ad verilmişdir. Bu obyektlərin üçü də bulaq adıdır.

Coğrafi obyektlər bəzən orada çox tez-tez rast gəlinən heyvanın adını da daşıya bilər. Belə ki Tərxanlı kəndinin cənubunda yerləşən bulağın Koramal bulaq adlandırılmasına səbəb orada koramal ilanının tez-tez görünməsi ilə əlaqədardır. Sus kəndinin şimalındakı bulaqda çox zaman quşların görünməsinə görə əhali o bulağa Quşquş bulağı demişdir.

11. Fitonimik hidronimlər

Rayon ərazisinin heyvanlar aləminin toponimiyada əksi ilə yanaşı bitki aləmi də coğrafi adlarda öz izini tapmışdır. Belə ki aşağıda adları qeyd edilən bitki növü adlarına hidroqrafik obyektlərdə rast gəlinir: ağcaqayın, dağdağan, ərik, noxud, sülüyün (qamışlıq), ulas, çinar, cil və s.

Xanallar kəndinin şərqindən axan Noxudlu çayı çox güman ki, çayın mənbəyini götürdüyü ərazidə olan noxud bitkisinin adı ilə əlaqədar olaraq yaranmışdır.

Səkkiz bulağa yerləşdiyi ərazidə üstünlük təşkil edən bitki növünə görə ad verilmişdir. Həmin fitonimik hidronimlər aşağıdakılardır:

Ağcaqayın bulağı, Dağdağan bulağı, Ərik bulağı, Noxudlu bulaq, Sülüyün bulağı, Ulaslı bulaq, Çinar Bulağı

13. Patronimik hidronimlər

İki hidronimik obyekt bu qrupa daxil edilmişdir. Onlardan biri göl, biri isə bulaq adıdır. Hüsülü kəndinin ərazisində olan Cəfərli gölü, onu vaxtı ilə istifadə edən sahibinin - Cəfərli nəslinin adını daşıyır. Qılıclı kəndindəki Mikayıllılar bulağı onu çəkdirən nəslin – Mikayıllı adını əks etdirir.

14. Antroponimik hidronimlər

Bu qrupa daxil olan hidroqrafik obyektlərdən otuz üçü bulaq, biri şəlalə, biri isə dəhnə adıdır.

Laçın rayonunun ərazisində qeydə alınan otuz üç bulağa onu çəkdirən şəxsin adı verilmişdir. Bu adların çoxluq təşkil etməsinə səbəb vaxtı ilə bu yerlərdə şəxsi təsərrüfatların olmasıdır. Antroponimik hidronimlər aşağıdakılardır:

Qasımın bulağı, Qədir bulağı, Qəhrəməlinin bulağı, Qərib bulağı, Qəhrəmanın bulağı, Əlik bulağı, Əlinin bulağı, Əhmədin bulağı, İsanın bulağı, Yaqubun bulağı, Lətifin bulağı, Maralın bulağı, Mahmud bulağı, Macalın bulağı, Mehdi bulağı, Məliyin bulağı, Mərcan bulağı, Nəcəfin bulağı, Reyhan bulağı, Rizvan bulağı, Temir bulağı, Təzirin bulağı, Fərhadın bulağı, Xələfin bulağı, Hacının bulağı, Hürü bulağı, Ceyran bulağı, Şəldinin bulağı, Şəmilin bulağı.

Əhmədli kəndinin qərbində yerləşən dəhnə vaxtı ilə Ələsgərin torpaq sahəsində olmasına görə ona Ələsgər dəhnəsi deyilmişdir.

Şırlan şəlaləsi (Əhmədli kəndinin şimalında) vaxtı ilə həmin ərazidə təsərrüfatı olmuş eyni adlı şəxsin Şırlanın adını daşıması ehtimal olunur.

İki bulağa – Qalacıq və Dam bulaq hidronimlərinə mövqeyinə görə ad verilmişdir. Cırcır bulağı isə yerləşdiyi ərazinin cırcır adlı yerin adını daşıyır. Cırcır isti yer mənasındadır.

Adverilmə səbəbi məlum olmayan hidronimlər

Laçın kəndinin qərbində yerləşən Dəflərin bulağına hansı səbəbdən ad verilməsi məlum deyildir [2, 38].

Qilvə adlı bulağın (Mollalar kəndinin şərqində) dil mənsubiyyəti və mənası məlum olmadığına görə ad verilmə səbəbi də məlum deyil.

Laçın rayonu ərazisindəki hidronimlərin toplanılması, qruplaşdırılması, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması, elmi etimologiyalarının şərh edilməsi, əraziyə daxil olan hidronimlərin əmələgəlmə yollarının müəyyənləşdirilməsi Laçın rayonunun hidronimləri haqqında tam təsəvvür yaradılmasına yardımçı olacaq.

Elmi əhəmiyyəti: Məqalənin elmi əhəmiyyəti ilk növbədə ondan ibarətdir ki, Azərbaycan xalqının tarixi, soykökü, etnik tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası nəzəri onomalogiya elmi üçün mühüm, elmi cəhətdən qiymətli faktlar verir. Hər hansı bölgənin, müəyyən bir rayonun – Laçın rayonu ərazisindəki hidronimlərin öyrənilməsi Azərbaycan toponimikasının tədqiq edilməsi sahəsində gələcək tədqiqatlar üçün yeni istiqamətlər, imkanlar açır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Praktik baxımdan tədqiqat işinin nəticələri qiymətlidir. Ali və orta məktəblərdə coğrafiya, tarix, onomologiya və s. dair yazılacaq dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, toponimik lüğətlərin tərtib edilməsi işində bu araşdırmadan istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı, 2004, II cild, 500 s.
2. Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, 1999, 584 s.
3. Elçin Qarayev Azərbaycan XVIII əsr Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində. Avtoreferat, Bakı, 2003, 29 s.
4. Faiq İsmayılov Tarixin faciəsi. Laçın. Bakı: Nurlar, 2003, 47 s.
5. Камал Алийев Античные источники по истории Азербайджана. Бакы, 1986,128 с.
6. Nazim Tapdıqoğlu. Laçın toponimləri. Bakı, 2002, 80 s.
7. Yusif Yusifov Toponimikanın əsasları. Bakı, 1987, 200 s.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГИДРОНИМОВ НА ТЕРРИТОРИИ ЛАЧИНСКОГО РАЙОНА

Резюме

Маммадова А.А.
Агасиева М.С.

Известно, что Азербайджан считается одной из древнейших земель Востока. Так как это старинное поселение, то и история ономастических единиц здесь древняя. Гидронимы – одна из наиболее изученных единиц ономастики, которая постоянно находится в центре внимания. Перед современной лингвистикой-ономологией стоит ряд проблем в области изучения азербайджанских гидронимов. Этимология, лингвистические особенности азербайджанских гидронимов и др. Об этом писали различные статьи исследователей.

Изучение топонимов и гидронимов наших земель, долгие годы находившихся под плацдармом врага и освобожденных благодаря героизму наших патриотически настроенных детей, является одной из задач, которые всегда стоят перед нами. С этой точки зрения изучение гидронимов на территории Лачинского района, параллельно с другими регионами Азербайджана, можно считать шагом вперед в направлении исследования азербайджанской топонимии. Изучение гидронимов, входящих в этот ареал, означает выявление свидетельств, доказывающих историческое право нашего народа на указанный ареал. С этой точки зрения изучение гидронимов Лачинского района имеет большое значение.

Ключевые слова: Лачинский район, ономастические единицы, гидроним, лексический состав нашего языка, лексико-семантические признаки

LEXICAL-SEMANTIC CHARACTERISTICS OF HYDRONYMS IN THE TERRITORY OF LACHIN DISTRICT

Summary

Mammadova A.A.
Agasiyeva M.S.

It is known that Azerbaijan is considered one of the oldest lands of the East. Since it is an old settlement, the history of the onomastic units here is also ancient. Hydronyms are one of the most studied units of onomastics, which are constantly in the spotlight.

There are a number of problems facing modern linguistics-onomology in the field of studying Azerbaijani hydronyms. Etymology, linguistic features of Azerbaijani hydronyms, etc. There have been various articles by researchers about it.

Studying the toponyms and hydronyms of our lands, which have been under the enemy's foothold for years, and which have been liberated thanks to the heroism of our patriotic children, is one of the problems that always lie ahead. From this point of view, the study of hydronyms in the territory of Lachin region, parallel to other regions of Azerbaijan, can be considered a step forward in the direction of research of Azerbaijani toponymy. Studying the hydronyms included in this area means revealing the evidence that proves the historical right of our people in the mentioned area. From this point of view, the study of hydronyms of Lachin region is of great importance.

Key words: Lachin region, onomastic units, hydronym, lexical composition of our language, lexical-semantic features

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: fil.e.d. Ə.M Rüstəmov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LALANZAR MURADLI
AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY
lalazar27@hotmail.com

TECHNOLOGY OF TEACHING LISTENING

SUMMARY

Oral and written speech, as well as both their sides, function in an inextricable unity; in the process of communication, the speaker and listener often change places (as well as the reader and writer). Consequently, teaching them should proceed in interconnection and interdependence. The lag of one type of speech activity inhibits the development of another type.

Oral communication consists of speaking and listening, which are called listening in the methodology. It is important to understand that the concepts of listening and hearing are not synonymous. Listening is the acoustic perception of a scale; hearing, in addition to listening, involves understanding and interpretation of perceived information.

Listening can act as an independent type of speech activity (for example, listening to reports, films) or be included in dialogic communication as a receptive component, being one of the sides of speaking.

Listening, unlike speaking, is a receptive type of speech activity. The form of its occurrence is internal, unexpressed. However, the listener influences the communication: his reaction (laughter, remarks, gestures) causes an immediate impact. Thus, listening is a reactive type of speech activity.

Listening can be direct, contact (dialogue communication) and indirect, distant (radio, television broadcasts). Listening is a complex type of speech activity, since the processes of listening in real communication are irreversible and cannot be analyzed and recorded. New information replaces the old, what was said disappears irrevocably. There is often not enough time to think about what is heard, and therefore understanding is often not achieved and the communication process is disrupted.

Some aspects and technologies of listening teaching process are presented in the article.

Key words: listening, communication, learning, technology, a foreign language, activity, text

Listening refers to a receptive type of speech activity and represents the perception and understanding of speech by ear at the moment of its generation.

To carry out the act of communication, the following components are necessary: source (speaker); message (text) transmitted through the auditory canal; recipient (listener). In this case, the act of communication is performed in a certain situation - the sounding text is always addressed to a specific listener. It is necessary to establish who is speaking and to whom he is addressing. The listener not only perceives the text, but interacts with it. Texts, in essence, do not have meaning, they acquire it as a result of the interaction of the text with the activity of the listener in understanding this text, so there are situations when we understand much more than was actually said in a given message. The text emits signals that prompt the listener to consult his memory in search of this information, which is then applied again in the text. The text continues to emit signals that encourage the listener to recombine, to add new knowledge to existing ones. The changed balance of knowledge (information) is a prerequisite for further understanding of the text. Information flows both from the text to the listener and from the listener to the text. Consequently, despite the fact that we attribute listening to receptive types of speech activity, the listener is active, therefore listening is a perceptual mental-mnemonic activity. Perceptual - because there is a direct active reflection of external and internal objects by the cognitive sphere of a person. Mental - because its implementation is associated with basic mental operations: analysis, synthesis, induction, deduction, comparison, mnemonic. Actions of recognition and identification occur as a result of comparison with a standard stored in memory [1].

Listening, like any type of speech activity, has its own unique horizontal structure. Three phases are distinguished in listening: motivational-incentive, analytical-synthetic and performing.

The motivational-incentive phase is set in motion by the communicative task. Students need to be told before listening what they will be listening to and what they specifically need to hear. The motive is created, as a rule, by an interesting exposition, a conversation about the author, the theme of the work. In natural communication, the source of the motive for perception and understanding is the topic of communication and the interlocutor himself (his manner of communication, ability to attract the attention of the listener, etc.).

The analytical-synthetic phase is the main part of listening. This is where the perception and processing of information coming through the auditory canal occurs. With the help of the mechanisms (auditory memory, prediction, identification, etc.), inference - the result of understanding occurs.

All these processes, including the result of listening itself, are hidden, i.e., the executive phase in listening merges with the analytical-synthetic one.

In real communication, the result of listening, i.e., understanding (or misunderstanding), remains, as a rule, hidden. In a learning situation, understanding must be made observable in order to teach this type of speech activity. That is why understanding is brought to the external plane, which is carried out during the control

phase. With the help of verbal or non-verbal reactions on the part of students, the teacher must seek feedback: they understood or did not understand, they succeeded or failed to solve the communicative task.

Currently, a strategy has been adopted for teaching one type of speech activity through another, so each of them acts as a learning goal and a means (for example, speaking when learning reading). *The purpose of teaching listening*: developing listening skills for various types of speech (monologue and dialogue). Listening as a teaching tool is used [2]:

1) as a way to introduce new language material;

2) as a means of memorizing linguistic material, in the process of creating strong auditory images of linguistic phenomena in unity with their meaning.

When teaching listening, you should also remember the relationship between listening and other types of speech activity. It is well known that mastery of types of speech activity is carried out within the framework of a unified system of teaching a foreign language. Listening teaching is only a subsystem of this general system and, as such, interacts with all other subsystems. In the practice of communication, as well as in teaching communication, listening is inextricably linked with speaking; partners constantly change roles, acting either as a speaker or as a listener. Writing and reading are also related to listening.

There are different classifications of listening.

Intensive/detailed - detailed, with complete and accurate coverage of content.

Extensive/Selective - aimed at understanding some specific information (everything else is unimportant and attention is not paid to this information).

The degree of intensity/extensity of listening depends on the goals, interests pursued by the listener and on the nature of the text, and to a greater extent on the goals and interests than on the nature of the text.

It is important that when teaching listening, the teacher's speech is an example for communication in a foreign language. The student must be convinced of his capabilities and understand foreign language speech in every lesson. This develops his desire to communicate in the language and serves as an important incentive for increasing motivation to study a foreign language.

To increase the effectiveness of teaching listening when using technical teaching aids, as well as the teacher's direct speech, supports and guidelines can be widely used, and students can be involved in independent listening to phono materials at home and in the classroom. The methodology distinguishes between visual (pictorial) and verbal supports when teaching listening. Visual supports include maps, pictures, photographs, diagrams, and other graphic materials. Verbal supports can be presented in the form of keywords, an outline, headings, and various questionnaires that allow the listener to divide the text in accordance with the proposed method. It is important to teach students to find reference points in the

audio text itself (intonationally emphasized words, headings and subheadings, words with logical stress, rhetorical questions, repetitions) [3].

For successful learning to listen, the correct solution to the question of the advisability of multiple presentations of the same audio text is of no small importance. Presenting an audio text twice or three times in class is advisable when setting up a subsequent retelling or discussion of the text. Repeated listening should be preceded by the formulation of a new practical task that mobilizes students for a deeper understanding.

Methodologists traditionally propose dividing work on the text into the following stages:

1. Pre-text
2. While-text
3. Post-text

Educational technology is the science of teaching technology. Why is the concept of technology introduced? In this case, it is emphasized that training is carried out on a scientific basis. The teacher must have a body of knowledge about the forms, methods, means, content, and techniques of teaching, i.e., a range of issues related to the controllability of learning is addressed. Particular attention is paid to diagnostically set goals that guarantee achievement of results, constant feedback, and reproducibility of the training cycle. The technology for teaching any type of speech activity is as follows: familiarization, training, application.

Simplified teaching of listening, following the three-stage scheme presented above, can be represented as follows:

1. Briefing and preliminary task.
2. Perception of an audio message.
3. Monitoring the understanding of audio text

The typology of exercises can be presented as follows: special and non-special exercises. In this case, non-special exercises include all spoken speech.

Special exercises are divided into training exercises (TE), or preparatory exercises, and speech exercises (SE). The question arises: are there technical specifications for the communicative method of teaching foreign languages? It seems that yes, since training can also be conditionally communicative in nature, if the exercise affects not only the linguistic form, but also draws attention to the content of the statement [4].

There are other classifications of exercises when teaching listening:

1. According to the text for listening, the thematic principle of dividing texts used for listening, the degree of authenticity of the texts (adapted or not).

2. The second type of classification is based on the type of tasks for the listening texts.

The most appropriate, from the point of view of organizing the process of teaching listening, is the classification of exercises according to tasks that:

• pre-listening;
• while listening;
• post listening.

This classification helps, correctly, to place methodological emphasis when teaching listening. For example, text tasks most intensely influence the process of understanding and perform the function of managing listening learning; exercises of the second type only partially perform these functions, and exercises of the third type do not carry these functions at all. Here the leading task is controlling, i.e., it is the exercises of the first type - pre-listening exercises - that train the student in listening.

Stages of learning listening, sequence of work on foreign language sounding text

Since mastering a foreign language on the basis of communicative linguistics should be considered as a step-by-step process, the ultimate goal of which is the ability to participate in foreign language communication, then the system of teaching listening should consist of several stages.

At the *first, elementary stage*, the perceptual basis of listening is formed.

At the *second, advanced stage*, listening as a type of speech activity develops.

At the *third, final stage*, mastery of oral communication occurs, during which the student acts as a listener. The boundary between the stages is arbitrary and at the same time they are closely interconnected. Thus, the perceptual basis of listening serves as the basis for the development of listening skills and abilities and its formation as a type of speech activity. We looked at the vertical stages - from class to class, from entry-level to advanced, but there are also horizontal stages, that is, as part of working on an audio text [5].

Let's consider teaching listening based on spoken text. As mentioned above, working with audio text can be divided into three stages: pre text, while text, post text.

Purpose pre text stage and meaning of pre text exercises:

1. *Motivation of the student* (expectation of the audited text). Based on the completed stages of work, a situation of expectation is created - a specific text or a continuation of events. Moreover, the more specific these expectations are, the more they can help in understanding the text.

2. *Communication of important regional information*, information important in terms of content, in order to understand the text as extensively as possible and as intensively as necessary.

3. *Removing phonetic, grammatical, lexical difficulties*.

The purpose of the text stage depends on the type of listening and the communicative intentions of the listener. In its most general form, it can be represented as an understanding of information extracted from the text with varying degrees of completeness.

The goal of post text stage and post text exercises: control, work on the text, development of speaking and writing skills. Sometimes using information extracted from the text is used when preparing monologues, dialogues, and discussions. The connection between listening and speaking is closely manifested here. Listening acts as a means of teaching speaking (in this case, tasks can be performed to interpret the text, evaluate opinions, express your opinion, etc.).

Let's take a closer look at the second group of exercises - exercises performed while listening to the text. It should be noted that the exercises of the first and second groups do not exclude each other, but in most cases are combined. *The main requirement for the exercises of the second group*: they should not take much time, otherwise such exercises will interfere with the perception of the text. It is also important to distinguish between exercises aimed at teaching extensive and intensive listening. For intensive listening during listening, you can offer diagrams and tables that cover not only basic, but also detailed information.

The purpose of such exercises is to control the correct understanding of the text and further work on the text (listening here acts as a means of teaching other types of speech activity).

Examples of exercises:

1. Filling in tables.
2. True/false statements.
3. Special questions to the text: who, what, when, where, how, why.

After listening to the text and completing a series of exercises for it, you can continue to use the information from the audio text (linguistic and content) to develop oral and written speech skills. Monitoring of understanding should be carried out both in a foreign and in the native language, using tests or exercises. In order to check understanding, it is necessary to use test forms of control that allow you to simultaneously cover the entire class. These include an alternative test (yes - no, true - false), a multiple-choice test (out of 3-4 statements - one is correct, the rest are distracting) and a complement, restoration test. Sometimes, after completing a test task, you can invite students to exchange notebooks, check each other's words using the key and evaluate the correctness of completing the tasks.

The criteria for assessing understanding of the content of a listened message depend primarily on the extent to which the listener is able to realize the communicative intention and attitude towards the completed task.

The listener's attitude may be associated with understanding basic and personally significant information, obtaining information that is valuable for practical activities or for communication in a team.

REFERENCES:

1. Teaching listening: textbook. manual/edited by E. I. Passova, E. S. Kuznetsova. - Voronezh, 2002. (Methods of teaching foreign languages; No. 12). pp. 40. Passov

E. I. Foreign language teaching in high school.
2. E. I. Passov. M.: Education, 1988. - 223 p.
3. Rogova G.V. Methods of teaching English at the initial stage in secondary school.
4. G. V. Rogova, I. N. Vereshchagin. - M.: Education, 2000. - 232 p.
5. Borisko N. F. Advice for students studying foreign languages / N. F. Borisko. - Kyiv: INKOS, 2001. - 267 p.
6. Passov E. I. Program - the concept of communicative foreign language education/E. I. Passov. - M.: Education, 2000. - 173 p.
7. Dahlhaus B. Fernstudieneinheit. Fertigkeit Horen/Barbara Dahlhaus. Berlin: Langenscheidt, 2007. - 193 p.

Л.МУРАДЛЫ

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ АУДИРОВАНИЮ
РЕЗЮМЕ

Устная и письменная речь, а также обе их стороны функционируют в неразрывном единстве, в процессе общения говорящий и слушающий часто меняются местами (а также читающий и пишущий). Следовательно, обучение им должно протекать во взаимосвязи и взаимообусловленности. Отставание одного вида речевой деятельности тормозит развитие другого вида.

Устное общение состоит из говорения и слушания, которые в методике называются аудированием. Важно понимать, что понятия слушание и слушание не являются синонимами. Слушание – это акустическое восприятие гаммы; слух, помимо аудирования, предполагает понимание и интерпретацию воспринимаемой информации.

Аудирование может выступать как самостоятельный вид речевой деятельности (например, прослушивание докладов, фильмов) или включаться в диалогическое общение как рецептивный компонент, являясь одной из сторон говорения.

Слушание, в отличие от говорения, является рецептивным видом речевой деятельности. Форма его возникновения внутренняя, невыраженная. Однако на общение влияет слушатель: его реакция (смех, реплики, жесты) оказывает непосредственное воздействие. Таким образом, аудирование представляет собой реактивный вид речевой деятельности.

Слушание может быть прямым, контактным (диалоговое общение) и непрямым, дистанционным (радио, телепередачи). Аудирование – сложный вид речевой деятельности, поскольку процессы аудирования в реальном общении необратимы и не поддаются анализу и фиксации. Новая информация заменяет старую, сказанное исчезает безвозвратно. Часто не хватает времени обдумать

услышанное, в связи с чем понимание часто не достигается и процесс общения нарушается.

В статье представлены некоторые аспекты процесса обучения аудированию.

Ключевые слова: аудирование, общение, обучение, технология, иностранный язык, активность, текст.

L.MURADLI

DİNLƏMƏNİN TƏDRİSİ TEXNOLOGİYASI

XÜLASƏ

Şifahi və yazılı nitq, eləcə də onların hər iki tərəfi ayrılmaz vəhdətdə fəaliyyət göstərir, ünsiyyət prosesində danışan və dinləyən tez-tez yerlərini dəyişir (eləcə də oxucu və yazıçı). Nəticə etibarilə, onların öyrədilməsi qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı asılılıqda davam etməlidir. Bir növ nitq fəaliyyətinin ləngiməsi digər növünün inkişafına mane olur.

Şifahi ünsiyyət danışıq və dinləmədən ibarətdir ki, bunlar metodologiyada dinləmə adlanır. Dinləmə və eşitmə anlayışlarının sinonim olmadığını başa düşmək vacibdir. Dinləmə mətnin akustik qavranılmasıdır; eşitmə, dinləməkdən fərqli olaraq, qəbul edilən məlumatın dərk edilməsindən və şərhindən ibarətdir.

Dinləmə nitq fəaliyyətinin müstəqil bir növü kimi çıxış edir (məsələn, məruzələrə, filmlərə qulaq asmaq) və ya nitqin tərəflərindən biri olmaqla, qəbuledici komponent kimi dialoq ünsiyyətinə daxil edilə bilər.

Dinləmə danışıqdan fərqli olaraq nitq fəaliyyətinin reseptiv növüdür. Onun meydana çıxma forması daxili, ifadəsizdir. Bununla belə, dinləyici ünsiyyətə təsir edir: onun reaksiyası (gülüş, iradlar, jestlər) dərhal təsirə səbəb olur. Beləliklə, dinləmə nitq fəaliyyətinin reaktiv növüdür.

Dinləmə birbaşa, əlaqə (dialoq ünsiyyəti) və dolayı, uzaq (radio, televiziya verilişləri) ola bilər. Dinləmə nitq fəaliyyətinin mürəkkəb növüdür, çünki real ünsiyyətdə dinləmə prosesləri geri dönməzdir və təhlil və ya qeyd edilə bilməz. Yeni məlumat köhnəni əvəz edir, deyilənlər dönməz şəkildə yox olur. Çox vaxt eşitdiklərini düşünmək üçün kifayət qədər vaxt olmur və buna görə də çox vaxt anlaşma əldə edilmir və ünsiyyət prosesi pozulur.

Məqalədə dinləmə ilə tədris prosesinin bəzi aspektləri təqdim olunur.

Açar sözlər: dinləmə, ünsiyyət, öyrənmə, texnologiya, xarici dil, fəaliyyət, mətn

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi, dosent Rəhimə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SEVDA ÇƏRKƏZOVA
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NEFT VƏ SƏNAYE UNİVERSİTETİ
lalazar27@hotmail.com

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ TƏDRİS VASİTƏLƏRİNİN EFFEKTİ

XÜLASƏ

Tədris vəsaitləri tədris proqramının vacib hissəsidir. Effektiv tədris mənalı, uyğun və həvəsləndirici vasitələrdən asılıdır və bu şərtlər tələbələrin ehtiyaclarına, maraqlarına və gözləntilərinə uyğun olaraq yardımçı vasitələr hazırlandıqda yerinə yetirilir. Həmçinin deyə bilərik ki, müəllimlər öz tələbələri üçün ən təsirli və uyğun tədris vəsaitlərini hazırlamaq üçün səy göstərməlidirlər. Material dizayneri həm əsaslandırmanın, həm də bədii proseslərin birləşməsini təklif edir. Bu baxımdan uyğun materialların layihələndirilməsi elm deyil: bu, təxəyyül, fikir və analitik düşüncənin birləşməsidir.

Tədris vasitələrinin tərtibatçısı düşüncəli, bacarıqlı və qəbuledici olmalıdır. Öz tədris vəsaitlərini qəbul edən müəllimlər risk götürməyə və xüsusi öyrənmə mühiti ilə bağlı qərarlar qəbul etməyə hazır olmalıdır.

Materialların seçilməsi tədris və öyrənmə prosesində xüsusilə ingilis dilinin tədrisində əsas rol oynayır. Kurs kitabının gündəlik tədris və öyrənmədə demək olar ki, universal bir hissəsi olduğu üçün bu, həyati əhəmiyyət kəsb edir. Müəllimlər və ya pedaqoqlar avtomatik olaraq tələbələrin ingilis dilinin tədrisində ehtiyaclarını ödəmək üçün ən uyğun olan kurs kitablarını seçməyi təmin etməlidirlər.

Müəllimlər tərəfindən hazırlanmış vəsaitlər adətən tələbələrin ehtiyaclarına uyğun gəlir. Müasir tədris metodologiyası fərdlərin tədrisdə ehtiyacının vacibliyini vurğulayır. Dil sinfində qarışıq bacarıqlı tələbələr olur, ona görə də müəllim tərəfindən hazırlanmış köməkçi vasitələr müvəffəqiyyət səviyyələrini təmin etmək üçün konkret tələbə üçün düzgün mətn seçmək imkanı verir. Lazım gələrsə, bu kurs zamanı dəyişdirilə bilər. Tələbələrin ehtiyaclarına uyğun olaraq müxtəlif mövzular, vəziyyətlər bacarıqları və ya materialların birləşməsini seçə bilərlər.

Tədris vəsaitlərinin seçilməsi və istifadəsinin bəzi yolları məqalədə təqdim olunur.

Açar sözlər: seçmə, xarici dilin tədrisi, materiallar, tədris vasitələri, dinləmə, oxu, yazı, danışıq

Tədris vasitələri tələbələrin marağını artırmaq üçün sinif otağında əlavə olaraq tədrisdə istifadə olunan alət və avadanlıqlardır. Tədris materialları effektiv təlimatların mühüm katalizatorlarıdır. Ənənəvi tədris üsulları ilə yanaşı, müəllimin istifadə edə biləcəyi geniş çeşidli tədris vəsaitləri də mövcuddur. Onlar tələbələrə oxu və digər bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edir.

Elm və texnikanın inkişaf etdiyi indiki dövrdə tədris və təlim prosesi də ən son texnologiyadan asılıdır. Müəllim müxtəlif tədris materiallarından istifadə etdikdə tədris maraqlı olur, çünki o, tələbəni tədris-təlim prosesinə birbaşa cəlb edir. Bu, dərsləri əyləncəli və yaddaqalan edir. Tədris materialları effektiv tədris və təlim mühitinin yaradılmasında əsas amildir. Bu yardımlar birbaşa beş duyğuya müraciət edir ki, unutma şansı azalsın və öyrənmə prosesi daha təsirli olsun.

İngilis dili dərsində tədris materiallarından istifadə vacibdir, çünki ingilis dili bütün dünyada daha çox diqqət çəkir. Nəticədə effektiv materiallar zamanın tələbinə çevrilir. Dərslikdən istifadə edərək dil öyrətmək süni sayılır, çünki bu, tələbələri ikinci dillə əlaqələndirə bilmir. Yeni bir dilin tədrisində tələbələrin öyrənmə prosesini təkmilləşdirmək üçün müxtəlif tədris materiallarından istifadə edilməlidir ki, tələbə öyrəndiyi dillə real həyatda ünsiyyət qura bilsin. Dilçilik hazırda tələbələrə müsbət təsir göstərdiyi üçün tədris materiallarının tədrisdə istifadəsini aktual edir.

Hədəf dilin öyrədilməsi zamanı tədris vəsaitləri/materialları vacibdir, çünki hər bir fərd unutmağa meyllidir, lakin bu vəsaitlərdən düzgün istifadə dərsləri daim yadda saxlamağa kömək edir. Tələbələri daha yaxşı öyrənməyə həvəsləndirmək üçün bütün tədris vasitələrindən dərsdə səmərəli istifadə oluna bilər.

Tədris materialları ilə bağlı digər vacib amil odur ki, materiallar tələbələrin ehtiyaclarına cavab verməlidir, çünki hər bir insanın öz anlayış səviyyəsi var. Tələbələr, xüsusilə də böyüklər və yeniyetmələr hiss etməlidirlər ki, öyrəndikləri materialları real dünya ilə əlaqələndirməli və eyni zamanda onların daxili quruluşunun yaşı, səviyyəsi kimi aspektləri ilə müsbət əlaqələndirilməlidir.

Tədris vasitələri yeni dil öyrənmək üçün xüsusilə vacibdir, çünki onlar tələbələrin şüurunda düzgün təsvirləri inkişaf etdirir və öyrənməni asan və aydın etməkdə tələbələr üçün maraqlı atmosfer yaradır. Bu, lüğəti artırmağa və kursu sadələşdirməyə kömək edir, çünki müəllim asanlıqla mühazirə oxuya və fəsillərin anlayışlarını izah edə bilər. Tədris vəsaitləri sinfin bütün tələbələrinə fəal iştirak etməyə imkan verir və onlar mövzunu real həyat vəziyyətləri ilə əlaqələndirə bilirlər [1].

Dərsdə istifadə oluna bilən çoxlu müxtəlif növ tədris vəsaitləri var.

Vizual: Vizual vasitələr görmə duyğusundan istifadə edir. Buraya faktiki obyektlər, diaqramlar, xəritələr, fleş kartlar, şəkillər, ağ lövhə, flipçartlar, modellər və s. daxildir.

Audio: Audio vəsaitlər ümumi tədris alətidir ki, bunlara sinif stereo sistemi, fərdi qulaqlıqlar, radio və s. daxildir. Dil sinfində müəllimlər dilin necə danışıldığını nümayiş etdirmək üçün yazılardan istifadə edirlər. Onlardan dinləmə bacarığının inkişafında fəaliyyət kimi istifadə olunur.

Orijinal audio: Bu vəsaitlər tədrisə böyük təsir göstərə bilər. Bu, görmə və eşitmə hissini əhatə edir. Audio/video vasitələr çox həssas materiallardır. Onlar istehsal oluna, yayıla və təhsil proqramının planlaşdırılmış komponentləri kimi

istifadə edilə bilər. Müəllimlər konkret mövzunu təkmilləşdirmək üçün təlimat və ya sənədli videodan istifadə edə bilərlər. Bunun üçün adətən orijinal, rəqəmsal video pleyer, proyeksiya, film lentləri və s. tələb olunur.

Mobil Texnologiya: Mobil texnologiya hər yerdə mövcuddur. Mobil öyrənmə nisbətən asanlıqla əldə oluna bilinən vasitədir. İstənilən yerdə əlçatan olduğu üçün rahatdır. O, sinifdə cansıxıcılıq yaradan ənənəvi tədris üsulunu əvəz edə bilər. Mobil cihaz sinif daxilində və ya kənarda məlumat verir ki, dostlar və müəllim arasında hər zaman əlaqə olsun. Həm müəllimə, həm də tələbəyə yeni imkanlar verir.

Dil oyunları: Əsas bacarıqları inkişaf etdirir, yəni dinləmə, danışma, oxuma və yazma. Bu, həm də tələbələrin özünə inamını və ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Dil laboratoriyası: audio- və ya audio-vizual vəsait kimi istifadə olunan müasir tədris metodudur. Tələbələrə müxtəlif dinləmə və danışma bacarıqları təqdim olunur. Kompüter, video, orijinal testlər, söz oyunları, viktorinalar, debatlar və s. ilə təmin olunur.

Qəzet: Tələbələrin oxu bacarıqlarını inkişaf etdirir. Qəzet materialının seçilməsi həm də ona görə çox vacibdir ki, o, yaradıcı yazı, struktur və qrammatika biliklərini gücləndirir. Müəllim tələbələrə müxtəlif tapşırıqlar verməklə onu maraqlı edə bilər.

Sinif otağında istifadə olunan texnologiyalar.

(1) Lövhə - mini dərslər
(2) Rəqəmsal kitab
(3) Videolar
(4) İnternet
(5) Onlayn oyunlar [2]

Tədris materialları xarici dil sinfində çox önəmlidir, onlar tələbələrə oxu, dinləmə, düşünmə, danışma kimi bir çox qabiliyyətləri inkişaf etdirəcək şəkildə sözlər, şəkillər və ideyalarla qarşılıqlı əlaqə yaratmağa imkan verir. Tədris materialları ingilis dili müəllimləri üçün əsas resurs olduğundan, onlar ağıllı şəkildə seçilməlidir. Dil öyrənənlərə öyrənməyə kömək etmək üçün istifadə edilən hər şey maddidir. Materiallar dərslik, iş dəftəri, CD-ROM, video, surəti çıxarılmış materiallar, qəzet, lövhədə yazılmış abzas şəklində ola bilər: öyrənilən dili təqdim edən və ya məlumat verən hər şey. Materialları təkmilləşdirmək və ya daha münasib etmək məqsədilə dəyişikliklərin edilməsi vacibdir. Əksər müəllimlər dərslikdən hər dəfə istifadə etdikdə, kitabın dəyərini artırmaq üçün materialları uyğunlaşdırırlar.

Keçmişdə tədris materialları çox sadə idi, onlar dərslik və iş dəftərindən ibarət olurdu. Bu gün bu materiallar məlumat mətnləri, vebsaytlar və daim dəyişən texnologiya daxil olmaqla xeyli genişlənmişdir.

Materialların seçilməsi verilmiş materialların onların istifadə olunacağı kontekstlə və orada işləyən müəllim və tələbələrin ehtiyac və maraqlarına uyğunlaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bir sıra materiallardan istifadənin sinif işi üçün yarada biləcəyi nəticələri araşdıra bilməliyik və beləliklə, materialların metodologiyası və məzmununun müəyyən orijinal tədrisi üçün uyğun olub-olmaması barədə əsaslandırılmış fikirlərə gələ bilməliyik. Müəllimlərin məsuliyyəti yalnız müvafiq xüsusi dil tədrisi konteksti ilə materiallardan istifadə etmək deyil, həm də materialların seçilməsində bir çox aspektləri başa düşməkdir. Müəllimlərin materialları, xüsusən də bədii mətnlərdən istifadə edən mətnləri seçərkən diqqət etməli olduğu üç cəhət var. Bunlar kursun növləri, tələbələrin tipi və mətnin aktuallığıdır. Seçim mətnləri aşağıdakı kimidir [3]:

(1) Kurs növləri tələbələrin səviyyəsindən, kurs üzrə tələb olunan ingilis dilinin növündən;

(2) Tələbə növləri tələbələrin yaşlarından, tələbələrin maraqlarından/ hobbilərindən, tələbələrin mədəni və ya etnik mənşəyindən/ millətindən;

(3) Mətnin aktuallığı tələbələrin yaşı, tələbələrin yetkinliyi, tələbələrin emosional anlayışı, tələbələrin dil biliyi, tələbələrin ədəbi bilikləri və tələbələrin mədəni mənşəyindən ibarətdir.

Materialın seçilmə səbəbləri aşağıdakılardır. Materiallar:

(1) Tələbələrə mədəni şüur və həssaslığı inkişaf etdirməyə kömək etməli;

(2) Dildən istifadənin reallığını əks etdirməli;

(3) Tələbələrə onların yaşayacaqları şəraitə oxşar üsullarla öyrənmələrinə kömək etməli;

(4) Öyrənməyə hazırlığın yaradılmasına kömək etməli;

(5) Affektiv məşğulluğa nail olunmalıdır.

Materialların seçilməsi zamanı daha çox diqqət yetirilməli məsələ kurrikulumun müəllimlər tərəfindən hazırlanmış tapşırıqlar, paylama materialları, diaqramlar, nəzərdən keçirmə vərəqləri və s. kimi materialı nə dərəcədə əhatə etməsidir. Bu, müəllim, həmçinin tələbə üçün tədris prosesində həvəsləndirici amildir.

Nəhayət, hər bir məktəb tədris materiallarının seçilməsi üçün əsasən öz meyarlarını hazırlamalıdır. Bir sözlə, material seçimi əlbəttə ki, çox vaxt aparan bir işdir. Müəllimlər kriteriyalara, tələbələrin ehtiyaclarına diqqət yetirməlidirlər. Lakin buna yuxarıda təklif olunan prinsipial və sistematik şəkildə yanaşmaq nəinki seçilmiş materiallar haqqında mühüm kəşflər etməyə və qeyd etməyə kömək edə bilər, həm də müəllimlərə materiallar, öyrənmə və öyrətmə və hətta özləri haqqında çox şey öyrənməyə kömək edə bilər.

Materiallar və sinif fəaliyyəti tələbələrin dil, koqnitiv və akademik səviyyələrinə və maraqlarına cavab verməli və tələbələrin özlərini onlarla asanlıqla əlaqələndirə bilmələri üçün tərtib edilməlidir. Sinifdə tələbəyə lazımi materialların verilməsi tələbənin öyrənmə motivasiyasını və özünə inamını yüksəltməyə müsbət

töhfə verir. Tələbələrin dərsə başlamaq üçün yaxşı motivasiyası və özünə inamı olmalıdır. Ona görə də müəllimlər tərəfindən düzgün material seçimi onların motivasiyasını və özünə inamını təbii olaraq artıracaq. Tələbələrin materialı asanlıqla başa düşmələri üçün səviyyə və ehtiyac olduqda dərsi yaxşı başa düşəcəklər. Materiallar öyrənənlərə dildən istifadə etməli olduqları şəraitə bənzər üsullarla öyrənməyə kömək etməlidir [4].

Müəllimlər də tələbənin dil biliyinə diqqət yetirməlidirlər, çünki özünə inamı olan hər bir tələbə üçün fərqli şərtdir. Tələbələr maraqlarına uyğun müvafiq materiallarla tanış olduqda yaxşı motivasiya olacaqlar. Seçilmiş materiallar öyrənməyə hazır olmağa kömək etməlidir. Maraq səviyyəsi motivasiya səviyyəsini müəyyən edir və tələbə marağının yüksək olması yüksək motivasiyanı təmin edir. Materiallar affektiv əlaqəyə nail olmalıdır.

Tələbələr üçün material seçərkən müəllim kursu keçirən tələbələrin növü və mətnin özü ilə bağlı müəyyən amilləri düşünməlidir. Tələbələrin növü tələbələrin yaşı, tələbələrin maraqları və ya hobbiləri, tələbələrin keçmişi və tələbələrin təcrübəsindən ibarətdir.

Dinləyib-anlamanın öyrədilməsində müəllimlərin diqqət etməli olduğu amillərdən biri də materialdır. İngilis dili öyrənənləri real dillə qarşılaşmağa hazırlamağın bir yolu sinifdə real dil və ya orijinal dil materialını tətbiq etməkdir.

Orijinal mətnlər məlumat ötürmək, ideyaları ötürmək, fikir və hissləri ifadə etmək, əyləndirmək üçün yazılmışdır. Bu tərifləri birləşdirərək hesab edə bilərik ki, orijinal materiallar xüsusi olaraq dilin öyrədilməsi və öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmayan materiallardır, müəllimlərin dərsdə istifadə etdiyi hər şey ilkin olaraq ana dili danışanlar üçün nəzərdə tutulub.

Orijinal material vacibdir, çünki bu, öyrənənlərə sinifdən kənarda real dünyaya qoşulmağa imkan verir və bu, onları həm yerli, həm də 2-ci dildə danışanları dinləməyə öyrədir. Bundan əlavə, müəlliflər bildirirlər ki, orijinal materialdan istifadə tələbələri həvəsləndirir, ona görə də müəllimlər və tələbələr orijinal materiallardan daha çox həvəsləndirilirlər. Müxtəlif növ orijinal materialların tətbiqi ilə öyrənənlər skriptli, qiymətli və ya uydurma materialdan daha çox real danışanların istifadə etdiyi dillə tanış olurlar. Bu da öz növbəsində öyrənənləri öyrənmə mühitindən kənarda eşidəcəkləri və istifadə edəcəkləri dilə daha yaxşı hazırlayır. Bu üstünlüklərə əsaslanaraq, orijinal materialın xüsusilə orta məktəbdə dinləmə dərslərinə daxil edilməsi tələbə motivasiyasını artırır.

Əksər müəllimlər öyrənənlərin hədəf dil haqqında mümkün qədər çox yeni bilik əldə etmələri üçün materialdan mənalı və interaktiv üsullarla istifadə edirlər. Beləliklə, başqa cür desək, dinləmə dərslərində orijinal materialın tətbiqi öyrənənləri real həyatda iştirak etmək və ünsiyyət qurmaq üçün tələb olunan dinləmə bacarıqları ilə təchiz edir.

Tədris vəsaitləri dilin mövzularına və reallıqlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Tədris vəsaitləri hətta sinif otağından kənarda da tələbələrin bir-birinə marağını

yaratmaq üçün şərait yaratmalıdır. Bu tərəqqi üçün vasitə ola bilər. Tədris vasitələri öz öyrənmə tərzini və strategiyalarını inkişaf etdirəcək özünüqiymətləndirmə imkanlarını təmin etməlidir. Tədris vasitələri müəllim və tələbələri ünsiyyət bacarıqlarını, anlayışı inkişaf etdirmək üçün əlaqələndirməli və həmçinin daha yaxşı öyrənmə imkanları yaratmalıdır. Yardım təsiredici olmalıdır [5]. Tədris materiallarının seçilməsi təsadüfi qərar deyil, tələbələrin xeyrinə effektiv qərarlar qəbul etməkdir. İstənilən mətn öz-özlüyündə kurs deyil, daha çox kursu təşkil edən tələbələrin ehtiyaclarına, qabiliyyətlərinə, maraqlarına və gözləntilərinə uyğun olaraq bölünə və ya hissələrə bölünə və sonra yenidən təşkil edilə bilən bir vasitədir. Buna görə də, dərsliklər tələbələri həvəsləndirən və onları dərsliyin məhdudiyyətlərindən kənara çıxaran fəaliyyətləri özündə birləşdirəcək şəkildə dəyişdirilə bilər. Yuxarıda qeyd olunan cəhətlərlə yanaşı, müəllimin hazırladığı vəsaitlər onların bacarıq və yaradıcılığını artırır. Tədris vasitələri tələbələrə təbii təlim mühitini təmin edən və onların tədris prosesində iştirakına kömək edən tədris prosesinin ən mühüm alətidir.

Tədris materialları tam tədris üsulu deyil, öyrənməyə kömək edir. Bütün dərslərdə və fənlərdə bunu tələb etmək lazım deyil. Müəllim ondan mövzuya və tələbələrin ehtiyaclarına uyğun istifadə edə bilər. Bir dərsdə çoxlu materialdan istifadə diqqəti əsas mövzudan yayındıra və mənfi təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Brown, H. D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching* (5th ed). White Plains, NY: Pearson Education.
2. Brown, H. D. (2007). *Teaching by Principal Pedagogy.* (3rd ed). White plains, NY: Pearson Education.
3. Brown J.D. (1995). *The Element of Language Curriculum.* Boston, Heinle & Heinle.
4. Byram, M. and Masuhara, H. (2013), *'Intercultural competence'*, in B. Tomlinson (ed.), *Applied Linguistics and Materials Development*. London: Bloomsbury, pp. 143–60.
5. Cunningsworth, A. (1995) *Choosing YourCoursebook*. Oxford: Heinemann
6. Flowerdew, J., & Miller, L. (2005). *SecondLanguage Listening.* Cambridge, UK: Cambridge University Press.

С.ЧАРКАЗОВА

ЭФФЕКТ ОБУЧАЮЩИХ ПОСОБИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

РЕЗЮМЕ

Учебные пособия являются важной частью учебной программы. Эффективное обучение зависит от содержательных, подходящих и мотивирующих средств, и эти условия выполняются, когда средства

разрабатываются в соответствии с потребностями, интересами и ожиданиями учащихся. Мы также можем сказать, что учителя должны стремиться разрабатывать наиболее эффективные и подходящие учебные материалы для своих учеников. Дизайнер материалов предлагает сочетание рассуждений и художественных процессов. В этом смысле разработка подходящих материалов — это не наука: это сочетание воображения, проницательности и аналитического мышления.

Разработчик учебных материалов должен быть вдумчивым, находчивым и восприимчивым. Учителя, которые используют свои собственные учебные материалы, готовы идти на риск и принимать решения относительно конкретной среды обучения.

Выбор материалов играет ключевую роль в процессе преподавания и обучения, особенно при преподавании английского языка. Это жизненно важно, поскольку учебник является почти универсальной частью повседневного преподавания и обучения. Учителя или преподаватели должны автоматически гарантировать, что они выбирают учебники, которые наиболее подходят для удовлетворения потребностей студентов в изучении английского языка.

Материалы, подготовленные преподавателями, обычно адаптируются к потребностям учащихся. Современная методика преподавания подчеркивает важность потребности личности в обучении. В языковом классе обучаются учащиеся с разными способностями, поэтому разработанные учителем пособия позволяют подобрать правильный текст для конкретного учащегося, чтобы обеспечить уровень успеха. При необходимости это можно изменить в ходе курса. Студенты могут выбирать различные темы, ситуационные навыки или комбинации материалов в соответствии со своими потребностями.

В статье представлены некоторые способы выбора и использования учебных пособий.

Ключевые слова: отбор, обучение иностранному языку, материалы, учебные пособия, аудирование, чтение, письмо, говорение.

S.CHARKAZOVA

THE EFFECT OF TEACHING AIDS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

SUMMARY

Teaching aids are an important part of the curriculum. Effective teaching depends on meaningful, appropriate and motivating aids, and these conditions are fulfilled when aids are designed according to the needs, interests and expectations of students. We can also say that teachers should strive to develop the most effective and appropriate teaching materials for their students. A material designer offers a

combination of both reasoning and artistic processes. In this sense, designing suitable materials is not a science: it is a combination of imagination, insight and analytical thinking.

The developer of instructional materials must be thoughtful, resourceful, and receptive. Teachers who adopt their own teaching materials are willing to take risks and make decisions about specific learning environments.

The selection of materials plays a key role in the teaching and learning process, especially in English language teaching. This is vital as the coursebook is an almost universal part of everyday teaching and learning. Teachers or educators should automatically ensure that they choose the course books that are most suitable to meet the needs of students in learning English.

Teacher-made materials are usually tailored to the needs of students. Modern teaching methodology emphasizes the importance of the need of individuals in teaching. A language classroom has students of mixed abilities, so teacher-designed aids allow for selecting the right text for a particular student to ensure success levels. If necessary, this can be changed during the course. Students can choose different topics, situational skills, or combinations of materials to suit their needs.

Some ways of selecting and using teaching aids are presented in the article.

Keywords: selection, foreign language teaching, materials, teaching aids, listening, reading, writing, speaking

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi, dosent Rəhimə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GÜLTƏKİN ABDULLAYEVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ADPU
Pion2691@rambler.ru

İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN NİTQİNİN İFADƏLİLİYİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Cəmiyyət üçün yararlı, yetkin və mədəni vətəndaş formalaşdırılması hər bir demokratik təhsil sisteminin mühüm vəzifəsidir. Yeniləşən Azərbaycan təhsilinin bütün pillələrində, o cümlədən ibtidai təhsil pilləsində fənlərin məzmun və strukturunda aparılan islahat buna xidmət dir. Bilik və bacarıqların şagirdyönümlü, nəticəyönümlü olması, inteqrativ və praktik mahiyyət kəsb etməsi elmi-texniki tərəqqini duyub yaşamağı bacaran müasir gəncin yetişməsinə imkan verir. Məlumdur ki, intellektual inkişaf şagirdlərin həyat tərzinə, davranış qaydalarına və nitq mədəniyyətinə müsbət təsir göstərir.

Şagirdlərin şifahi nitqinin ifadəliliyini təmin edən amillər sırasında tənəffüs, ton, tembr, fasilə, vurğu və orfoepiya kimi ədəbi tələffüz tələbləri dayanır. Yazılı nitqin ifadəliliyinə isə məqsədlə əlaqədar fonetik, leksik və üslubi-qrammatik normalar daxildir. Bunlar eyni zamanda poetik fikirləri, hissləri özündə əks etdirən və ya başqalarına çatdıran ifadəli nitq vasitəsidir ki, ümumilikdə ifadəlilik kompleksi adlanır.

Şifahi və yazılı nitqin ifadəliliyi ibtidai sinif şagirdlərinin nitq mədəniyyəti xəzinəsinə baş vurmaq üçün həm açardır, həm də mənimsəniləcək xəzinənin özüdür. Sadəcə bu xəzinəyə yiyələnməkdə intonasiyaya, yəni tona, tempə, fasiləyə, vurğuya və orfoepiya vərdişlərinə biganə qalmaq olmadığı kimi, yazıda da ifadəlilik yaradan leksik, frazeoloji və üslubi-qrammatik amillərin köməyi ilə şagirdlərin nitqinin ifadəliliyinə çalışmamaq qeyri-mümkündür. Elə etmək lazımdır ki, şagirdlərin müvafiq mövzularda oxusu, o cümlədən dərsi danışarkən şifahi nitqi, habelə ifadə və inşası mədəni nitqin ifadəlilik normalarına cavab versin.

Hazırda şagirdlərin mədəni nitqə yiyələndirilməsi üçün xeyli tədqiqat əsərləri yazılmaqda, dissertasiyalar müdafiə olunmaqda və onların nəticələri mövcud proqramlarda və dərsliklərdə öz tətbiqini tapmaqda və təcrübəyə tətbiq olunmaqdadır. Bir sıra tədqiqatçıların əsərlərində oxu vərdişlərinin aşılanması yolları, oxu dərslərində bədii mətnlər üzrə işə həsr edilmiş maraqlı fikirlər söylənilmiş, tövsiyələr verilmişdir.

Professor Yəhya Kərimov öz tədqiqatlarında bu məsələyə önəm verib yazır: "Nitq parçası ifadəli olmalı, ifadəlilik vasitələri ilə də oxunmalıdır. Nitqdə intonasiya, fasilə, məntiqi vurğu və orfoepiyaya əməl olunmalıdır ki, fikir dinləyiciyə ifadəli, obrazlı çatsın. Belə nitq həmçinin də yığcamlığı, lakonikliyi, parlaqlığı,

canlılığı ilə dinləyiciyə güclü təsir göstərməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, şagird fikrini həmişə oxuduğu, mətnlərdən götürdüyü, əzbərlədiyi gözəl söz və ifadələri sadə şəkildə ifadə etməyi bacarsın. Təəssüratın sadə, yaradıcı şəkildə verilməsi onun ifadəliliyinə və aydınlığına zərər yetirməməli, əksinə, rəvanlıq gətirməlidir." [5]

Müəllimin nitqi ədəbi tələffüz tələblərinə cavab verməsi ilə seçilməli, səsinin tonu, tembri, yüksəlib-alçalması, vurğusu və orfoepiyası şagirdlərin qulaqlarında əks-səda doğurmalı və sevinclə qarşılanmalıdır. Oxuda düzgünlüyü, aydınlığı, təmizliyi, səlisliyi gözləmək düzgün ədəbi tələffüzlə danışmağa gətirib çıxarır. Burada ifadəlilik sonuncu hadisədir və özündə onların hamısını əhatə edir. Düzgün oxu, aydın oxu, səlis oxu özü də ifadəli oxunu yaradır, şagird danışarkən onun qulaqlarında qalan, nitqinə hakim kəsilən nümunəvi nitqə istinad edir ki, o da müəllimin səsi ilə qazanılan linqvistik həssaslıq və ya dil duyumudur.

Savad təlimi mərhələsində şifahi nitqin bir çox komponentlərinə dair nitq vərdişləri formalaşdırmaq mümkün olur. Bu təcrübəni ilbəil təkmilləşdirmək mümkündür. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, orfoepik tələffüzə şagirdləri "Azərbaycan dili" dərsliyindəki şəkillər üzrə aparılan məşqlər zamanı da alışdırmaq olur. "Azərbaycan dili" dərsliyində şəkillərə baxan müəllim özü bu sözləri düzgün deməyi öyrədir: sənnən, hüququnnan, gəncdər, uşaxlar, qızdar, oğlannar, hədiyyəsidi, xəritiyə, dayanıllar, baxıllar, oyuncax, nənəsinnən, su çiliyir, inəylər, otduyur, xoruş, toyux, dərillər, yığıllar, qaçıllar, döyuşullər, oynuyullar, gözduyullər, qoyunnar, itdər və s.

Şəkillər üzrə cümlə qurarkən də şəkillər əsasında söz oxusu, cümlə oxusu bacarıqları üzrə iş gedir. Şagirdlər müəllimdən şəkilləri oxumaq qaydalarını öyrə-nirlər. Əlbəttə, bu zaman onlar söz və cümlələri müəllimin nitqinin təkrarı kimi qurur və intonasiya elementlərindən (ton, tembr, bölgü, vurğu) və orfoepik tələffüzdən istifadə edirlər. Dərsliklərdə maraqla oxunan, zəngin intonasiya çalarları ilə tələffüz olunan mətnlər az deyil. Bu mətnlərdə məcazilik də, orfoepiklik də hər an qarşıya çıxır ki, bu da ifadəlilik-bədiilik vərdişləri aşılamaq imkanlarının genişliyini bildirir.

III-IV siniflər ifadəli nitqin möhkəm şəkildə formalaşdırmağın əsas mərhələsini təşkil edir. Çünki bu mərhələ proqramda göstərilənlərin ümumiləşmiş fazasını təşkil etməlidir, yəni özündən əvvəlki mərhələlərin də möhkəmləndirilməsi və təshihləri mərhələsinə çevrilməlidir. Bu siniflərdə şagirdlər oxu mətnlərinin təhlili əsasında söz və ifadələrin məcazi mənaları ilə "alt qatlarda qalan, lakin hiss olunan mənalarla" həyatı dərk etməyə başladığı bir dövrə qədəm qoyurlar. Tapmaca, atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlərin məna tutumunda ibarə və idiomatiklik, habelə epitet, istiarə, mübaliğə, kinayə və s. vasitəsilə ifadə tərzini, üslubunu dərk etməklə yanaşı, həm də bu şəkildə danışmaq ifadəliliyin bütöv bir sistemə tabe edilərək öyrədilməsinə sübutdur. Burada metodist alimlərimizin oxunun ifadəliliyinə daxil etdikləri komponentlərin tərtibinə nəzər salınır, intonasiya, məntiqi vurğu, qrammatik və psixoloji fasilə, temp, tembr, melodika və s. terminlərin məna tutumu, mahiyyəti şərh edilir, nitqin ifadəliliyində onların rolu əsaslandırılır. İfadəlilik

tələblərinin oxu materiallarının tematika və xarakterindən, növ və janr xüsusiyyətlərindən, obrazların səciyyəsindən, bədii əsərlərin dil tərtibatından, bədii dil üzrə işin təşkilindən və s. amillərdən asılı olduğu qeyd edilir.

İnsan ömrü boyu nitqini təkmilləşdirir, dilin zənginliklərini mənimsəyir. Erkən uşaqlıq dövründə uşaqda ünsiyyətə tələbat baş qaldırır ki, onu sadə nitq elementləri vasitəsilə aradan qaldırır. Uşağın yaşı atdıqca öz fikirlərini ifadə etməsi tələbatı artır, inkişaf edərək daha çətin söz vahidlərindən istifadə edir. Başqa sözlə desək, uşaqlar doğma dili nitq vasitəsilə mənimsəyirlər. Elə buna görə də şagirdlərin nitqinin inkişafı ilə müntəzəm və məqsədəuyğun şəkildə məşğul olmaq vacibdir.

Belə bir fikir də mövcuddur: dilin zənginliklərinə hərtərəfli yiyələnən, ondan səmərəli istifadə edən insan, cəmiyyət və təbiətin mürəkkəb əlaqələrini müvəffəqiyyətlə anlayır. Şagird üçün yaxşı nitq uğurlu təhsilin və inkişafın göstəricisidir. Hamıya məlumdur ki, nitqi pis inkişaf etmiş uşaqlar təlimdə geri qalır, tapşırıqların öhdəsindən gələ bilmirlər.

Hansı nitqi yaxşı nitq hesab etmək olar? Müəllim və şagird bunun üçün nəyə cəhd göstərməlidir? Yalnız yaxşı bildiyini danışmaq və yazmaq lazımdır, bu həm də başqaları üçün maraqlı, faydalı olar. Bəzən məktəbdə şagirdlərə hazır olmadıqları, bilmədikləri bir şeyi danışmağı təklif edirlər. Təəccüblü deyil ki, onların xeyli hissəsinin nitqi kasıb, yeknəsəq (dağınıq) olur. Həmin uşaqlar müşahidələri əsasında topladıqları lazımi materialı zəif danışırlar. Uşaqların nitqinin inkişafı üçün vacibdir ki, ətrafdakılar düzgün danışsınlar, uşaqlarla söhbət etsinlər, onların suallarını cavablandırsınlar, ətraf aləm haqqında məlumat versinlər. Şagirdləri məzmuna uyğun olaraq danışmağı öyrətmək ibtidai siniflərdə çox vacib məsələdir. İkinci tələb nitqin ardıcıllığı, dəqiqliyini təmin etmək üçün məntiqiliyin olmasıdır. Bu tələb yazdığı və oxuduğu haqda yaxşı biliyə malik olan şagirdə təkrarlara yol verməməyə, fikri ardıcıl məntiqi ifadə etməyə kömək edir. [4]

Bununla da, şagirdlərin ümumi inkişafının və nitqinin formalaşması üçün təbii nitq mühiti yaradılmış olar. Məktəbdə inkişafetdirici nitq mühiti yaradılır və dili mənimsəmə prosesi aparılır. Müəllim müxtəlif pedaqoji və metodik vasitələrlə şagirdlərin dili mənimsəmələrini asanlaşdırır. Bunun üçün şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun təlim materialı seçir, müxtəlif təlim metodlarından istifadə edir, onların verilmiş materialı praktik şəkildə mənimsəmələri üçün xüsusi məşğələlər təşkil edir.

Şifahi və yazılı nitq bir-birilə əlaqədardır və yazılı nitq şifahi nitqə təsir göstərir. Lakin məlumdur ki, səsli nitqin strukturu yazılı nitqdən fərqlidir. Odur ki, hər iki nitq formasının öyrədilməsinə də müxtəlif cür yanaşılmalıdır. Səsli oxunun yaranması ilə tanışlıq zamanı, hər şeydən əvvəl, məktəblilərin canlı şifahi nitqini müşahidə etmək lazımdır: söz, söz birləşməsi, cümlə, danışılanların müəyyən ardıcıllıqla düzülüşü və s. Bununla yanaşı, nitqin hərəkəti, fasilə, müxtəlif səslərin güclü ifadə olunması, sözün və ya cümlənin tələffüzü zamanı səsin qalxması və enməsi və s. ifadəlilik vasitələrinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bunu nəzərə alan müəllim qrammatika və üzündənköçürmə üzrə iş apararkən şagirdlərə dərslikdəki mətni aydın, dəqiq, ifadəli şəkildə oxumalarını təklif edir. Bu zaman intonasiya komponentlərinə (fasilə, məntiqi vurğu, temp, tembr və s.), nitq səslərinin istiqamətinin (hansı sözdə və ya hecada səs qalxır, hansında enir) müəyyənləşdirilməsinə, səsin qüvvəsinin (cümlədə hansı söz zəif və hansı söz qüvvətli deyilir) müəyyən edilməsinə, nitqin tembrinin (mətndə olan cümlənin qəm, kədər və ya sevinc motivi ilə verilməsinin) ayırd edilməsinə diqqət yetirir. [6]

Ifadəli nitq – oxunmuş və ya nəql edilmiş mətnin məzmununa uyğunlaşdırılımış səsli nitqdir. Birinci sinfə gedən məktəblilər artıq ana dilində danışa bilir, kifayət qədər söz ehtiyatına malik olmaqla danışıq zamanı onlardan istifadə edir, suallara cavab verirlər.

Şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə üzərində işin təşkili şagfirdlərin oxusunun ifadəliliyinə öz müsbət təsirini göstərir, nitqini daha ifadəli edir. Çünki atalar sözləri, məsəllər, sınamalar, diləklər və s. mətnlərin nəqli, sual, əmr intonasiyaları məntiqi vurğu çalarları ilə məlahətli səslənir və şagirdlərdə xoş ovqat və təəssürat yaradır. Məsələn, "Lal axan çaydan içməzlər" məsəli həm də inancdır; şagirdlərə buna uyğun misal kimi, "Suyun lal axanı, adamın yerə baxanı" məsəli tapdırılır. "Sirkə nə qədər tünd olarsa, öz qabını sındırar" məsəlinin izahı zamanı "Hirsli başda ağıl olmaz" məsəlindən istifadə olunur, "Nə tökərsən aşına, o da çıxar qaşığına" məsəlinin izahı üçün "Yaxşılıq da qazanılır, pislik də", "Hər kəs öz əməlinin nəticəsini görür", "Yaxşılıq edən yaxşılıq görər, pislik edən-pislik", "Başqasına quyu qazan özü düşər" və s. fikirlərdən istifadə olunur.

Oxu prosesində qazanılan və nitqə daxil edilən emosional-obrazlı ifadələr, müdrik kəlamların üzərində oxu zamanı müxtəlif formada işlər görmək mümkündür. İfadəli oxu bədii əsəri, o cümlədən lirik şeirlərin məzmununu, ideyasını və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini dinləyiciyə çatdırmaq üçün əsas vasitələrdən biridir. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili dərslərində bədii əsərlərin ifadəli oxusu şagirdlərin nitqinin ifadəliliyinə imkan verməklə onların nitq mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edir.

Buna görə də bədii əsərləri forma və məzmun vəhdətində təhlil etməklə onların düzgün və daha dərindən mənimsənilməsini təmin edən iş formalarına asağı siniflərdən başlamaq real bir vəzifə kimi qarşıda durur. "Bədii mətnlərin dili üzərində iş sagirdlərin ədəbi görüş dairəsini genişləndirir, onların emosional təəssüratını zənginləşdirir, bədii sözün mənasını başa düşməyə, mətndə onun rolunu anlamağa, bədii obrazları düzgün canlandırmağa, oxunmuş mətnin məzmununun dərindən mənimsənilməsinə, şagirdlərin nitqinin ifadəliliyinə, materialın süurlu qavranılmasına kömək edir". [1]

Təcrübə və müsahidələr göstərmişdir ki, ibtidai siniflərdə bədii əsərlər tədris olunarkən, bədii ədəbiyyatın spesifikası-obrazlılığı əksər hallarda nəzərə alınmır, onların tədrisi elmi-kütləvi mətnlərin oxusundan az fərqlənir. Əsərdə təsvir

olunanların düzgün qavranılması və aydın təsəvvür olunmasına kömək edən bədii vasitələr üzərində lazımi iş aparılmır. Mətndəki bədii təsvir və ifadə vasitələrinin tapılmasına az diqqət yetirilir, müəllif tərəfindən bu və ya digər sözün seçilməsi səbəblərinə təsadüfi hallarda nəzər salınır. Həmin sahələrdə uşaqların müşahidəçilik qabiliyyətləri inkişaf etdirilmir, onların ədəbi görüş dairələri genişləndirilmir.

Nitq ifadəli olduqda dinləyiciyə lazımi dərəcədə təsir göstərir. Nitqin ifadəliliyi - öz fikrini aydın, inandırıcı, rabitəli ifadə etmək bacarığıdır; faktların seçimi, ifadələrin düzülüşü, söz seçimi, hekayənin ümumi əhval-ruhiyyəsi ilə, intonasiya ilə insanların hisslərinə təsir etməkdir. Oxuduğu mətnə və öz nitqinə ifadəlilik baxımından qiymət vermək bacarıqları şagirdlərdə ibtidai siniflərdən aşılanmalıdır.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili fənninin əsaslandırılması ilə bağlı "Milli Kurikulum"da qeyd olunur ki, ibtidai təlimdə "...düzgün, sürətli, şüurlu və ifadəli oxu üzrə ilkin bacarıqların mənimsənilməsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, ... ədəbi tələffüz normalarının öyrənilib tətbiq olunması, ekspressiv nitq bacarıqlarının formalaşdırılması, Azərbaycan xalqının dili, tarixi, əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, mədəniyyəti, adət-ənənələri haqqında ilkin anlayışların yaradılması təmin olunur". Fənn üzrə ümumi nəticələrdə şagirdin sərbəst, düzgün, sürətlə, şüurlu, ifadəli oxumaq, dialoqa girmək və öz fikirlərini sərbəst və ardıcıl ifadə etmək, oxuduğu və dinlədiyi mətnlərə münasibət bildirməsi vəzifələri irəli sürülür.

Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi ilə əlaqədar məsələlərin işlənməsi son dərəcə vacib problemdir. Bu problemin müvəffəqiyyətlə həll edilməsi üçün ibtidai siniflərdə bədii əsərlər üzərində və şagirdlərin nitqinin ifadəliliyi üzrə işin düzgün təşkili xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan dili dərslərində ibtidai sinif şagirdlərinin niqinin ifadəliliyi üzrə işin məzmunu və formaları işlənmiş və bunların nitq mədəniyyətinin inkişafına təsiri öyrənilmişdir.

İfadəlilik daha çox şifahi nitq üçün xarakterikdir. Şifahi nitqdə ədəbi tələffüzə əsaslanan danışıq, eləcə də oxu canlı, cazibədar, estetik cəhətdən təsirli olur. Bu normalar ünsiyyətdə anlaşmanı təmin edən başlıca vasitələrdəndir. [2]

Nitqin ifadəliliyi məsələsindən bəhs edən professor.A.S.Abdullayev yazmışdır: "…nitqimizə xoş ahəng verən, axıcılıq gətirən Azərbaycan dilinin fonetik quruluşunun bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. Azərbaycan sözlərində çətin tələffüz olunan səs birləşməsi, demək olar ki, yox dərəcəsindədir; bunun nəticəsidir ki, nitqimizdə müəyyən bir qəşənglik və rəvanlıq, səlislik hiss olunmaqdadır". [1]

İfadəli oxunun köməyi ilə şagirdlər yazıçının məqsədini, onun irəli sürdüyü ideyanı aydın başa düşməlidirlər. Şagird personaja uyğun səsini dəyişməli, qəhrəmanın daxili aləminə girməlidir. Yalnız belə bir şəraitdə şagird qəhrəmanın hərəkətlərini, mövqeyini, hadisələrə münasibətini düzgün qiymətləndirər, onun taleyi haqqında düşünər, ona obyektiv münasibət bəsləyər.

Şagirdlərdə ifadəli oxu vərdişləri yaratmaq işində natiqlərin, bədii oxu ustalarının danışığına qulaq asmağın böyük əhəmiyyəti vardır. Şagirdlərə ifadəli oxumağı öyrətmək üçün onları səslərdən düzgün istifadəyə alışdırmaq, oxunun sürət, avaz, fasilə qanunlarını onlara başa salmaq müəllimin əsas vəzifəsidir. İfadəli oxu mətnin şifahi nitqdə ahəngdar, bədii şəkildə meydana çıxmasıdır. O, məzmunun şüurlu mənimsənilməsi üzrə aparılan işlərin nəticəsi, əsərin emosional məzmununun duyularaq oxunmasıdır. Bu, oxunan əsərinin mahiyyətinə nüfuz etməyə əsaslanan səs vasitəsilə lövhə yaratmaqdır. Bədii əsərlərin ifadəli oxusu, onların dili üzərində aparılan iş bütövlükdə məzmunun dərindən mənimsənilməsinə təminat verir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Abdullayev A.S., Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə ana dili tədrisinin metodikası. Bakı, “Maarif”, 1968
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015
3. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, “ADPU”, 2016
4. Qurbanov V.T. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Bakı, “Müəllim”, 2006
5. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, “Nasir”, 2013
6..Nəbiyeva Ş.Z., Abdullayeva G.A., Kərimova A.S. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası fənnindən mühazirələr. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015

Xülasə

XXI əsrin müəllim kadrlarından tələb olunur ki, onlar müasirliyi özündə daşıya bilən, vətəninə və xalqına lazım olan, müstəqil düşünə bilən, sağlam rəqabətə hazır vətəndaşlar yetişdirsinlər. Odur ki, bugünki gənc nəsli müstəqil Azərbaycanın sabahı naminə yüksək səviyyədə hazırlamağın əsas məsuliyyəti ibtidai sinif müəllimlərinin üzərinə düşür.

Nitq vərdişlərinin əsası ibtidai siniflərdə qoyulur: məhz burada şagirdlər ilk dəfə olaraq nitqi mükəmməlləşdirmək məqsədilə ədəbi dillə, dilin yazılı variantı ilə qarşılaşırlar. Nitq uşağın nəinki başqa insanlarla ünsiyyətinə, eyni zamanda ətraf mühiti anlamağına kömək edir. Nitqə yiyələnmək - reallığı dərk etmək üçün vasitədir. Nitq inkişafında müəllim və şagirdlərin uzun və gərgin əməyi tələb olunur. Müvəqqəti uğursuzluqlar heç birini qorxutmamalıdır. Nitq inkişafı üzrə sistematik iş mütləq öz bəhrəsini verəcək. Nitq bacarıqları və vərdişləri necə deyərlər, həndəsi ardıcıllıqla inkişaf edir: kiçik nailiyyət böyük nailiyyətlə əvəzlənir, nitq mükəmməlləşir və zənginləşir.

I-IV siniflərdə nitqin ifadəliliyi ilə bağlı Azərbaycan dili dərslərinin verdiyi optimal imkanlar inkişafetdirici olmalıdır. Təhlil-tərkib üslubunda qurulan müsahibələr, aparılan müşahidələr, müqayisələr və s. nümunəvi nitq parçalarının dinlənilməsi, şagird nitqinin ifadəliliyinə müntəzəm diqqət yetirilməsi ilə tamamlanmalıdır. Şagird nitqinin ifadəliliyinə nail olmaq üçün istifadədə geniş oxu metodikası, ədəbi tələffüz metodikası, ifadə və inşa metodikası var. Məqsəd bu sistemdə qurulan iş növlərindən daha səmərəli istifadə etməkdən və beləliklə də, ibtidai sinif şagirdlərini ana dili fənn kurikulumu tələbləri səviyyəsində ifadəli nitq vərdişlərinə yiyələndirməkdən ibarətdir.

Nitqin ifadəliliyi xalqın nitq mədəniyyətinin əsas normalarından biri kimi təsəvvür olumalıdır. Müasir dövrdə yüksək mədəniyyətli şəxslər tərbiyə edib yetişdirmək, onlara doğma dilin əzəmət və gözəlliklərini duymağı, dərk etməyi öyrətmək məktəbin əsas vəzifələrindən biridir. Bu məqsədlə şagirdlərə düzgün, aydın, məntiqi, məqsədəuyğun danışmağı və yazmağı öyrətməklə yanaşı, öz fikirlərini cazibəli, təsirli, emosional şəkildə verməyi, dinləyicinin qəlbinə, zehninə, hisslərinə təsir etməyi bacarmaq üçün ifadəli oxumaq və ifadəli nitq vərdişləri aşılamaq lazımdır.

Açar sözlər: ibtidai sinif, intellekt, şifahi və yazılı nitq, ifadəlilik, ədəbi tələffüz

Г.А.Абдуллаева

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Резюме

Педагогический состав XXI века призван готовить граждан, способных нести современность, нужных своей стране и народу, умеющих самостоятельно мыслить, готовых к здоровой конкуренции. Поэтому перед учителями начальных классов стоит главная задача – на высоком уровне подготовить нынешнее молодое поколение к будущему независимого Азербайджана.

Основы речевых навыков закладываются в начальных классах: именно здесь учащиеся впервые знакомятся с литературным языком, письменным вариантом языка, чтобы усовершенствовать речь. Речь помогает ребенку не только общаться с другими людьми, но и понимать окружающее. Овладение речью является средством понимания действительности. Развитие речи требует долгой и упорной работы учителей и учащихся. Временные неудачи не должны никого пугать. Систематическая работа над развитием речи обязательно принесет свои плоды. Речевые навыки и привычки, как говорится, развиваются в геометрической последовательности: маленькое достижение сменяется большим, речь становится совершенной и обогащённой.

В I-IV классах оптимальные возможности, предоставляемые уроками

Азербайджанского языка в отношении выразительности речи, должны носить развивающий характер. Интервью проводятся в стиле анализа, наблюдения, сравнения и т.п. прослушивание образцовых речевых фрагментов должно дополняться регулярным вниманием к выразительности речи учащегося. Для достижения выразительности речи ученика существует широкий спектр способов чтения, способов литературного произношения, методов экспрессии и сочинения. Цель – более эффективно использовать заложенные в этой системе виды работы и тем самым приобрести навыки выразительной речи на уровне требований учебной программы по родному языку учащихся начальных классов.

Выразительность речи следует рассматривать как одну из основных норм речевой культуры народа. В наше время воспитание высококультурных людей, научение их слышать и понимать великолепие и красоту родного языка – одна из главных задач школы. Для этого, помимо обучения учащихся правильно, ясно, логично и грамотно говорить и писать, необходимо прививать навыки выразительного чтения и выразительной речи, чтобы они могли передавать свои мысли привлекательно, эффективно, эмоционально. влиять на сердце, разум и чувства слушателя.

Ключевые слова: начальная школа, интеллект, устная и письменная речь, выразительность, литературное произношение

G.A.Abdullayeva

FACTORS AFFECTING SPEECH EXPRESSIVENESS OF PRIMARY CLASSES

Summary

The teaching staff of the 21st century is called upon to prepare citizens who are capable of carrying modernity, who are needed by their country and people, who know how to think independently, and who are ready for healthy competition. Therefore, primary school teachers face the main task of preparing the current young generation at a high level for the future of independent Azerbaijan.

The foundations of speech skills are laid in the elementary grades: it is here that students first become acquainted with the literary language, the written version of the language, in order to improve their speech. Speech helps a child not only communicate with other people, but also understand his surroundings. Mastering speech is a means of understanding reality. Speech development requires long and hard work by teachers and students. Temporary setbacks should not scare anyone. Systematic work on speech development will definitely bear fruit. Speech skills and habits, as they say, develop in a geometric sequence: a small achievement is replaced by a large one, speech becomes perfect and enriched.

In grades I-IV, the optimal opportunities provided by Azerbaijani language lessons regarding expressive speech should be developmental in nature. Interviews are conducted in the style of analysis, observation, comparison, etc. Listening to exemplary speech fragments should be complemented by regular attention to the expressiveness of the student's speech. To achieve the expressiveness of a student's speech, there is a wide range of reading methods, literary pronunciation methods, expression and composition methods. The goal is to more effectively use the types of work inherent in this system and thereby acquire expressive speech skills at the level of the requirements of the curriculum in the native language of primary school students.

Expressiveness of speech should be considered as one of the basic norms of the speech culture of the people. Nowadays, raising highly cultured people, teaching them to hear and understand the splendor and beauty of their native language is one of the main tasks of the school. To do this, in addition to teaching students to speak and write correctly, clearly, logically and competently, it is necessary to instill the skills of expressive reading and expressive speech so that they can convey their thoughts attractively, effectively, and emotionally. influence the heart, mind and feelings of the listener.

Key words: primary school, intelligence, oral and written speech, expressiveness, literary pronunciation.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəhilə Hümmətova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMANOVA İRADƏ İSA Q.

imanovairade1960@gmail.com
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili
kafedrası

LƏQƏBLƏRİN QOYULMA SƏBƏBİNƏ VƏ MƏZMUNUNA GÖRƏ TƏSNİFİ

Azərbaycan antroponimikası tarixinə dərindən nəzər saldıqda məlum olur ki, Azərbaycan antroponimiyası haqqında ötəri olsa da ilk tədqiqat xarakterli yazının müəllifi kimi məşhur ədib A.Bakıxanov təşəbbüs göstərmişdir. O, 1843-cü ildə yazdığı "Adlar və titullar haqqında" əsərində ilk təşəbbüs kimi keçmişdə titul və mənsəb bildirən sözlərin antroponimlərə çevrilməsi prosesini, onların tarixi semasi-oloji xüsusiyyətlərini şərh etmişdir. Azərbaycan antroponimiyasının tədqiqinə dair hələ XIX əsrin ortalardan ilk təşəbbüs gösdərilməsinə baxmayaraq, əsrimizin 70-ci illərinə qədər sistemli şəkildə öyrənilməmiş, ancaq, son 10-15 ildə antroponimikamız müasir elmin tələbləri səviyyəsində təbqiq olunmağa başlanmışdır. Antroponimikamı-zın tədqiqi tarixi qısa bir dövrü əhatə etsə də, bu sahədə az-çox nailiyyətlər əldə olunmuş, ali məktəblərin filologiya fakültələri üçün bir neçə proqram, dərs vəsaitləri, onlarla məqalələr nəşr olunmuş, dissertasiyalar yazılmışdır. Bu da dilçiliyimizdə antroponimikanın bu və ya digər nəzəri və əməli məsələlərinin hərtərəfli öyrənilməsi işinə böyük təkan vermişdir. Yuxarıda qeyd olunan müşavirə və konfranslardan sonra başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan antroponimikası da bəzi dilçi alimlə-rimizin nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Bu sahədə Ş.Sədiyev, A.Qurbanov, M.Adilov, T.Hacıyev, Z.Sadıqov, H.Həsənov, H.Əliyev, Q.Dadaşova, A.Salahova, L.Quliyeva, N.Qubışyeva, B.Abdullayev, G.Əsgərova, O.Mirzəyev və başqalarının tədqiqatlarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu əsərlərdə antroponimikanın müxtəlif problemlərinə toxunulsa da Azərbaycan antroponimikasının nəzəri əsasları sistemli şəkildə öyrənil-məmişdir. Məhz buna görə də, bu əsərdə ilk dəfə olaraq, Azərbaycan antroponimikasının əsasları nəzəri-cəhətdən sistemli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: *ləqəblər, xüsusi adlar, leksik-semantik xüsusiyyətlər, təsviri ləqəblər, metafora, məcazi məna*

Ləqəblər insan həyatının müxtəlif dövrlərində müxtəlif səbəblərə görə verilir. Peşəsini, məşğuliyyətini və s. bildirir. Məsələn: Topal Teymur, Dazbaş Həmid, şofer Mahmud, Qara Əli, Dikbaş Dadaş və s. Ləqəblər ən çox zəhmətkeş kütləyə verilir. Hər hansı bir cəmiyyətdə ləqəblər çox yer tutur. Ləqəblər qeyri-rəsmi xarakter daşıyır. Ləqəblər həm mənfi, həm də müsbət mənaya malik olur. Mənfi mənaya malik olan ləqəblər əsasən şəxsdən gizlədilir.

Ləqəblər zəngin semantikaya malikdirlər. Məsələn: fağır Bağır, arıq Abbas, gözəl Məsmə, qızıl Cəmil və s.

Ləqəblər şəxsin öz adı ilə ölüb gedir. Şəxs atanın ləqəbi ilə də adlandırılanda adi ləqəblərə nisbətən uzunömürlü olur. Məsələn: Koroğlu, Dəmirçioğlu, Baltaçıoğlu və s.

Ləqəblər həm də ailəyə nəsilə və hətta böyük insan qruplarına verilə bilər. Məsələn: Yerəbaxanlar, Qızılhacılılar, Çapıkyiyənlər, Ətyeməzlər və s.

Ləqəblərin əksəriyyəti bir dildən başqa dilə tərcümə olunur.

Ləqəblər ad sistemində yerinə, funksiya və ümumi prinsiplərinə görə digər köməkçi adlardan fərqlənir.

Ləqəblər təxəllüs, titul və fəxri adlara nisbətən qeyri-rəsmi xarakterə malikdir. Ləqəblər bilavasitə şəxsin sözü ilə onun xarici görünüşü, xarakteri, peşə məşğuliyyəti, milliyyəti, qohumluq münasibəti, yaşayış yeri, istək və arzusu və s. ilə əlaqədar olur.

Ləqəblər həm də şəxsin daxili keyfiyyətlərini, onun cəmiyyətə münasibətinin də təzahürü hesab olunur. Ləqəb onu daşıyan şəxsin istəyi ilə, yaxud da onun xəbəri olmadan kənar şəxslər tərəfindən verilir.

Ləqəblər yaranma üsullarına görə də bir-birindən fərqlənir. Qrammatik dillə desək, onlar həm morfoloji, həm də sintaktik üsulla yarana bilir.

Şəxsin bir və ya bir neçə ləqəbi ola bilər. Bir şəxsin ləqəbi olduğu kimi, bir ailə və ya nəslin, küçə, kənd, şəhərin, daha böyük insan qruplarının, hətta millətin, xalqın ləqəbi olur.

Ləqəblərə ədəbi nümunələrdə də geniş yer verilir. Xüsusilə, satirik nümunələrdə ləqəblərdən daha çox istifadə olunur. Məsələn, Görsən tanımazsan yarımsaqqalı.

Azərbaycan dilində işlənən ləqəblər dilimizin bütün qrammatik qanun və normalarını əks etdirir. Onların ən gözəl, ən kəskin bədii təsvir və ifadə vasitələridir.

Azərbaycan dilində ləqəbləri ilk dəfə təsnif edən Z.Saqrov olmuşdur. O, ləqəbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

I.Xarici əlamət və xüsusiyyətlərə görə verilən ləqəblər.

II.Şəxsi xarakterindəki tipik xüsusiyyətləri ifadə edən ləqəblər.

Ləqəblər bir şəxsə aid olduğu kimi, bir neçə şəxsə, hətta ayrılıqda götürülmüş bir ailəyə, məhəlləyə, kəndə hətta xalqa da aid ola bilər.

I.Fərdi ləqəblər;

II. Kollektiv ləqəblər.

I. Fərdi ləqəblər: Canlı danışıq dilində, folklor və bədii ədəbiyyatda fərdi ləqəblər daha geniş yayılmışdır. Onlar ayrılıqda götürülmüş bir şəxsə aid olur və onu müxtəlif cəhətdən xarakterizə edir: Həmşəri - Tapdıq, partizan İvan – Məhərrəm Cəfərov, At Balaxanım – Firəngiz və s.

II. Kollektiv ləqəblər: Bunlar ayrıca götürülmüş bir şəxsə aid deyil, ən azı iki və daha çox şəxsdən ibarət insan qruplarına verilən ləqəblərdir. Buna görə də onları iki qrupa ayırmaq olar:

a) Ailə - nəsil ləqəbləri. Bunlara ailənin bir üzvünə deyil, bütövlükdə ailə və nəslin bütün üzvlərinə aid olur. Fərdi ləqəblər şəxsin özü ilə birlikdə olub yox olduğu halda, ailə - nəsil ləqəbləri nəsildən nəsilə keçir və uzun müddət yaşayır, hətta sülaləyə, familiyaya da çevrilə bilir.

Məsələn, Zurnaçalanlar, Pişik bağlayanlar, Seyidlər, Kömürçülər və s.

Ailə - nəsil ləqəblərin bir forması da sülalə adlanır. Lakin sülalələr, ailə - nəsil ləqəblərindən ancaq hökmdarlara aid olması rəsmi xarakter daşıması və s. ilə fərqlənir: Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər və s.

b) Bu ləqəblər qohumluq əlaqəsi olmayan müəyyən insan qruplarına verilir: bolşeviklər, menşeviklər, qırmızılar, ağlar, Qızılbaşlar, Ağqvardiyalılar və s.

Kollektiv ləqəblər ayrı-ayrı yaşayış məntəqələrinə, küçələrə, kəndə, şəhərə və s. millətə, xalqa da verilə bilər: Dəlilər Həmzəli, Korlar Həmzəli, Şıxova Həmzəli, kəndlərə verilən ləqəblər, içərişəhərlilər, Qılınc müsəlmanı – azərbaycanlılar, xaxollar – ukraynalılar və s.

Azərbaycan dilində mövcud olan ləqəblər həqiqi və ya dolayı yolla şəxsin özü və ona yaxın şəxslərlə əlaqədar olur. Ləqəblərin şəxslə əlaqəsini müəyyənləşdirmək heç də onun verilmə səbəbini aydınlaşdırmaq demək deyildir. Şəxslə əlaqəsinə görə onlar çox müxtəlif və rəngarəngdir.

Hələ min illər bundan qabaq "Odessaya" da deyilmişdir: "Adamlar arasında heç kim adsız olmaz. (Səkkizinci nəğmə). Hamının adı olsa da, insanı tanıdan onun adıdır.

Təsadüfi deyildir ki, ad tanınmaq simvoludur. Müxtəlif dövrlərdə hər bir xalqın özünəməxsus advermə ənənələri olmuşdur. Qədim türk xalqlarının da ad vermə ənənəsi başqa xalqlardan, o cümlədən müasir dövrümüzdəkindən əsaslı şəkildə fərqlənirdi.

Müasir dövrdə də bəzi xalqlarda qəbilə adlarını bildirmək üçün quş və heyvan adlarından istifadə olunur. Y.V.Çəmənzəminlinin "Qızlar bulağı" romanında da Qoç, Xoruz, Meymun kimi qəbilə adlarına rast gəlinir. Orta əsrlərdə Azərbaycanla mövcud olan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu dövlətlərinin adları da məhz qəbilə adları ilə əlaqədardır.

Min illər keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın bir çox rayonlarında indi də yaşlı ər-arvadlar başqalarının yanında bir-birinə "uşaqların atası", "uşaqların anası", "Musanın atası", "Musanın anası" kimi atalarının ləqəbi ilə adlandırırlar.

Ləqəblər şəxsə əsasən başqaları tərəfindən verilir, lakin heç bir rəsmi sənədlərdə qeyd olunmur, daha çox canlı nitqdə işlənir: Koroğlu, Məmməd, Dəmirçioğlu, Qaçaq Nəbi və s.

Qədim türklərin ad vermə ənənəsi müxtəlif xalqlarda son əsrlərə qədər yaşanmışdır. Məsələn: S.İ.Vaynşteyn tuvinlərin ad vermə ənənəsi haqqında yazır ki,

onlar XIX əsrə qədər uşağa anadan olan kimi ad verməzdilər. Uşağın ümumi adlarla oğlan, oğul və s. adlarla çağırar, on yaşında at bəzəyib yoldaşları ilə ilk dəfə ova gedəndən sonra ata-ana ad vermə şənliyi təşkil edər və ağsaqqallar ona ad verərmişlər. Adlar ən çox uşaqların xarakter, xarici görünüşü və temperamenti ilə bağlı olardı.

Orta əsrlərdə "ləqəb" dedikdə şəxsin cəmiyyətdəki mövqeyi, vəzifəsi ilə əlaqədar olan titulları nəzərdə tutulmuşdur.

Orta əsrlərdə türk xalqları heyvan və quş adlarından şəxsi ad kimi daha çox istifadə edirdilər. Bəzən də şəxsin əvvəlinə adı ya yeni adla birlikdə işlənir, ya da tamam unudulardı.

Ləqəblər təkcə türk xalqlarının yox, başqa xalqların dilində də geniş yer almışdır. Qədim vikinqlər ovladıqları heyvanların adlarını özlərinə ləqəb olaraq götürmüş, daha sonra isə bu adlar onlarən soyadlarına keçmişdir.

Dünyanın ən zəngin ad sisteminə malik olan qədim türklər müasir ləqəblər kimi şəxsin özü ilə əlaqədar olan əsl ad, soyadı, ata adı, ləqəb, titul və s. ilə adlana bilirdi. Müxtəlif quruluşa malik olan qədim türk adları şəxsin cəmiyyətdə ictimai vəziyyətini də özündə əks etdirirdi. X əsrdən başlayaraq ərəb ad sistemi qədim türk ad sisteminə qüvvətli təsir göstərsə də, onu yox edə bilmədi. Təsadüfi deyildir ki, orta əsrlərdə Azərbaycan antroponimiyasında və digər türk xalqlarında türk adları ilə bərabər ərəb mənşəli adlardan da geniş istifadə edilmişdir. XIX əsrdən isə türk ad sistemi rus ad sisteminin təsirinə məruz qalmışdır. Hal-hazırda isə Azərbaycan antroponimiyasında əsl ad, soyadı, ata adı, ləqəb, titul, təxəllüs kimi adlandırma formaları mövcuddur.

Azərbaycan dilində toponimlərdən əmələ gələn ləqəblər daha çoxdur.

Azərbaycan antroponimiyasında mövcud olan bütün şəxs adları heç də birdən-birə yaranmamışdır. Lakin onlar ad sistemində kateqoriyaların və əsl adların sayından asılı olmayaraq cəmiyyətdə insanları adlandırmağa xidmət etmişdir. Antroponimlər həmişə xalqın tarixi, milli psixologiyası, elmi və mədəni səviyyəsi, mifik-dini baxışı, xoş həyat uğrunda mübarizəsi, təbii və ictimai hadisələrə münasibəti, istək və arzuları, xarici görünüşü və xarakteri, igidliyi və qəhrəmanlığı, peşə və məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar olaraq yaranmış, zaman keçdikcə zənginləşmiş və milli zəmində cəmiyyətin bütün üzvlərinə bərabər şəkildə xidmət etmişdir. Lakin antroponimlər haqqında müəyyən elmi fikir söyləyərkən tədqiqatçılar bəzən müxtəlif tarixi mərhələlərdə onların müxtəlif ad sistemlərinin təsirinə məruz qalmalarını da nəzərə almamışlar.

Bəllidir ki, hər bir ad kateqoriyası həm ayrılıqda, həm də müvafiq birləşmələr şəklində şəxsi adlandırmağa xidmət etsə də, ad sistemində və sırasında tutduğu yerə və funksiyalarına görə də müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1.A.Paşayev. Azərbaycan təxəllüsşünaslığının əsasları. Bakı, 2016;
2. Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü" ."Elm və təhsil", Bakı, 2015;
3. A.Paşayev. Azərbaycan ontroponimikası. Bakı 2016;
3. Babayev A.M. Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən adların şərhi. "Maarif". Bakı, 1974;
4. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. "Azərtədrisnəşr". Bakı.1962;
5. Hacıyeva Y.M., Nuriyev A. Azərbaycan təxəllüslərinin yaranması və inkişaf prosesi. //Azərbaycan onomastikası problemləri. III. "APİ". Bakı. 1990;
6. Sədiyev Ş.M. Təxəllüslər haqqında . // Azərbaycan onomastikası problemlərinə dair konfransın materialları. "APİ". Bakı. 1986;
7. Paşayev A. Azərbaycan təxəllüslərinin izahlı sözlüyü. "Elm və təhsil". Bakı. 2015;
8. N.M.Hacıyeva. Azərbaycan dilində ləqəblərin üslubi xüsusiyyətləri. Linqvistika problemləri. Beynəlxalq elmi jurnal. 2020.
9. http://zim.az/yeni-neshrler/3727-azrbaycan-antroponmyasinin-saslari-2.html

X Ü L A S Ə

Dünyanın ən zəngin ad sisteminə malik olan qədim türklər müasir ləqəblər kimi şəxsin özü ilə əlaqədar olan əsl ad, soyadı, ata adı, ləqəb, titul və s. ilə adlana bilirdi. Müxtəlif quruluşa malik olan qədim türk adları şəxsin cəmiyyətdə ictimai vəziyyətini də özündə əks etdirirdi. Ləqəblər şəxsin öz adı ilə ölüb gedir. Şəxs atanın ləqəbi ilə də adlandırılanda adi ləqəblərə nisbətən uzunömürlü olur. Ləqəblər həm də ailəyə nəsilə və hətta böyük insan qruplarına verilə bilər. Ləqəblər təxəllüs, titul və fəxri adlara nisbətən qeyri-rəsmi xarakterə malikdir. Ləqəblər bilavasitə şəxsin sözü ilə onun xarici görünüşü, xarakteri, peşə məşğuliyyəti, milliyyəti, qohumluq münasibəti, yaşayış yeri, istək və arzusu və s. ilə əlaqədar olur. Azərbaycan dilində mövcud olan ləqəblər həqiqi və ya dolayı yolla şəxsin özü və ona yaxın şəxslərlə əlaqədar olur. Ləqəblərin şəxslə əlaqəsini müəyyənləşdirmək heç də onun verilmə səbəbini aydınlaşdırmaq demək deyildir. Şəxslə əlaqəsinə görə onlar çox müxtəlif və rəngarəngdir.

Иманова Ирада Иса

Классификация прозвищ по причине и содержанию

Р Е З Ю М Е

Ключевые слова: *прозвища, имена собственные, лексико-семантические признаки, описательные прозвища, метафора, переносное значение.*

Древние тюрки, имеющие самую богатую в мире именную систему, используют настоящие имена, фамилии, отчества, прозвища, титулы и т. д. можно было бы вызвать с помощью Древнетурецкие имена разной структуры также отражали социальный статус человека в обществе.

Прозвища умирают вместе с собственным именем человека. Когда человека называют еще и по отцовскому прозвищу, жизнь у него дольше, чем у обычных прозвищ.

Прозвища также можно давать семьям, поколениям или даже большим группам людей.

Прозвища более неформальны, чем псевдонимы, титулы и почетные знаки. Прозвища непосредственно описывают внешность человека, характер, профессию, национальность, семейные отношения, место жительства, стремление и стремление и т. д. относится к

Прозвища, существующие в азербайджанском языке, прямо или косвенно связаны с самим человеком и близкими ему людьми. Определение связи прозвищ с человеком не означает выяснения причины их присвоения. Они очень разнообразны и красочны по отношению к человеку.

Imanova Irada Isa

Classification of nicknames according to the reason and content

S U M M A R Y

Keywords: *nicknames, proper names, lexical-semantic features, descriptive nicknames, metaphor, figurative meaning.*

The ancient Turks, who have the richest name system in the world, use real names, surnames, patronymics, nicknames, titles, etc. could be called with Ancient Turkish names with different structures also reflected the social status of a person in society.

Nicknames die with the person's own name. When a person is also called by his father's nickname, he has a longer life than ordinary nicknames.

Nicknames can also be given to families, generations, or even large groups of people.

Nicknames are more informal than pseudonyms, titles, and honorifics. Nicknames directly describe a person's appearance, character, profession, nationality, family relationship, place of residence, desire and desire, etc. is related to.

The nicknames that exist in the Azerbaijani language are directly or indirectly related to the person himself and the people close to him. Determining the connection of nicknames with a person does not mean clarifying the reason for their giving. They are very diverse and colorful in relation to the person.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: fil.ü.f.d., b/m. E.A.Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

b.m.**VALİDƏ ABIYEVA**
m.**AFƏT SƏFIXANOVA**
asefixanova@gmail.com
Azərbaycan Tibb Universiteti
Mərdanov qardaşları

İNGİLİS DİLİNDƏ TERMİN ANLAYIŞI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

XÜLASƏ

Açar sözlər: termin, leksik-qrammatik səviyyə, sinonimlik, termin xüsusiyyətləri.

Müasir dövrdə terminologiyanın səviyyəvi cəhəti terminlərin sayının artmasında həmçinin ümumişlək leksik qata keçən terminlərin çoxalması göstərir. Indi elmi, elmi texniki, tərəqqi cəmiyyətin hərəkətverici, istiqamətləndirici qüvvərindən biridir. Hər bir dildə, o cümlədən də ingilis dilində istifadə olunan terminlərdə üç meyl qeyd olunur: 1) terminlərin ümumiişləndirilməsi; 2) beynəlmiləl elmi terminlərin artması; 3) yeni terminlərin ingilis dili və onun vəsitəsi ilə alınması cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr dilin leksik sisteminı təsir göstərir, yeni söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibi, eləcə də terminoloji sistemi daim zənginləşir. Dilin inkişafının müəyyən bir tarixi dövründə leksik fondda yeni qatlar yaranır. Terminologiyada "semantik transformasiya" ənənəvi olaraq reseptor dildə alınmanın semantikasının genişlənməsinin və ya çoxaıması, əcnəbi sözün məcazi mənada işlənməsi kimi təyin edilmişdir. Terminlər hər bir sahənin özünəməxsus sözlərlə izah olunmasını göstərir. Tibb sahəsinin özünəməxsus terminləri vardır. Hüquq sahəsinin daha fəqli terminləri mövcuddur. "Beynəlmiləl terminlər" anlayışının təyinində daha çox termin ən azı üç müxtəlifsistemli dildə işlənməsi götürülür. Həmçinin beynəlmiləl terminlər həmin sistem əsasında təyin edilir. Infirmasiya mübadiləsinin güclənməsi şəraitində alınan yeni terminlərin ümumişlək leksik quruluşa aid olması onların beynəlmiləl sözə çevrilməsinə təkan verir. Fayl, monitor, word, format və s. terinlər indi ümumişlək sözlərə çevrilmişdir.

Terminlırin düzgün istiqamətləndirilməsi leksik mənanı konseptual məna ilə tamamilə eyni şəkildə göstərilir: bağırsaq, cerebral acicident clavicular və s. Neytral və motivsiz terminlər: leksik məna yoxdur, rentgenoterapiya-rentgen terapiyası, yanlış yönümlü terminlər, leksik məna anlayışa uyğun gəlmir. Ümumiyyətlə terminlərin omonimiyası və çoxmənalığı əsas mövzu kimi göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki. Terminin çoxmənalı olması onların başa düşülməsini çətinləşdirmir. Ümumiyyətlə, qeyd edilir ki, terminin mənası kontekstsiz aydın olmalıdır. Bəzi tədqiqatçılar kontekstin terminalogiyada mühüm rol oynadığını iddia edirlər,

terminin mənası onun fəailyyəti ilə açılır. Terminlırim sinonimliyinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, sinonimiya mənaca və ya səs formasına görə oxşar olar sözlərdir. Terminalogiyada sinonimlərin qaynaqları çox vaxt ümumi ədəbi dildən fərqli olur. Tədqiqatçılar tibbi terminalogiyada terminlərin və onların ekvivalenlərin paralel istifadə hallarının ümumi olaraq təsnif edirlər. Məsələn, cubitus-elbow, bronchus-airtube, maleolus-ankle, collar bone-clavicular və s. Terminologiyada abreviaturalardanda sıx istifadə olunur. Məsələn, DNA-deoxyrebonucleic acid, EBM-evidence based medicine və s. Beynalxalq standartların və tədris materillarının mövcudluğundan asılı olmayaraq, tibbi terminalogiya dəyişkəndir. Bu, tibb dilinin yaranması və formalaşması prosesinin özü ilə alimlərin təcrübəsi, müasir tibb terminalogiyasının vəziyyətində öz əksini tapır. Müasir tibbi terminologiya sistemi digər elm vasitələri ilə müqayisədə maksimum dərəcə təkmilləşmişdir (1, səh. 4-8). Terminologiyada sinonimlərin varlığı adətən eyni obyektə müxtəlif yanaşmanın eyni prosesual hadisələrin müxtəlif cür dərk edilmısindən ibarətdir. Məsələn, hüquq terminləri sistemində sinonim və sinonimik konstruksiyaların səciyyəvi hal olmasını alimlərin terminlərin müxtəlif hüquqi diskurslarda işlənməsi ilə izad edir. Hüquqi sahədə sinonimlərin istifadəsi həyatda "bütün variantları" nəzərdə tutmaq məqsədi ilə şərtlənir. Quruluşca mürəkkəb sinonimlər qarışıq (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) sinonimlərin təsnifidə qeyd edilir. Ingilis dilinin terminasogiyasında müxtəlif köklü və düzəltmə sinonimlər çoxluq təşkil edir. Azərbaycan dilində isə müxtəlifköklü və düzəltmə sinonimlər çoxluq təşkil edir. Tibb və ya hüuquq terminalogiyasında sinonimlik anlayışlarının müəyyən yaranma mərhələsində meydana çıxır. Terminlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi təkmənalıq və sinonimliyin olmasını qeyd etsələr də, əksinə bir çox hallarda müşahidə edirik. Məsələn, individual-person, to own-to posses, deposit-investment. Azərbaycan dilində şəxsiyyət-şəxs adam, advokat-vəkil və s. Sinonimiya müasir terminologiyanın mürəkkəb məsələlərindən biri hesab edilir və bir semantik hadisə kimi terminologiyada formalaşmanın müxtəlif mənbələti ilə əməl gəlməsinin müxtəlif üsulları ilə bağlı olan özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Tədqiqatlar göstərirki ingilis və Azərbaycan terminoloji sistemlərinin erkən inkişaf mərhələlərində sinonomiya dilin təbii hadisəsi hesab olunurdusa, müasir terminologiya üçün sinonimiya problemi çox aktualdır. Çünki sinonimlər qanunvericilik aktları çərçivəsində aydınlıq, birmənalılıq və dəqiqliyə xələl qətirir, bu da hüquq terminalogiyasının nizamlığı və vahid şəkildə olmamasına dəlalət edir. Terminalogiyada sinonimliyin varlığı adətən eyni obyektə müstəlif yanaşmanın, eyni prosesual hadisələrin müxtəlif cür dərk edilməsnin nəticəsidir (1, səh. 13-14). Tam sinonimlər, ilk növbədə, öz mənşəyinə görə fərqlənir. Əsil və alınma sinonimlər latın və fransız dillərini güclü təsiri nəticəsində bu dillərdən olan alınmala və ingilis dilinin özündə olan terminlər eyni anlayışı ifadə etdikləri üçün dubiet olurlar: poternity-fatherhood, malus-malice, delict-torl və s. Process-procedure, trial action, suit sinonimlər olan terminlər məhkəmə mənasını bildirir. Azəybaycan dilində ərəb, fars və Avroppa mənşəli dubiet yarada bilər. Müsadirə,

protest və s. sözlər. Bundan başqa alınma hüquqi sözlər Azərbaycan dilində olan sözlərlə uyğun gəlir. Məs, iltifaq – birlik və s. eynimənalılıq dilin öz terminləri əsasında formalaşır. Bundan başqa, alınma hüquq terminləri Azərbaycan mənşəli terminlərlə də sinonimlik təşkil edir. Məsələn, satqınlıq-xəyanətkarlik, quldurluq-banditizm, dustaq-mıhbus və s. eyni mənalılıq dilin öz terminləri əsasında formalaşır: pledgeer-pledgor (girovqoyan), arbiter-arbitrator (arbita), female offender və s. kimi sözləri qeyd etmək olar. Nisbi sinonimliyə görə aşağıda göstərilən sözləri qeyd etmək olar. Vəkillik peşəsini bildirən sözlər kimi "lawyer" terminindən deyil, həmçinin attorney-vəkil edilmiş, inanılmır, etibar edilmir kimi göstərilmişdir. Müasir tibb terminologiyası dünya təbabəti və tibb elminin çoxəsirlilik inkişafının nəticəsidir. tibbi terminologiyanın hansı milli dilə aid olmasına aid olmasına baxmayaraq, bu terminlər linqvistik mənşəyi və ümumi struktur moellərində ümumi olan leksik və törəmə vahidinin mühüm hissəsini özündə əks etdirir. Tibb terminalogiyasının bir hissəsini təşkil edən anatomik və histoloji nomenklaturalar tamamilə latın dilin əlifbasına, fonetikasına və qrammatikasına əsaslanır. Müəyyən olunmuş, təsvir edilmiş, praktiki və mənaca başa düşülən yeni nominasiyalar təşkil edildi. Tibb terminlərində ən çox işlədilən terminlər xəstəliklər, patologiyalar, simptomlar, xəstəlik daşıyıcıları, tibbi cihazlar öz nominasiyalarını yunan-latın fondundan alır. Bir neçədi istisna olmaqla latın mənşəli terminlər insan bədəninin hissələrinə aiddir və yunan mənşəyinə əsaslanan terminlər isə bu hissənin hazırda müayinə edildiyini və ya orada hansısa patologiyanın olduğunu göstərir. Məsələn, mədəə üçün tibbi termin latın mənşəli intestinum lakin bağırsaq xəstəliklərini öyrənən elm sahəsi enterology-enterologiya adlanır. Yunan dilindən götürülmüş terminlər adətən patologiyalara istinad etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, bu terminlərə atherosclerosis-ateroscleroz kimi sözləri aid etmək olar (2, səh. 12-15). Ingilis dilində qarışıq (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) vardır ki, bunlar həm tibbi, həm də hüquqi terminologiyada özünü göstərir: priacy-infrinfement, beined-fictitous, action-hornbode-black letter və s. terminləri misal göstərtmək olar. Terminlərin sabitləşməsi onların dildə mənimsənilməsinin göstəricisidir. Sabitləşmiş terminlər dilin həm leksik, həm də qrammatik normalarının tələblərinə cavab verir, belə terminlərin fonetik ciddi qərarlaşır, onlar üçün orfoqrafik və ortoepik normalar müəyyənləşir. Zamanda termin işlək olur və sadə mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunur. dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrlə bağlı terminlərin, əsasən beynəlxalq dil olan ingilis dilindən alınması səkksəninci illərin sonunda meydana çıxan meyillərdən biri və gün həmin tendensiya qloballaşmanın əsasında durur. Ingilis dili, hazırda qlobal dil kimi bütün dillərin terminoloji sistemlərə nüfuz edir. Lakin həmin təsirin yalnız qloballaşma dövründən nəticəsi hesab etmək olmaz. Azərbaycan və ingilis dili arasında əlaqələr əvvəllər də olmuşdur. Ingilis - Azərbaycan dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibidə ingilis mənşəli xeyli sözün olmasıdır. Məsələn, qazon, qol, bunker, buldoq, biznes, biznesmen, blok, beysbol, blokada və s. Bu cür alınma

sözlərin həm izahlı, həm də terminoloji lüğətlərdə, həm də ayrı-ayrı funksional üslublara aid rabitəli mətnlər işlənməsinə dair külli miqdarda misallar göstərmək olar. İngilis – Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi hər şeydən əvvəl, bu əlaqələlərinin yaranma səbəblərini, təşəkkül dövrünü, baş vermə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Təhlil göstərir ki, İngiliscə-Azərbaycan əlaqələrinin özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır.

Terminologiya indi sürətli inkişaf düvrünü yaşayır. Bu hər şeydən əvvəl onunla bağlıdır ki, indi elm, emli texniki, tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur (3, səh. 21-24). Məlum olduğu kimi biz terminləri əsasən hansı elmi üslubda işlədilməsini qeyd etdik. Dilimizdə elə sözlər var ki, onlar yalnız termin kimi işlənir. Məsələn, relyef, akvarel, metafor, sinektoxa və s. Elə sözlər də vardır ki, onlar ancaq ümumişlək söz kimi işlənir: energy, adverb, isim və s. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədər olaraq terminlərdən bəziləri ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn protokol, arayış, və s. Terminalogiya sisteminin təhlilindən göründüyü kimi, isim və feil kökləri tibbdə və başqa bir elm sahəsində terminlərin formalaşmasından asılıdır. Bu da elm sahəsinə motivasiya verir. Nitq hissələrinin əsasları substantivləşmədə iştirak edir, əsas nominativ vahidlərin görüşünü təmin edir. Alınma sözlərin, elmi terminlərin inkişafı nəticəsində həm ingilis, həm Azərbaycan dillərində terminlər getdikcə geniş vüssət alır. Elməlir həm differensiyası həm də inteqrasiyası prosesləri bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Tətqiqatçıların bu proseslərə verdikləri qiymətə görə elmin differensiyası, inteqrasiyası üçün zəmin yaradır. Nitq hissələrinə aid terminlər qrammatikada əsas yer tutur. Feli və substansiv söz yaradıcılığının qarşılıqlı əlaqəsi terminoloji sistemin nominativ vahidlərdə izomorfların təşkilində və mətn quruluşunda tələbatlarını təmin edir. Buna əsaslanaraq törəmə isimlər üçün motivasiyalı kök olan fellərin və yaratma paradiqmaların özəyinin formalaşdıran fel kökləri və bundan yaranan fellərin valentliyinin yaranmaq paradiqmanın xüsusiyyətlərinə müraciət etmək məqsədəuyğundur. Linqivvistik nominativlik ümumi şəkildə terminin düzgün yaradılması və istifadə olunmasıdır. Terminyaratma prosesi kortəbii deyil, bu, linqivistlər və terminoloqların nəzarəti altında gedən prosesdir. Terminologiyada norma ümumi ədəbi dil normaları ilə ziddiyyət təşkil etməməli, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməsidir. Bununla yanaşı, terminə qoyulan xüsusi tələblər vardır ki, bu tələblər qəbul edilmişdir. Terminə qoyulan tələblər sırasında terminologiyanın sistemliyi, terminin kontekstdən asılı olmaması, terminin qısalığı, terminin mütləq və ya nisbi bu mənalığı, terminin sadəliyi və anlaşıqlı, terminin tətbiq dərəcəsi xüsusi yer tutr. Qeyd olunan tələblər terminologiyada normativlik məsələlərini əhatə edir (4, səh.31-32). Həm tibbi, həm hüquqi, həm də digər elmlərin terinologiyası elmlərin açarı kimi qeyd olunur. Qeyd olunan göstəricilər, təbii ki, bir sahə terminlərin digərinə keçməsi mümkün olur. Müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən mühəndis

dilçiliyi və avtomtik tərcümə sahələrində riyaziyyat, informasiya texnologiyaları nəzərə alınmalıdır. Müxtəlif terminlərdən istifadə edərək hər bir sahənin dərindən öyrənilməsi mümkündür. Elmlərin həm differensiyası və inteqrasiyası terminlərin mübadiləsinə və onların geniş istifadəsinə zəmin yaradır. Aparılan etimoloji təhlil nəticəsində qeyd etmək olar ki, ingilis dilində terminologiya digər dillərdən alınma sözlər vasitəsilə artırıla bilər. Məsələn, tibb terminologiyası yunan və latın dillərindən alınma söz yaradan vasitələr üstünlük təşkil edir və onların bir çoxu tibbi latın nomenklaturasına daxil edilir.

Safixanova Afat H.
Senor teacher Abıyeva Valida G.

TERMS IN ENGLISH AND THEIR EQUIVALENTS IN AZERBAIJAN LANGUAGE

SUMMARY

Key words: terms, lexical and semantic characteristics, synomyns, terminology.

The article analyses the relative and complete synomyns characterise terminological words. The article also provides examples of single-root snd multiroot synonymous terms. There is a classification of synonyms by structure complex synonyms, mixed synonyms. The use of synonums in the legal field is due to the need to take into account “all life options”. The phonemenon of synonunu in legal terminology arose at a certain stage of the formation of legal concepts. Dwspite the fact that of the main features of terms is unambiguity and lack of synonyms in many cases the opposite phenomenon is observed. Synonym is cousidered of the complex issues of modern terminology. Terminology as a semantic phenomenon has special features due to different sources of formation different ways of edication. Research shows that at the early stages of the development of the legal terminology system in English and Azerbaijani, syonyms was cousidered a natural phenomenon of the language. For modern terminology the problem of synonym is very relevant. This feads to discordered and unsystematic legal terminology. Every science has its own terminologycal expressisons for ex medical terms legal terms and exc. The outher refers to various scientific sources in the course of work. Thus a broad disclosure of the topic was achieved.

Преп.Сафиханова Афат
Ст.преп.Абыева Валида

ТЕРМИНЫ НА АНГДИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ЭКВИВАЛЕНТЫ НА АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: медицинские термины, терминология, лексико-семантическая характеристика, синонимы.

Терминология, как семантическое явление, обладает особыми признаками, обусловленные источниками формирования, различными способами образования. Как показывают исследования, на разных этапах развития системы терминологии, английского и азербайджанского языков. Синонимы тоже считались естественным явлением языка. Синонимы считаются одним из сложных вопросов современной терминологии. Несмотря на то, что одним из главных признаков термины является однозначность и отсутствие синоним во многих случаях наблюдается обратное явление. Для современной терминологии проблема синоним очень актуальна. Синонимы противоречат принципам ясности, однозначности точности. Явление синонима в терминологии являются результатом различных подходов к одному и тому же объекту. Наличие в системе медицинских и юридических терминов такого характерного явления как синонимы и синонимеческие конструкции. Ученые тоже объясняют употреблением терминов в различных дискурсах. Употребление синонимов в терминологии обусловлено необходимостью учесть «все жизненные варианты». В статье анализируется относительные и полные синонимы. В отличие от английского языка и азербайджанском языке нет исконных синонимов. В статье тоже приводятся примеры однокорневых и разнокорневых синонимических терминов. В Азербайджанском языке преобладают и разнокорневые и производные слова.

ƏDƏBİYYAT

1.Məmmədov N.B. “Terminlərin semantik xüsusiyyətləri”. ATP Bakı, 1998.
2.Allahverdiyeva G. “Türk və Azərbaycan dillərində hüquq terminologiyasının formalaşması və inkişaf”. Bakı, 2008.
3. Webster`s New World. Law Dictionary Copyright”. Canada, 2006.
4.Ускова Т.В. «Котнитивно-дискурсивные особенности англоязычной периодической терминологии». Москва, 2008.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

.

MƏLAHƏT SƏMƏDOVA
ADPU Üzeyir Hacibəyli, 68
malahat.samadova@yahoo.

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ TÜRK VƏ SLAVYAN DİLLƏRİNDƏ KÖKSÖZ YUVALARININ SEMANTİK-FUNKSİONAL VƏ STRUKTUR İNKİŞAFI

Xülasə

Məqalə söz yaradıcılıq yuvalarının semantik-funksional və struktur inkişaf tarixinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Təhlil zamanı ədəbiyyatdan əldə edilən faktlara çox diqqət yetirilir. Bu məqalədə söz yaradıcılığı ilə bağlı problem və bu problemə müxtəlif yanaşmalar haqqında danışılır.

Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai - mədəni həyatındakı inkişafla əlaqədar olaraq dilin leksik - terminoloji potensialının zənginləşməsinə real zəmin yaradır. Dilin yeni sözlərlə zənginləşməsi və mövcud mənalarının dəyişilməsi ictimai həyatda və ictimai fikirdə yaranan yeni inkişafla əlaqədardır. Yəni dilin lüğət tərkibi tələbatla bağlı müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalır.

Söz yaradıcılığı türk dillərinin xüsusi sistemidir. Türk dillərinin söz yaradıcılığı yuvaları sistemi mürəkkəb iyerarxik sistemdir. Türk dillərinin söz əmələ gətirmə nəzəriyyəsində söz əmələ gətirmə yuvası anlayışı gəncdir.

Açar sözlər: kök söz yuvası, kök söz paradıqmi, semantik qrup, ifadə vasitələri

Türk dillərində ən qədim köksözlər dedikdə ilk türk yazılı abidələrində rastlanan ilk türk düşüncəsini ifadə edən təkhecalı sözlər nəzərdə tutulur. Bu qədim sözlərin bir çoxu digər törəmə sözlərin tərkibində toplanmış, qəlibləşmiş, bir qismi arxaizmə çevrilmiş, bir qismi isə müasir dövrə qədər gəlib çıxmışdır. Qədim köksözlərinin bir çoxunun mənşəyi sakral anlayışlarla bağlıdır. Türk dillərində bəzi söz keçidləri qədim dialekt fərqləri kimi ortaya çıxmışdır. Məsələn, sor-söz sözlərindəki fono-semantik parçalarına əski r/z dialekt fərqini əks etdirir. Türk dillərində olan ən qədim köksözlərin bəzilərinin etimoloji şərhinə nəzər salaq.

Qeyd edək ki, türk dillərində mövcud olan ən qədim söz köklərini bir neçə qrupa bölmək olar. 1. Əsl türk mənşəli kök sözlər; 2. nostratik mənşəli kök sözlər; 3. Altay dilləri ilə ortaq söz kökləri; 4. Ural dilləri ilə ortaq söz kökləri.Eyni dil quruluşuna malik olan azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dilləri bir dil ailəsinə mənsub olmalarına baxmayaraq müxtəlif inkişaf yolları keçmişdir. Bu dillərin müxtəlif məkan və müxtəlif inkişaf səviyyəsində mövcudluğu eləcə də azərbaycan, türkmən və qaqauz dillərinin ruslaşdırmaya məruz qalmaları bəzi araşdırmalara zəruri ehtiyac olduğunu göstərir. Oğuz qrupu türk dillərinə daxil olan və azərbaycan dili ilə eyni dil qrupunda olan türk, türkmən və qaqauz dillərinin müqayisəsi dilimizin tarixi

aspektdə tədqiqində ahamiyyətlidir. Bu xüsusda əvəzliklərin araşdırılması maraqlı faktlar üzə çıxarır.

Köksöz yuvalarının semantik-funksional və struktur təkamülünə nəzər salarkən dastan leksikasını unutmaq olmaz. Belə ki, adı gedən leksikada kifayət qədər köksöz yuvalarına rast gəlmək mümkündür.

Dastan leksikasına məxsus bir qrup söz və ya söz sinonimi tərəfindən sıxışdırılmış, ya da onun bağlı olduğu predmet mahiyyətini itirmişdir. Bu səbəbdən ədəbi dildə işlənmə normativliyi passiv xarakter daşıyan bəzi leksik vahidlər yalnız dialektlərdə qalmışdır. Dialekt leksikasının əhəmiyyətli mövqeyi K.Musayev tərəfindən belə qiymətləndirilmişdir.: "Müasir türk dilləri dialekt leksikasının müqayisəli tədqiqi türk dillərinin tarixi əlaqəsinin bərpası üçün qiymətli material verir. Canlı türk dialektləri türk dillərinin leksikasının qədim türk abidələrində əldə olunmayan, həmçinin dil, dialekt və şivə əlaqələri prosesində leksikanın sonrakı inkişaf xüsusiyyətlərini, hər bir konkret dialekt və şivənin fərdi xüsusiyyətinin daha qədim əlamətlərini qorumuşdur". Dəpər – orta əsrlərdə balta tipli silah.Dəli bəg dilədi ki, dədəyi dəpərcə çala .

Zaman keçdikcə ədəbi dilimizdə dəpər sözü əsas lüğət fondundan çıxaraq arxaikləşmişdir. Lakin rus dilindəki "balta" mənasını bildirən topor sözü diqqəti cəlb edir. Müəyyən fonetik dəyişikliklə rus dilinə keçmiş bu leksem öz mənşəyindən uzaqlaşmış, məhz bu dildə ümumişləklik xüsusiyyəti qazanmışdır.

Bu sözün izi ilə Azərbaycan dilinin dialektlərinə nəzər salaq: Neftçala, Salyan, Yevlax və s. şivələrdə semantik dəyişikliyə uğrayaraq "təpər" sözü hələ də işlənməkdədir. Məs: Bi damcə qolinin təpəri yoxdu; Onun ağzının təpəri (yaxud kəsəri) yoxdı (Neftçala); Ürəyimdə təpər qalmıyef; Gözümün təpəri yoxdu (Yevlax).

Göründüyü kimi ağızın təpəri, gözün təpəri ifadələrində onların balta kimi iti olması; qolun təpəri, ürəyin təpəri ifadəsində onların balta kimi güclü olması nəzərdə tutulur.

Yalnız türkmən dilinin dialektlərində "balta" mənalı təvər leksemi qeydə alınmışdır. Müasir Azərbaycan dilində təpər sözünün "qeyrət, bacarıq, namus" mənaları da qeydə alınmışdır.

Qağan- 1. qədim tarixdə ulu dövlət başçısı, xaqa; 2. vəhşi, yırtıcı.

Xaqan titulunun tarixi funksiyası – səlahiyyətləri əhatəli verildiyi üçün biz məsələnin başqa bir tərəfinə nəzər salacağıq. "Dədə Qorqud boyları"nda qağan sözü müstəqil titul kimi işlənməsə də, qağan aslan ifadəsinin tərkibində qalmışdır.

B.Abdulla "qağan Aslan" ifadəsi ilə bağlı M.Seyidovun fikrinə (onu nəinki Basatın, hətta onun soyunun qəbilə birləşməsinin zoomorfik onqonu, antropomorfik tanrısı hesab etməsinə) öz münasibətini bildirmiş, sonda Basatın söylədiyi "Atam adın sorar olsan Qaba Ağac, anam adın deyirsen Qağan Aslan" mətn parçasındakı Qağan Aslan birləşməsini "ona meşədə süd verən aslan" kimi mənalandırmışdır.

XV əsrə qədərki digər bir yazılı abidəyə nəzər salaq: İki arslan çıka gəldi, biri erkək, biri kağan idi . Buradan belə məlum olur ki, kağan arslan ifadəsi dişi heyvana aid olub, yazılı abidələrdə daha çox bənzətmə məqamında işlədilib.

"Tarama sözlüyü"nə əsasən deyə bilərik ki, XIV-XIX əsrlər arasında yazıya alınmış bir çox abidələrdə "coşmuş, qəzəbli" mənalarında kağan a (r) slan birləşməsi işlənmişdir.Kağan arslan kibi sabaş girdi (XV əsr, Tarixi Ali Səlcuq tərcüməsi).

Kağan sözü azərbaycan dilinin Lənkəran, meğri dialektlərində "igid, qüvvətli" (-Qardaş, o day qağandı, adam- madam saymı, Neftçala dialektində isə "böyük, qüvvətli" mənalarında işlənilir (-Əli qağan igid çıxıb ki, ya mə; o, nan qorxızırsan?).

S.Əlizadənin fikrincə, "xalq arasında indi də ata-babaya və ya böyük qardaşa müraciətlə işlənən "qağa" sözü əsatiri bir relikt olmaq etibarilə burdandır"- xaqan sözündəndir (Zeynalov F., Əlizadə S. "Kitabu- Dədə- Qorqud". Biz hesab edirik ki, qağa sözü xaqan sözünün relikt forması ola bilməz. Çünki, "DTS"- də qayan "xaqan" leksemi ilə yanaşı, qayadaş "qohum"/ qadaş "qohum-qardaş" leksemləri də qeydə alınmışdır. Qağan leksemi isə Q. Ramstedtin fikrincə, Çin dilindən alınmışdır və iki sözdən ibarətdir: ke "böyük"+ kuan "hökmdar" =ke – kuan "böyük xan" qayan.

İ.Qasımov isə Ə.Dönük və digər türk tədqiqatçılarına istinadən bildirmişdir ki, "kan və kağan" türk dillərinə daha əvvəllərdən ən azı (b.e.ə I əsrdə) mövcud olmuş, bütün türk dillərində işlədilmiş, eləcə də bir çox qonşu dillərə keçmişdir. Dünlük-bacanın ortüyü. Dünlügü altun ban evimin qəbzəsi, oğul. Baybörə bəgün dünlügü altun ban evinə şivən gəldi.

Onun fikrinin davamı olaraq A.Rəhimov bildirmişdir ki, "tünlük" sözünün kökü olub, tün ilə fars tün sözü arasında həm fonetik, həm də semantik yaxınlıq var ki, bu da onların eyni mənşəliliyini güman etməyə əsas verir. Türk dillərində sözün ikinci hecasında iki səsin düşə bilməsi imkanını (məs: xaqan- xan) nəzərə alsaq H.Zərinəzadənin tün < tütün fikri tamamilə inandırıcıdır>>. Fikrinin yekunu olaraq tünlük sözünü etimoloji baxımdan "tüstü yeri" mənasında izah etmişdir.

Biz hesab edirik ki, əgər fars dilində rastlaşdığımız tün sözü "tüstü bacası" mənasındadırsa, deməli, tünlük "tüstülü bacanı örtən", yəni "pərdə, örtük" anlamındadır. Burada-lük şəkilçisi ismə artırılıb, əşyaya aid olan, onu əhatə edən mənalı yeni söz yaradıb (gözlük, nəfəslik və s. kimi). Bu sözün yakut dilində də "pəncərə" mənasında (tünlük) müşahidə olunması onun türk dilinin daha qədim dövrlərində formalaşmasından xəbər verir.

E.Kleynin ing. cup "fincan", "qədəh" sözünün bu sıraya daxil etməməsi anlaşılmazdır. Halbuki, bu sözün fonosemantik baxımdan cap sözü ilə eynimənşəli olması göz qabağındadır. O, müasir ing.cup sözünə paralel olaraq növbəti sözləri misal gətirir; qəd. ing., orta əsr ing. cuppe, orta aşağı-alm. kopp, qəd. yux. alm. chuph, kopf "fincan", "qədəh", chupfa "başlıq", orta yux. alm. kopf "içki üçün qab", "kəllə", alm. Kopf "baş", norveç kop "fincan", erkən danimark kop "baş", danimark kop "fincan". Bunların o.ə.lat cuppa "fincan", italş coppa, qəd. provenç cop, cobs "kəllə", qəd. frans. cope "yüksəklik, ucalıq, yuxarı səviyyə", lat.cupa, e.o.ə.lat.cuppa

“çəlləк”, “ləyən”, “birəlli”, “çən”, qəd.hind küpah “çuxur, çala, çökəklik, yorğan”, “oyuq, mağara”, qəd.ing.hyf “arı pətəyi, təknə”, qəd. norveç hufr “gəminin gövdəsi”, litov kuopa “qalaq, yığın, topa”, kupstas “təpə”, qəd. slav., kupu, litov kaupas, qəd.ing.heap “qalaq, yığın, topa”, qəd. yux. alm. hubil, qəd. saks. Huvil “təpə” sözləri ilə homogen olduğunu qeyd edir.

E.Kleyn bütün bu sözlər üçün qəd. hind-Avropa * qeu-p “əyilmək”, “tağ”, “alaqapı”, “tavan”, “qübbə” arxetipini bərpa edir., hesab edir ki, -p- protetik səs artımıdır, kök söz * qeu-arxetipidir.Coop “qəfəs”, cupola, cupula, cupule “qüllə” sözlərini də bu sıraya daxil edir. Müəllifin gətirdiyi bütün misalların kökündə auslautda p/f samiti olduğu halda onu protetik sayması anlaşılmazdır. Müasir ing. cupboard “qab-qacaq dolabı” sözü də “uca, yüksək” mənasında cup-və-board “rəf” sözlərindən yaranmışdır. Qətiyyətlə demək olar ki, *kap və *qeup formatları homogen arxetipləridir. Türk kafa “baş”, ərəb *** (kafəs) “qəfəs” **** (kovs) “qövs” sözlərinin də bu sıradan olması istisna deyil. Sadəcə, sonunculuların auslautda -əs/s sonluqlarına əsasən demək olar ki, bunlar ərəb dilinə yunan dilindən alınmadır.

Türk kafa, qəd.provenç cop, cobs “kalla”, erkən danimark kop “baş”, qəd. frans. cope “yüksəklil, ucalıq, yuxarı səviyyə” sözlərinə fono-semantik paralel olaraq ing. cop sözünün –“təpə”, “zirvə” mənalarını “qoz”, “topa”, “yumaq” mənasında isə cob sözünün göstərmək olar. A.Liberman qeyd edir ki, cob sözü çoxmənalıdır (heyvan adları, yumru, şiş, dairəvi əşya adları “baş”), tez-tez cop sözü ilə qarışdırılır, lakin cop yalnız “baş” bildirir

Tarixən cop sözünün alm. Kopf, lat. kaput “baş” sözləri ilə eynimənşəli olması qaranlıq məsələdir. Qəd. ing. cop “gəmi” sözü cop “baş” sözü ilə omonimdir. Ümumiyyətlə, german dillərində “papaq”, “fincan”, “baş” mənalarında cop sözünün roman və qeyri hind-Avropa dillərində iki düjunə yaxın sinonimi mövcuddur. Cob sözü heç bir mənasında skandinav, yaxud kelt dillərindən alınma deyil. H.Kuhna istinad edərək onu da vurğulayırlar ki, “baş” mənasında alm. Kopf və ing. cop sözləri arasındakı yaxınlıq qədərdir. Azərb-türk dillərində gəmi sözünün kökü (gəm-), p-b-m səsəvəzlənməsi nəzərə almaqla, qədş ing. cop “gəmi” sözü də daxil olmaqla,* kap arxetipinin törəmələridir. Auslautda-i, sadəcə səsartımıdır.

Qap formatının “qab”, “kisə”, “örtük”, “torba” (formaca ağzı aşağı) mənalarından çıxış edərək demək olar ki, rus kana “papaq”, qəd. rus *kana “fata formasında qadın baş örtüyü” sözləri də bu formatla homogendir. M.Fasmer bu sözün lat. cappa sözü ilə paralelliyini ehtimal edir. A.Matsenaue rus kanap, kanop “baş geyimi növü” sözlərinin kap kökündən yaranmış holland kaper “papaq” sözündən alınma olduğunu qeyd etmişdir. M.Fasmer bu sıraya ital. capparo, capero sözlərini də əlavə edir.

P.Y.Çernıx rus, bir, ukr kenka (qeyd: k-ş səsəvəzlənməsinin nəticəsi olaraq, rus шапка “papaq” sözü də kenka sözünün fonetik variantıdır), bolq, kenu, çex, pol, kepi “dımdıqlı kişi papağı” sözlərinin frans. kepi sözündən, fransız dilinə isə güney Reyn alman ləhcələrindən (kappe “papaq” sözünün kiçiltmə kaeppi variantından) alınma

olduğunu qeyd edir. Rus dilində “torba”, “pul qabı” mənalarında işlənən капчук sözünə paralel olaraq, M.Fasmer rus dili ləhcələrindən капчук “torba”, “tənbəki kisəsi”, polyak dilindən kapczuk, kapciuk, kapciuch “tənbəki kisəsi” sözlərini göstərir və bunların türk, tat, kapcık, cığatay kapçuk “kisəcik”, “tənbəki kisəsi”, “pul qabı” sözlərindən alınma olduğunu qeyd edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Атаджанов М. Садырский диалект туркменского языка, АКД, Ашхабад, 1959, s.18.
2. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). Москва, “Наука”, 1975, с. 135-210.
3. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 51.
4. Черных П.Я. Историко-этимологический словаръ современного русского языка Т.İ.M. «Русский язык» 1999, s.393.
5. Фасмер М. Этимологический словаръ русского языка. Т.Г.М. «Прогресс», 1986 s.292.
6. Ernest Klein A. Comprehensive Etymological of the English language, Volume İ. Amsterdam, London, New-York “Elsevier Company”, 1966 s. 234.
7. Liberman A. An Analitic Dictionary of English Etymology. Minneapolis, University of Minnesota Press: 2008 ,s.1-32.

Малахат Самедова

Резюме

К вопросу семантическо-функционального и структурного развития словообразовательных гнезд разносистемных славянских и тюркских языков

Статья посвящена изучению истории семантико-функционального и структурного развития словообразовательных гнезд. При анализе большое внимание уделяется фактам, полученным из литературы. В данной статье рассматривается проблема словотворчества и различные подходы к этой проблеме.

Это создает реальную основу для обогащения лексического и терминологического потенциала языка в связи с развитием экономической, политической, социальной и культурной жизни общества. Обогащение языка новыми словами и изменение существующих значений связано с новым развитием общественной жизни и общественного мнения. То есть словарный запас языка претерпевает различные изменения в зависимости от спроса.

Словообразование представляет собой особую систему тюркских языков. Система словообразовательных гнезд тюркских языков – сложная иерархическая система. Понятие словообразовательное гнездо молодое в теории словообразования тюркских языков.

Ключевые слова: словообразовательное гнездо, словообразовательная парадигма, семантическая группа, средства выражения.

MALAHAT SAMADOVA

SUMMARY

The semantic-functional and structural development of word roots in multisystem slavic and turkish languages

The article is devoted to the study of the history of semantic-functional and structural development of word creation nests. During the analysis, much attention is paid to the facts obtained from the literature. This article discusses the problem of word creation and different approaches to this problem.

It creates a real basis for the enrichment of the lexical and terminological potential of the language in connection with the development in the economic, political, social and cultural life of the society. The enrichment of the language with new words and the change of existing meanings is related to the new development in social life and public opinion. That is, the vocabulary of the language undergoes various changes due to demand.

Word formation presents special system of Turkish languages. The system of word formation roots of Turkish languages is a compound system. The notion of word root is younger in theory of word formation of Turkish languages

Key words: word root, word root paradigm, semantic group, means of expressions.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Məmmədova Qəribə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

b.m.VALİDƏ ABIYEVA
m.AFƏT SƏFİXANOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
asefixanova@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA TARİXİ DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ONLARIN MƏRHƏLƏLƏRLƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: ingilis dili, qrammatik dəyişikliklər, əlaqələr, qrammatik inkişaf, mərhələ.

Məqalədə ingilis dilinin qrammatikasında baş verən tarixi dəyişikliklər və onların mərhələlərlə dəyişilməsindən bəhs edilir. Müxtəlif dillərin danışıldığı ölkələrdə insanların bir-birilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət dili kimi çıxış edir. Hindistan buna yaxşı misaldır. İngilis idli 24 müxtəlif dilin hər birində milyondan artıq insanın danışdıöı bir ölkədə hamı üçün ümumi dildir. Qədim ingilis dilində fransız dilindən bir çox söz götürülmüşdür: "damage" (zərər), prison (həbsxana) və marriage (evlilik) sözləri ingilis dilinə fransızdan keçmişdir. 1066-cı ildə Britaniya istilaya məruz qalmışdır. Tarixdə bu Norman işğalları adlanır. Bu işğallara istilaçı Vilyam başçılıq etmişdir. Vikinqlər Britaniyada məskunlaşdıqdan sonra qrammatikada dəyişikliklər olmuşdur. İngilis dilində bu gündə mövcud olan bir sıra sözlər "crawl (sürünmək), lift kimi sözlər şimal xalqlarının qədim dillərindən gəlir. İngilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsasərin 1400-cü illərdə Londonda yaşamışdır. Ceffri Goser tərəfindən yazılmış məzmun Kenterherri hekayələri hesab edilir. Bu əsərdə qədim ingilis dilinin tarixində olan dəyişiklikləri görə bilirik. Həm qrammatik, həm də fonetik və leksik dəyişiklər hekayədə göstərilmişdir. Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, orta ingilis dili müasir ingilis dilinə oxşayır, lakin onu indi başa düşmək çox çətindir.

İngilis dili mütəxəssisləri Ceffri Çoseri ingilis dilində yazan ilk ən böyük şair adlandırır. Qeyd etdiyimiz kimi, qədim ingilis dilini başa düşmək çətin olmuşdur. İngilis dilinin bu qədim formasında yazı nümunələrini yalnız bəzi ekspertlər bilir. Bu dövrdən bəzi yazı nümunələri dövrümüzə qədər qoruyub saxlamışlar. Bu yazı nümunələrində qrammatikanı müasir qramamtika olan dəyişikliklərlə müqayisə edəndə fərqi görmək mümkündür. Həmin qrammatik, leksik və fonetik dəyişikliklır dövrümüzı qədər gəlib çıxmışdır.

İngilis dilinin qrammatikasında dəyişikliklər fellər təsir etmişdir. Fellərin əsas formalarının düzəldilməsi üsullarının dəyişmələri, onların nizamlı olmasına səbəb oldu. Qüvvətli və zəif fellərin təsnifatındakı morfoloji bölgü, orta və erkən eyni ingilis dili dövrlərində tamamilə yenidən təşkil olunur. ingilis qüvvətli fellərinin əsas formaları kökdəki saitləşdirmə vasitəsilə düzəldilirdi və fel dəyişən saitlə ifadə olunurdu. Sait dəyişməsi hər bir fel təsnifatında fərqli idi və burada həmçinin fonetik

dəyişikliyi qeyd etmək olar. Sait dəyişikliyi hər bir fel təsnifatından fərqli idi, bəzən o samit dəyişməsi ilə müşayiət olunurdu. Demək olar ki, qrammatik suffiks və yaxud sonluqların işlədilməsi bütün təsnifatlar üçün eyni idi. Qüvvətli fellərin yeddi təsnifat növü var. Orta və yeni ingilis dili dövründəfonetik – saitlərin dəyşməsinə görə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətinə xüyli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Müxtəlif növ təsnifat sırasındakı kök-sait fərqlərini ayrı-ayrı dövrlərdə də qeyd etmək olar. Qədim ingilis dilində fellərdəki dəyişiklər sait hərflər və ya səslərlə göstərmək olar. Qüvvətli fellərin qrammatik dəyişiklikləri çox vacib idi. Bu dəyişiklərdə əsas fellərin son hecaları başqalarının son hecaları, başqalarının son hecalarında olduğu kimi orta ingilis dilində zəifləmiş və onlardan bəziləri yeni ingilis dövründə tamamilə itmişdir. Beləliklə qədim ingilis sonluqları an, on və en (1-ci, 3-cü və 4-cü əsas formalar) bərabərləşmişdir. Nəticədə, 6 və 7-ci təsnifatda məsdər keçmiş zaman feli birlikdə (Participle II) düşmüşdür. 3-cü təsnifat, 3-cü və 4-cü əsas formalara uyğundur. Qədim ingilis dili dövründə, son – n məsdərdən və keşmiş zaman formasında düşəndə o bəzi fellərin keçmiş zaman feli sifət tərkibində qaldı (1, səh.11-13). Erkən ingilis dili dövründə fonetik dəyişiklərə əsassən sait sırası qədim ingilis dilindəkindən davamlı və nizamlı idi. Belə ki, [na] qarşısında uzanan 3-cü təsnifatdakə bəzi fellərə 1-ci təsnifatdakə kimi uzun [i:] səsi var idi, lakin, 3-cü təsnifatda olan başqa fellərdə qısa sait qalındı. Məsdərdə olan kök sait, məsələn, finder və risen – də [I:] formalardakı müxtəlif ssaitlərə uyğun gəlirdi. Bu formalar Qədim ingilis dili nöqteyi-nəzərincə tamamilə əsassız idi. [0] və [a] saitləri olan formalarda kökdəki sait uzanırdı, başqalarında isə, məsələn, açıq hecada [i] saiti qısa olduğu üçün Qədim ingilis risen-də bu vəziyyət yox idi. Bu və ya digər fonetik proseslər qüvvətli fellərin təsnifatının Qədim ingilis dilindəkindən bir az nizamlı edirdi. Qüvvətli fellər oxşar fellərin təsirinə asanlıqla məruz qalırdı. Bu oxşarlığa görə qüvvətli fellər gələ erkən dövrlərdən öz daimi əzəvedici funksiyalarını itirmişdir: risen – rison, rise (N.E.)

Ras (d.ing), rose (m.e.), rose (N.E.)

fundan (o.i.), funden (m.e.), find (N.E.)

Qədim ingilis təsnifatları arasında sərhəd məlum deyildi və bunlar tez-tez qarışdırılırdı. ən əhəmiyyətli qrammatik hadisə, yeni ingilis dili dövrünə keçid zamanı, köhnə qüvvətli fel sisteminin dağılması, onların keçmiş zaman sistemindən itməsidir. Keçmiş iki zaman köklərindən birincisi, 1-ci və 3-cü şəxsin tək forması idi, ikinicisi asanlıq xatirinə adlanan keçmiş cəm haldır ki, bu vəziyyətin cəm halını, bütün formalarda subjuntiv hal vəziyyətini və həmçinin bütün tək halları göstərməyə xidmət edir. Qədim ingilis dili qüvvətli fellərinin iki keçmiş zaman kökləri onların əhəmiyyətli xüsusiyyətlərindən biridir ki, onları zəif fellərdən fərqləndirirdi. Qədim ingilis dilində dörd sistemdə kök – saitlərinin fərqləndirilməsi heç də bütün qüvvətli fellərin təsnifatlarında saxlanılmamışdı. 6-cı və 7-ci təsnifatlar müəyyənləçdirilmiş, lakin 1-ci, 5-ci və 3-cü təsnifatın daxil olan bəzi yarımbölmələr daimi üç saitlə işlənmişdi (2, səh.21-22). Qədim ingilis dilinin inkişafında istilalardan danışmaq

əsaslı rol oynayır. Ilk istilalar min beş yüz il bundan əvvəl anqllar tərəfindən həyatda keçirilmişdir. Anqllar ingilis kanalını (la Manş) keçən german tayfalarının üzvləri idi. Sonradan Britaniya daha iki tayfanın üzvləri keçdi. Bunlar saksonlar və yutlar idi. Bu qruplar Britaniyada bir neçə min il yaşayan keltlərə qarşılaşdır. Bu tayfaların ingilis dilinin qrammatikasında dəyişikliklərə uğramasında əsas rolu olmuşdur. İngilis dili bir neçə yüz il əvvəl Britaniya adasının istilaları nəticəsində yaranmışdır. İşğalçılar Avropanın şimal sahilləri boyu ərazilərdə məskunlaşmışdı. Bu işğallar və istilalara əsaslanaraq ingilis dilinin kökünün haradan gəldiyini aydınlaşdırmaq olar. Məlumdur ki, tarixin bütün dövrlərində Qərb onun mədəniyyətinin əsas aparıcı nümayəndələri bütövlükdə şərqə olan maraqları çərçivəsində dilin inkişafına da təsir göstərilmişdir. İngilis dilinin tarixi dəyişiklikləri dörd sistem əsasında qiymətləndirirlir. Yeni ingilis dili dövrünün keçid zamanı, bir çox sistemlərin sayı dörddən üçə qədər azaldı. İki keçmiş zaman sistemi biri ilə əvəz olundu. Yeni əsas formalar felin tək hal və yaxud keçmiş zamanın cəm-halından yaranan indikativ və subjaktiv şəkillərinin bütün keçmiş zaman formalarının düzəldilməsi üçün işlədilirdi. Hər iki mənbə, məsələn, rise feli ingilis dilində keçmiş tək hal risen və rose idi (yeni ingilis dili rise, rose kimi qaldı. Orta ingilis bundan keçmiş cəm hal forması founder. Yeni ingilis dilində tək halda işlənən fund feli keçmiş zamanın tək halında found in yaranmasına gətirib çıxarmışdı. Tarixi dəyişikliklər nəticəsində findan feli çox sonralar işlənməyə başlanmışdır. Bu feli üç sistemdə iki fərqli formada qalmışdır. Məsələn, bəzən yalnız – en sonluğu keçmiş zaman və feli sifət arasındakı (Participle II) fərqi göstərmək üçün saxlanılırdı. Buna spoke, spoken. Bu felləri fonetik və qrammatik dəyişikliklərdən başqa qüvvətli fellər bir və daha çox dəyişikliyə məruz qaldı, onların sayı xüyli dərəcədə azaldı. Qədim ingilis dilində üç yüzdən artıq qüvvətlifel vardı. Qədim ingilis dili dövründə bəzi fellər oxşar – çox sayda qüvvətli fellərə dental suffiks artırılmaqla zəif formalar yarandı. Keçmiş zamanı və ya keçmiş zaman (Participle II) fell sifətini düzəldən dental suffiks, zəif fellərdə olduğu kimi düzəlirdi.

1-ci təsnifat			3-cü təsnifat	
M.E.	N.E.	2-ci təsnifat	M.E.	N.E.
Gripen	grip	M.E.seethen	N.E. seethe	helpen help

Təxminən 70 Qədim ingilis dili qüvvətli fel qrupuna keşdi və yalnız onlardan 66-sı qrupda qaldı, yalnız onlar öz əsas formalarını kök saitinin dəyişməsi ilə düzəldi (3, səh.10-11). Zəif fellərin Orta və Erkən yeni ingilis dili dövründə inkişaf göstərir ki, onlar nizamlılığa və sistemliliyə doğru güclü ənənəyə malik edilər. Orta və Erkən yeni ingilis dili dövründə qaydalı zəif fellərin əsas formalarında əsaslı dəyişiklikləri Orta ingilis dili dövründə zəif fellərin iki təsnifatı, bəzi təşkil olunmamış təsnifatlarla fərqləndirildi. Qədim ingilis dilində 1-ci təsnifat ilə heca birlikdə və keçmiş feli kimi (menan) dental suffiksindən əvvəl saitlər, Orta ingilis dilinin xüsusiyyətini özlərində saxlamışdır, onlara aralıq e saitlər və keçmiş zaman fel sifətinə ed – artılındı. Qədim ingilis dilində 2-ci təsnifata –ode, -od ilə düzəlmiş fellər, Orta ingilis dili dövründə

onları -ede , -ed - ə qədər zəiflətdi. Artıq Qədim ingilis dilində -ede, -ed sonluqları ilə bitən 1-ci təsnifatı felləri, Orta ingilis dilində 2-ci təsnifatdakına qoşulma idi və beləliklə təcnifatlar müəyyən dərəcədə təşkil olunmalı idi. Orta ingilis 1-ci təsnifatının keçmiş zaman və keçmiş feli sifəti üçün de – ede sonluqları var idi. 2-ci təsnifat isə Qədim ingilis 2-ci təsnifatına və 1-ci təsnifata müvafiq –ede-ed sonluğu olan fellər uyğun gəlirdi. Tədqiqatın əsas məqsədi müasir ingilis dilinin qədim orta ingilis dili ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilmişdir. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər qeyd olunur ingilis dilinin ayrı-ayrı tarixi inkişaf dövrlərində sadə cümlələrin səciyyəvi struktur – semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək lazımdır. Orta və erkən yeni ingilis dili dövrləri üçün səciyyəvi sadə cümlə modellərində baş vermiş dəyişiklikdən üzə çıxarır. İngilis dilinin ayrı-ayrı tarixi inkişaf dövrlərində sadə cümlə strukturlarında cümlə üzvləri və onların ifadə vasitələrində baş vermiş dəyişik tədqiq edilmişdir. Son onilliklərdə fonologiyada möhkəmlənməmiş variantivlik anlayışı artıq dilçiliyin digər sahələrində, o cümlədən sintaksis sahəsində geniş tədqiqatların ayrılmasına da rəvac vermişdir (4, səh.33-35). Bu dəyişikliklər qrammatikada dövrlərlə öz əksini tapmışdır. Orta ingilis təsnifatları arasında fərq çox az idi, həm də ki, orta ingilis dilində [ə] saiti son hecadadı.

İngilis dili dədaxil olmaqla hər bir dilin sintaksisində diqqəti cəlb edən problemli məqamlar vardır. Bu problemlər ingilis dilinin tarixi inkişafında dəyişiklilərlə özünü göstərir. Bunlardan biri də sintaksisin predmeti ilə bağlıdır. Latın qrammatikasının təsiri altında qədim ingilis sintaksisi yalnız söz qrupları, onların strukturu və elementləri arasındakı əlaqələri öyrənirdi. Bəzi alimlərə görə sintaksis bütün xüsusiyyətləri ilə yalnız cümləni öyrənir. İngilis alimi C.M.Simpson yazır: "Sözlərin qrammatik strukturunu öyrənən elm morfologiyadır, sözdən böyük strukturları isə sintaksis öyrənir". Lap qədimdən tədqiqat metoduna görə formal, psixoloji və məzmun sintaksisini fərqləndirirdilər. Formal sintaksis mərhələlərlə dəyişikliyə məruz qalmışdır. XIX-XX əsrlərdə dilçilikdə geniş yayılmış tarixi – müqayisəli, metod fonologiya və morfologiyanı daha çox tədqiq etmiş, sintaksislə bağlı olan problemlər isə deemək olar ki, elmi tədqiqat işlərindən kənarlnda qalmışdır. Qrammatikada baş vermiş dəyişikliklər ən çox fellərdə özünü göstərir. Mərhələlərlə baş verən dəyişiklər sait və samit gərflərin dəyişməsində qeyd olunmuşdur. Bu dəyişiklik yalnız iki təsnifat arasındakı fərqləri yox etmir, həm də təsnifatlar daxilində 2-ci və 3-cü əsas formalar arasında fərqləri aradan qaldırıldı. Bu da ki, zəif fellərin əsas formalarını üçdən ikiyə azaldıldı. Fikir vermək lazımdır ki, orta ingilis dilindəki – ed sonluğu Erkən yeni ingilis dilində standart fellərin keçmiş zaman formaları və keçmiş zaman feli sifətin (Participle II) müasir variantlarını göstərir (5, səh.71-73). Qİ (demede) de:mdə) >[dimd] YI (deemed).

Qədimingilid [looked / lo : kədə] [lukt] yeni English looked. Qədim ingilid wanted [wantədə], [wəntid] yeni ingilis [wanted]. Bu sadə və nizamlı forma yaradan üsul geriyə zəif fellərin 2-ci təsnifatına və nizamlı fellərin 1-ci . Bu sadə və nizamlı forma yaradan üsul geriyə, zəif fellərin 2-ci təsnifatına və nizamlı fellərin 1-ci

təsnifatına qayıdır. Orta və yeni ingilis dilində yüzlərlə feli əks etdirirdi. Keçmiş qüvvətli fellər zəif formalarını yaratdılar. Burada da qüvvətli fellər istifadən düşdülər. Bu forma yaradan üsul, sonralar praktiki olaraq, Orta və yeni ingilis dilində alınma və yeni yaranan fellər öz keçmiş zaman və Participle II formalarını zəif fel modelinə əsasən qurdu. Məsələn, die, call (scandinav), charm (frausel), decortae execute (latın) və s. Qədim ingilis dili digər dillərdən alınıb lüğıtin zənginləşdirilməsini qeyd etmək mümkündür. Qədim ingilis dilində sözlərdəki dəyişiklik ən çox fellərin üzərində özünü göstərir. Orta ingilis dili dövründə dəyişmə prosesi fel təsnifatına daxil olmuşdu. Bu dəyişikliklər yeni ingilis dili formaları kimi keçmişdə 1-ci təsnifata daxil idi. Qədim ingilis dilində weren orta ingilis dilində styrion kimi dəyişərək hear və tear felinə oxşar olmuş və 4-cü təsnifat daxil idi. Yeni ingilis dilində hide, rise, ride həmçinin dig və string qüvvətli fellərin 1-ci təsnifatına daxil olmuşdur. Onlara yalnız alınma fellərin təsirinə məruz qalmış və qüvvətli fel formalarına daxil olan misallarda rast gəlinir, məsələn, yeni ingilis dilində take (Skandibav), strive (fransız) və s. Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, ingilis dilində qüvvətli və zəif fellərin nisbəti tarix böyük dəyişmişdir. Qədim qüvvətli fellər üçdən ikiyə qədər azalmışdır və müasir fel sistemində az əhəmiyyətli qrup təşkil etmişdir. Məluçdur ki, Qədim və Orta ingilis altmış altı qüvvətli fel olduğu halda, müasir ingilis dili daha çox qaydalı və yaxud qeyri-standart fellər mövcuddur. Müasir ingilis dilində qaydasız fellər kimi istifadə olunan bu fellərə, başqa mənbələrdən yaranmış, yüzdən artıq fel əlavə edilmişdir. Müasir ingilis dilinin fonetikası, morfologiyası və qrammatikasından dəyişiklilər qrammatikanın inkişafına səbəb oldu.

SUMMARY

Abıyeva Valida G.
Safixanova Afat H.

HISTORICAL CHANGES IN ENGLISH GRAMMAR AND THEIR GRADUAL DEVELOPMENT

Key words: English language, grammar, development.

English grammar was changed by M EnglishNorse speaking invaders in the ninth and tenth centirios. It was changed by Norman-Funch speaking invaders in the eleventh century. Then it was changed by scholars and antiquarians in the sixteenth and seventeenth centuries. The English grammar pamphlet for Grammar by William Bullokar. The history of English grammars begins late in the sixteenth century. In the early works, the structure and rules of English grammars were based on those of Latin. A more modern appoach, in corporating phonology, was introduced in the nineteenth century. The first English grammar, Pamphlet for Grammar by William Bullokar weitten with the soming goal of demostrating that English was quite as rule

found as Latin. Latin grammar was being used in schools in England at the time. Also Latin language having been “presented” for them in 1542 by Henry Will. Althoug Bullokar wrote his grammar in English and used a “reformed spelling system of his own invention”. Many English grammars, for much of the century after Bullokar`s effort, were to be written in Latin and it was especially the case for books whose authors were aiming to be scholarly. Latin grammar traditions fore down writting. Another change in grammar that we can observe is the use of passive voice among educated people.

РЕЗЮМЕ

Сафиханова Афат
Абыева Валида

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ГРАММАТИКЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ ПОЭТАПНОЕ РАЗВИТИЕ

Ключевые слова: грамматика, развитие, английский язык, контакт.

Английский язык является западногерманским языком, который возник на основе англо-французской наречии. Древнеанглийский язык англосаксонской эпохи развился в среднеанглийском языке. Значительное влияние на формирование английского языка сказали контакты с северогерманскими языками. Этот контакт провел многочисленными лексическим заимствованиям и грамматическим упрощениям. Влияние на язык оказали завоевания норманнов, которые говорили на старонормандском языке. В этой статье представлен краткий анализ грамматических изменений, происходящих в современном английском языке. Новые технологии, современные способы общения, проблемы, культура и другие иностранные языки и переводы написаны в этой статье. В данной статье речь идет об изменениях, которые изучает грамматика английского языка. В этой статье рассматривается главным образом грамматика английского языка. Она обладает аналитическими чертами. Система склонения почти полностью исчезла, некоторые ее остатки есть у местоимений. Система спряжения глаголов представлена преимущественно аналитическими формами. А набор синтетических ограничивается тремя собственно глагольными формами. Определение предшествует определяемому и не имеет морфологических показателей согласования с ним. Имеются неопределенный и определенный артикли.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbli Ə.Ə. “London structure” dilçilik məktəbi. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
2. Verdiyeva Z., Ağayeva E., Adilov M. Dilçilik problrmləri, Bakı, 1982.
3. Gelason H.A. “An introduction to descriptive Linguistics” USA New York, 1965.
4. Qeyri səlis dilçilik təcrübəsi, Bakı, 2019.
5. A.K.Hacıyeva. “English phraseology manual aid». Bakı, 2016.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İBRAHİMOVA İRADƏ RZA QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
"Xarici dillər"kafedrası,b\m
S.Vurğun 158
iradaibragimova@com.ru

ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ, ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И ИДЕОГРАФИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ

РЕЗЮМЕ

Организационная работа, при создании Оксфордского словаря, была проведена английским диалектологическим обществом при другого монументального лексико- графического труда шеститомного словаря английских диалектов под редакцией Джозефа Райта *(The English Dialect Dictionary, ed. by Joseph Wright, London, Frowde N.J. Putnam, 1898-1905, 6 vols)*.

В создании этого словаря участвовало свыше 1000 человек. Первоначально работа базировалась на изданиях диалектологического общества, а затем, в 1889 г. во все английские газеты и общественные библиотеки был разослан «циркулятор», т.е. обращение к читателям, в котором рассказывалось, какая нужна помощь для осуществления намеченной обществом задачи составления словаря диалектов. На этот призыв откликнулось больше 600 добровольцев. Им были разосланы списки книг, из которых надо было выбрать цитаты. Собранные таким образом в разных районах Англии материал обрабатывался и редактировался учеными.

В словарь выключены все слова, какие встречались за последние 200 лет в Англии, Ирландии. Шотландии и Уэльсе, указано географическое распространение этих слов, их произношение в разных диалектах, их этимология. Значения иллюстрируются цитатами с указанием источника, откуда взята цитата. Отмечаются особенности грамматического употребления. Приводится фразеология, слова, общие с литературным языком, включены В словарь только в том случае, если они отличаются по значению.

Словарь содержит и некоторые этнографические данные и указывают литературу, в которой можно получит сведения об обычаях, поверьях, быте и т.д.

В наше время наиболее известными этимологическими словарями английского языка являются словари Скита и Уикли, хотя первый значительно устарел, а второй представляет собой вполне строго научное издание и страдает определенным дилетантизмом.

Первое издание словаря Скита появилось в 1881 году, последнее-в 1910 г. *(Walter Skeat, an Etymological Dictionary of the English language, Oksford, 1910).*

Скит, крупный английский языковед и специалист по истории языка, начал свою лексикографическую работу, предполагая принять участие в организованном филологическим обществом коллективном труде по созданию Оксфордского словаря, но затем, по причинам, о которых он в предисловии к своему словарю умалчивает, но вероятно потому, что в 1878 г. Работа оксфордским словарем была из-за отсутствия средств приостановлена, он сделал свой словарь самостоятельно.

Скит стремится проследить общеиндоевропейские корни рассматриваемых им английских слов и их соответствия в других языках, т.е. генетические связи слов, при этом его интересует история формы, а не значения слова. Значения приводятся только самые употребительные. Для заимствованных слов указывается, откуда заимствовано слово и каким путем оно проникло в английский язык. Число цитат весьма ограничено. Но источники, в которых слово встречается, указываются всегда очень точно. Очень много перекрестных ссылок, позволяющих проследить судьбу однокоренных слов. Несмотря на то, что в издании 1910 г. Словарь подвергся большой переработке, он все же сильно устарел и этимологии его далеко не всегда достоверны.

Приложения словарю содержат много дополнительного справочного материала: даны списки префиксов, суффиксов, анонимов, дублетов, заимственных из того или иного языка слов.

Другой широко известный этимологический словарь английского языка составил Уикли *(Ernest Weekly. An Etymological Dictionary of Modern English, London. 1921)*. В противоположность Скиту, этот автор мало интересуется общегерманскими и общеиндоевропейскими корнями. Изучая этимологию, он больше всего стремится дать историю значений. Прослеживая изменения, он поясняет основные переносные значения, не касаясь очевидных. В итоге получается, что словарь больше показывает особые и нехарактерные случаи изменения значения, чем типические. Таково, впрочем, и общее направление несловарных лексикологических работ Уикли. В словарь уделяется несловарных лексикологических работ Уикли. В словаре уделяется много Места заимствованиям и неологизмам, включается сленг и отчасти термины.

Определенный к основным значениям не дается, и в предисловии к словарю автор даже иронизирует над стремлением составителей других словарей определить и пояснить то, что итак всем известно (*I learn from the NED that to kiss is to press or touch with the lips(at the same time compressing and separating them), in token of affection or greeting or as an act of reverence, and from Skeat that twenty is twice ten. So much knowledge I assume every reader to possess).*

Уикли приводит цитаты более щедро, чем Скит, но в этом отношении в его словаре много произвола, так как цитаты у него приводятся по очень разнообразным соображениям-иногда потому, что сама по себе цитата показалась любопытной или забавной, иногда для того, чтобы проиллюстрировать редкое значение или употребление или устарелое произношение и т.д. Много субъективизма и в отборе словника.

Помимо этих научных этимологических словарей, для английского языка существует еще целый ряд популярных и полупопулярных и занимательных словарей небольшого объема, в которых собрана история по какому-нибудь принципу слов. Таковы словарь Шипли и др.

Существует также немало исторических словарей, представляющих лексику, Характерную для того или иного периода, и прослеживающих историю слова по письменным памятникам, но вне зависимости от других слов, т.е. не вскрывая связи английских слов между собой или со словами других языков.

Особую группу составляют словари идеографические, в них слова располагаются не в зависимости от их фонетической формы, а исходя из значений, т.е. даются списки слов-понятий с синонимами. Но составление подобных списков представляет очень значительные трудности, потому что для этого необходима ясность в определении семантических границ слов. Необходим точный список всех понятий и четкая и последовательная их классификация. Трудность состоит еще в том, что понятия-категория внелингвистическая, и система понятий не слов и понятий весьма сложно вследствие многозначности слов. Кроме того, и система понятий и система значений исторически изменчивы.

Поэтому при классификации понятий возможны априорность и произвол, что мы и наблюдаем в наиболее распространенном и старейшем английском идеографическом словаре роже *(Thesaurus of English words and phrases by Peter Koget revised by an dew Boyle and Charles lee, 2 vols, London, 1925).* Словарь этот, впервые изданный в 1852 году, переиздавался 76 раз. По его типу позднее были созданы аналогичные словарина французском, немецком и др. языках.

Цель словаря в основном практическая и состоит в том, чтобы помочь обращающимся к нему лицу найти наиболее подходящие и точные слова лдя выражения той или иной мысли или эмоции.

Составители стремятся по каждому предмету дать обильный запас слов и выражений, передающих все возможные оттенки основной идеи с разной эмоциональной окраской. Самый выбор предоставляется интуиции читателя, никаких стилистических помет и пояснений относительно значения или употребления приведенных слов не дается.

Словарь предназначается в первую очередь для лиц, занятых литературным трудом, для ораторов и переводчиков на английский язык.

В большинстве случаев страницы словаря разделены на две колонки, причем первая содержит антонимы к левой, хотя бы и неточные. Словам №337: *water, serum, Tymph, rheum* и т.д. противопоставляются слова № 338: *air, common, air, the atmosphe re the sky*. Самое обледенение слов в этих статьях представляется очень произвольным. Произвольна и классификация.

Словарь разделен на следующие основные части: 1. Абстрактные отношения, 2 Пространство, 3. Материя, 4. Разум, 5. Воля, 6. Чувства.

При этом оказывается, что *thimble* «наперсток» и *oar* «весло» помещаются на одной и той же строчке в классе «Воля» и притом индивидуальная воля, так как они являются инструментами и входят в число реальных средств для осуществления воли.

Слова же *doom* и fate относятся к понятию «смерть», входят в подраздел жизненность» раздела «органическая материя», класс «материя».

Слово *nation* помещено в классе «материя», раздел «органическая материя», подраздел жизненность», понятие «человечество», а слово *fatherland* в классе «пространство», раздел «пространство вообще», подраздел «существование в пространстве», понятие «жилище».

Таким образом найти какое-нибудь слово в этом словаре можно только пользуясь помещенным в конце книги алфавитным указателем.

Синонимы издавна привлекали к себе внимание ученых. Ими уже много столетий тому назад интересовались исследователи Китая, Индии и Деревней Греции. Что касается синонимики английского языка, то она очень детально разработана лексикографически. Начиная со второй половины 18-го века было издано свыше 80 различных словарей английских синонимов (имеются в виду только специально синонимические словари), но надо учесть, что в известной степени синонимика представлена и в толковых словарях, о которых речь уже шла выше. Словари эти очень разнообразны по принципам построения и дают богатый фактический материал, хотя теоретические принципы, положенные в основу их составления, и приведенные в них определения синонимов, которыми руководствовались их составители, часто неприемлемы с точки зрения современного состояния науки.

Одним из наиболее распространенных и неоднократно переиздававшихся словарей-синонимов является словарь Соуля *(K.Soule, Dictionary of English Synonyms and Synonymous Expressions, Boston, 1938)* также словари Аллена и Оксфордский, некоторые из них содержат также антонимы. Одни из них тщательно поясняют разницу в значениях между синонимами, другие дают просто возможно более полное перечис ление близких по значению слов.

В большей части английских синонимических словарей в основу составления синонимических групп положены разновидности одного и того же определения, которое заключается в том, что синонимами называются слова, имеющие общее основное значение и различающиеся смысловыми оттенками. Но неполнота этого определения и неразработанность во время составления этих словарей лингвистических понятий «основного значения» и «оттенка значения» создавали возможность очень произвольного их толкования. Это приводило к тому, что в некоторых словарях в синонимические группы включались понятия, обледененные общим видовым понятием, но между собой несинонимичные, например: *foot, hand, toe, tail* и т.д. или слова, обозначающие видовое и родовое понятия: *dart, weapon* или широкик смысловые комплексы: *field, garden, park.*

Составители словарей смешивали значение слова с его употреблением. В результате в синонимическую группу включались слова, синонимичные опорному слову ряда только в каком-нибудь переносном употреблении, например: *beginning, morning (big).*

Таким образом понятие синонимики оказывалось неправомерно расширенным.

Способ построения словарной статьи в синонимическом словаре находится в тесной зависимости от его назначения. В словарях, предназначенных для быстрой справки об уже известной лексике, когда словарь должен только напомнить человеку, нежелающему

многократно повторять одно и то же слово, какие еще слова языке имеются в его распоряжении, причем пользующийся словарем хорошо владеет языком, даются только списки синонимов. Такие словари преследуют чисто практические цели. Элементы таких групп могут быть и несинонимичны между собой и синонимичны опорному слову только в определенных конкретных условиях.

Другие словари дают группы синонимов для каждого отдельного значения слова, т.е. в той или иной мере закрывают его смысловую структуру. Тогда элементы каждой группы оказываются между собой синонимичными.

Наконец, есть словари, дающие более или менее подробные синонимические характеристики, раскрывающие прямые и переносные значения слов, общее в значениях синонимов и смысловые различия между ними. Такие словари обычно имеют целью повышение культуры речи, возможно более точное словоупотребление.

Рассматриваемая идеологическую направленность синонимических словарей английского языка, мы убеждаемся, что они отражают буржуазное мировоззрение и используются как средство идеологического воздействия на читателя. Выгодное господствующим классам отношение к определенным предметам, явлениям и понятиям пропагандируется через тенденциозный

подбор синонимов к ним. В ряде словарей, например, слово *unemployed* (безработный) помещается в один синонимический ряд со словом *loafing* (шатающейся без дела, праздный), таким образом создаются искусственные ассоциации между обоими словами и вынужденное бездействие безработанного приравнивается праздности и безделью, т.е. затушевываются корни безработицы. И наоборот, слова *religious* (религиозный) и *devotional* (набожный) приравниваются к словам «хороший» и «морально чистый» (*good, pure*).

Таким образом существующие синонимические словари английского языка, хотя и содержат богатый фактический материал, имеют существенные недостатки, которые вызваны отсутствием правильной методологической базы у них составителей, неразработанностью ряда проблем лексикологии, а иногда и сознательным стремлением их составителей исказить языковые факты в угоды буржуазному мировоззрению.

Литература

1. Актуальные проблемы учебной лексикографии. М,1977
2. Проблематика определений терминов в словарях разных типов. Л, 1979
3. Уварная В.Д. Переводная и учебная лексикография. М, 1979
4. Oxford Elementary Learner's Dictionary. 1997
5. Webster's New International Dictionary of the English Language 1958.

İradə İbrahimova

DİALEKTOLOJİK, ETİMOLOJİK VƏ İDEOQRAFİK LÜĞATLAR

XÜLASƏ

Məqalədə dilçiliyin aktual problemlərindən olan lüğətlərin tərtibi prinsipləri və bu sahədə aparılan tədqiqatlardan bəhs olunur. Tanınmış ingilis dilçilərinin müəllifləri olduqları etimoloji, dialektoloji, ideoqrafik va frazeoloji lüğətlərin üstün və çatışmayan cəhətləri təhlil edilir. Müxtəlif tip lüğətlər tarixi yanaşma prinsipi əsasında araşdırılır, dilçilik nöqteyi-nəzərindən maraqlı mülahizələrə istinad edilir. Burada həmçinin tələbələri lüğətlə işə alışdırmağ üçün sistematik iş aparılmasının vacibliyi ön plana çəkilir. Məqalədə tarixi araşdırmalarla müqayisələr aparılmışdır. Bələ ki,qədim ölkələrin dilçilik təhqiqatları ilə yanaşı keçən əsrin lüğətlərində əks olunan nümunələrdə sinonimlərin fərqləri və yaxınmənalı sözlərin izahı aydın şəkildə öz əksini tapır. Bununla da bu araşdırmaların yekun nəticəsi olaraq biz tam əmin oluruq ki, sinonimlərin müxtəlif dövrlərdə müxtəlif təbəqələr tərəfindən qavranılıb ifadə olunması müxtəlifdir. Belə ki, ingilis dilinin mövcud sinonim lüğətlərində zəngin faktiki material olsa da, onların tərtibçilərinin düzgün metodoloji əsasının olmaması, leksikologiyanın bir sıra problemlərinin işlənilməməsi və s. kimi çatışmayan cəhətləri var.

İrada İbrahimova

DIALECTOLOGICAL, ETYMOLOGICAL AND IDEOGRAPHIC DICTIONARIES

SUMMARY

The article deals with one of the actual problems of lexicology- the principles of compiling dictionaries and the organization work done in this branch of linguistics by scientists* The advantages and disadvantages of the dictionaries by prominent English linguists have been analyzed in detail. Various types of dictionaries are studied on historical approach, from the linguistic point of view, interesting ideas are suggested. In conclusion, the significance of systematic work with students in using large dictionaries is especially marked. The article compares with historical studies. However, in addition to the linguistic researches of ancient countries, the differences of synonyms and the explanation of similar words are clearly reflected in the examples reflected in the dictionaries of the last century. With this, as a final result of these studies, we are absolutely sure that synonyms are perceived and expressed differently by different classes in different periods. So, although the existing synonym dictionaries of the English language have rich factual material, but it has some shortcomings as, their compilers lack the correct methodological basis, a number of problems of lexicology are not worked out, etc.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: fil. üzrə fəl. dok. Aliyeva Gülçöhrə Babaəli qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZÜLFİYYƏ HÜSEYNOVA SƏLİM QIZI
AYGÜN ALCANOVA CAVİD QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
Xarici Dillər kafedrasının baş müəllimləri
zulfiya-aynur @mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ YENİ SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏSİ PROSESİNDƏ NƏZƏRƏ ÇARPAN UYĞUNLUQLAR VƏ ÇƏTİNLİKLƏR HAQQINDA

XÜLASƏ

Azərbaycan dili son illər ərzində yeni sözlər , terminlər , istilahlar və ifadələrlə zənginləşmiş və bir çox dəyişikliklərə məruz qalmışdır . Xalqımızın şüuru , ruhu , mədəniyyəti və bədii zövqü dəyişdiyi kimi dünyada baş vermiş siyasi – iqtisadi və ictimai dəyişikliklər nəticəsində onun ifadə tərzi də , düşünmə formaları da dəyişmişdir . Bu baxımdan son dövrlər də tərcümə köklü dəyişikliklərə məruz qalmış və eyni zamanda onlar müasir dövrün tələblərinə cavab verməli və yeni siyasi , iqtisadi , ictimai şüurun formalaşmasına xidmət etməlidir .

Məlumdur ki,hər bir dildəki söz və ifadələr özlərinə məxsus forma və mənaya malik olurlar. Müxtəlif dillərin bir – birindən fərqi odur ki , dil vahidləri forma və məzmununa görə fərqləndiyinə halda , mənasına görə isə,bəzən uyğun gəlir . Burada xüsusi qeyd etmək lazımdır ki , dil vahidlərinin əksəriyyəti çoxmənalı olur və mətn daxilində sözlərin özünəməxsus üslub xüsusiyyətləri meydana çıxır . Ona görə də , tərcümə zamanı sözlərin çoxmənalığına , mətn daxilindəki məna çalarlığına diqqət yetirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir . Bundan əlavə, tərcümə prosesində orjinal mətnin üslubunu , emosionallığını , ifadə tərzini olduğu kimi saxlamaq lazımdır .

Müasir dövrdə həm yazılı , həm də şifahi tərcümə geniş yayılmışdır . Yazılı və şifahi tərcümə eyni zamanda bədii və elmi tərcümə kimi iki növə ayrılır . Elmi tərcümənin əsas qollarından biri siyasi publisistik əsərlərin tərcüməsidir . Şifahi tərcümənin iki əsas növü var : a) fasilə və b) ardıcıl (sinxron) tərcümə . Yazılı tərcümədə tərcüməçi daha artıq imkanlara malik olduğu halda şifahi tərcümədə vaxt imkanı məhdudlaşır .

Açar sözlər:İngilis dili,tərcümə,yeni sözlər,proses,Azərbaycan dili,sinxron.

Molhova J. Outlines of English Lexicology . M.,2006,Müəllif öz kitabında qeyd edir**: "**Sinxron tərcümə zamanı danışanın nitqi ilə tərcüməçinin tərcüməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilir . Bu növ tərcümədən elmi və ictimai – siyasi konfranslarda , qurultaylarda , yığıncaqlarda və təkbəkət siyasi görüşlərdə istifadə edilir . Siyasi mətnlərin tərcüməsində üslubi cəhətlərin tərcüməçi tərəfindən

dərindən öyrənilməsi nəticə etibariylə onun , yəni tərcüməçinin məharətinə və düzgün formada tərcümə etməsinə gətirib çıxarır .

Tərcümədə iki başlıca moment özünü biruzə verir : a) tərcümə olunacaq fikrin tam başa düşülməsı ; b) başa düşülənin adekvat şəkildə ana dilində ifadə olunması . Bu iki momentin vəhdətindən ibarət olan tərcümə prosesində özgə dildə söylənilmiş fikri semantik , üslubi və qrammatik nöqteyi – nəzərdən təhlil olunur . Hər bir sözün leksik mənası və üslubi xüsusiyyəti ilə yanaşı onun qrammatik məna və vəzifəsi müəyyən olunur **. (1-p.43-49)**

Elmin , texnikanın inkişafı ilə əlaqədar yaranan yeni anlayışların adlarını ifadə edən yeni sözlər **neologizmlər** adlanır . Dildə yeni yaranan neologizmlər bir müddət sonra , ümumişlək sözlər sırasına keçə bilər , hətta köhnələrək dildən çıxa bilər .

Neologizimlər İngilis dilində böyük əhəmiyyətə malikdir . Zaman keçdikcə ,yeni texnologiynın inkişafı nəticəsində Azərbaycan dilində olduğu kimi İngilis dilində də yeni sözlər yaranmağa başladı . Yalnız bu amillər deyil , eləcə də bir sıra amillər neologizmlərin yaranmasına gətirib çıxartdı . Yeni sözlər dilə gözəllik gətirir və onun istifadə əhatəsini genişləndirir . Neologizmlər inkişaf ərzində dilə daxil olan istənilən yeni sözlərə deyilir . Yeni sözlər və ifadələr yeni sözlərin yaranmasındandan irəli gəlir .

Neologizmlərin taleyi barədə əvvəlcədən xəbər vermək mümkün deyil , çünki onların bəziləri az yaşayır , bəziləri isə uzun ömürlü ola bilir . Neologizmlər həmçinyin yeni kəşf olunmuş sözlərə deyilir . İstənilən dilin lüğəti eyni qalmır , daim dəyişir . Yeni sözlərin, anlayışların olması onları yeni adlarla adlandırmağı tələb edir . Neologizimləri başqa dildən alımış yaxud dildə mövcud olan sözlər üçün yeni yaranmış mənada adlandırmaq olar . Elmin , iqtisadiyyatın inkşafı nəticəsində çoxlu neologizmlər yaranmışdır . Öz mənasını dəyişərək yeni məna kəsb edən sözər də neologizm hesab olunur .

Neologizmlər yeni mədəni konteksdən götürülən ixtiraların , yeni hadisələrin və köhnə fikirlərin eyniləşdirilməsində xüsusilə yaradılır . Neologist elə şəxsdir ki , neologizmi inkişaf etdirir və **neologiya** dilə neologizmin təqdim olunma fəaliyyətidir .

Gamperz J . Socio cultural know ledge in conversational inference L.,1997. Kamperz öz kitabında qeyd edir**:"**Dildə yeni olmaq o deməkdir ki , bu qəbidən olan sözlər digər işlək sözlərdən fərqlənir . Neologizmlər ictimai həyatın , elmin , texnikanın , mədəniyyətin , siyasətin və iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı olaraq yaranır , 5-10 il ərzində dilin lüğət tərkibində yeni sözlər olaraq qalır . Hamı tərəfindən başa düşüldükdən sonra , öz yeniliyini itirir . Məsələn : kosmos , lazer şüaları , yarımkeçiricilər , neytron bombası və s . kimi dil nümunələri bir zamanlar neologizmlər olsa da , hazırda əksəriyyət tərəfindən başa düşülür , işləklik dərəcəsi genişdir **.(2-p.123-128)**

Yeni sözə tarixi kateqoriya kimi yanaşanlar haqlıdırlar . Ona görə ki , söz də yaranır , yaşayır , getdikcə dildə sabitləşir , bəzən köhnəlir , bəzən də dildən çıxır . Bu mənada müəyyən dövrdə neologizm hesab olunan söz başqa bir dövrdə öz yeniliyini itirir . Belə ki əşya , hadisə , anlayış yeni olanda onu adlandıran söz də yeni olur . Əşya , hadisə , anlayış öz yeiliyini itirdikdə onu adlandıran söz də yeniliyini itirir . Artıq bu tipli sözlər qəbul olunmur . Onlar neologizm mahiyyətini itirmiş , köhnəlmiş və tarixizmlər cərgəsinə daxil olurlar .

Hazırda həyatımıza , məişətimizə daxil olan yenilik neologizmlərin yaranması səbəbinə çevrilir : interner , biznesmen və s .

Neologizm anlayışı nisbi anlayışdır . Bu anlayışın yenilik əlaməti də müvəqqətidir . Get – gedə neologizm hesab olunan belə sözlər də sabitləşəcək, hamı tərifindən başa düşüləcək və beləliklə öz yeniliyini itirəcəkdir . Yaxud da dildə köhnəlmiş sözlər cərgəsinə keçməklə tarixizmlər sırasında olacaqdır . Yeni əşyanı , hadisəni , məfhumu ifadə edən sözlər kimi dərk olunur , dilin lüğət tərkibinin işlək sahəsinə düşə bilmir .

Neologizmlər əmələ gəlmə yollarına və mənbələrinə görə dilin daxili imkanları hesabına , başqa dillardən söz almaq yolu ilə , yaxud fərdi üslubi şəkildə yarana bilər .

Dijk T.A. Studies in the pragmatics of discourse. H. , 1981,Dijk öz məqaləsində yazır**:**

“Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər həmişə neologizm olaraq qalmır . Get – gedə dəyişir , hamının hamı tərəfindən anlaşma dərəcəsindən asılı olaraq öz yeniliyini itirir və neologizmlikdən çıxır . Bu mənada zaman keçdikcə neologizmlərin bir çoxu öz yeniliyini itirsə də , bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında hələ də neologizm kimi verilir . Əlbəttə , bu , həmin dilçilik əsərlərinin belə sözlərin neologizm olduğu dövrdə yazılması ilə bağlıdır . Burada zamanın , dövrün dəyişməsi neologizm kim qəbul olunmuş onlara verilən (neologizmlərə) tələblətlə ayaqlaşa bilmir .

Elmi – texniki , ictimai , iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr dildə öz təsirini aydın göstərir . Bu təsir bütün elmi anlaışları ifadə etmək imkanına malik olan , daim yeniləşən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq müşahidə olunmaqdadır .

Cəmiyyətin ictimai – siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər dilin daxili inkşaf qanunlarına , onun leksik qatının yeniləşməsinə təsir edən əsas amillərdən biridir .

Elmi – texniki tərəqqi , Avropaya inteqrasiya , ictimai – siyasi bir çox terminlərin meydana gəlməsi ilə nəticələnir .” **(3-p.-160-168)**

Tərcümə dil öyrənənin yaddaşını mökəmlətməklə yanaşı onun söz ehtiyyatını zənginləşdirir və istifadə olunan üslubun mahiyyətini dərk etməklə dərindən kömək edir . İctimai – siyasi əsərlərdə hər hansı müəyyən bir

məzmuna malik olan məlumat hökmən təbliğat – təviqat səciyyəli olduğu üçün bu qəlibdən olan əsərlərdə üslubi vasitələrə daha geniş yer verilir . Bunların arasında sintaktik, üslubi və ifadə vasitələrinə daha çox üstünlük verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki , ictimai – siyasi əsərlərin dili yazılı nitqin elementlərini özündə daha çox daşımasına baxmayaraq , danışıq dilinin , başqa sözlə , şifahi nitqin elementləri üslubi vasitə kimi bu növ əsərlərdə xüsusi əhəmiyyət daşıyır . Əsər və ya nitq bir başa oxucuya və ya dinləyiciyə yönəldiyi üçün onlarda emossional təsir qüvvəsinə malik olan üslubi vasitələrdən ritorik suallardan , təkrarın müxtəlif növlərindən , paralel konsruksiyalardan, nitqin kəsilməsindən , ellipsislərdən , antitezalardan və sairədən geniş istifadə olunur .

Bir sıra dilçilər ictimai – siyasi əsərlərin dili və üslubu ilə bədii əsərlərin dili və üslubu arasında daha çox yaxınlıq olduğunu və **neytral** tərcümənin ifadəsinin əleyhinə çıxırlar , çünki onların fikrincə neytral üslub və neytral tərcümə özlüyündə quru olduğu üçün heç bir emossional çalarlığa malik olmur və bunun ictimai – siyasi üsluba şamil edilməsi qeyri mümkündür .

İctimai – siyasi mətnlərin tərcüməsi hər iki dildə işlənən terminlərin dəqiq olması ilə yanaşı ayrı – ayrı frazaların sərbəst surətdə işlənməsinə yol verir və bu ümumi məzmuna heç bir xələl gətirmir . İctimai – siyasi mətnlərin tərcüməsində hər sözün , hər ifadənin , hər cümlənin üslubi və leksik cəhətdən düzgün verilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır və tərcüməçidən həm siyasi savad , həm dərin bilik , həm geniş dünyagörüşünü , həm hər iki dilin incəliklərini və üslubi xüsusiyyətlərini fərqləndirmə qabiliyyəti , həm də zəngin söz bazası tələb edir və onun tərcüməsinin **yalançı dostların** toruna düşməməlidir .

Cooper, Robert. 1989. Language Planning and Social Change Cambridge: Cambridge University Press.Müəllif öz əsərində yazır**:" Tərcüməsinin yalançı dostları** hər iki dildə formaca oxşar, lakin məzmunca və məna etibarilə müxtəlif olan xüsusi leksik mikro sistemi əhatə edir . Adətən , bu sözlər 21 eyni nitq hissəsinə aid olur və eyni kontekstlərdə təsadüf edilirlər . Elə bu səbəbdən də onlardan istifadə edərkən və ya tərcümə zamanı səhvə yol verilir **.**

Açıq – aydın metaforik olmasına baxmayaraq artıq ənənəvi terminə çevrilmiş **Tərcüməsinin yalançı dostları** ifadəsi hərfi mənada başa düşülməməlidir və hər iki dildə işlənən bu omonim sözlərin semantik – üslubi və qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərdə tutaraq , müasir danışıq dilinin emosional ekspressiv cəhədlərinə istinad etmək labüddür . Məsələn , ingilis dilindəki **analogical** sözünün qarşılığı kimi Azərbaycan dilində səhfən **analoji** sözünü götürürlər .

Lakin ingilis dilindəki **analogical** sözünün aşağıdakı iki mənası özünü göstərdiyi halda : 1.Əşyaların və hadisələrin nisbi oxşarlığına əsasən (məs : the analogical method) . 2.Məcazi (məs : the analogical usage of words) Azərbaycan dilindəki **analoji** ingilis dilinə tərcümədə oxşar - simalar , identical

mənasını daşıyır , məsələn :analoji hadisələr – simalar , anoloji quruluşa malik olan **identical in design** kimi tərcümə olunur . **(4.p.123-132)**

İngilis dilindəki **conductor** sözü:

a) rəhbər , aparıcı rol daşıyan şəxs ,

b) bələdçi, c) dirijor , d)keçirici və s . mənalar daşıdığı halda , Azərbaycan dilindəki **konduktor** sözü yalnız **biletsatan** mənasında işlənir və ingilis dilinə **ticket collector** kimi tərcümə olunur . **Dispatcher** sözü ingilis dilində

c) ekspeditor (əmtəəni və ya məktubları göndərildiyi yerə çatdıran adam) ,

d) nəqliyatın və ya müəssisənin işini idarə edən adam ;

e) cəmdə amerikan ingiliscəsində **hər iki tərəf eyni olan oyun daşıyan** mənasında işləndiyi halda , Azərbaycan dilindəki **dispatcher** sözü ingilis dilinə tərcümədə yalnız (traffic controller) mənasını verir.

Execution ingilis dilində: a)həyata keçirmə , realizə etmə ;f) ifa etmə (musiqi və s.); g) ölüm cəzasını həyata keçirmə ; d) məhv etmə , darmadağın etmə mənalarında işləndiyi halda Azərbaycan dilindəki **ekspressiya** 1) a) flogging (fiziki cəza vermə) ; b strapping (qayışla döymə) ; i) birching (çubuqla döymə mənalarında) . j) Məhkəmə və ya inzibati qərarın icrası (execution of a sentence) ; k) Kütləvi cəza (punitive execution) və s . mənalarda işlənir .

İngilis və Azərbaycan dillərində cümlənin struktur münasibətlərinin fərqli cəhətlərini nəzərə alsaq , tərcümə prosesində aşağıdakı üslubi və qrammatik vasitələrdən istifadə olunur : 1.Mətnin sıxlaşdırılması . 2.Məlum növün məchul növ əvəzinə işlənməsi . 3.Cümlə əvəzinə tərkiblərdən istifadə etmə . 5.Üslubi inversiyalarda istifadə olunması . 6.Cümlənin strukturunda ümumi dəyişiklik etmə . 7.Konkretləşdirmə. 8.Ümumiləşdirmə. 9.Tərcümə edərkən mənanın açılması. 10.Antonim tərcümə. 11.Tam dəyişiklik etmə. 12.Kompensasiya etmə. 13.Təyini söz birləşmələrinin tərcüməçi. 14.Neologizmlərin tərcüməsi. 15.Ekvivalenti olmayan leksikonun tərcüməsi. 16.Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi. 17.Atalar sözlərinin və zərbi məsəllərinin tərcüməsi. 18.Onomastik vahidlər (toponimlərin , antroponimlərin

zoonimlərin , fitonimlərin , kosmonimlərin və s.) tərcümədə işlənmə yolları . 19.Rəsmi terminlərin və titulların tərcüməsi və s .

ƏDƏBİYYAT

1.Molhova J. Outlines of English Lexicology . M.,2006,pag:43-49

2.Gamperz J . Socio cultural know ledge in conversational inference L.,1997,pag:123-128

3.Dijk T.A. Studies in the pragmatics of discourse. H. , 1981,pfg:160-168.

4.Cooper, Robert. 1989. Language Planning and Social Change Cambridge: Cambridge University Press.page:123-132.

Z.Kuseynova,A.Aljanova

STYLISTIC FEATURES IN TRANSLATION OF ENGLISH NEOLOGISMS

SUMMARY

The article deals with the English neologism covering all spheres of the science and social life . Their importance in the English language calls forth observance of specific methods of translation and it requires learning lexical – semantical fealtures of English neologisms .Like other lexical groups neologisms acquire connotative meanings in the text and they denote emotional colour in the communication .Their fore the article is devoted to reveal stylistic features of neologisms .

The article deals with the role and meaning of neologisms in the contemporary French language, formation of new words with help of English, also their form and meaning, types of structure in phraseolojical units.

The autor of this article deals with the means of communication which is developing and prospering today. The majority of words that are generally used as terms in both Azerbaijani and English were formed in the ancient times of language. According to the author, terms that are considered as the main parts of language were on the turn due to development. And it was reflected mostly in the terminological systemö Term creativity in Azerbaijani and English is formed by semantic, morphological, syntactical, loan translation and so on.

The increase in the number of terms that are included Azerbaijani and English and the enrichment of the terminological base are mentioned and are interpreted. Consequently, the author has come to a conclusion that the creativity of terms in both Azerbaijani and English.

Key words:traslation in Eniglis,nouvels words,process,Azerbaidjani language,sinkhron.

З.Гусейнова,А.Алчанова

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА АНГЛИЙСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению английских неологизмов , которые охватывают все сферы науки и общественной жизни . Их важное место в языке вызывает необходимость соблюдения специфических методов и требует изучению лексико – семантических особенностей неологисмов .Как другие лексические группи неологизмы приобретают коннотативные значения тексте и обозначают эмоциональная функция в языке . Настоящая статья посвящена изучении стилистических оттенков неологизмов .

В статье рассматриваются актуальные проблемы сокращений в английском языке на основе сопоставительного анализа языков неологизмов.

Целью данной статьи является определение термина «неологизм» в английской терминологии для классификации терминов неологизмов с точки зрения их происхождения.Поэтому сами средства формирования новых слов часто выступают в качестве стилистического устройства.

Наиболее характерными способами формирования неологизмов на языке современных английских писателей являются сочинение, преобразование и изменение значений слов. Анализ новых слов показал, что преобладающим масса новых словарных единиц - это, как и следовало ожидать, существительные, поскольку расширение словаря происходит главным образом из-за названий предметов и явлений, заполняющих культурологическое пространство.

Изучение новых слов позволило выявить некоторые тенденции которые характеризуют расширение лингвокультурологического пространства в рассматриваемый период. Есть много способов перевести неологизмы в экономические темы с английского на английский.

Переводчик может интерпретировать «внутреннюю форму» неологизма с большой осторожностью и только в тех случаях, когда есть полная уверенность в адекватности полученного перевода.

Ключевые слова:Английский язык,перевод, неологизм,процесс, Азербайджанский язык,синхрон

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya elmləri namizədi,dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QOCAYEVA KÖNÜL NAZİM QIZI
KƏRİMOVA QÖNÇƏ AKİF QIZI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
"Xarici dillər"kafedrasının baş müəllimləri

INGILIS DILINDƏ CERUNDUN FEİLİ - İSMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏQBUL EKVİVALENTLƏRİ

Xülasə

Feilin şəxsiz formalarından biri də cerunddur. Cerund ancaq ingilis dilinə xas olan bir nitq hissəsidir. Nə german qrupuna daxil olan başqa dillərdə, nə də Hind-Avropa dillərində cerunda muvafiq nitq hissəsi yoxdur. Cerund da məsdər kimi, ikili xarakterə malikdir. Onun həm feili, həm də ismi xüsusiyyətləri var. Məsdərdən fərqli olaraq, cerund davamlılıq məna çalarlarına malikdir.

N.Xudiyev: "Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları"1963 ." Cerund məsdərin sonuna (**to** ədatsız **) -ing** sonluğu əlavə etməklə düzəlir. Əmələgəlmə formasına görə cerund feili sifətdən (Patriciple) fərqlənmir. Öz əsas feli xüsusiyyətlərinə görə cernd feli sifətin və məsdərin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlir. İsmi xüsusiyyətlərinə görə isə cerund məsdərə uyğun gəlir**".(1.s.56)**

I.Cerundun ismi xüsusiyyətləri;

Yuxarıda qeyd ediyimiz kimi, cerundun ismi xüsusiyyətləri var. Cerund aşağdakı ismi xüsusiyyətlərə malikdir:

a)Cerund cümlədə mübtəda, vasitəsiz tamamlıq və mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi ola bilər.Məs: Heating the substance up to 85°C was absolutely necessary.

Bu maddəni 85°C-dək qızdırmaq tamamilə zəruri idi.

b) Cerunddan əvvəl sözönü işlədilə bilər. Bu zaman cerund cümlədə tamamlıq, təyin və ya zərflik vəsifəsində olur.Məs: I think of making her a present.Mən ona bir hədyyə vermək haqqında düşünürdüm.

c) İsim kimi cerund da yiyəlik hada olan isimlə və yiyəlik əvəzliyi ilə işlədilə bilər:Məs: I object to his playing football all day long.Mən onun bütün gün futbol oynamağınn əlehinəyəm.

Açar sözlər: İngilis dili. feili tərkiblər,feili bağlama,Azərbaycan dili,məsdər

II.Cerundun feili xüsusiyyətləri (The verb Functions of the Gerund)

Cerund feili sifətlə eyni xüsusiyyətlərə malikdir.

a).Cerund vasitəsiz tamamlıq qəbul edə bilir. Məs:

I remember reading that novel-O novellanı oxuduğum yadımdadır.

b) Cümlədə cerund zərflə təyin oluna bilər:Məs:She likes playing alone- O, tək oynamağı xoşlayır.

c).Cerundun öz zaman və təsirli feillərin cerundunun növ kateqoriyası var.

Müasir ingilis dilində cerundun aşağdakı formaları var:

	active	passive
İndefinite	writing	being witten
Perfect	having written	having been writton

Indefinite cerund sadə növlü cerund olub, indiki zaman feili sifəti Participle İ kimi, felin kökünə - ing suffiksi əlavə etməklə əmələ gəlir:

Məs: Speak – speaking

tell - telling

İndenfite cerundun məchul növü **to be** felinin sadə cerund forması və əsas məna daşıyan felin keçmiş zaman feili sifəti (Participle İİ) vasitəsi ilə əmələ gəlir Məs: Being written

Indefinite cerund cümlədə əsas feilin zamanı ilə eyni vaxtda icra olunan hərəkəti göstərir.Buna görə də İndefinite cerund əsas məna daşıyan felin zamandan asılı olaraq indiki, keçmiş və gələcək zamana aid ola bilər.Məs:

She insists on my singing to them - O təkid edir ki, mən onlar üçün oxuyum.

Perfect cerund məlum növü **to be** felinin İndefinite cerundu və əsas məna daşıyan felin keçmiş zaman feili sifəti (Participle İİ) ilə əmələ gəlir: having written.

A.**Qarayev: "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınmalar.1972**.Müəllif yazır:

" Perfect cerundun məchul növü köməkçi to be felinin Perfect cerund forması (having been) və əsas məna daşıyan felin keçmiş zaman feili sifəti (Participle II) vasitəsilə əmələ gəlir: having been written." **(2.s.44-48**)

Perfect cerund cümlədə əsas məna daşıyan feilin göstərdiyi hərəkətdən əvvəl icra olunmuş hərəkəti göstərir:

She denies her having spoken with them – O, onlarla danışdığını danır.

Cerundun inkar forması **not** inkar sözü vasitəsilə əmələ gəlir: not writing, not having written.

E.Haugen "The analyse of indiguistic horriwing".Lang", 1950.Haugen Cerundun cümlədə vəzifəsi (The Functions of the Gerund in the Sentence)haqqında qeyd edir:"

Cerund cümlədə aşağdakı funksiyalarda çıxış edə bilər.

1.Mübtəda funksiyasında.Məs:Talking with you is a real pleasure – Sənlə danışmaq həqiqətən ləzzətdir.

2. Mürəkkəb ismi xəbərin ad hissəsi funksiyasında.Məs:Our aim is mastering English – Məqsədimiz ingilis dilinə yiyələnməkdir.

3. Mürəkkəb feili xəbərin bir hissəsi funksiyasında.Məs:The teacher stopped reading when the dean entered the room

Dekan otağa daxil olanda müəllim oxunu dayandırdı4. Tamamlıq funksiyasında.Məs:He insisted on my going there – O, oraya getməyi təkid edirdi.

5. Təyin funksiyasında həmişə **of** sözönu ilə işlədilir:

I don't like the idea of going there – Ora getmək fikri xoşuma gəlmir.

6. Zərflik funksiyasında cerund həmişə **after, in spite of, before, on (upon), in,at, by,for, without, owing to** sözönlükləri ilə işlədilir.

Məs: On hearing a short report she immediately left the room (zaman zərfliyi)

Güllə səsini eşidən kimi onlar dərhal otağı tərk etdilər. .(**3.s.33-39**)

Gerund və məsdər (Gerund and indefinite)

Cerund məsdərə nisbətən ümumi, mücərrəd xarakterə malikdir.

Məs:He likes reading. He does not like to read today.

Cerunda mübtədanın göstərdiyi icraçıya aid olmaqdan başqa digər bir icraçıya da aid ola bilər, məsdər isə cümlədə mübtədaya aid olur.

Bir sıra feillər və söz qrupları var ki, onlar həm cerund, həm də məsdərlə işlədilə bilər. Belə feil və söz qruplarının ən çox işlədilənləri aşağdakılardır:

To be afraid, to begin, to cease, to hate, to continue, can (cannot),to forgot, to like (dislike), to fear, to prefer, to remember, to start, to stop, to dread.

At last he began to speak – Nəhayət o, danışmağa başladı.

He began speaking again – O, yenə də danışmağa başladı.

Bu məqalədə bizim məqsədimiz həmçinin **silent** sifəti və onun sinonimləri vasitəsilə əmələ gələn söz birləşmələrini İngilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli – semantik təhlilini təqdim etmək, onlar ararsında oxşar və fərqli cəhətləri aşkara çıxarmaqdan ibarətdir.

Horn P. "crungries der neupersisielie etimologie", "Strasbourg",1993.Müəllif yazır: Ingilis dilində **sakit** mənasını ifadə edən " silent " sifəti müxtəlif məna çalarlarına malik olduğu kimi " sakit " anlayışlı sifətlər də başqa isimlərlə birləşərək müxtəlif məna ifadə etməklə dilə rəngarənglik gətirir və onun leksik-semantik və üslubi imkanlarini genişləndirir, bədii ifadə vasitələrini rəngarəngləşdirir. "Silent " sifəti "man" – adam, " person" – şəxs və müxtəlif şəxs əvəzlikləri ilə birləşərək, haqqında danışılan şəxsin " **sakit" , "dinc" , "dinməz", " fağır**" kimi cizgilərini üzə çıxarır. Məsələn:1) He began to climb the badder and the silent soldier his stengun... Luige was silent and forgot for a while be a film manBut this evening she was silent for a moment. But he was silent. (carter D)"., **(4.s.41-44**)

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də "sakit" sifəti şəxs adları bildirən xüsusi isimlərə birləşərək, birləşmə daxilində adamın "sakit" , "dinc" və s. Oldugu bildirir. Məsələn: Bu səs işçilərin qulağında bir top mərmisi kimi partladı: hər kəs sakit gənc Məhərrəmi dinləməyə başladı.

Ingilis dilində olduğu kimi, Azırbaycan dilində "sakit" sifəti "heyvan" anlayışını bildirən isimlərlə birləşərək, sakit, dinc mənasını anladır. Məsələn:

1)Axı mənim ulağım sakit ulağdır

2) Əlimi atın hər tərəfinə gəzdirdim, at sakit idi, amma elə ki, əlim atın quyrugunun altına toxundu, heyvan çırpındıIngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də adamın dinc sakit olmasını ifadə etmək üçün "quzu kimi", "dilsiz –

ağızsız” kimi metaforik birləşmələrdən istifadə olunur. Məsələn:The younger knights told eachoyher with their eyes in silent correspondence

.**R.C.Cəfərov:”Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər”, Bakı, 2001.**Müəllif Rəfiq Cəfərov yazır:”Azərbaycan dilində isə adamın öz fikirlərini danışmadan, pünhan işarə ilə bir-birinə çatdırmaqları “sakit” sifətinin sinonimi “dinməz”,”səssiz-səmirsiz”, “lal” sifətləri vasitəsilə ifadə olunur: məsələn:Lal baxışlar toqquşanda elə bil ildırım çaxdı. “Silent” sifəti “house”, “church”, “wood”, “lake”, “room” və s. Cansızlıq bildirən konkret isimlərlə birləşərək, müəyyən bir məkanın sakit, kimsəsiz olduğunu ifadə edir. The wood was silent and empty Ingilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də “**sakit” “səssiz” sifəti “bina” “tarla”, “küçə”, “meşə”, “çöl**” və s. Isimlərlə birləşərək, olarda sakitliyin hökm sürdüyünü, kimsəsizliyi ifadə edir.”(**5.s.16-26)**

Məsələn: Qəza şəhərinin küçələri sakit və boş idi. Beləliklə, yuxarıda müqayisə olunan nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, hər iki dildə təhlil olunan “ sakit” sifətləri çox mənalıdır və bunlar birləşmə daxilində semantik valentliyə uyğun müxtəlif məna ifadə edirlər.

Azərbaycan dilində işlədilən “sakit” sifətinin ekvivalentlərini birləşmə sahəsi, ingilis dilində işlədilən “silent” sifətinin ekvivalentlərinin birləşmə sahəsinə nisbətən genişdir. Burada sahə daxilində qarşılıqlı kompensasiya qanuni işə düşmüş olur”.(**6.s.123-132)**

Azərbaycan dilində işlədilən “sakit” sifəti semantik quruluşuna görə ingilis dilində işlədilən “silent” sifətinin semantik quruluşu ilə tamamilə müqayisə oluna biləndir. Başqa sözlə birləşmə daxilində hər iki sifət müqayisəli şəkildə qarşılaşdırıla bilən ümumi və fərqli əlamətlər kəsb edir.

İngilis dilində işlədilən “silent” sifətinin ifadə etdiyi rəngarəng məna çalarları Azərbaycan dilində “sakit” sifətindən savayı digər eyni və yaxud da leksik-semantik qrupa daxil olan digər sifətlərlə ifadə olunur, -yəni:

1)Lal və hərəkətsiz sifəti (sakit-dinməz canilər lal və hərəkətsidirlər)

2) “Quzu kimi” söz birləşmələri (sakit adam haqda quzu kimi adam , quzu kimi uşaq)

3) “Dilsiz –ağızsız” sifəti (sakit-sakit haqda, dilsiz- ağızsız uşaq və s.)

Cerund və feili sifət (Gerund and Participle)

Cerundu feili sifətdən fərqləndirən cəhətlər aşağdakılardır:

1. Cerund sözönü ilə işlədilir.
2. Cerund yiyəlik halda isim və yiyəlik əvəzlikləri ilə təyin edilir.
3. Cerund mübtəda, tamamlıq və predikativ vəzifəsində olur.

4.Zərflik və təyin vəzifəsində həm feili sifət, həm də cerund işlədilir, lakin bu halda

O. Musayevin “İngilis dilinin qramatikası” kitabında işlədilmiş terminlər cerund-məsdər tərkibi, mübtəda məsdər tərkibi və “for” sözönü məsdər tərkibləri həm sintaktik, həm də semantik baxımdan daha məqsədəuyğundur.

Müasir ingilis dilində bəzi təsirli feillərdən sonra ümumi halda olan isim (yaxud obyekt halda olan əvəzlik) və məsdərdən ibarət olan birləşmə işlədilir və bu növ birləşmələrə "tamamlıq məsdər tərkibi" (the objevtive with the Infinitive construction) deyilir. Məsələn:" I saw Jane (her) enter the room**."(7.s.77-82)**

Bu tərkibdə işlədilən isim (yaxud əvəzlik ilə məsdər arasındakı münasibət cümələnin mübtədası ilə xəbəri arasındakı münasibəti xatırladır.Buna görə də, həmin tərkibə isim, yaxud əvəzliyi ikinci dərəcəli mübtəda (a secondary subject) məsdər isə ikinci dərəcəli xəbər (a secundary preducate) adlandırmaq olar.

Cerund məsdər tərkibində mövcud olan iki komponent bir-biri ilə sıx əlaqəyə girir və sintaktik vahid tamamlıq olur.

ƏDƏBİYYAT:

1.N.Xudiyev: "Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə yolları"1963 .səh:56.

2.A.Qarayev: "Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli alınmalar. 1972.səh:44-48

3.E.Haugen "The analyse of indiguistic horriwing".Lang", 1950.s.33-39

4.Horn P. "crungries der neupersisielie etimologie", "Strasbourg",1993.s.41-44

5.R.C.Cəfərov:"Azərbaycan dilində işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər", Bakı, 2001..s.16-26.

6.H.Ə.Həsənov: " Müasir Azərbaycan dilinin leksikası", Bakı, 1978, ADU.s.123-132.

7**.** O. Musayevin "İngilis dilinin qramatikası"Bakı."Elm"nəşr.1987.s.77-82.

К.Годжаева,Г.Керимова

ГЛАГОЛ-СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ГЕРУНДИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ПРИЕМЛЕМЫЕ ЭКВИВАЛЕНТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются употребление Cerunda в английском языке и его эквиваленты в азербайджанском языке, а также анализируются некоторые форм Cerunda в простых и сложных предложениях в разных ситуациях.

В данной статье нашей целью является также представить сравнительно-семантический анализ словосочетаний **silent**, образованных через прилагательное молчание и его синонимы в английском и азербайджанском языках, выявить сходства и различия между ними.

Одной из личных форм глагола является герундий. Герундий — это часть речи, уникальная для английского языка. Ни другие языки германской группы, ни индоевропейские языки не имеют соответствующей части речи в герундии. Герундий, как и инфинитив, имеет двойной характер. Он имеет

свойства как глагола, так и существительного. В отличие от инфинитива герундий имеет оттенки непрерывности.

Герундий образуется прибавлением окончания -ing к концу инфинитива (неправильное). Глагол герундия по форме конструкции не отличается от прилагательного (отец). По своим основным глагольным характеристикам глагол cernd соответствует характеристикам прилагательного и инфинитива. По своим именным признакам герундий соответствует инфинитиву.

Ключевые слова: английский язык. глагольные формы, глагольная связка, азербайджанский язык, инфинитив

K.Qodjaeva,Q.Kerimova

VERB-NOUN CHARACTERISTICS OF THE GERUND IN ENGLISH AND ACCEPTABLE EQUIVALENTS IN AZERBAIJAN LANGUAGE

SUMMARY

The article speaks about the use of the Gerund in English and its equivalent in Azerbaijani, also analyses some forms of Gerund in simple and complex sentences in various situation/

In this article, our goal is also to present a comparative semantic analysis of word combinations silent, formed through the adjective silence and its synonyms in English and Azerbaijani languages, to identify similarities and differences between them. One of the personal forms of the verb is the gerund .

The gerund is a part of speech unique to the English language. Neither the other languages of the Germanic group nor the Indo-European languages have a corresponding part of speech in the gerund. The gerund, like the infinitive, has a dual character. It has both verb and noun properties. Unlike the infinitive, the gerund has shades of continuity.

The gerund is formed by adding the ending -ing to the end of the infinitive (incorrect). The verb gerund does not differ from the adjective (father) in its form of construction. According to its main verbal characteristics, the verb cernd corresponds to the characteristics of the adjective and the infinitive. Gerunds correspond to infinitives according to their nominal characteristics.

Key words: English language. verb forms, verb binding, Azerbaijani language, infinitive.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Adilə Zeynalova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
Xarici dillər kafedrası
Azərbaycan Tibb Universiteti, Mərdanov qardaşları 58
İmanova.kamala@outlook.com

NON-VERBAL COMMUNICATION AS A TOOL FOR EFFECTIVE TEACHING

SUMMARY

Non-verbal communication has been a focus of attention for some time. Relatively little attention, however, has been given in language teaching to non-verbal communication. We should at least raise learners' awareness of non-verbal communication in order to improve their use of natural language, increase confidence and fluency and help to avoid inter-cultural misunderstandings.

Non-verbal communication is a fundamental aspect of human interaction that goes beyond spoken or written words. It encompasses a wide range of subtle cues, gestures, facial expressions, body language, and even the tone of voice, all of which contribute to conveying and understanding messages. Often more powerful and immediate than verbal communication, non-verbal cues can accentuate, contradict, or complement the spoken word, influencing how we interpret and respond to information. This intricate system of unspoken signals plays a crucial role in shaping interpersonal relationships, cultural dynamics, and emotional connections. Understanding the nuances of non-verbal communication is essential for effective communication, as it enables us to grasp the underlying emotions, intentions, and attitudes of others, transcending the limitations of language alone.

Non-verbal communication is often more subtle and more effective than verbal communication and can convey meaning better than words. More than half of our face to face conversations are non-verbal and sign language, and gestures express our feelings and attitudes without saying a word. Facial expression, eye contact, physical appearance, etc. … express a message. Facial expression is more effective than other modes of non-verbal cues and gives us a lot of information about the emotional status of others to the extent that some theorists believe that facial expression is the most important source of information after language. If the teacher has an encouraging manner tailored to the students' status, he/she can achieve effective results with his communication with students. Overall, using nonverbal communication strategies such as eye contact, facial expressions, gestures, tone of voice, and dress by the teacher can enhance the quality of learning and build a good relationship between teachers and students. These strategies can create a fun learning atmosphere, motivate students, and strengthen their understanding of the learning material.

Key words: communication, contact, word, information, teaching.

Non-verbal communication skills, also called sign language or silent language, include all behaviors performed in the presence of others or perceived either consciously or unconsciously. According to the studies conducted, at each conversation only seven percent of the concepts are expressed in the form of spoken words. Most of the information is transferred through the complex combination of appearance, posture, limb movement, sight, and facial expressions. On the other hand, the effect of most body language acts lower than the addressee's awareness, i.e. the addressee receives the profound effects of the issue without being aware of it. So, the people who have the ability to use these skills have the potential to guide others in a particular direction to achieve their goals, and precisely for this reason most of the human interactions involve non-verbal communication. Body language has the power to transfer the attitudes and feelings of people to others and in many cases can be even more effective than verbal messages

What is Non-Verbal Communication?

Non-verbal communication refers to the transmission of information, thoughts, feelings, and intentions through means other than spoken or written language. It is a complex and integral part of human interaction, involving various forms of expression such as facial expressions, body movements, gestures, eye contact, posture, touch, and even the use of personal space.

Non-verbal communication is often spontaneous and instinctive, occurring both consciously and unconsciously. People continuously emit these cues during conversations and interactions, and they can significantly impact how messages are received and understood. For instance, a smile or a nod can indicate agreement or approval, while crossed arms or a furrowed brow might convey skepticism or disagreement.

Importantly, non-verbal communication is not universal. Different cultures can interpret non-verbal cues differently, leading to misunderstandings or misinterpretations between individuals from diverse backgrounds. Thus, a comprehensive understanding of non-verbal communication encompasses not only recognizing and decoding these cues accurately but also being aware of cultural variations and contexts.

Types of non-verbal Communication

Non-verbal communication encompasses a diverse range of cues and signals that contribute to conveying meaning without using words. These cues can be classified into several distinct types, each playing a unique role in human interaction. Here are some of the main types of non-verbal communication:

- **Facial Expressions:** Faces are incredibly expressive, and different combinations of facial muscle movements convey a wide spectrum of emotions, from joy and surprise to anger and sadness. The muscles around the eyes, mouth, and forehead play a crucial role in forming expressions. For example, a smile can indicate happiness or friendliness, while a furrowed brow might signal confusion or concern.
- **Gestures:** Gestures involve using hands, arms, and even the entire body to enhance or substitute for spoken communication. They can be cultural, such as the "OK" sign, which has varying meanings across different countries. Pointing can be used to direct attention, while waving can signify greeting or departure.
- **Body Language:** Posture, stance, and overall body movements reveal a person's comfort level, emotions, and attitude. Standing tall with shoulders back can communicate confidence, while slouching might convey indifference or discomfort. Open body language, with arms uncrossed, signals receptivity, while crossed arms could indicate defensiveness.
- **Eye Contact:** The level and nature of eye contact vary across cultures and situations. Steady eye contact can demonstrate attentiveness and sincerity, while avoiding eye contact may indicate discomfort or dishonesty. Prolonged staring might convey dominance or aggression in certain contexts.
- **Touch:** Physical touch ranges from a friendly handshake to a hug, kiss, or pat on the back. The appropriateness and meaning of touch can differ depending on cultural norms, personal relationships, and the context of the interaction.
- **Proxemics:** Proxemics refers to the use of space in communication. Personal space varies based on cultural norms and the relationship between individuals. Close proximity can indicate intimacy or aggression, while maintaining a greater distance might signify formality or respect for personal boundaries.
- **Paralinguistics:** The vocal elements that accompany speech, like tone, pitch, volume, and speed, convey additional information beyond the words themselves. A high-pitched tone might indicate excitement, while a lower pitch could signify seriousness. Pauses and variations in rhythm also contribute to the overall message.
- **Silence:** Pauses and silences during conversations can carry distinct meanings. They might indicate a person is thinking, feeling uncomfortable, or even deliberately withholding information.

Role in Teaching Practice

The deployment of non-verbal communication has been described as one of the important ways to achieve classroom objectives. Empirical studies have revealed that body language aids communication to as much as 65 percent compared to verbal communication of 35 percent .

When teachers do not exhibit appropriate non-verbal communication, it reduces students' confidence and interest in subjects. Specific non-verbal communication can be deployed by teachers in classroom settings.

The teacher must know about the impact of nonverbal communication and he/ she should be an expert in communication because it follows that they must know about nonverbal communication which is also referred to as body language. Miller described that every teacher must be known as a nonverbal communicator for two primary reasons, first to become a good receiver of student's messages and second to use the capability to send students positive signals that fortify learning, also at this time become many experts as avoiding negative signals that smother learning . Besides that, many teaching method experts and adepts have been proving that every student's nonverbal expressions serve as an important source in the formation of teacher's impression, treatments, beliefs and bilateral behavioral expressions. Much more is communicated by nonverbal means, like feeling and importance. To be a better receiver of students' messages, all teachers must be known as many of these delicate cues. The researcher will be much stress on five important aspects of nonverbal communication in the classroom, these five important aspects can explain nonverbal communication in the classroom, such as teacher eyes contact, teacher Facial expressions, teacher postures, teacher Gestures and teacher touch some students in the classroom .

Getting students' attention is a critical first step for any lesson. Here's where expectations and tone are set for all learning ahead. There are tons of strategies for getting attention – with the same goal for students to STOP what they are doing, look at the teacher, and prepare to listen.

1. Freeze Body

For this nonverbal cue, the teacher freezes his/her body and stands still. It sends a clear, consistent message that the teacher is ready to start. Think about it – when a teacher is giving instruction while moving, the nonverbal message (moving) is contradicting the verbal message (stop, look, and listen) and many students go back to what they were previously doing. By simply being still when students are expected to be still, there is a dramatic difference in readiness to learn.

2. Above (Pause) Whisper

Another attention-getting strategy employs powerful pauses and voice volume adjustment. When asking for student attention to shift focus or begin the next steps, the teacher:

- sets his/her voice volume just ABOVE the volume of the group
- pauses for a few seconds
- drops his/her voice volume to a whisper for the next instructions
- while keeping his/her body still

3. Teacher Eyes contact in the classroom: every individual communicates through eye behaviors initially eye contact. The face and eyes are the most important point of focus during communication, and along with our ears and eyes take in most of the communicative information in the classroom. From an observation of where a student is looking the teacher can infer what the student is looking at and from knowing what he is looking at the teacher can consider what he is interested in. Always teachers should use two types of eye contact in the classroom, the first type is looking around, it can be used to get the students' consideration, to cheer students to think critically and to find the students who nearly get the answer to put the question to. The second type of eye contact is looking carefully and gazing, sometimes the teacher criticizes the student's bad action and treatment, his eyesight should be put on the triangle portion of the students' face, and the teacher will be considered serious, careful and honest.

4. Teacher facial expressions in the classroom: the human face is extremely expressive, able to express countless emotions without saying a word, and unlike the forms of facial expressions that are universal, the facial expressions for happiness, sadness, anger, surprise, fear, and disgust are the same across cultures . A relaxed and smiling facial expression is an indication of teacher satisfaction with his current environment, facial expressions between teacher and student are a very important part of nonverbal signals in the classroom. The lively facial expressions can progress a supportive and non-threatening classroom environment, which aids students' positive treatments and corresponding achievements. While a teacher asks a question gently and an expected expression he indicates can cheer students to think carefully and respond actively. Sometimes unconscious frowns can make students sensitively correct their responses. It is better than just telling "NO" or "wrong" that can protect the students' proper pride. The teacher's bright face and smiling are thought to convey warmth and encouragement in all cultures.

5. Teacher posture in the classroom: There are four important human postures such as standing, sitting, squatting, and lying down. For teachers, sitting or standing in a relaxing and professional manner, is a positive posture, which can stimulate students' positive attitude, and show that you are approachable upright, squarely facing the students, and evenly distributing the weight is to change students' mood, draw students' attention, or augment some opinion.

6. Teacher gestures in the classroom: Gestures of humans are the most common form of nonverbal communication, gestures are usually made with the hands and arms it is an expressive motion or action, also with the head or even the whole body. A spokesman uses gestures for some purposes, to strengthen an idea, or to help describe something well. Some teacher may be considered boring, stiff and inanimate if he fails to use gestures while speaking. Comparatively, a lively and animated teaching style captured students' attention and makes the material much more interesting, good learning and formulates a little bit of entertainment. In process of

teaching hands and arms, movements are often employed to physically depict conceptual, intellectual, or narrative elements of teaching.

7. Voice is also significant in achieving effective teaching. A teacher should balance his/her voice such that the people in front do not feel the teacher is shouting, and the ones at the back should also find it easy to get the message. The voice should be appropriately modulated, and the pitch should be varied to suit different class situations.

Notably, non-verbal cues could serve a contrary purpose if not well managed. For example, gazing regularly at a shy student could make him/her feel uneasy and unable to follow the teaching. A teacher who loves to move around and touch students also has to be sensitive to the likes and dislikes of the students.

A student who does not like to be touched could be uncomfortable if the teacher touches him/her frequently. It is also important to be mindful of every setting in the deployment of non-verbal communication. A formal presentation as a keynote speaker in an event might not warrant much movement, many touches and some other non-verbal communication modes.

In conclusion, non-verbal communication modes are useful, yet they are underutilised teaching resources. This piece is, therefore, an exposition of the relevance of non-verbal communication for pedagogical purposes.

ИМАНОВА КЯМАЛЯ ХАЛИД КЫЗЫ

НЕВЕРБАЛЬНОЕ ОБЩЕНИЕ КАК ИНСТРУМЕНТ ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Невербальное общение уже давно находится в центре внимания. Однако при обучении языку невербальному общению уделяется относительно мало внимания. Мы должны, по крайней мере, повысить осведомленность учащихся о невербальном общении, чтобы улучшить использование ими естественного языка, повысить уверенность и беглость речи, а также помочь избежать межкультурных недопониманий.

Невербальное общение — это фундаментальный аспект человеческого взаимодействия, выходящий за рамки устных или письменных слов. Он включает в себя широкий спектр тонких сигналов, жестов, выражений лица, языка тела и даже тона голоса, которые способствуют передаче и пониманию сообщений. Невербальные сигналы, зачастую более мощные и непосредственные, чем вербальное общение, могут подчеркивать, противоречить или дополнять произнесенное слово, влияя на то, как мы интерпретируем информацию и реагируем на нее. Эта сложная система невысказанных сигналов играет решающую роль в формировании межличностных отношений, культурной динамики и эмоциональных связей.

Понимание нюансов невербального общения имеет важное значение для эффективного общения, поскольку оно позволяет нам понять основные эмоции, намерения и отношения других, преодолевая ограничения только языка.

Невербальное общение зачастую более тонкое и эффективное, чем вербальное, и может передать смысл лучше, чем слова. Более половины наших разговоров лицом к лицу происходит невербально и на языке жестов, а жесты выражают наши чувства и отношения, не говоря ни слова. Выражение лица, зрительный контакт, внешний вид и т. д. выражают послание. Выражение лица более эффективно, чем другие способы невербальных сигналов, и дает нам много информации об эмоциональном статусе других людей до такой степени, что некоторые теоретики считают, что выражение лица является наиболее важным источником информации после языка. Если у преподавателя есть ободряющая манера, соответствующая статусу учащихся, он может добиться эффективных результатов в общении с учениками. В целом, использование учителем стратегий невербального общения, таких как зрительный контакт, мимика, жесты, тон голоса и одежда, может повысить качество обучения и построить хорошие отношения между учителями и учениками. Эти стратегии могут создать веселую атмосферу обучения, мотивировать учащихся и улучшить их понимание учебного материала.

Ключевые слова: общение, контакт, слово, информация, учение.

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI

QEYRI-ŞİFAHİ ÜNSİYYƏT EFFEKTİV ÖYRƏNMƏ VASİTƏSİ KİMİ

XÜLASƏ

Şifahi olmayan ünsiyyət uzun müddətdir diqqət mərkəzindədir. Bununla belə, dilin tədrisində qeyri-verbal ünsiyyətə nisbətən az diqqət yetirilir. Biz, ən azı, təbii dildən istifadəni yaxşılaşdırmaq, inam və rəvanlığı artırmaq və mədəniyyətlərarası anlaşılmazlıqların qarşısını almaq üçün tələbələrin şifahi olmayan ünsiyyət haqqında məlumatlılığını artırmalıyıq.

Şifahi olmayan ünsiyyət şifahi və ya yazılı sözlərdən kənara çıxan insanların qarşılıqlı əlaqəsinin əsas aspektidir. Buraya mesajların çatdırılmasına və başa düşülməsinə kömək edən çoxlu incə işarələr, jestlər, üz ifadələri, bədən dili və hətta səs tonu daxildir. Çox vaxt şifahi ünsiyyətdən daha güclü və dərhal olan şifahi olmayan işarələr şifahi sözü vurğulaya, ziddiyyətə sala və ya tamamlaya bilər, məlumatı necə şərh etdiyimizə və cavab verdiyimizə təsir edə bilər. Sözsüz siqnalların bu mürəkkəb sistemi şəxsiyyətlərarası münasibətlərin, mədəni dinamikanın və emosional bağların formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qeyri-şifahi ünsiyyətin nüanslarını anlamaq effektiv ünsiyyət üçün vacibdir, çünki bu, bizə başqalarının əsas duyğularını, niyyətlərini və münasibətlərini başa düşməyə imkan verir, yalnız dilin məhdudiyyətlərini aşa.

Şifahi olmayan ünsiyyət çox vaxt şifahi ünsiyyətdən daha incə və təsirli olur və mənası sözlərdən daha yaxşı çatdıra bilər. Üz-üzə söhbətlərimizin yarısından çoxu şifahi olmayan və işarə dili ilə baş verir və jestlər heç bir söz demədən hisslərimizi və münasibətlərimizi ifadə edir. Üz ifadəsi, göz təması, görünüş və s. mesajı çatdırır. Üz ifadəsi şifahi olmayan siqnalın digər üsullarından daha təsirlidir və bizə digər insanların emosional vəziyyəti haqqında çoxlu məlumat verir, o qədər ki, bəzi nəzəriyyəçilər üz ifadəsinin dildən sonra ən vacib məlumat mənbəyi olduğuna inanırlar. Müəllimin şagirdlərin statusuna uyğun həvəsləndirici üslubu varsa, o, şagirdlərlə ünsiyyətdə səmərəli nəticələr əldə edə bilər. Ümumiyyətlə, müəllimin göz təması, üz ifadələri, jestlər, səs tonu və geyim kimi şifahi olmayan ünsiyyət strategiyalarından istifadəsi öyrənməni gücləndirə və müəllimlər və tələbələr arasında yaxşı münasibətlər qura bilər. Bu strategiyalar əyləncəli öyrənmə mühiti yarada, tələbələri həvəsləndirə və onların kurs materialını başa düşmələrini təkmilləşdirə bilər.

Açar sözlər: kommunikasiya, əlaqə, söz, məlumat, tədris.

References:

1.https://businessday.ng/columnist/article/non-verbal-communication-as-a-tool-for-effective-teaching/

2.https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5346168/

3.https://www.linkedin.com/pulse/importance-non-verbal-communication-teaching-learning-megha-nandi

4.https://www.teachingchannel.com/k12-hub/blog/nonverbal-communication-in-your-classroom/

5.https://www.teachingenglish.org.uk/professional-development/teachers/inclusive-practices/articles/non-verbal-communication

6.https://www.lisedunetwork.com/importance-of-non-verbal-communication/

7.https://everfi.com/blog/k-12/the-importance-of-body-language-in-teaching/

8.https://cod.pressbooks.pub/communication/chapter/4-1-principles-and-functions-of-nonverbal-communication/

9.https://raisingchildren.net.au/toddlers/connecting-communicating/communicating/nonverbal-communication

10. https://www.researchgate.net/publication/240448153_The_importance_of_non-verbal_communication_in_classroom_management

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Fil.ü.f.d., b/m. **MƏMMƏDOVA ELNARƏ ADIL**
İRADƏ İMANOVA İSA QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
ememmedova69@mail.ru

HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİNİN QORUYUCUSU KİMİ

.

Hər bir xalqın keçmişi onun özünü dərk etməsi ilə şərtlənən tarixi, yaratdığı maddi və mənəvi nailiyyətlərin ifadəsi olan mədəniyyəti ilə ölçülür. Dil, o maddi və mənəvi xəzinənin ən mükəmməl məcmusudur və buna görə də hər bir xalqın varlığını təsdiq edən ən mühüm faktorlardan biri sayılır.

Dövlət üçün başlıca vəzifələrdən birinin onun təmsil etdiyi xalqın dilinin inkişaf etdirilməsini 1918-ci ildə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının elan olunduğu vaxtlarda görmək olur. Dövlət müstəqilliyindən bir neçə həftə sonra hökumətin ilk qərarlarında ana dilinin dövlət dili olacağı bildirilir, dövlət və hökumət qurumlarında rus dilindən istifadənin müvəqqəti hal olduğu diqqətə çatdırılırdı.

Bu qərarın Azərbaycanda ana dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini təmin edəcək ilk dövlət sənədi kimi tarixi qiyməti var. Buna görədir ki, ADR hökumətinin bu addımı dövlət rəmzlərimizin qəbul edilməsi qədər əhəmiyyətli addım sayıla bilər. Azərbaycan Demokratik Respublikası hökumətinin qəbul etdiyi növbəti Qərar dil siyasətinin ardıcıllığından xəbər verirdi. "Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında" Nazirlər Şurasının qəbul etdiyi və dərhal icraya yönəldilən mühüm dövlət sənədi perspektiv siyasəti göstərirdi. Bu, ilk dəfə olaraq azərbaycanlı uşaqların doğma dillərində təhsilalma hüquqlarını qanuniləşdirən dövlətin iradəsi idi. O faktı minnətdarlıq hissi ilə xatırlatmaq yerinə düşər ki, hökumətin dil və təhsil ilə bağlı qəbul etdiyi dövlət qərarları xalqımızın işıqlı ziyalılarının mənəvi dəstəyi və milli burjuaziyanın qabaqcıl nümayəndələrinin mesenantlıq fəaliyyəti ilə gerçəkləşirdi. Vətənpərvərlik hisslərindən qidalanan həmin fəaliyyətdə Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Həmidə xanım Məmmədquluzadə və digər insanlarımız yaxından iştirak edirdilər.

Açar sözlər: *ümummilli lider, ana dili, azərbaycançılıq, dilimizin gözəlliyi, dövlət dili, türkdilli xalqlar*

Azərbaycan Demokratik Respublikasının elan olunmasından 15 ay sonra, 1919-cu il sentyabr ayının 1- də Bakıda “Universitet”in təsis edilməsi ilə bağlı Qərarın qəbul edilməsi bu siyasətin davamı oldu.

Cəmi 23 ay yaşayan Azərbaycan Demokratik Respublikası milli dövlətçiliyin ömrü kimi yarımçıq qaldı. 1956-cı ildə nominal dövlət müstəqilliyi olan Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının Konstitusiyasına Azərbaycan SSR dövlət dili

barəsində maddə əlavə edilməsi haqqında Qanun da eyni effekti verdi.

1969-cu ilin yayında Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə gələn ümummilli liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda ilk dəfə Azərbaycan dilinin dövlət dili statusuna qaldırılması istiqamətində fəaliyyətə başladı. O, indiki Bakı Dövlət Universitetinin İttifaqın hər yerindən, həmçinin xarici ölkələrdən olan qonaqların da iştirak etdiyi möhtəşəm yubiley tədbirində o günəcən yaranmış standartları ilk dəfə pozdu. Ölkənin yeni gənc lideri universitet müəllim-professorlarının, tələbələrin və Moskvadan gəlmiş partiya-hökumət nümayəndələrinin qarşısında doğma ana dilində parlaq çıxış etdi. Ümummilli lider bu nitqi ilə respublikanın siyasi elitasına milli dilin dövlət qurumlarında tətbiqi ilə bağlı öz mesajını atdırırdı.

Bu istiqamətdə atılan addımlar onu göstərirdi ki, ölkənin yeni lideri qarşıdakı vəzifənin həyata keçirilməsində ardıcıl və qətiyyətlidir. Elə 1978-ci ildə, Azərbaycan SSR-in yeni qəbul edilən Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit edilməsi həmin ardıcıllığın və qətiyyətin ifadəsi oldu. O qətiyyəti yaradan səbəblər barədə ümummilli liderimiz sonradan belə deyəcək: "Hər bir millətin dili onun üçün çox əzizdir. Bizim üçün Azərbaycan dili, ana dilimiz həddindən artıq əzizdir. Çünki çox illər ana dilimiz, Azərbaycan dili həyatımızda geniş yer ala bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq hər bir azərbaycanlı dilimizin qorunub saxlanılmasında az da olsa, xidmətlərini göstərmişdir".

Heydər Əliyevin Azərbaycanın siyasi rəhbərliyində olduğu vaxtlar Azərbaycan dilçilik elminin fundamental və çoxşaxəli tədqiqatlara cəlb edildiyi zamanlar kimi yadda qalıb. Çoxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" kitablarının məhz ulu öndərin şəxsi qayğısı ilə Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görülməsi də unudulmayacaq faktlardan biridir. Bu qayğı və diqqətin ən mühüm nəticələrindən biri onunla xarakterizə oluna bilər ki, Heydər Əliyevin doğma dilimizlə bağlı qurduğu dövlət siyasəti ölkəmizdə qarşısıalınmaz prosesə çevrilirdi. "Yeni Azərbaycan əlifbası layihəsinin hazırlanması haqqında", "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında" qanunlar həmin ərəfədə qəbul edildi. Daha sonra epizodik də olsa oxşar addımlar atıldı, məsələn, 1992-ci il dekabr ayının 22-də "Azerbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi.

Bütün bunlar əsası ötən əsrin 70-ci illərindən qoyulan dil haqqında siyasətin məntiqi davamı kimi ortaya çıxan dövlət sənədləri idi, lakin məsələyə kompleks yanaşma deyildi. Ümummilli lider 1993- cü ilin iyun ayında vətəndaş müharibəsinin bir addımlığında olan Azərbaycan Respublikasında ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gələndən sonra bu istiqamətdə dövlətin siyasi xəttini elan etdi. Həmin xətt ilk dəfə Ulu Öndərin birbaşa rəhbərliyi ilə hazırlanan müstəqil Azərbaycan Respublikasının Ana Qanununda - ölkə Konstitusiyasında yer aldı. Suveren dövlətimizin Konstitusiyasında Azərbaycan dili milli dövlətçiliyimizin rəmzlərindən biri kimi təsbit edildi. Bu, həmin vaxtlar idi ki, ölkənin ancaq ziyalıları deyil, onların təmsil etdiyi cəmiyyətimizin özündə belə, ana dilimizin necə adlandırılması məsələsi əsas

müzakirə obyektlərindən birinə çevrilmişdi. Dəfələrlə Prezident Heydər Əliyevin yanında bununla bağlı yaradıcı təşkilatların nümayəndələri, dilçi alimlər, yazıçı və şairlərin iştirakı ilə keçirilən, televiziya ilə yayımlanan müzakirələr zamanı böyük Vətənpərvərin məsələyə necə tarixi məsuliyyətlə, məntiqi arqumentlərlə yanaşmalarının şahidi olurduq. Onun şahidi olurduq ki, Ümummilli Lider tarixi keçmişimizin əvəzsiz xəzinəsini yaşadanları hansı ehtiramla yad edir: "Biz əcdadlarımıza daim minnətdar olmalıyıq, ona görə ki, torpaqlarımız, ərazimiz cürbəcür şahlıqların, sultanlıqların, xəlifələrin, dövlətlərin əlinə keçdiyi vaxtlarda da dilimiz ölməyib, yaşayıb. Onu xalq yaşadıbdır".

Ümummilli liderimiz məsələyə populist ruha söykənən bəzi ziyalılara izah etmək məcburiyyətində qalırdı ki, Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinin üzvüdür və türkdilli xalqların müştərək mədəniyyətinin yaranmasında min illər ərzində iştirakı var, lakin bunlar xalqımızın onu səciyyələndirən digər məxsusi keyfiyyətləri inkar etmir. Bu müzakirələr bir daha böyük siyasət adamının haqlı olduğunu ortaya qoydu və O, tutduğu ali dövlət vəzifəsi ilə deyil, dərin məntiqi, fenomenial yaddaşı ilə ancaq həmin müzakirənin iştirakçılarına yox, çoxmilyonluq auditoriyası olan televiziya tamaşaçılarına üz tutdu: "Biz türkdilli xalqların ailəsinə mənsub olan bir xalqıq. Ancaq bunun çox şaxələri var. Bunun bir şaxəsi də Azərbaycan dilidir. Biz bunu təsdiq etmişik və bu, artıq bütün ictimaiyyət tərəfindən qəbul olunubdur. Mən fəxr edirəm ki, türk dillərinə mənsub olan Azərbaycan dili bu qədər bədii ifadələrlə doludur və biz həyatın bütün sahələrinə aid olan fikirlərimizi öz ana dilimizdə ifadə edə bilərik".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev bir dövlət xadimi və siyasətçi olaraq, bütün fəaliyyəti boyu göstərdiyi ardıcıllıqla dilimizi dövlət dili statusunda layiqli yerinə qaldıra bildi. Onun 1991-ci il dekabr ayının 25-də qəbul edilmiş "Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında", 1991-ci il dekabrın 22-də imzalanmış "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunlarının praktikaya yönəldilməsini təmin edən sənədi imzalaması bunu təsdiq edir. Prezidentin 2001-ci il iyun ayının 18-də imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərman bu istiqamətdə dövlət siyasətinin əhəmiyyətli mərhələsi hesab edilməlidir. Həmin Fərmanın imzalanması ilə bütün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarında, həyatımızın bütün sahələrində dövlət dilinin işlək vəziyyətə gətirilməsi təmin edildi, etsin"

Bununla bərabər, həmin vacib dövlət sənədinin imzalanması ilə "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərman dövlət dilinin problemlərinin həlli, bu məsələlərin elmi tədqiqata cəlb edilməsi üçün Azərbaycan dilçilik məktəbinin qarşısında yeni vəzifələr qoydu. Bunlardan əlavə, vacib dövlət sənədi həyatımızın bütün sahələrində Azərbaycan dilindən istifadə qaydalarını tənzimlədi, qüsurların aradan qaldırılması sahəsində mühüm rol oynadı. Fərman 9 il əvvəl qəbul edilsə də praktikaya yönəldilməsi ildən-ilə ləngidilən, Azərbaycan dilinin latın qrafikalı əlifbaya keçidində maneəyə çevrilən astagəlliyin, ətalətin aradan qaldırılmasında

sözünü dedi: "Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tapşırılsın ki, ölkədə Azərbaycan dilində çap olunan qəzet, jurnal, kitab və digər çap məhsullarının istehsalının 2001-ci il avqustun birinə qədər bütünlüklə latın qrafikalı əlifbaya keçməsini təmin etsin".

Prezident Heydər Əliyevin 2001-ci il avqust ayının 9-da imzaladığı növbəti Fərman "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" idi. İmzalanan ali dövlət sənədinə görə Azərbaycan Respublikasının ərazisində "Hər il avqust ayının 1-i gününün Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü olaraq qeyd ediləcəyi" bildirilirdi.

Bunlar müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpasından sonra ölkədə ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə gəlmiş ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin dövlət dili ilə bağlı siyasətinin fundamental hüquqi bazasını yaradan ali dövlət sənədləri oldu. Ana dilinin böyük təəssübkeşi olan Prezident Heydər Əliyev bunlarla bərabər, dilimizin inkişafını şərtləndirən digər amillərə xüsusi önəm verirdi. O, bu istiqamətdə Azərbaycan dilçilik məktəbinin, onun zəhmətkeş və ardıcıl nümayəndələrinin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur və o vəzifələrin yerinə yetiriləcəyinə inanırdı. Heydər Əliyev dilin sosial hadisə olduğunu, buna görə də onun inkişaf mərhələlərinin canlı orqanizm olaraq sosial mühitlə üzvi bağlılığını bilirdi. Onun bilavasitə təşəbbüsü ilə Milli Məclisə göndərilən, 2002-ci ilin sentyabrında qəbul edilən "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu dövlət dili ilə əlaqəli ən vacib hüquqi akt kimi tarixə düşdü.

Sənəddə Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca prinsiplərindən biri sayır, onun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qaldığı ifadə olunur. Bu Qanun, ölkə Konstitusiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi statusunu nizamlayır. Qəbul edilən Qanun ümummilli liderimizin ana dilinin taleyi barədə təməl düşüncələrinin ifadəsi kimi diqqətçəkəndir. Onun 2003-cü ilin yanvarında təsdiq etdiyi "Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununda Azərbaycan dili müstəqil dövlətçiliyin əsaslarından biri olaraq qəbul edilir, onun digər dillər arasında yaşaması və təkmilləşdirilməsi sahəsində konseptual ideyalar irəli sürülürdü. Bu qanunvericilik aktı ilə Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin dövlət dili olaraq işlədilməsini öz müstəqil dövlətçiliyinin başlıca əlamətlərindən biri sayır, nun tətbiqi, qorunması və inkişaf etdirilməsi qayğısına qalırdı.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev dövlət dilinin qayğısına ona görə qalırdı ki, o, dilimizi xalqımızın ən böyük milli sərvəti hesab edir və bu sərvətin göz bəbəyi kimi qorunmasının hüquqi əsaslarının yaradılmasına çalışır və buna nail olurdu. Bütün bunlarla bərabər, Heydər Əliyev mənsub olduğu xalqı dilin qorunması, inkişafı üçün ən etibarlı keşikçi sayırdı: "İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də

xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur".

Prezident dilə lazım olan qayğı barədə hər məqamda danışır, onun lüğət tərkibinin zənginliyini birbaşa sosial həyatımızla bağlayır, bunu proporsional inkişaf dinamikasının qanunları ilə əsaslandırırdı: "Mən bu gün böyük iftixar hissi ilə deyə bilərəm ki, Azərbaycan dili XX əsrdə böyük inkişaf yolu keçmişdir. İndi baxın bizim dilimiz nə qədər zəngindir, nə qədər məlahətlidir, nə qədər şirindir və bütün fikirləri ifadə etməsi üçün nə qədər söz ehtiyatlarına malikdir. Biz Azərbaycanda Azərbaycan dilinin hakim olmasını, Azərbaycan dilinin getdikcə inkişaf etməsini təmin edəcəyik".

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin siyasi kursunun layiqli davamçısı, Azərbaycan
xalqının mütləq böyük əksəriyyətinin iradəsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmiş və ən böyük amalı xalqına xidmət olan İlham Əliyev ulu öndərin dövlət dili siyasətini uğurla davam etdirir. Bu, həm də Prezidentin öz xalqının milli adət-ənənələrinə, onun qədim mədəniyyətinə bağlılığı ilə izah olunmalıdır. Milli kökünə bağlılıq, gələcək qarşısında məsuliyyət hissi Prezident Heydər Əliyevin başladığı strateji siyasəti 2003-cü ildən sonra davam etdirmək işində ən böyük potensial enerjisi oldu.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən bununla əlaqədar imzalanmış sərəncam və fərmanların geniş spektri fikrimizi təsdiq edə bilər.

Prezident İlham Əliyevin "Dilimizin inkişafında başlıca rol oynayan kütləvi informasiya vasitələrinə xüsusi qayğısına həm də onun dilin inkişaf konsepsiyasının tərkib hissəsi kimi yanaşılmalıdır".

Buna görədir ki, Azərbaycan mətbuatının yaranmasından keçən müddət ərzində xalqımızın ən işıqlı ziyalıları jurnalistika ilə bərabər, dilimizin qrammatik normalarının qorunması, leksik tərkibinin zənginləşməsi işində can yanğısı, vətəndaş təəssübü ilə məşğul olublar. "Əkinçi" ilə başlayan və ənənəyə çevrilərək bu böyük işlərin əsasını onun naşiri, redaktoru, korrektoru belə özü olan Həsən bəy Zərdabi və müasirləri- Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Gorani və digər ziyalılarımız yaratdılar. Sonralar bu şərəfli işi Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Cavid, Haşım bəy Vəzirov, Əliqulu Qəmküsar, Üzeyir Hacıbəyov və onlarla insanımız davam etdirdi. Bugünkü Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafında xidməti olan yüzlərlə dəyərli insanımızın ruhları qarşısında baş əyərək onların xatirəsinə ehtiramımızı ifadə edirik.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Z.Əsgərov. H.Əliyevin xarici siyasət stragesiyası. Xalq qəzeti, 2010, 10 aprel;
2. M.Əliyev. H.Əliyev "Elm, təhsil və mədəniyyəti himayədarı idi". Xalq qəzeti 16 may, 2010;
3. İ. Hüseynova. "Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu". Bakı, 2004;
4. N.Zamanov. "Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti". "Elm və təhsil", Bakı, 2020;

X Ü L A S Ə

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev ana dilimizə həmişə böyük dəyər verib və onu sevib. O, Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi müddətdə xalqın ictimai təfəkküründə milli düşüncənin formalaşmasına xüsusi bir diqqət yetirmişdir.

Heydər Əliyevin dövlət quruculuğunda əhəmiyyətli bir yerdə duran dil siyasəti və onu inkişaf etdirməyin yolları haqqında söylədiyi fikirlər bizə Azərbaycan dilini, ana dilimizin gözəlliyini duymağı, bu dildə düzgün danışmaqla hamıya nümunə olmağı öyrətdi.

O, ana dilini bilməyən dövlət məmurlarına dilimizi öyrənməyi tələb edirdi. Ulu öndərin dil strategiyası belə idi: "Öz dilimizi Azərbaycanda hakim dil etməliyik! "Bilirsiniz...?" modal sözü ilə məsələnin hamıya məlum olduğuna, lakin hələ də bir qism şəxslərin öz fikirlərində qaldığına işarə edirdi.

H.Əliyevin nitqinin başqa bir cəhəti də müraciət etdiyi, haqqında danışdığı bir məsələyə və ya şəxsiyyətə adi nitq yox, sözlə çəkilmiş bir portret yaratması idi.

Heydər Əliyev peşəkar natiq, böyük ictimai-siyasi təfəkkür sahibi, öz güclü fəaliyyəti ilə seçilən, davranış və üslub sahibidir. O, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin hazır imkanlarından istifadə etməklə kifayətlənməmiş, ana dilimizin, şifahi dilimizin hüdudlarını maksimum dərəcədə genişləndirmişdir.

Mammadova Elnara Adil

HAYDER ALIYEV AS GUARDEN OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

S U M M A R Y

Key words: *national leader, first language, azerbaijaniness, beauty of our language, state language, Turkic-speaking peoples*

Our national leader Heydar Aliyev has always valued and loved our first language. During his leadership of the Republic of Azerbaijan, he paid special attention to the formation of national thought in the public thinking of the people.

Heydar Aliyev's thoughts about the language policy, which is an important part of state building, and ways to develop it, taught us to appreciate the beauty of the Azerbaijani language, our first language, and to be an example to everyone by speaking it correctly.

He demanded that state employees who do not know their first language learn our language. The language strategy of the great leader was as follows: "We must make our language the dominant language in Azerbaijan!" He asked questions and gave answers in his speeches. The modal word "you know" indicated that the issue was

known to everyone, but some people still had their own opinions.

Another aspect of H. Aliyev's speech was that he created a portrait painted with words rather than an ordinary speech to an issue or person he was talking about.

Heydar Aliyev is a professional speaker, a great socio-political thinker, distinguished by his strong activity, behavior and style. He was not satisfied with using the ready opportunities of Azerbaijani speech culture, he expanded the boundaries of our first language and oral language to the maximum extent.

Мамедова Эльнара Адиль

ГЕЙДАР АЛИЕВ КАК ХРАНИТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Р Е З Ю М Е

Ключевые слова: *общенациональный лидер, родной язык, азербайджанский, красота нашего языка, государственный язык, тюркоязычные народы.*

Общенациональный лидер Гейдар Алиев всегда ценил и любил родной язык. В период своего руководства Азербайджанской Республикой особое внимание уделял формированию национальной мысли в общественном мышлении народа. Мысли Гейдара Алиева о языковой политике, являющейся важной частью государственного строительства, и путях ее развития научили нас ценить красоту азербайджанского языка, нашего родного языка, и быть примером для всех, правильно говоря на нем. Он требовал от государственных служащих, не знающих своего родного языка, овладевать им. Языковая стратегия великого лидера заключалась в следующем: «Мы должны сделать наш язык господствующим языком в Азербайджане!» Он задавал вопросы и сам отвечал на них в своих выступлениях. Модальное слово «знаете ли вы…?» указывало на то, что вопрос ясен всем, но у некоторые остовались все же при своём мнении.

Еще одной чертой речи Г.Алиева было то, что он произносил не простую речь по какой-то проблеме или относящуюся к личности, а словами создавал портрет. Гейдар Алиев – профессиональный оратор, крупный общественно-политический мыслитель, отличающийся активной деятельностью, отношением и стилем. Он не довольствовался использованием готовых возможностей речевой культуры азербайджанского языка, максимально расширив границы родного языка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: dos. Avilova Z. İ.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İMAMOVA SONAXANIM QURBAN QIZI
Azərbaycan Texniki Universiteti "Humanitar fənnlər"kafedrası b\m
H.Cavid pr.25.
imamovasona@mail.ru

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ, MÜASİR DÖVR MEMARLIĞI,TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT, RƏSSAMLIQ,HEYKƏLTƏRAŞLIQ, MUSİQİ ƏNƏNƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ İNKİŞAFI HAQQINDA

XÜLASƏ

XIV–XV əsrlərdə Azərbaycan türk etnosunun formalaşmağa başlaması ilə Azərbaycan mədəniyyəti ortaya çıxır. İlk dövrlərdə stabil mərkəzi olmayan bu mədəniyyəti Osmanlı mədəniyyətindən fərqləndirmək çətin idi. XV əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin iki mərkəzi formalaşır: Cənubi Azərbaycan və Aşağı Qarabağ. XVI–XVIII əsrlərdə bu mədəniyyət mərkəzlərinin formalaşması başa çatır. XIV–XV əsrlərdəki Azərbaycan mədəniyyətindən danışılanda yadda saxlanılmalıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətin digər hissələri ayrılmaz surətdə dil ilə bağlıdır.

Azərbaycan mədəniyyəti - azərbaycanlıların, Azərbaycanda yaşayan xalqların və tarixən mövcud olmuş dövlətlərin mədəniyyətidir.

A.A.Baskakov:"Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf və təşəkkülü tarixi". M.1976. Görkəmli türköloq və etnoqraf A.A.Basskakov qeyd edir:**"**Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafına tarixən regionda baş verən siyasi və hərbi hadisələr və Azərbaycanın Şərqlə Qərbi birləşdirən ərazidə yerləşməsi təsir etmişdir. Azərbaycan Şərqi Avropa və Asiyada yerləşir, Azərbaycan Respublikası Avropa Şurasının üzvüdür. Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtıdır. XIV–XV əsrlərdə Azərbaycan türk etnosunun formalaşmağa başlaması ilə Azərbaycan mədəniyyəti ortaya çıxır. İlk dövrlərdə stabil mərkəzləri olmayan bu mədəniyyəti Osmanlı mədəniyyətindən fərqləndirmək çətin idi**. (1.s.134-144)**

zərbaycan xalqının zəngin yaradıcılıq çeşməsində ən mühüm yerlərdən birini onun həyat və məişəti, gündəlik güzəranı ilə bağlı olan xalq sənətləri tutur. Ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək davam edən bu sənət növü xalqın geyimindən tutmuş müxtəlif təsərrüfat məmulatı və bəzəyinə qədər böyük bir sahəni əhatə edir.

Açar sözlər:mədəniyyət,memarlıq,incəsənət,rəssamlıq,Azərbaycan dili

Təbiidir ki, xalqımızın məişət xüsusiyyətləri, estetik zövqü, bir sözlə milli siması, mənliyi bu sənət növündə özünü xüsusilə parlaq şəkildə büruzə verir. Təsadüfi deyil ki, indi dünyanın ən zəngin muzeylərində Azərbaycan xalq sənətkarlığının bir çox gözəl nümunələri ilə rastlaşmaq olur. Londonun Viktoriya və Albert, Parisin Luvr, Vaşinqtonun Metropoliten, Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin zəngin muzey kolleksiyalarına baxarkən orada Təbriz, Naxçıvan, Gəncə,

Qazax, Quba, Bakı, Şəki, Şamaxı və Qarabağ ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılmış sənət nümunələrini görmək olar.

Azərbaycan ərazisində qazıntılar zamanı tapılmış maddi-mədəniyyət nümunələri göstərir ki, əcdadlarımız hələ eramızdan əvvəl II minillikdə tuncdan zərif formalı qablar, xəncərlər, baltalar, kəmərlər və s. zinət əşyaları düzəldib öz həyat və məişətində istifadə edirlərmiş. Bunlar isə misgərlik və zərgərlik kimi sənət növlərinin qədimliyindən xəbər verir. Metaldan düzəldilmiş sənət nümunələri içərisində elələri vardır ki, onların üzərində olan bəzək və təsvirlərlə biz o dövrdəki insanların adət-ənənələri, dini görüşləri və hətta geyimləri ilə yaxından tanış ola bilərik.Xalq yaradıcılığının tarixi, etnoqrafik və bədii xüsusiyyətləri öz əksini geyimlərdə tapır. Bu xüsusiyyət həm müəyyən formalı geyim və onun bəzəklərində, həm də bədii tikmə, toxuma və toxuculuqda özünü büruzə verir. Azərbaycanda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tunc dövrünün əvvəllərinə aid (e.ə.III minillik) tuncdan hazırlanmış iynə və biz tapılmışdır. Bu tapıntılar sübut edir ki, Azərbaycanın qədim sakinləri özlərinə paltar tikməyi bacarırdılar. Kültəpədən və Mingəçevirdən (e.ə. II minillik) tapılmış gildən kiçik heykəllər və Mingəçevirdən tapılmış e.ə. V əsrə aid möhür-barmaqçıllar o dövrün geyimləri haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa imkan verir. Eramızın V-VI əsrlərinə aid olan Mingəçevir katakomba qəbirlərindən isə müxtəlif ipək parçalardan tikilmiş geyimlərin qalıqları tapılmışdır. E.ə. III-IV əsrlərə aid qızıldan hazırlanmış çoxlu miqdarda bəzək şeyləri və gildən ayaqqabı formasında qayrılmış qabların tapılması azərbaycanlıların hələ çox qədim zamanlardan yüksək maddi mədəniyyətə malik olduqlarını sübut edən əsaslı dəlillərdəndir.

Cənubi Azərbaycanın Maku şəhərindən tapılmış gildən düzədilmiş at fiqurunun (e.ə. II minillik) üzərində gül-çiçək təsvirləri ilə bəzədilmiş çul rəsmi, Urmiya gölü yaxınlığındakı Həsənli təpəsindən aşkar edilmiş qızıl camın (e. ə. I minillik) səthində üstünə çul salınmış şir təsviri və başqa tapıntılar Azərbaycanda xalq sənətinin nə qədər qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Mingəçevirdən I-III əsrlərə aid katakomba qəbirlərdən palaz və xalça qalıqları aşkar edilmişdir. Arxeoloji materiallara və yazılı mənbələrə əsasən, Azərbaycanda xalçaçılıqla hələ Tunc dövründən (e.ə. II minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərində) məşğul olmuşlar. Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı haqqında Herodot, Klavdi Elian, Ksenofont və başqa qədim dünya tarixçiləri məlumat vermişlər. Müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı xalçaçılıq məktəblərində (Quba, Bakı, Şirvan, Gəncə, Qazax, Qarabağ, Təbriz) toxunulmuş xalçalar bu günədək öz gözəlliyi ilə insanları valeh edir. Onların bir çoxu dünyanın məşhur muzeylərində mühafizə olunur.

Təsviri sənətin ən qədim nümunələri arasında e.ə. VIII-V əsrlərdən qalmış Qobustan qaya təsvirləri, Kəlbəcər rayonunun Zalxa gölü ətrafında Ayıçınqılı və Pəriçınqıl dağlarındakı tunc dövrünün başlanğıcına (e.ə. 3-cü minillik) aid rəsmlər, Ordubad şəhərindən şimalda Gəmiqaya dağlarındakı qayaüstü təsvirlər müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Qobustan qayalarında həkk olunmuş rəsmlərdə,

orada yaşamış qədim insanların həyat tərzi, məişəti, əməyi ilə əlaqədar təsvirlər xüsusi maraq doğurur. Burada ovçuluq, maldarlıq, əkinçilik və məişətin digər sahələri ilə bağlı müxtəlif süjetlər, səhnələr, insan və heyvan təsvirləri dinamik tərzdə həkk olunmuşdur. Qobustan qaya rəsmləri — piktoqramlar ibtidai icma quruluşundan feodalizm mərhələsinə kimi çoxəsrlik, uzun tarixi dövrü əhatə edir.

Azərbaycan qədim zamanlardan bəri təsviri sənət əsərləri ilə yanaşı, xalq sənətinin bir qolu olan memarlıq əsərləri ilə də zəngindir. Bakıdakı Qız qalası və Şirvanşahlar sarayı kompleksi, memar Əcəminin Naxçıvanda yaratdığı Möminə xatun və Yusif ibn Küseyir türbələri, Şuşadakı Pənahəli xanın sarayı, Natəvanın evi, Şəki xanları sarayının divarındakı rəsmlər və s. memarlıq sənətinin nadir inciləridir.

Qobustan qayaüstü təsvirləri arasında "Yallı" (rəqs) oynayan insanların təsviri xüsusi maraq doğurur. Bu təsvirlər Azərbaycan xalqının qədim dövrlərdən musiqiyə olan marağından xəbər verir.Zəngin mədəni irsə malik olan Azərbaycan xalqının Vətəni Odlar yurdu, eyni zamanda sehrkar musiqi diyarı kimi də məşhurdur. Dünya musiqi mədəniyyəti xəzinəsini öz nadir inciləri ilə zənginləşdirən Azərbaycan musiqisinin çoxəsrlik ənənələri vardır. Bu ənənələri nəsildən-nəsilə yaşadaraq böyük və zəngin bir irs yaradan xalq musiqi yaradıcılarının Azərbaycan musiqisinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan milli musiqi sənətində xalq mahnıları, rəqslər, aşıq yaradıcılığı da özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan milli musiqisinin təməl daşı, onun bünövrəsini muğamlar təşkil edir. Təsadüfi deyildir ki, 2003-cü ildə BMT-nin ixtisaslaşmış təşkilatı olan UNESCO Azərbaycan muğamını bəşəriyyətin mədəni irs siyahısına daxil etmişdir.Qədim zamanlardan milli musiqimiz ədəbiyyatla birgə inkişaf etmişdir. Məsələn, muğam Şərq poeziyası ilə birgə inkişaf etmişdir. Belə ki, muğam ifa olunarkən xanəndələr Azərbaycan xalqının Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli kimi qüdrətli şairlərinin qəzəllərini oxumuşlar. Milli poeziyanın janrları olan qoşma, müxəmməs, ustadnamə, qəfilbəndlə yanaşı, onun poetik formaları olan gəraylı, divani, təcnis aşıqların sevimli ifa tərzidir. Klassiklərimizin və müasirlərimizin yaratdıqları ədəbi əsərlər dünya mədəniyyəti xəzinəsində özünəməxsus şərəfli yer tutur. M.V.Vidadinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin, M.F.Axundovun, N.Vəzirovun, M.S.Ordubadinin, M.Ə.Sabirin, C.Məmmədquluzadənin və bir çox başqa şair və yazıçılarımızın yaratdığı əsərlər indi də öz yüksək bədii-estetik əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olan sənət növlərindən biri də teatr sənətidir. Azərbaycanda teatr sənətinin kökləri xalqın fəaliyyəti, məişəti, şənlik və toy ənənələri, həmçinin dünyagörüşü ilə bağlıdır. Mərasim, ayin və oyunlardakı tamaşa elementləri müstəqil xalq teatrının yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan xalq teatrı realist özəllik daşımış və əməkçi təbəqələrlə bağlı olmuşdur. Xalq teatrının repertuarını müəyyən etik məzmunlu kiçik tamaşalar (farslar) təşkil etmişdir. Azərbaycan professional teatrının təşəkkülündə xalq teatrı əhəmiyyətli rol oynamışdır.Kökləri qədim zamanlara gedib çıxan teatr sənətinin tarixi

M.F.Axundovun 1873-cü ilin mart və aprel aylarında Bakıda səhnəyə qoyulan "Lənkəran xanının vəziri" və "Hacı Qara" tamaşalarından başlanır. Mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş Azərbaycan teatrının repertuarı bu gün daha da genişlənib.

Müasir dövrümüzün ən maraqlı və ən populyar incəsənət növü hesab edilən kino xalqımızın həyatına nüfuz etmiş və onun ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Digər sənət növlərinə nisbətən yeni olan kinematoqrafiya tamaşaçı qarşısında insan qəlbinin dərinliklərini və yeni həyat üfüqlərini açıb göstərir. Milli kinomuz ildən-ilə zəngin təcrübə toplamış, xalqımızın həyatını və problemlərini əks etdirən müxtəlif növ və janrda xeyli əsər yaradılmışdır. Bu filmlər gələcək nəsillər üçün saxlanılmış, xalqımızın mənəvi sərvətinə çevrilmişdir.

Azərbaycan incəsənəti xalqımızın tarixi qədər qədim və zəngindir. Uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş teatr, kino, musiqi və xalq sənətinin müxtəlif növlərinin tətqiqi Azərbaycan xalqının yüksək mədəni irsə malik olmasını sübut edir. Bunu dünyanın nüfuzlu təşkilatlarında da sübuta yetirir. Azərbaycan Respublikası 3 iyun 1992-ci ildə UNESCO-ya üzv qəbul edilmiş, 1996-cı ildən isə əməkdaşlığa başlamışdır.Azərbaycan UNESCO-nun Ümumdünya İrsi obyektləri siyahısına 2 qeyri-maddi mədəni irs — Şirvanşahlar sarayı və Qız Qalasının yerləşdiyi İçərişəhər və Qobustan qayaüstü incəsənət nümunələri daxil edilib.

"Dünyanın yaddaşı" siyahısına isə bir element daxil olub. Bu da təbiət və əczaçılıq işi üzrə orta əsr əlyazmalarıdır. Onlar Bakı şəhərində yerləşən Məhəmməd Füzuli adına AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır. Kolleksiyada 12 minə yaxın qiymətli əlyazma mövcuddur.

Güman edirik ki, Azərbaycanın mədəni irsi dünya tərəfindən tanınmaqda davam edəcək, çünki sərvətimiz bitib tükənmək bilməyən zənginliklərlə doludur!

XV əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin iki mərkəzi formalaşır: Cənubi Azərbaycan və Aşağı Qarabağ. XVI–XVIII əsrlərdə bu mədəniyyət mərkəzlərinin formalaşması başa çatır. XIV–XV əsrlərdəki Azərbaycan mədəniyyətinin mənbəyindən danışılanda yadda saxlanmalıdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətin digər hissələri ayrılmaz surətdə dil ilə bağlıdır. Maddi mədəniyyət isə əhalinin bəzilərinin türkləşməsindən sonra belə ənənəsini qorumuşdur. Müstəqil olduqdan sonra Azərbaycan mədəniyyətinin İran mədəniyyəti və Ərəb mədəniyyəti ilə güclü əlaqələri saxlanmışdır. Onların ortaq dini və mədəni-tarixi ənənələri vardır. Müxtəlif mənbələrdə Azərbaycan Qafqaz və İslam mədəniyyət mühitlərinin daxilində götürülür. Hal-hazırda, 6 müstəqil türk dövlətindən biri olaraq, Azərbaycan Türk Şurası və Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatının aktiv üzvüdür.

Azərbaycan İslam dünyasında milli teatrın, operanın, qərb tipli universitetin və baletin əsasının qoyulduğu ilk ölkədir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İslam dünyasında ilk dünyəvi demokratik dövlətlərdən biri, həmçinin İslam ölkələri arasında qadınlara səsvermə hüququ verən ilk **dövlətdir.**

Müasir dövr memarlığı .

XIX əsrdə Abşeron yarımadasında neft sənayesinin inkişafı ilə ictimai və mədəni həyatda da canlanma baş verir.XX əsrin əvvəllərində Bakı Rusiya imperiyasının əsas sənaye şəhərlərindən birinə çevrilir. Şəhərin iqtisadi baxımdan sürətli inkişafı aralarında Emanuel Nobel, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev, Aleksandr Mantaşev və s. milyonçuların şəhərə böyük sərmayələr yatırmasına şərait yaradır, çoxsaylı yeni binalar və komplekslər inşa edilir. Azərbaycan şəhərlərində messenatların sifarişi ilə çoxsaylı ictimai binalar, məktəb, xəstəxana və yaşayış binaları inşa edilir. Həmin dövrdə inşa edilmiş memarlıq abidələri arasında İsmailiyyə, Səadət, Tağıyevin sarayları, Opera və Balet Teatrının binası, Şəhər Dumasının binası, Sabunçu elektrik qatarı stansiyası binası, Bakı və Gəncədə dəmir yolu stansiyalarının binalarını qeyd etmək olar.

Təsviri incəsənət:

BSE-yə görə əsərlər boyunca tarixi mövcudiyyətin lokal şərtləri unikal Azərbaycan incəsənətinin yaranmasına gətirib çıxartmışdır. Bu incəsənət Yaxın Şərqin bədii irsində öz yerini tapmışdır. Qonşular və ətraf ölkələrlə tale birliyi onların bədii irslərinin qarşılıq əlaqəsinə xidmət etmişdir. **Fərhad Ağazadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundov; Bakı İkinci Müəllimlər Qurultayı. "Xüsusi əlifba layihəsi" B.1907 - il.** Müəllifiər yeni əlifba haqqında yazırlar**:** "VIII əsrdə Azərbaycanda İslamın yayılması təsviri sənətin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu dövrdə dini memarlıq abidələrinin tikilməsi zamanı müxtəlif naxış və ornamentlərdən, kalliqrafiya elementlərindən, kaşıdan və barelyefdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının və Cənubi Azərbaycanın müxtəlif yerlərində tapılan qoyun və at formasındakı qəbirdaşları Azərbaycan orta əsrlər mədəniyyəti abidələrinin nümunəsi hesab edilir.Müasir Azərbaycan ərazisində IX əsrin II yarısından etibarən ərəblər tərəfindən ərazisi işğal edilmiş xalqların yaradıcılığı şəriət qanunlarına üstün gəlməyə başladı. Bu zaman xalq incəsənətində yenidən canlı varlıqların təsvirləri ortaya çıxmağa başladı.

Azərbaycan musiqisi

Azərbaycanda musiqi haqqında ilk məlumatlar arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən bir sıra abidələr, Qobustan (e.ə. XVIII-III minilliklər) və Gəmiqaya (e.ə. III-I minilliklər) qayaüstü rəsmlərindən alınıb. Açıq səma altında muzeyə çevrilən Qobustan ərazisində qeyri-adi "çalğı alətləri"–güclü səslər verən və hər biri ayrı tembrə malik olan daşlar keçmişdən dəyərli xatirə kimi bu gün də qorunur.Azərbaycan muğamı 2003-cü ildə UNESCO tərəfindən bəşəriyyətin şifahi və qeyri-maddi irsinin şah əsərlərindən biri elan olunub. Muğam mənalı söz və musiqinin vəhdətindən yaranan ecazkar kompozisiya, bitkin və kamil sənət əsəridir. Azərbaycanda 7 əsas, 3 köməkçi muğam var. Əsas muğamlar "Rast", "Şur", "Segah", "Çahargah", "Bayatı-Şiraz", "Şüştər" və "Humayun", köməkçi muğamlar isə "Şahnaz", "Sarənc" və "2-ci növ Çahargah"dır.

Azərbaycanda opera sənəti keçən əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmağa başlayıb. **Üzeyir Hacıbəyov: "Leyli və Məcnun"operası.1908 il.Bakı.Opera teatrı.**Azərbaycanda opera sənətinin əsası 1908-ci il yanvarın 12-də Üzeyir Hacıbəylinin H.Z.Tağıyev teatrında səhnələşdirilən və müsəlman Şərqinin ilk opera əsəri olan "Leyli və Məcnun"u ilə qoyulub.

Azərbaycan musiqisinin digər qolunu isə tamamilə fərqli quruluşa və ifaçılıq vərdişlərinə sahib olan aşıq sənəti təşkil edir**.** Kiçik bir tamaşanı xatırladan aşıq sənəti çoxşaxəli şifahi xalq yaradıcılığının bir istiqamətidir. Orada xalqın sadə istək və arzuları, sevgi və qəhrəmanlıq hissləri bədii əksini tapır. Aşıqlar həm də ən yaxşı səyyahlardır. Eldən-elə dolaşan sənətkarlar gördüklərini, eşitdiklərini, başlarına gələn ən maraqlı hadisələri nəzmə çəkərək dastanlara çeviriblər. "Abbas və Gülgəz", "Aşıq Qərib", "Əsli və Kərəm", "Tahir və Zöhrə" və digər dastanlar da belə yaranıb.

Azərbaycan bəstəkarları, xüsusilə Üzeyir Hacıbəyli, Qara Qarayev öz yaradıcılığında aşıq musiqisinin səxavətindən dönə-dönə yararlanıblar. Azərbaycanın aşıq sənəti UNESCO-nun qeyri-maddi mədəni irs üzrə Reprezentativ siyahısına daxil edilmişdir.

Və nəhayən **Azərbaycan dili** haqqında: Azərbaycan dili türk dillərinin oğuz qoluna daxildir, Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının və Rusiyanın Dağıstan Respublikasının dövlət dilidir, həmçinin Sovet dövründən bəri Gürcüstanda azərbaycanlıların təhsil dili olaraq istifadə edilir.

Azərbaycan dilinin dialekti İraq türkmancası İraqın Kürdüstan muxtariyyətində dövlət tərəfindən tanınmış dildir. Digər azərbaycan dilli bölgələr İran Azərbaycanı və Türkiyənin Qars və İğdır bölgələridir.

Rüknəddin Məsud Məsihini : "Vərqa və Gülşa"poeması Təbriz 1754.

Azərbaycan dili müasir Azərbaycan ərazisində oğuz və qıpçaq tayfa dillərinin əsasında yaranıb. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin formalaşması Azərbaypcan ərazisində xanlıqların və sultanlıqlarının yarandığı XVIII əsrə gedib çıxır. Ancaq Nuxa (Şəki) dialektinin Azərbaycan dilindən ayrılması Əmir Teymurun dövründə (1360-cı illər) baş vermişdir**.(3.s.123)**

Ədəbiyyat:

1.A.A.Baskakov:"Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarix

Abdulla bəy Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundov;B.1907-il.Bakı. 2-ci Müəllimlər Qurultayı."Xüsusi əlifba layihəsi" s.116-132

3.Üzeyir Hacıbəyov: "Leyli və Məcnun"operası.1908 il.Bakı.Opera teatrı.

4. Rüknəddin Məsud Məsihini : "Vərqa və Gülşa" poem.1754.Təbriz.s.123

Резюме:

Азербайджанский литературный язык начал формироваться в 13 веке, а письменная азербайджанская литература появилась в 14-15 веках. Начало письменной классической азербайджанско-турецкой литературы относится к периоду после монгольского нашествия, но управление Ираном азербайджаноязычными правителями и полководцами с 16 века привело к дальнейшему развитию языка.

Мугамы требуют от исполнителя особой горловой техники и широкого спектра звуков. Искусство мугама обогатило азербайджанскую музыку, привнесло в нее новые жанры. Мугам-оперы Узеира Гаджибейли, мугам-джаз Вагифа Мустафазаде, мугамные сонаты Агшина Ализаде и Наримана Мамедова, хоровые и симфонические мугамы «Восток и Запад» Назима Аливердибекова, Фикрета Амирова, Ниязи, Сулеймана Алескерова – это очень интересные и редкие эксперименты, основанные на музыкальных традициях.

Ключевые слова: культура, архитектура, искусство, живопись, азербайджанский язык.

Summary:

Azerbaijani literary language began to form in the 13th century, and written Azerbaijani literature appeared in the 14th-15th centuries. The beginning of written, classical Azerbaijani Turkish literature dates back to the period after the Mongol invasion, but the administration of Iran by Azeri-speaking rulers and generals from the 16th century led to further development of the language.

Mugams require a special throat technique and a wide range of sounds from the performer. Mugham art enriched Azerbaijani music and brought new genres to it. Uzeyir

Hajibeyli's mugham-operas, Vagif Mustafazade's mugham-jazz, Agshin Alizade and Nariman Mammadov's mugham sonatas, Fikret Amirov, Niyazi, Suleyman Alasgarov, Nazim Aliverdibeyov's choral and symphonic mughams East and West are very interesting and rare experiments based on musical traditions.

Key words: culture, architecture, art, painting, Azerbaijani language.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Nuriyyə Rzayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HƏMİDOVA MƏTANƏT HƏMİDPAŞA QIZI
AMEA İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 31
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin elmi işçisi
metanet.81@mail.ru

TƏHQİR LİNQVİSTİK EKSPERTİZANIN OBYEKTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ. ONUN LİNQVİSTİK VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə həm dilçilik, həm hüquq elminin, həm də məhkəmə praktikasının ən mühüm ortaq məsələlərindən biri təhqir hesab edilir. Məhkəmə çəkişmələri zamanı hansı sözün yaxud ifadənin istifadə edilməsi təhqir hesab edilir, hansı ifadələr cinayət məsuliyyəti yaradır, bu suallara hüquq elmi və hakimlər təkbaşına cavab verməyə çətinlik çəkdikləri üçün linqvistik ekspertizaya müraciət etməli olurlar. Beləliklə, dilçi ekspertlərin üzərinə böyük və məsuliyyətli vəzifə qoyulur. Məqalədə təhqir anlayışının linqvistik və hüquqi aspektlərini nəzərdən keçirməyə cəhd etmişik.

Bu zəmində ötən əsrin 90-cı illərində linqvistika elminin yurislinqvistika adlı yeni sahəsi yaranır. Yurislinqvistika dilçilik və hüquq elminin kəsişməsində yaranmış sahədir. Onun yaranması öz spesifik problematikası olan fənlərarası tədqiqatların yaranmasını şərtləndirir. Bir qayda olaraq, bu problemlər hüquqi fəaliyyətin bütün təzahürlərinin (qanun yaradıcılığı, qanunun tətbiqi, məhkəmə bəlağəti, məhkəmə ekspertizası) filoloji təminatı ilə əlaqədardır.

"Yurislinqvistika" termini özü, onun definisiyası, ayrıca müstəqil fenomenin öyrənilməsi predmeti kimi formalaşması 1999-cu ildə Barnaul şəhərində professor N.D.Qolevin başçılığı ilə linqvist-ekspertlərin və müəllimlərin Assosiasiyasının elmi kollektivi tərəfindən təklif edilib. Sonrakı illər ərzində yurislinqvistika həm elmi, həm də praktik planda intensiv inkişaf etmişdir. Rusiyada bir neçə mərkəzlər formalaşmışdır. Onlardan mühümləri "Гильдия лингвистов-экспертов по документным и информационным спорам (ГЛЭДИС)" (Sənəd və informasiya mübahisələrinə dair linqvist-ekspertlərin Gildiyası (SİMDLEG)) və "Сибирская ассоциация лингвистов-экспертов" (Ekspert-linqvistlərin Sibir assosiasiyası). Bu təşkilatların fəaliyyəti www.rusexpert.ru və www.siberia-expert.com saytlarında əks olunur. Digər ölkələrdə də yurislinqvistika laboratoriyaları yaradılıb. Adam Miçkeviç adına Universitet, Poznan şəhəri, Polşa: www.lingualegis.amu.edu.pl və Kanada yurislinqvistika mərkəzi: www.ltt.auf.org/IMG/pdf/Jurilinguistique_au_Canada.pdf. Son illər ərzində yurislinqvistika üzrə bir sıra iri beynəlxalq konfranslar keçirilmiş, fəlsəfə və elmlər doktoru dissertasiyaları yazılmış, elmi və metodiki işlərin sayı artmışdır.

Açar sözlər: linqvistik ekspertiza, təhqir, cinayət məsuliyyəti, invektiv leksika, psoqos, filippiklər, enkomiya

Təhqir linqvist-ekspertlərin diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir. Mətnin linqvokriminalistik analizi linqvist-ekspert təhqirin məişət və hüquqi aspektlərini fərqləndirməyi bacarmalıdır.

S.S.Averintsev qeyd edir ki, *ritorika (bəlağət)-tərif və küfrün, "enkomiya" və "psoqos" sənətidir; dünyada hər şeyə belə münasibət oratorun(natiqin) ayrılmaz səciyyəsidir və "əhəmiyyətlidir ki, ritorik məkanda "psoqos" "enkomiyanı", küfr isə tərifin mümkünlüyünü ehtiva edi*r. [3; 348]

Psoqos-yunan dilində ψόγος –küfr, böhtan bizans ədəbiyyatında pamflet janrı opponentin, yaxud digər müəllifin məsxərəyə qoyulması, şəxsiyyətinin alçaldılması sənəti deməkdir. [6; 447] Enkomiya (qədim-yunan dilində ἐγκώμιον tərif) qədim Yunanıstanda tərif, mədhiyyə nəğməsi, allahların yaxud insanların şərəfinə oxunan şeir forması. Enkomiyalar masa nəğməsi olan skoliyaya yaxın olub. [2; 471]

S.S.Averintsev qeyd edir ki, psoqos antik bioqrafiya ilə sıx bağlıdır, orda "həyat ab-havası ayrı-seçkiliksiz maraq ruhu və ya pedantik məlumat toplanması olub", və "hərdən bu qərəzsiz səylər kəskin qiymətləndirmə və əsəbi ritorik pafosla əvəzlənir " və bu zaman biqorafik tərtibatlı mədhiyyə yaxud "böhtan (çirkab) atma" (psoqos) meydana çıxır". [4; 637]

İnvektivanın istifadə mahiyyəti-qarşı tərəfin cəmiyyətdə reputasiyasının alçaldılması cəhdidir, əlavə olaraq onun müəyyən hərəkətlərə təhriketmə məqsədi də daşıya bilər. İnvektiv leksika iki cür izah olunur: 1) obssenativ leksikanın istifadəsi ilə təhqir; 2) istənilən verbal aqressiya (dedi-qodu, böhtan və insuniasiya) geniş mənada kiminsə "üstünə getmək".

Eyni zamanda, invektiv leksikanın aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Əmək vərdişləri: bacarıqsız, fərsiz.
2. Qida qadağaları və tabu yeməklər: zəhər yeyəsən, itdən murdar, ilan-qurbağa yeyənlər.
3. Təmizlik vərdişləri: pinti, murdar.
4. Qohumluq əlaqələri: bastard, bicbala.
5. Dini motivlər: Allahın lənətinə gələsən! Cəhənnəm ol! Və s.

Bəzən invektiv olmayan, hətta emosional ekspressiv çaları olmayan sözlər inveksiya qismində işlənə bilər. Burada zoomorf sözlər xüsusi yer tutur: məsələn: eşşək, qoduq, ilan, it küçüyü və s.

İnvektiva ədəbi janr kimi qədim Yunanıstanda yaranmış, lakin sonralar fiziki aqressiyanın verbal aqressiya ilə əvəzlənməsi mexanizmi kimi istifadə edilməyə başlamışdır. [5; 30] İngilis nevroloqu C.H.Cekson da bu fikirlə razılaşır: "*Siz insanın ağrıyan dabanına bassanız, o ya sizi söyəcək, ya da döyəcək. Hər ikisini eyni vaxtda etmək çox nadir hallarda baş verir. Odur ki, ilk dəfə öz rəqibini söyən şəxs bizim sivilizasiyanın əsasını qoyması barədə fikir doğrudur.*"

İnvektiv leksikanın başqa bir növü filippikadır-qədim yunan dilində οἱ (λόγοι) Φιλιππικοί — filippiklər) — məcazi mənada qəzəbli, ifşaedici nitq. Bu termin afinalı Demosfenə aiddir. O belə nitqləri makedoniya çarı II Filipp barəsində eradan əvvəl IV əsrdə ifadə etmişdir. Dörd belə nitq dövrümüzə gəlib çatıb. Daha sonra Siseronun Mark Antonionun əleyhinə eradan əvvəl 44-43-cü illlərdə bildirdiyi nitqləri Demosfenə nəzirə kimi filippiklər adlandırmış və günümüzə 14 ədəd Siserona aid filippiklər gəlib çıxıb.

Söyüş dili çirkləndirir, onun gözəlliyini və nizamını dağıdır, ünsiyyəti çətinləşdirir. Söyüş söyən şəxs öz fikrini tam həcmdə həmsöhbətinə çatdırmaq iqtidarında deyil və öz kasad ağlının yaratdığı boşluğu pis sözlərlə doldurur.

Hüquqi təcrübədə təhqir insanlarası ünsiyyətdən fərqli olaraq dar təfsir olunur. Məsələn, "Sən rüşvət götürürsən!" iddiası məişət səviyyəsində təhqir, hüquqi səviyyədə isə böhtan hesab edilir.

Təhqir nə zaman cinayət məsuliyyəti yaradır? Bunun üçün, ilk öncə, Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə nəzər yetirək. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 148-ci maddəsinə əsasən: *Təhqir – kütləvi çıxışlarda, kütləvi nümayiş etdirilən əsərdə, kütləvi informasiya vasitəsində və ya kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatında şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətini nalayiq formada qəsdən alçaltmaqdır.*

Başqa şəxsin şərəf və ləyaqətini nalayiq formada alçaltmaq həmin şəxsin şəxsiyyətinə mənfi qiymət verməklə, onu ətrafının, yəni dostlarının, tanışlarının gözündə nüfuzdan salan hərəkətlərdə səciyyələnir. Şərəf və ləyaqəti alçaltma hərəkətləri müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Yazılı, şifahi və ya bədən hərəkətləri ilə: şifahi formada şərəf və ləyaqəti alçaltmaq söyməklə, nalayiq sözlər deməklə, haqqında ələsalıcı ifadələr işlətməklə və s. törədilə bilər. Ləyaqətin yazılı formada alçaldılması məktubda, hər hansı müraciətdə, məsələn ərizə, şikayət, təklif və s. istifadə oluna bilər.

Hərəkətlərlə şərəf və ləyaqəti alçaltmaq üzünə tüpürməklə, şillə vurmaqla, mimika və jestlərlə başqa şəxsi yamsılamaqla və s. hərəkətlərlə edilir. Şərəf və ləyaqəti alçaltmaq təhqir olunan şəxsin iştirakı olmadan da törədilə bilər. Mühüm olan odur ki, şərəf və ləyaqəti kütləvi çıxışda, kütləvi nümayiş etdirmə və kütləvi informasiya vasitəsilə, internet və sosial şəbəkə vasitəsi ilə alçaldılmış olsun. Kütləvi çıxış dedikdə, hər hansı şəxsin şərəf və ləyaqətini alçaldan və ya onu nüfuzdan salan məlumatları ən azı 2 nəfər kənar şəxsin görə, eşidə və qavraya biləcəyi formada ifadə etmə başa düşülür. Kütləvi nümayiş etdirilən əsər dedikdə, ən azı 2 nəfər kənar şəxsin görə və ya qavraya biləcəyi şəraitdə nümayiş etdirilən əsərlər (fotoşəkillər, rəsm əsərləri, kinematoqrafiya əsərləri, reklam və sair) başa düşülür. Kütləvi informasiya vasitəsi və kütləvi nümayiş etdirildiyi halda internet informasiya ehtiyatı dedikdə, dövri mətbu nəşrlər, teleradio proqramları, kinoxronika proqramları, sosial internet şəbəkələri, dövri mətbuatın və teleradio kanallarının internet saytları və digər yayım formaları başa düşülür.

Buraya Facebook (feysbuk), İnstagram (instaqram), TikToK (tiktok), Youtube (Yutub) platformasını da əlavə edə bilərik. Təhqirə görə 16 yaşına çatmış fiziki şəxs və daha böyük şəxslər cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna bilər. Qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinə əsasən isə təhqirə görə aşağıdakı cəza nəzərdə tulur: 1000 manatdan 5000 manatadək miqdarda cərimə və ya 240 saatdan 480 saatadək müddətə ictimai işlər və ya 1 ilədək müddətə islah işləri və ya 6 ayadək müddətə azadlıqdan məhrum etmə.

Ekspert cəmiyyətində nalayiq formanın müxtəlif anlayışları vardır. Bir sıra ekspertlər nalayiq formaya yalnız kobud leksikaya dair ifadələri, digərləri isə nitq etiketinin istənilən formada pozulmasını aid edir. Ekspert yanaşmalarının müxtəlifliyi eyni obyektin fərqli ekspertlər tərəfindən fərqli dəyərləndirilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da məhkəmə prosesinin iştirakçılarında linqvistik ekspertizanın metodlarının obyektivliyinə şübhə yaradır. Bu səbəblə Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 148-ci maddəsinin əsas şərtlərindən olan "nalayiq forma" anlayışının linqvistik, etik-əxlaqi və hüquqi tutumunu tədqiq etmək vacibdir.

Rus dilçisi K.Brinyov yazır ki, təhqir nitq aktı, çağırış nitq aktı, təhdid nitq aktı dilin emik səviyyəsinin vahidləridir və nitq davranışının konkret formasının invariantıdır. Belə vahidlərin illokutiv məqsədi, səmimiyyət və uğurun şərtləri var, onlar konkret perlokutiv effektə hesablanmışdır. Verilmiş nitq aktlarının illokutiv məqsədi və perlokutiv effekti arasındakı əlaqə ciddi determinizasiya olunmamışdır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi e-qanun.az

2. Encomium // Реальный словарь классических древностей / ; Под редакцией членов Общества классической филологии и педагогики Ф. Гельбке, Л. Георгиевского, Ф. Зелинского, В. Канского, М. Куторги и П. Никитина. — СПб., 1885. — С. 470—471.

3. Аверинцев С. С. Античный риторический идеал и культура Возрождения // Античное наследие в культуре Возрождения / Под ред. Л. М. Брагиной. — М.: Наука, 1984. — 348-360 с

4. Аверинцев С. С. Добрый Плутарх рассказывает о героях, или Счастливый брак биографического жанра и моральной философии // Плутарх. Сравнительные жизнеописания в двух томах / Под ред . С. С. Аверинцева, М. Л. Гаспарова, С. П. Маркиш. — 2-е, исп. И доп. — М.: Издательство «Наука», 1994. — Т. I. — С. 637—653. — 704 с.

5. Митин А. Н. Тот, кто первым обругал соперника, заложил основы современной цивилизации. — Бизнес, менеджмент и право. — 2009. — № 3(20). — С. 29-34.

6. Чекалова, 1993, Жанр этот требовал от автора исключительно очернительства, с. 447

M.H.Hamidova

OFFENSE AS ONE OF THE OBJECTS OF LINGUISTIC EXPERTISE. IT'S LINGUISTIC AND LEGAL ASPECTS

Summary

In the modern era, offense is considered one of the most important common issues of both linguistics, jurisprudence, and judicial practice. During litigation, which word or expression is considered insulting, which expressions create criminal liability, legal science and judges have difficulty answering these questions, so they have to turn to linguistic expertise. Thus, a great and responsible task is placed on linguistic experts. In the article, we tried to review the linguistic and legal aspects of the concept of offense.

In the early 90s of the last century, a new branch of linguistic knowledge appeared - legal linguistics - a science whose subject is the area of intersection of language and law. The emergence of a new industry stimulated the intensification of interdisciplinary research, which has its own specific problems. As a rule, these problems are associated with the philological support of professional legal activity in its various manifestations (lawmaking, law enforcement, judicial eloquence, forensic examination).

The term "jurislinguistics" itself, its definition, and the formulation of the subject of study as a special independent phenomenon were proposed in 1999 by the scientific team of the Association of Linguistic Experts and Teachers (Barnaul city), headed by prof. N.D. Golev. For 12 years jurislinguistics developed intensively both scientifically and practically. Several centers have been formed in Russia, the most important of which are: the Guild of Linguistic Experts on Documentary and Information Disputes (GLEDIS) and the Siberian Association of Linguistic Experts(SIBALEX). The results of the activities of these organizations are presented on the websites www.rusexpert.ru (GLEDIS), www.siberia-expert.com. In other countries, the Laboratory of Jurislinguistics has been created (Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland): www.lingualegis.amu.edu.pl and the Center for Canadian Jurislinguistics: www.ltt.auf.org/IMG/pdf/Jurilinguistique_au_Canada.pdf. Over the years, a number of major international conferences on legal linguistics have been held in different cities of the world, dissertations at various levels have been defended, and a significant number of scientific and methodological products have been published.

Keywords: linguistic expertise, offense, criminal liability, psoqos, philippiks, encomia

М.Г.Гамидова

ОСКОРБЛЕНИЕ КАК ОДИН ИЗ ОБЪЕКТОВ ЛИНГВИСТИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ. ЕГО ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ЮРИДИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

РЕЗЮМЕ

В современную эпоху оскорбление считается одной из важнейших общих проблем, как лингвистики, юриспруденции, так и судебной практики. В ходе судебного разбирательства, какое слово или выражение считается оскорбительным, какие выражения влекут за собой уголовную ответственность, юридической науке и судьям сложно ответить на эти вопросы в одиночку, поэтому им приходится обращаться к лингвистической экспертизе. Таким образом, на специалистов-лингвистов возлагается большая и ответственная задача.

В статье мы попытались рассмотреть лингвистические и юридические аспекты понятия оскорбления.

В начале 90-х годов прошлого века появилась новая отрасль лингвистическою знания - юридическая лингвистика - наука, предметом которой выступает зона пересечения языка и права. Появление новой отрасли стимулировало активизацию междисциплинарных исследований, имеющих свои специфические проблемы.

Как правило, эти проблемы связаны с филологическим обеспечением профессиональной юридической деятельности в различных ее проявлениях (законотворчество, законоприменение, судебное красноречие, судебная экспертиза).

Так термин «юрислингвистика», его дефиниция, формулировка предмета изучения как особого самостоятельного феномена предложены в 1999 г. научным коллективом Ассоциации лингвистов-экспертов и преподавателей (г. Барнаул), возглавляемым проф. Н.Д. Голевым. В течение 12 лет юрислингвистика интенсивно развивалась и в научном, и в практическом планах. В России сформировалось несколько центров, важнейшие из которых: Гильдия лингвистов-экспертов по документным и информационным спорам (ГЛЭДИС) и Сибирская ассоциация лингвистов-экспертов. Результаты деятельности этих организаций представлены на сайтах www.rusexpert.ru (ГЛЭДИС), www.siberia-expert.com (СИБАЛЭКС). В других странах созданы Лаборатория юрислингвистики (Университет им. Адама Мицкевича, г. Познань, Польша):

www.lingualegis.amu.edu.pl и Центр канадской юрислингвистики: www.ltt.auf.org/IMG/pdf/Jurilinguistique_au_Canada.pdf. За эти годы в разных

городах мира проведён ряд крупных международных конференций по юрислингвистике, защищены диссертации разных уровней, опубликовано значительное число научной и методической продукции.

Ключевые слова: лингвистическая экспертиза, оскорбление, уголовная ответственность, инвективная лексика, псогос, филиппики, энкомия.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Tamilla Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

HƏSƏNOVA GÜLZAR ƏLİF QIZI
H.Əliyev ad. Hərbi İnstitut
NATO – Sülh naminə tərəfdaşlıq və humanitar fənnlər kafedrası, b/m.
Zığ şossesi,Admiral Naximov 18.
perviz84@internet.ru

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ-İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN PSİXOLOGİYASI VƏ ÜNSİYYƏTİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ

Xülasə

Ünsiyyət psixologiyasının ümumi məsələləri

Ünsiyyət psixologiyasının mövzusu. Ünsiyyət probleminin öyrənilməsinin qısa tarixi. Ünsiyyət və kommunikasiya anlayışı. Ünsiyyətə tələbat. Ünsiyyətin üç tərəfi: kommunikativ, interaktiv və perseptiv. Ünsiyyət dəyər kimi. Ünsiyyətin funksiyaları. Ünsiyyətin məqsədləri. Ünsiyyətin növləri. Ünsiyyətin üsulları. Ünsiyyətin modelləri.Ekstravertlik-introvertlik. Empatiyalılıq. Hökmlülük. Konfliktlilik və aqressivlik. Tolerantlıq. Utancaqlıq. Sosial qorxaqlıq. Rigidlik-mobillik. Çətinləşmiş ünsiyyət subyektinin psixoloji portreti. Erkən yaşlı uşaqların ünsiyyət xüsusiyyətləri.

Məktəbəqədər yaşlıların ünsiyyətinin xüsusiyyətləri. Kiçik məktəblilərin ünsiyyətinin xüsusiyyətləri. Yeniyetmələrin ünsiyyətinin xüsusiyyətləri. Gənclərin ünsiyyətinin xüsusiyyətləri. Ahıl adamların ünsiyyətinin xüsusiyyətləri.Ünsiyyətin kişi və qadın üçün əhəmiyyəti. Sosial persepsiyanın cins xüsusiyyətləri. Kişi və qadınların ünsiyyət dairəsi. Ünsiyyət sıxlığı və cins. Ünsiyyətin verbal və qeyri-verbal vasitələrinin istifadəsində cinsi fərqlər. Ünsiyyətin kişi və qadın üslubu. İnternet vasitəsilə ünsiyyətin xüsusiyyətləri.

İşgüzar ünsiyyətin xarakteristikası

1.Işgüzar ünsiyyətin funksiyaları: instrumental, inteqrativ, özünüifadə, ötürmə, sosial nəzarət, sosializasiya və ekspessiv. İşgüzar ünsiyyətin məzmunu: kommunikativ niyyət və gözlənilən nəticə. İşgüzar ünsiyyətin xarici və daxili tərəfləri. Ünsiyyət tərzi (əda) və üslubuna təsir göstərən faktorlar: partnyorların fərdi-tipoloji xüsusiyyətləri və onların kommunikativ niyyətləri. İşgüzar ünsiyyətdə partnyorların qarşılıqlı təsirinin üslubları: yaradıcı-produktiv, sıxışdıran, məsafəli (distansiya), praqmatik-işgüzar, populist və oynayan, preventiv və dostcanlı. İşgüzar ünsiyyətdə üslub seçiminə təsir göstərən faktorlar: insanın statusu, kommunikativ niyyət, məqsəd və vəzifələr, ünsiyyət situasiyasında qurulan xüsusiyyətlər, qarşılıqlı təsir iştirakçılarının fərdi xüsusiyyətləri, əxlaqi-etik və dəyər yönəlişləri.

2.Effektiv ünsiyyət faktorları. Ünsiyyətin xarici faktorları: ünsiyyət şəraiti və psixoloji xarakteristikalar. Daxili faktorlar: empatiyaya qabillik, müşahidəçilik və s.

Yaxşı və pis dinləyici faktoru. Təsirlərin effektivliyini şərtləndirən şəxsi faktorlar: kommunikativ mədəniyyət, informasiya mənbəyinin avtoriteti, resipientin konformluğu, resipientin təlqinə meylliliyi və neqativizmi, informasiya mənbəyinə etibar və etibarsızlıq.

Kommunikativ maneələr. Spesifik kommunikativ maneələr. Kommunikativ maneələrin səbəbləri: ünsiyyətdə olanların intellekt xüsusiyyətləri, danışıq predmeti haqqında eyni olmayan məlumatlılıq, müxtəlif leksikon və tezaurus. Məntiqi maneə. Məntiqi maneənin səbəbləri.

Verbalizasiya. Məntiqi maneə və təfəkkür. Məntiqi maneənin aradan qaldırılması yolu. Stilistik maneə. İşgüzar qarşılıqlı təsirdə informasiyanın strukturlaşdırılmasının iki əsas priyomu: çərçivə (freym) və zəncir qaydası. Stilistik maneənin səbəbləri. Stilistik maneənin aradan qaldırılması yolları. Semantik maneə. Semantik maneənin səbəbləri. Semantik maneənin aradan qaldırılması yolları. Fonetik baryer. Fonetik baryerin səbəbləri. Nazalizasiya. Fonetik baryerin aradan qaldırılması yolu. Uğurlu verbal kommunikasiya üçün Q.Broyniqin doqquz qaydası

Açar sözlər: psixologiya, əlaqə, inkişaf, şəxsiyyət, işgüzar, diskussiya

İşgüzar ünsiyyətdə dinləmə. Dinləmə bacarığı partnyorun mövqeyini düzgün anlamağın zəruri şərti kimi. Effektiv dinləmənin çətinlikləri: diqqətin olmaması, əqli fəaliyyətin yüksək sürəti, yad fikirlərə antipatiya, diqqətin seçiciliyi və replikaya tələbat. Dinləmədə daxili və xarici əngəllər (ilişiklər). İşgüzar ünsiyyət elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa aydın saziş, söhbətin həllini nəzərdə tutur. Məsələn, həmkarlar, rəis və tabeçilikdə olan şəxs və s. Burada tərəfdaşların hər birinin statusu müəyyən olunur. şəraitə uyğunlaşmağa imkan verir.

Ünsiyyət bacarığı hər hansı. İşçilər ünsiyyətin əlaqələndirici (kommunikator) tərəfinə lazımi əhəmiyyət vermədiklərinə görə çox şey itirirlər. Rəhbər həmişə üzdə olan şəxsdir. Ona görə də o, öz hərəkətinə nəzarət etməli, davranış taktikası barədə düşünməli, son nəticəni proqnozlaşdırmalı və işgüzar ünsiyyət etikasına riayət etməlidir.

İşgüzar ünsiyyət etikası məzmunca daha zəngindir. Məsələn, vergi sahəsindəki işgüzar ünsiyyət mədəniyyətinə diqqət yetirək. Burada işgüzar ünsiyyət etikası vergi işçisinin peşəkar davranışının və əxlaqının ən vacib tərəfidir. Xidmət bölməsinin vergi işçilərinin işgüzar ünsiyyət etikasını bilməmələri və ona riayət etməmələri bir çox vergi ödəyicilərinin onlarla ünsiyyət qurmaqdan imtina etmələri ilə nəticələnir və vergi işçiləri xoşagəlməz tənqid obyektinə çevrilirlər.

İşgüzar ünsiyyətdə verbal və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri Verbal ünsiyyət vasitəsi kimi nitqin mahiyyəti. İnsan nitqi informasiya mənbəyi kimi. Nitq fəaliyyətinin növləri: danışmaq və yazmaq, dinləmək və oxumaq. Ünsiyyətin nitq vasitələri. Rəsmi-işgüzar nitq üslubu. Nitqin elmi üslubu. Nitqin publisistik üslubu. Danışıq nitqi. Daxili (gizli) məna.İşgüzar ünsiyyətdə jestlərin dili. Kinesika. Qeyri-

verbal kommunikasiyanın vasitələri. Emosional halların xarici təzahürləri. Mimika və baxış. İşgüzar ünsiyyətdə poza. İşgüzar danışıqda jestikulyasiya. Qeyri-verbal kommunikasiyanın paralinqvistik xüsusiyyətləri. İşgüzar kommunikasiyada zonalar və məsafələr: intim, şəxsi, sosial və kütləvi (açıq) zonalar. İşgüzar kommunikasiyada məkanın təşkili.

İşgüzar ünsiyyətdə təmsil sistemləri Sensor kanalların növləri: vizual, audial və kinestetik. Aparıcı təmsil sistemi anlayışı. İnsanın aparıcı təmsil sisteminin müəyyən edilməsi. Təmsil sistemi üzrə sualların verilməsi. Partnyora psixoloji uyğunlaşma və rapport.

Özlərinə hörmət edən vergi ödəyiciləri vergi əməkdaşının qeyri-peşəkar ünsiyyət etikası ilə qarşılaşdığı hallarda müvafiq reaksiya nümayiş etdirirlər.

Bütün bunlar vergi əməkdaşlarının ictimai nüfuzunun azalmasına gətirib çıxara bilər. İşgüzar ünsiyyət və nitq mədəniyyətinin harmoniyası, bu harmoniyanın qoruyub saxlanılması vergi ödəyicilərinə xidmət sferasında funksional idarəetmənin yeni formalarının tətbiqinə geniş imkanlar yaradır.

Bu yanaşma yeni mərhələdə vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsini, vergi ödəyicilərinə xidmət sahəsinin, vergi qanunvericiliyinə könüllü əməletmə prosesinin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Rzayev P.Q. və Rzayeva Z.H. "Azərbaycanın vergi jurnalı".Bakı. 2012 il.Müəlliflər toplumda yazırlar:" Eyni sahədə çalışanların ünsiyyəti geniş mənada ünsiyyətdən onunla fərqlənir ki, belə ünsiyyət prosesində məqsəd və öz həllini tələb edən konkret vəzifələr qoyulur. İşgüzar ünsiyyətdə tərəf müqabili ilə qarşılıqlı əlaqələri kəsmək mümkün deyil. İşgüzar ünsiyyətin əhəmiyyətli hissəsini xidməti ünsiyyət, yəni insanların təşkilat daxilində, iş vaxtında həyata keçirilən qarşılıqlı fəaliyyəti tutur. Lakin işgüzar ünsiyyət xidməti ünsiyyətə nisbətən daha geniş anlayışdır, çünki həm də muzdlu işçilərin və fərdi işəgötürənlərin qarşılıqlı fəaliyyətini əhatə edir və təkcə təşkilatlarda yox, ən müxtəlif səviyyəli işgüzar qəbullarda, seminarlarda, sərgilərdə və s. başverir**. (1.s.112-124)**

İşgüzar ünsiyyət aşağıdakı əsas formalarda həyata keçirilir: işgüzar söhbət; işgüzar danışıqlar; mübahisə, diskussiya, polemika; işgüzar müşavirə; kütlə qarşısında çıxış; telefon danışıqları; işgüzar məktublaşma. İşgüzar söhbət müəyyən suallar, yaxud problemlərlə əlaqədar informasiya, yaxud fikir mübadiləsidir. İşgüzar danışıqlar maraqlı tərəflərin ünsiyyəti prosesində razılaşdırılmış qərar qəbul edilməsinin əsas vasitəsidir. İşgüzar müşavirə problemlərin mütəxəssislər qrupu tərəfindən kollektiv müzakirəsi üsuludur. İşgüzar məktublaşma mətnin xüsusi üsulla ötürülməsi ilə əlaqədar müxtəlif məzmunlu sənədlərin ümumiləşdirilmiş adıdır.

İşgüzar ünsiyyətdə "yuxarıdan-aşağı", daha doğrusu rəhbərliklə tabeçilikdəkilər arasındakı münasibətləri, etikanın qızıl qaydasını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: "Çalışın tabeçiliyinizdəkilərlə qurduğunuz münasibət, rəisinizdən gözlədiyiniz münasibətə bənzəsin".

Fikrət Əliyev. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika". "Nurlar" nəşriyyatı. Bakı, 2014il. Müəllif qeyd edir: "İşgüzar ünsiyyət mədəniyyəti və uğuru çox hallarda rəhbərin öz işçilərinə qarşı istifadə etdiyi etik norma və prinsiplərdən asılıdır.

Norma və prinsiplər dedikdə xidmət zamanı hansı hərəkətlərin etik cəhətdən məqbul, hansının isə qeyri-məqbul olduğu nəzərdə tutulur. Bu normalar ilk növbədə idarəetmə prosesində qəbul olunan sərəncamların nəyin əsasında verilməsinə, işgüzar ünsiyyəti müəyyən edən xidməti intizamın necə təzahür etməsinə aiddir.

Rəhbər və tabeçilikdəkilər arasında işgüzar ünsiyyət etikası pozulduqda kollektivdə insanların əksəriyyəti özlərini narahat, mənəvi cəhətdən müdafiəsiz hesab edirlər. Rəhbərin işçiyə münasibəti işgüzar ünsiyyətin bütün xarakterinə təsir edir, əksər hallarda isə onun əxlaqi-psixoloji iqlimini müəyyənləşdirir. İlk növbədə, bu səviyyədə əxlaq etalonları və davranış qaydaları formalaşır**."(2.s.23-34)**

İşgüzar ünsiyyət elə bir ünsiyyət növüdür ki, bu zaman qarşılıqlı əlaqələrin məqsədi hansısa sövdənin gerçəkləşməsi, mövcud problemin həlli, yeni əməkdaşlığın qurulması və s. ola bilər. Ünsiyyətin tərəfləri qismində isə həmkarlar, rəis və tabeçilikdə olan şəxslər, tərəfdaşlar və s. çıxış edir. Burada tərəflərin hər birinin statusu müəyyən olunur.

İlk öncə şəxs öz işgüzar sahəsindən olan sanballı peşəkarların simpatiyasını qazanmalı və həmin insanlarla kontakta girməyi bacarmalıdır. Yeni başlayan əksər işgüzarların uğuru düzgün tərəfdaş seçimindən asılı olur.

Sözsüz ki, bu və ya digər sahədən olan məşhur peşəkar ilə əməkdaşlıq yeni başlayan tərəf üçün arzuolunan nəticənin əldə edilməsini asanlaşdırır. Amma bir çox insanlar işgüzar münasibətlər yaratmağa çalışdığı zaman kobud səhvlərə yol verir, bu əlaqələr bəzən çox birbaşa, dikbaş, kobud və bezikdirici şəkildə alınır.

Belə cəhdlər təcrübəli biznesmenlərdə gülüş və kinayədən başqa heç nə oyatmır. Buna görə də hətta biznesmenlər mühitindən çıxmış ağıllı və hazırlıqlı insanlar belə, onları maraqlandıran şəxslərlə tərəfdaşlıq münasibətlərinin düzgün qurulması üçün müəyyən alqoritmlərə ehtiyac duyurlar. Bu, bir növ özünəməxsus dostluq və yoldaşlığın təməlidir, daha sonra isə onu partnyorluq münasibətlərinə və ya düşünülmüş layihənin gerçəkləşməsinin digər formasına çevirmək olar.

Qarşılıqlı münasibətlər qurmağın psixologiyası

Ağayev S. "Uşaq psixologiyası məsələlərinə dair". Bakı: APİ-nin nəşri, Bakı: 1966.

Müəllif öz əsərində qarşılıqlı münasibətləri belə qruplaşdırmışdır**:**

1.**Güzgü qanunu:**

Başqalarını mühakimə etməmişdən öncə özünüzə nəzər yetirin.

2.**Ağrı qanunu:**

İncimiş insan başqalarını incitməyə çalışır.

3.**Yuxarı yol qanunu:**
Biz başqaları ilə onların bizimlə etdiyi rəftardan daha yaxşısını sərgilədikdə daha ali mərhələyə keçmiş oluruq.

4.**Bumeranq qanunu:**
Başqalarına kömək göstərdiyimiz zaman biz elə özümüzə kömək etmiş sayılırıq.

5.**Dəyişdirmə qanunu:**
Özgələrini yerlərinə otuzdurmamışdan öncə biz özümüzü onların yerinə qoymalıyıq.

6.**Təhsil qanunu:**
Qarşılaşdığımız hər bir insanın bizə nə isə bir şey öyrətmə istedadı vardır.

7.**Xarizma qanunu:**
İnsanlar onlara maraq göstərən adama maraq göstərirlər.

8.**10 bal qanunu:**
İnsanların gözəl xüsusiyyətlərinə inanmaq onları öz gözəl xüsusiyyətlərini nümayiş etdirməyə vadar edir.

9.**Qarşıdurma qanunu:**
Əvvəlcə insanların qayğısına qalmaq daha sonra onlarla qarşıdurmaya qalxmaq lazımdır.

10.Qaya qanunu:
Etibar istənilən qarşılıqlı münasibətin təməlidir.

11.Lift qanunu:
İnsanlarla qarışılıqlı münasibətdə biz onları aşağı da endirə bilərik, yuxarı qaldıra da bilərik.

12.**Vəziyyət qanunu:**
Heç vaxt imkan verməyin ki, vəziyyət sizin üçün qarşılıqlı münasibətdən daha önəmli sayılsın.

13.Tələbə qanunu:
Əgər tələbənin hamıyla problemi varsa, deməli, adətən ən böyük problem elə tələbənin özü olur.

14.Əlçatma qanunu:
Başqaları ilə özünü sadə aparmaq ətrafımızdakıların özlərini daha rahat hiss etməsinə səbəb olur.

15.Səngər qanunu:
Kiminləsə mübarizə aparmağa çalışırsansa, özün üçün elə səngər qaz ki, oraya dost da yerləşsin.

16.Əkinçilik qanunu:
Bütün qarşılıqlı münasibətləri becərmək lazımdır.

17.Qutlama qanunu:
Əsas olan dostlarımız üzgün və məğlub olarkən yanlarında olmağımız deyil, onlar qələbə və uğur qazarkən bizim sevinməyimiz də önəmlidir**.(3.s.45-56)**

Sevgi psixoloji amildir.

Aşiq olan şəxs ətrafına xoşbəxtlik saçar, eşqini itirənlər bir anda yasa batar, psixoloji sərmayələri iflas etmiş olar. İmmunitet sistemləri düşər, bədənin xəstəliklərə tutulma riski artar, daha tez-tez xəstə olarlar. Eşq insanın sevə bilmə və istehsal gücü, eqo funksiyasıdır, psixoloji investisiyadır. Sevgi istehsal edərək sevilmək ehtiyacını doyurma müddətidir.

Sevgi bəşər övladının doğumu ilə başlayır, yaşadığı müddətcə davam edər, ölümündən sonra belə varlığını davam etdirir. Eşq insanın hər hüceyrəsində varlığını davam etdirir.

Aşiq olan adam öyrənməyə daha meyillidir, işləməkdən zövq alır, daha həvəslidir. Sağlam eşq adamı xoşbəxt edər, stresli eşq isə depressiv edər. Eşq aqressivliyi azaldır, adam daha xoşməramlı olur. Aşiq olan adam ətrafına hirslənməz. Əksinə müsbət enerji verər. Xoşbəxt olan adam ətrafındakılara qarşı pis rəftarda olmamalıdır.

İş sferasında mütəxəssislərin təfəkkürünün stimumullaşdırılması metodları.

Modelləmə. Konkret situasiyaların təhlili (KST) metodu. Keyslərin təhlili metodu. Hadisələrin təhlili metodu. İşgüzar korrespondensiyanının ayırd edilməsi metodu. Rolların səhnələşdirilməsi metodu. Psixoloji videotəlim metodu. İmitasiya oyunları metodu. İşgüzar oyunlar metodu. Beyin həmləsi metodu. Sinektika metodu. Assosiasiyalar metodu. Qeyd kitabçası metodu. Kreativ sorğu vərəqəsi.

Tənqid növləri. "LEGE ARTIS" tənqidi. İşgüzar kommunikasiyada tənqiddən istifadə. Tənqidin psixoloji xərcləri. Məzəmmətlərin neytrallaşıdırılması texnikası. Məzəmmətlərin neqativ təsirinin azaldılması priyomları. Tənqidin qavranılmasına pozitiv yönəlişlər. "Xoş sözlər" priyomunun psixoloji mexanizmləri. "İltifatı necə iltifat etməli" doluğumuzun altı qaydası (A.Y.Panasyuk).

İşgüzar ünsiyyətin etika və etiketi.

Əmrahli L., N.Rzayeva, "Uşaq ... "şəxsiyyət keyfiyyətləri də bütün canlılara aid olan özünüinkişaf qanunları"Bakı..1966. Müəllif yazır:"Etika anlayışı. Əxlaq anlayışı. İşgüzar ünsiyyətin etikası və cəmiyyətin ictimai-iqtisadi quruluş. Ənənəvi cəmiyyətdə işgüzar ünsiyyətin etikası. Konfutsinin təlimində işgüzar ünsiyyətin etikası.

Qərbi Avropa mədəniyyətində işgüzar ünsiyyətin etikası. İşgüzar ünsiyyətdə etikanın tutduğu yerə müasir baxışlar. İşgüzar ünsiyyətin ümumi etik prinsipləri və xarakteri.güzar etiket anlayışı. Etiket qaydaları: əxlaqi-etik və estetik. Verbal etiket qaydaları. Sözlü müraciətin stereotipləri. Suala cavab vermə bacarığı. Psixoloji priyomlardan istifadə. Partnyorların qaydaları ilə oynamaq. Kliyentlərlə ünsiyyət".(**4.s.212)**

Ədəbiyyat:

1.Rzayev P.Q. və Rzayeva Z.H. Azərb. vergi jurnalı.2012.B.səh:112-124

2.Fikrət Əliyev. "Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika". "Nurlar" nəşriyyatı. Bakı, 2014il.səh:23-34.

3. Ağayev S. "Uşaq psixologiyası məsələlərinə dair". Bakı: APİ-nin nəşri, B: 1966. səh:45-56.

4.. Əmrahli L., N.Rzayeva, "Uşaq ... "şəxsiyyət keyfiyyətləri də bütün canlılara aid olan özünüinkişaf qanunları"Bakı..1966. səh:212.

Г.Гасанова

Речевая культура-психология делового общения и ВЗАИМОСВЯЗИ ОБЩЕНИЯ

Резюме

Этика делового общения богаче по содержанию. Например, обратим внимание на культуру делового общения в налоговой сфере. Здесь этика делового общения является важнейшим аспектом профессионального поведения и нравственности налогового служащего.

Сотрудники налоговой службы не знают этики делового общения и не соблюдают ее, в результате чего многие налогоплательщики отказываются с ними общаться, а сотрудники налоговой службы становятся объектом критики.

Уважающие себя налогоплательщики проявляют соответствующую реакцию, столкнувшись с непрофессиональной этикой общения со стороны налогового работника.

Все это может привести к снижению общественной репутации налоговиков. Гармония делового общения и культуры речи, сохранение этой гармонии создает широкие возможности для применения новых форм функционального управления в сфере обслуживания налогоплательщиков.

Общение работников одной сферы отличается от общения в широком смысле тем, что в процессе такого общения ставятся цели и конкретные задачи, требующие самостоятельного решения. В деловом общении невозможно оборвать взаимоотношения между сторонами.

Значительной частью делового общения является служебное общение, т. е. взаимодействие людей внутри организации в рабочее время. Но услуга делового общения является более широким понятием, чем общение, поскольку включает в себя также взаимодействие наемных работников и отдельных работодателей, причем не только в организациях, но и на различных уровнях деловых приемов, семинаров, выставок и т. д. это происходит.

Ключевые слова: психология, общение, развитие, личность, бизнес, дискуссия.

G.Gasanova

Speech culture and psychology of business communication and communication

Summary

The ethics of business communication is richer in content. For example, let's pay attention to the culture of business communication in the tax sphere. Here, the ethics of business communication is the most important aspect of professional behavior and morality of a tax employee.

Employees of the tax service do not know the ethics of business communication and do not observe it, as a result of which many taxpayers refuse to communicate with them, and employees of the tax service become the object of unpleasant criticism.

Respecting self-respecting taxpayers show an appropriate reaction when faced with unprofessional communication ethics on the part of a tax employee. All this can lead to a decrease in the public reputation of taxpayers.

The harmony of business communication and the culture of speech, the preservation of this harmony creates wide opportunities for the application of new forms of functional management in the field of taxpayer services.

The communication of employees of the same field differs from communication in the broad sense in that in the process of such communication, goals and specific tasks are set that require an independent decision. In a business relationship, it is impossible to break the relationship between the parties.

A significant part of business communication is service communication, т. е. interaction of people within the organization during working hours. But the service of business communication is a broader concept than communication, since it also includes the interaction of employees and individual employers, not only in organizations, but also at various levels of business receptions, seminars, exhibitions et c.

Key words: psychology, communication, development, personality, business, discussion.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent Kəmalə Mehdixanlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

fil.f.d. **XƏYALƏ İBRAHİMOVA**
Bakı Slavyan Universiteti,
AZ 1014 Bakı, S.Rüstəm 33
e-mail: ixeyale02@gmail.com

PEŞƏKAR TƏRCÜMƏNİN ƏSASLARI

Açar sözlər: *tərcümə, tərcüməçi, şifahi, yazılı, məna, dəqiqlik*
Key words: *translation, translator, oral, written, meaning, accuracy*
Ключевые слова: *перевод, переводчик, устный, письменный, смысл, точность*

Tərcümə zamanı nitq şifahi və ya yazılı ola bilir və bu səbəbdən də tərcümə həm yazılı, həm də şifahi olur. Hər iki tərcümə növü mütəxəssisdən lazım olan dilləri mükəmməl bilməyi, lazım olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər bilməyi tələb edir. Bu tələblərlə yanaşı, yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bəzi mühüm vasitələr də vardır. Bu səbəblər hər ki növ tərcümə üzrə peşə hazırlığı, tərcümə vərdişləri və qabiliyyətlər tələb edir. Məlumat üçün qeyd edək ki, yazılı tərcümə yazılı məxəz mətninin yazılı şəkildə digər dilə çevrilməsini, şifahi tərcümə isə şifahi mətnin digər dilə çevrilməsini nəzərdə tutur [1, s.21].

Uzun illər peşəkar tərcümə ilə məşğul olan F.Abdullayeva yazır ki, zaman baxımından şifahi tərcümə mətnin dərhal tərcümə edilməsi nəzərdə tutulduğu halda, yazılı tərcümədə belə bir tələb yoxdur. Bu o deməkdir ki, şifahi tərcümədə vaxt daha vacibdir, nəinki yazılı tərcümədə, yəni şifahi tərcümədə vaxt tərcüməçini gözləmir. Tərcümə zamanı tərcüməçi məxəz mətnini yalnız bir dəfə eşitmək imkanına malik olur [2, s.21].

Yazılı tərcümə zamanı tərcüməçinin imkanları daha çox ola bilir. Belə ki, material göz qabağında olduğundan tərcüməçi istənilən vaxt, istənilən hissəni yenidən nəzərdən keçirə bilir. Bunun nəticəsi olaraq tərcümə prosesi zamanı yazılı tərcüməçinin fərqli mənbələrə müraciət etməsi üçün kifayət qədər vaxt və imkan olduğu halda, şifahi tərcümədə problem həmin an həll edilməlidir. Bu zaman dilmancın heç bir əlavə mənbəyə istinad etmək imkanı olmadığından o, öz bilik və vərdişlərindən istifadə etməlidir. Qeyd edək ki, şifahi tərcümədə dəqiqlik təxminən 70 faiz kimi qeyd edildiyi halda, yazılı tərcümədə bu faiz 99 çata bilir [3, s. 22].

C.F.Hendri tərcümənin yuxarıda qeyd edilən növləri barədə yazır və onları müqayisə edir. Həmin müqayisəsində o, şifahi tərcümə növünə xüsusi olaraq toxunur və belə yazır: *"Şifahi tərcümədə dəqiqlik sürət qədər vacib deyil. Dilmanc səhv edə bilər və bunun üstündən keçmək olar. Lakin tərcüməçinin belə bir səhvi ola bilməz"* [4, s.15].

İstənilən tərcümədə tərcüməçi diqqətli olmalıdır. O, mətni elə yazmalıdır ki, etdiyi tərcümədə ciddi redaktəyə ehtiyac qalmasın. Dilmancdan gözəl natiqlik

qabiliyyəti, asanlıqla eşidib-anlama, dərhal qərarçıxarma vərdişləri tələb olunur. Yazılı tərcümə isə biristiqamətlidir. Şifahi tərcümədə isə dillərarası ünsiyyət iki tərəf arasında olduğundan tərcümə də iki istiqamətdə aparılır. Dilmanclıqda işçi dillərin hər ikisi işin gedişində bəzən aktiv, bəzənsə passiv kimi çıxış edə bilir.

Yaxşı tərcümənin əsas keyfiyyətlərini belə ifadə edə bilərik:

1) dəqiqlik;
2) aydınlıq;
3) həqiqilik;
4) uyğun ton və üslub;
5) mədəni uyğunluq;
6) ardıcıllıq;
7) müasir dil [9]. Tymoczko M.

K.Tikoczko yaxşı tərcüməni belə izah edir ki, yaxşı tərcüməçinin əsas keyfiyyətləri tərcümə etdiyiniz dillərdə səlis danışa bilmək, müxtəlif dillər arasında səlis tərcümə edə bilmək, tərcümə etdiyiniz mövzunu güclü şəkildə başa düşmək və mənasını dəyişmədən tərcümə edə bilməkdir [7, s. 46].Onun dediklərindən belə məna alınır ki, yaxşı tərcümə bir qədər qeyri-müəyyən bir anlayış olsa da, bir şey dəqiqdir: yaxşı tərcümə yaxşı tərcüməçi tələb edir.

Hər hansı bir tərcümənin keyfiyyətli olması üçün ünsiyyət ikitərəfli olmalıdır, yəni həm müştəri, həm də tərcüməçi fikir mübadiləsində fəal iştirak etməlidir.

Tərcüməçi mənbə dili də, hədəf dili mükəmməl başa düşməlidir və eyni zamanda həmin mövzuda məlumatlı olmalıdır.

Məlumat üçün bildirək ki, sənəd tərcüməsinin ilk əsas nəzəriyyəsi 1540-cı ildə E.Dolet tərəfindən "La Manière de Bien Traduire d'une Langue en Aultre" (Bir dildən digərinə necə yaxşı tərcümə etmək olar) əsərində tərtib edilmişdir [8, s.11]. Onun bu monumental əsərdə irəli sürdüyü əsas prinsiplər dəyişməyib və tərcümənin əsasında dayanan üç əsas anlayışa çevrilib və onları aşağıdakı qaydalarda ümumiləşdirə bilərik:

1) Tərcüməçi mənbə dili mükəmməl başa düşməlidir;
2) Tərcüməçi hədəf dili mükəmməl başa düşməlidir;
3) Tərcüməçi mövzuda məlumatlı olmalıdır [10].

Tərcümə haqqında bir elm olaraq nə düşünürsünüzsə düşünülsün, lakin bu üç qayda universaldır: Tərcüməçinin məqsədi sənədin mənasını götürüb onu hədəf dilə çatdırmaqdır və bunun üçün qeyd edilən üç prinsip əsas hesab edilir.

Yaxşı tərcüməçi həmişə müştərinin tələblərini diqqətlə dinləməli və müzakirəyə açıq olmalıdır.

Mükəmməl ünsiyyət bacarıqları ilə yanaşı, yaxşı tərcüməçi tərcümənin əsas məqsədlərini, məsələn, auditoriya, mətnin növü (məsələn, texniki və ya ədəbi), məqsədi (məs., məlumatlandırmaq və ya ruhlandırmaq) və s. bilməlidir. Bu yolla, tərcüməçi öz işini uğurla yerinə yetirə bilər.

Yaxşı tərcümə xidməti sürətli və etibarlı olmalı və müxtəlif dillərdə yüksək

keyfiyyətli çıxışı təmin etmək üçün sertifikatlı tərcüməçilər tərəfindən həyata keçirilməlidir. Lakin bu, tərcümənin keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün kifayət deyil. Bunu üçün bir neçə artıq qəbul edilmiş qaydaları təqdim edək:

Dəqiqlik (**accuracy**) – Yaxşı insan tərcüməçisini maşın tərcüməsi mühərrikindən fərqləndirən dəqiqlikdir! İnsanlar yüksək keyfiyyətli tərcüməyə nail olmaq üçün düzgün sözü və ya ifadəni ayırd etmək qabiliyyətinə görə heç bir digər vasitə ilə müqayisə edilə bilməz. Bu da o anlamı verir ki, tərcümə maşınla deyil, birbaşa şəxs, yəni tərcüməçi tərəfindən icra edilməlidir. Beləliklə, dəqiqlik o deməkdir ki, hədəf mətn (və ya yekun tərcümə) mənbə mətnlə eyni mənanı ifadə etməlidir [11].

Məna ilə yanaşı, tərcüməçi tonu, üslubu və s. -də saxlamağı bacarmalıdır. Üstəlik, heç bir əskik söz, ifadə və ya cümlə də işlətməməlidir. Tərcümədə akronimlər və qafiyələr yaxşı uyğunlaşmalıdır. Ümumiyyətlə, səhv tərcümənin mənfi nəticələri ola bilər; beləliklə, dəqiqlik mütləqdir!

Hər iki tərcümə növündə müəyyən sahələr var ki, onların tərcüməsində çox diqqətli olmaq lazımdır. Belə sahələrdən frazeologiyanı qeyd etmək olar. Frazeologiyanın sahələri arasında idiomları xüsusilə qeyd etmək lazımdır [5, s. 72]. Məlum olduğu kimi, idiomların tərcüməsi çox zaman çaşqınlıq yarada bilir. İdiomları hər iki dildə düzgün bilməmək tərcüməçinin işini çətinləşdirə bilər. Məsələn, dəqiqlik baxımından bir mətnin tərcüməsini necə vermək olar, indi ona bir nümunə təqdim edək:

- I have just seen him. He was very sorry that he left the business. (Mən onu indicə görmüşəm. O, işi tərk etdiyinə görə çox peşman idi).

- Yes, I see him often. He always monkeys around and does nothing. (Bəli, mən onu tez-tez görürəm. O, həmişə ətrafda meymun gəzir və heç nə etmir).

Bu nümunəni maşınla tərcümə etdikdə məna bu cür alınacaq: "ətrafda meymun kimi gəzmək", lakin məlum olduğu kimi, "monkey around" idiomatik birləşmədir və mənası "faydalı və ciddi olmayan işlərlə məşğul olmaq; boş yerə vaxt itirmək" və s. Belə olduğu halda bu cümləni yuxarıdakı kimi deyil, belə tərcümə etmək lazımdır: *"O, həmişə lazım olmayan işlərlə məşğul olur, boş-boş ortalıqda gəzir".*

İngilis dilində tərcümə zamanı çətinlik yaradan idiomatik ifadələr olduqca çoxdur. Bir neçə nümunə yenə təqdim edək:

In unity is strength	People are much more powerful and likely to succeed when they work together toward a common purpose *(İnsanlar daha güclüdürlər və ümumi məqsədə doğru birlikdə işlədikdə uğur qazanma ehtimalları yüksəkdir);*
It will never fly	There is no chance that something will work or be successful *(Bir şeyin işləməsi və ya uğurlu olması şansı yoxdur);*
Go about your work	To do some job or task *(Bir iş və ya tapşırıq görmək);*

Donkey work	Difficult and tedious work *(Çətin və yorucu iş);*
To be at work	To have an impact or influence on something *(Bir şeyə təsir etmək);*
Go shares	To be equally involved in something; to work together *(Bir şeydə bərabər iştirak etmək; birlikdə işləmək);*
Hunker down to (something)	To work or begin to work on something in a determined matter *(Müəyyən bir məsələdə işləmək və ya bir şey üzərində işləməyə başlamaq);*
It will never fly	There is no chance that something will work or be successful *(Bir şeyin işləməsi və ya uğurlu olması şansı yoxdur);*
To make a monkey out of someone	To cause (someone) to look very foolish; to make a fool out of (someone); *bir kəsin axmaq görməsinə səbəb olmaq; kimisə axmaq yerinə qoymaq;*

Bu birləşmələrin hər biri mətn daxilində fərqli şəkildə ifadə oluna bilər. Yaxşı tərcüməçi onların mənasını düzgün bilməli və situasiyaya uyğun olaraq dəqiqliklə tərcümə etməyi bacarmalıdır.

Tərcümədə dəqiqlik qədər aydınlıq (**clarity**) da mühüm əhəmiyyət daşıyır. İlk əvvəl aydınlıq dəqiqliyə çox yaxın görünə bilər, lakin bunlar keyfiyyətli tərcümənin bir qədər fərqli iki xüsusiyyətini özlərində ehtiva edir. Bununla belə, aydınlıq tərcüməçinin dil bacarıqlarından və dəqiqlik qədər təfərrüata diqqət yetirməsindən də asılı olur. Tərcümə baxımından aydınlıq mətnin asan başa düşülməsini nəzərdə tutur. Yenə də bu, kifayət qədər qeyri-müəyyən, lakin mürəkkəb bir termindir. Dəqiq tərcümə o deməkdir ki, hədəf mətn yaxşı yazılmalıdır ki, oxucu onun mənasını heç bir çətinlik çəkmədən başa düşə bilsin. Digər tərəfdən, dəqiqlik mətnin düzgün tərcüməsi ilə, aydınlıq isə qavrama ilə bağlı hesab olunur. Bu məsələ dildən dilə dəyişə bilir. Məsələn, çox sayda tabeli və ya tabesiz cümlələri olan mürəkkəb cümlələr alman dilində çox olduğu halda, ingilis dilində bu belə deyil və tərcüməçi bunu bilməlidir. Tərcüməçilərin hətta zəif yazılmış mənbə mətni ilə işləyərkən belə aydınlığa nail olmaq üçün tərcümə etməzdən əvvəl mənbə mətnini redaktə etməlidir [6, s. 80].

Tərcümədə digər vacib olan məsələlərdən biri də həqiqilikdir ***(authenticity***). Ən fundamental tərcümə qaydalarından biri odur ki, tərcümə tərcümə kimi görünməməli, səslənməməli və oxunmamalıdır. Beləliklə, həqiqilik istənilən keyfiyyətli tərcümənin mərkəzi elementidir.

Orijinal tərcümə o deməkdir ki, hədəf mətn yaxşı yazılmalı və orijinal iş üçün asanlıqla qarışdırıla bilər. Başqa sözlə, hədəf mətnin başqasının tərcüməsi olduğuna dair heç bir əlamət olmamalıdır. Bununla belə, həqiqiliyə nail olmaq asan deyil. Bunun üçün hədəf mətnin həqiqiliyinə şübhə yarada biləcək səhvlər (uyğun olmayan

sözlər və ya ton) olmamalıdır.

Əsaslı, düzgün tərcümənin növbəti qaydası uyğun ton və üslub hesab olunur **(appropriate tone and style).** Mətnin tonu müəllifin mətndə gizli və ya açıq şəkildə münasibətini ifadə edir. Ümumiyyətlə, hər sənədin üslubu eyni olmur, yəni hər bir işin (mətnin) öz üslubu var. Məsələn, hüquqi sənədlər nisbətən neytral rəngə malikdir. Bunun əksinə olaraq, bədii mətnlərdə və redaksiya sənədlərində müəllifin münasibəti həmişə açıq şəkildə əks olunur. Tərcüməçinin işi də öz növbəsində onu düzgün və mümkün qədər autentik tərcümə etməkdir. Mətn hərfi tərcümə olunarsa, mənbə mətnin tonu hədəf auditoriya üçün bəzən münasib olmaya bilər. Belə hallarda tərcüməçi mətnin düzgün üslubunu tapmalı və ya onu auditoriyaya aydınlaşdırmaq üçün fərqli elementlər əlavə etməlidir.

Qeyd edilənlərdən əlavə olaraq, tərcümədə mədəni uyğunluq (**cultural appropriates**) da vacib hesab olunur.

Yaxşı tərcüməçi həmişə hədəf mətnin auditoriyasını diqqətdə saxlamalıdır. Tərcümə edilmiş məzmun auditoriyasının mədəni mənşəyinə uyğun şəkildə hazırlanmalıdır. Məsələn, əgər hədəf mətn hədəf auditoriyaya tanış olmayan xarici adət-ənənələr və ya dinlərlə bağlıdırsa, tərcüməçinin işi bütün terminlərin lazımi qaydada istifadə olunduğundan əmin olmaqdır. Tərcüməçi hədəf dildə müvafiq ekvivalentləri axtarmalı və ya məsələni ətraflı izah edən qeydləri yazmalıdır. Mədəni uyğunluğa gəldikdə, tərcüməçi hədəf mətnin hər hansı cəhətinin oxucunu incitməyəcəyinə və çaşdırmayacağına əmin olmalıdır.

Göründüyü kimi, tərcümə olduqca çətin, məsuliyyət tələb edən bir işdir. Hər bir tərcüməçinin əsas məqsədi tərcümə zamanı aydın, dəqiq olmalı və oxucunu çaşdırmamalıdır. Tərcümə zamanı lazım olan mədəni uyğunluq da gözlənilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva F. On Ethical rules of translators and interpreters. //“Tərcümə və transmilli proseslər” adlı beynəlxalq konfrans. Bakı: ADU, 2005, 272 p.
2. Abdullayeva F. Sinxron tərcüməçi hazırlığı təcrübəsindən. // Elmi xəbərlər jurnalı, Bakı: ADU, 2006, №7, s.31-34.
3. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı: UniPrint, 2010, 218 s.
4. Hendry J.F. A definite study of “Your future in translating and interpreting”. USA: Richard Rosen Press, 1969, 210 p.
5. Debel R. On translation of subtitles. “Tərcümə və transmilli proseslər” adlı beynəlxalq konfransş Bakı: ADU, 2005, 272 p.
6. Fast J. Body language. USA: New York, 1970, 180 p.
7. Tymoczko M. Translation on oral tradition as a touchstone for translation theory and practice, 1990, pp. 46-53.
8. Dolet E. La Maniere de Bien Traduire D’Une Langue En Aultre.USA: Great Space Independent Publishing Platform, 2016, 42 p.
9. https://berba.com/reasons-benefits-professional-translation/

10. https://www.outsourcingtranslation.com/articles/advantages-of-translation.php
11. https://aussietranslations.com.au/blog/what-are-the-benefits-of-language-translation-and-interpreting/

Xəyalə İbrahimova

PEŞƏKAR TƏRCÜMƏNİN ƏSASLARI

Xülasə

Məqalə peşəkar tərcümənin əsaslarından bəhs edir; tərcümənin növləri barədə məlumat verilir. Tərcümə zamanı nitq şifahi və ya yazılı ola bilər və buna görə də tərcümə həm yazılı, həm də şifahi olur. Tərcümə növlərinin hər birinin nitq və yazıda özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Məqalədə xüsusi olaraq tərcümənin üstünlüklərinə toxunulur və şifahi və yazılı tərcümə arasındakı fərqlər müqayisə edilir.

Bundan əlavə, tərcümədə digər vacib olan məsələlərdən birinin həqiqilik olduğu diqqətə çatdırılır. Ən fundamental tərcümə qaydalarından biri odur ki, tərcümə tərcümə kimi görünməməli, səslənməməli və oxunmamalıdır. Beləliklə, həqiqilik istənilən keyfiyyətli tərcümənin mərkəzi elementidir. Məqalədə bu cür tərcüməyə də diqqət yetirilməsi xüsusi olaraq vurğulanır.

Məqalədə tərcümənin orijinallığı da mühüm fakt kimi qeyd olunub.

Xayala Ibrahimova

THE BASIS OF PROFESSIONAL TRANSLATION

Summary

The article deals with the basis of professional translation. The article mentions the types of the translation. It states that speech during translation can be oral or written, and therefore translation is both written and oral. Each of the types of the translation has its own peculiarities in speech and writing. The article specially touches upon the advantages of translation and compares the differences between oral and written translation.

Besides, the article states that another important issue in translation is authenticity. One of the most fundamental rules of translation is that a translation should not look, sound or read like a translation. Thus, authenticity is a central element of any quality translation. This kind of translation has been highlighted in the article as well.

The originality of the translation has also been stated as an important fact in the article.

Хаяля Ибрагимова

ОСНОВА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ПЕРЕВОДА

Резюме

В статье рассматриваются основы профессионального перевода. В статье упоминаются виды перевода. В нем говорится, что речь при переводе может быть устной или письменной, поэтому перевод бывает как письменным, так и устным. Каждый из видов перевода имеет свои особенности в устной и письменной речи. В статье специально затрагиваются преимущества перевода и сравниваются различия между устным и письменным переводом.

Кроме того, в статье отмечается, что еще одним важным вопросом перевода является аутентичность. Одно из самых фундаментальных правил перевода заключается в том, что перевод не должен выглядеть, звучать или читаться как перевод. Таким образом, аутентичность является центральным элементом любого качественного перевода. В статье особо подчеркнуто внимание к этому виду перевода.

В статье в качестве важного факта также упоминается оригинальность перевода.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: fil.f.d. Günel Mustafayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYTƏN HÜSEYNOVA
TÜRKAN NƏSİROVA
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov küçəsi 18
aytenenglish@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YAZININ ROLU

XÜLASƏ

Yazının yaranmasının çox qədim tarixi var. Bəşəriyyətin ilk dövründə ünsiyyət yalnız şifahi formada olmuşdur. İlk yazı nümunələri 7000 ilə yaxın tarixə malikdir və o vaxtdan bu günə uzun inkişaf yolu keçərək bu günkü formaya gəlib çatmışdır. Ən qədim dövrlərdən insanlar ayrı-ayrı qruplar şəklində yaşamışlar.

Bu qruplar arasında əlaqələr zəif olmuşdur, lakin sonrakı dövrlərdə ictimai quruluş formalaşdıqca insan qrupları arasında siyasi, iqtisadi, və s. əlaqələr yarandı. Tayfalar müəyyən məqsədlər üçün əlaqə saxlamalı oldular. Buna görə də ikinci köməkçi ünsiyyət vasitəsi olaraq yazı yaranmağa başladı. Yazının formalaşması və inkişafı dövründə onun bir neçə tipi olmuşdur.[1, 25-26]

Yazının tipləri barədə müxtəlif fikirlər var, lakin son tədqiqatlara görə müəyyən edilmişdir ki, yazının 4 əsas tipi var.Bu yazılar hər biri xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. 1 Şəkli yazı , 2.heroqlif, 3.heratik, 4.demotik

Qloballaşan dünyada çox şey sürətlə dəyişir. Tarixin erkən mərhələsində yaranaraq bəşəriyyətə uzun əsrlər boyu xidmət edən yazı sənəti də ciddi dəyişikliyə məruz qalır.[2, 34]

Bu gün İnternet vasitəsilə müxtəlif yazı işləri həyata keçirilir. Lakin bütün bu deyilənlərə baxmayaraq tədrisdə dərsin 4 aspektindən biri olan yazı vərdişlərinin aşılanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: yazı vərdişi, ünsiyyət,əlaqələr, müasir, qrammatika, dinləmə, öyrənmək

Xarici dildə yazının öyrədilməsi müasir tədrisin mühüm vəzifəsidir. Biliyin universal möhkəmləndiricisi kimi yazı leksik və qrammatik materialın yadda saxlanmasına və nəticədə dinləmə, danışıq və oxumağı öyrənməyə də kömək edir. Tədris müəsissəsində yazmağı öyrənmə vəziyyətini təhlil edərək deyə bilərik ki, digər nitq fəaliyyəti növlərindən fərqli olaraq, ona həm metodistlər, həm də müəllimlər tərəfindən daha az diqqət yetirilir ki, bu da yazının effektiv tədris vasitəsi kimi qiymətləndirilmədiyini göstərir.

Yazının nitq fəaliyyətinin ikinci dərəcəli bir növü kimi başa düşülməsi ona gətirib çıxarmışdır ki, yazı məşğələlərindən dərs prosesi zamanı demək olar ki, az istifadə olunur, qeyd etməliyk ki, ali məktəb və kolleclərdə təhsil alan tələbələrə yazı öyrətməyin üsul və prinsiplərinin təhlilinə keçməzdən əvvəl yazını metodoloji kateqoriya kimi nəzərdən keçirməliyik. Bəzi metodist-linqvistlər göstərirlər ki, yazı dəqiq metodoloji kateqoriya kimi qəbul edilməlidir. Onlar, iddia edirlər ki, ana və ya xarici dildə yazının öyrədilməsi ilə bağlı problem metodologiyanın "əbədi" suallarına cavab vermədən həll edilə bilməz - yazı nədir, şifahi nitqdən asılı olmayaraq yazılı nitq varmı, yazılı nitq daha çox rol tələb edə bilərmi? dilin mənimsənilməsində yazı hansı əhəmiyyəti kəsb edir. Bir məsələyə diqqət yetirilməlidir ki,bir-birini ayrılmaz şəkildə birləşdirən, bir-birini tamamlayan iki fəaliyyətdən biri kimi yazının sistemli şəkildə öyrədilməsi metodu hələ də tam şəkildə işlənməmişdir. Metodistlər öz metodiki göstərişlərində məqsədyönlü və sistemli öyrənmə obyekti kimi yazı fenomeni ilə məşğul olmağa çalışırlar, eyni zamanda yuxarıda göstərilən suallara aydınlıq gətirməyə çalışırlar. Bu metodiki göstərişlərdə "yazı", "yazılı nitq", "yazılı ünsiyyət" terminlərinə rast gəlinir. İstənilən dildə yazının öyrədilməsi ilə bağlı məsələlərin həlli bəzi problemlərlə bağlıdır. [3, 56]

Birinci problemlər toplusu bir tərəfdən yazılı nitq formasının mənimsənilməsi prosesinin müddəti ilə, digər tərəfdən isə tədris proqramlarında bu problemi aradan qaldırmaq üçün ayrılmış dərs saatının kifayət qədər olmaması ilə bağlıdır; ikincisi isə yazının xarici dilə yiyələnmək üçün köməkçi vasitə kimi baxılması ənənəsi ilə izah olunur. İkinci problemlər toplusunu yazının didaktik və metodoloji obyekt kimi kifayət qədər öyrənilməməsində müşahidə etmək olar: 1) ona nitq fəaliyyətinin hədəf növü kimi məhəl qoymamaq, 2) yazının nitq və intellektual inkişaf üçün zəngin potensialını lazımi səviyyədə qiymətləndirməmək. 3) çox komponentli və çoxsəviyyəli proses kimi yazının fənlərarası şərhinin mürəkkəbliyi. Diqqət yetirək ki, yazıya "dilin səs tərəfini göstərən optik vasitə" kimi müəyyən edən dilçilik uzun müddət yazının bir dil kimi öyrədilməsi metodikasının inkişafına mane olmuşdur.Yazılı nitq şifahi nitqdən asılı olmayaraq müstəqil fəaliyyət göstərən nitq fəaliyyəti növü kimi baxılmamışdır. Yazıya lap əvvəldən dilçilər şifahi nitq sistemində müstəqil deyil, ikinci dərəcəli vahid kimi yanaşır, ona görə də yazının öyrədilməsi müstəqillik statusundan məhrum edilmişdir.. Dilçilik elmi müəyyən etmişdir ki, yazılı nitqin şifahi nitqə mənimsənilməsi yazmağı öyrənməyə ehtiyacı aradan qaldırır. Bu zaman bütün problem şifahi nitqin öyrədilməsi və dilin qrafik kodunun mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Qrafika və orfoqrafiya, yazılı nitqin mənimsənilməsinə səbəb olmalıdır. Yazı fenomeninin özü, əgər onu metodologiya nöqteyi-nəzərindən götürsək, sadəlikdən uzaqdır. Hər hansı digər mövqe metodologiya obyekti kimi yazı haqqında tam təsəvvür yarada bilməyəcək. Yazının öyrədilməsi modelinin işlənib hazırlanması ən azı 3 şərti nəzərdə tutur: 1) yazıya yiyələnmək üçün aydın məqsəd qoymaq; 2) öyrənmə zamanı assimilyasiya obyektinin ən tam və birmənalı ideyasının olması 3) işlənmiş didaktik-metodik yazı

modelindən istifadənin gözlənilən şərtləri nəzərə alınmalıdır.Linqvist,V. Mazunova öz işində yazının müstəqil didaktik və metodoloji obyekt kimi şərhinə diqqət yetirir. Metodiki ədəbiyyatda yazı kifayət qədər kəsilmiş hesab olunur: xarici dilin qrafika və orfoqrafiyasından istifadə texnikası kimi yalnız "yazı", yazılı şəkildə fikir bildirmək bacarığı kimi isə yazılı nitq qeyd olunur. Yazı fenomeni ilə bağlı dilçilərin və psixoloqların arqumentləri əsasən ziddiyyətlidir. Məlumdur ki, 19-cu əsrin bütün dilçilik elmi sırf yazılı nitqlə məşğul olmuş, onu zəruri hesab etmiş və onun dil kodu kimi mühüm tədqiqini aparmışdır. Səbəbsiz olaraq yazı nəzəriyyəsinin banisi hesab olunmayan Boduen de Kurtene ilk dəfə olaraq nitq fəaliyyətinin 2 növünə - tələffüz-eşitmə və yazılı-vizuala diqqət çəkir.[3,78]

İngilis dilinə gəldikdə isə demək olar ki, bu dilin bizim eramızın VII əsrindən başlayaraq inkişaf mərhələləri haqqında "Yazılı abidələr haqqında" elmi məqalələrdən da məlumdur. Məlumata görə, ingilis dilinin yazılı məlumatlar tarixinin daxil olduğu yeddi dövrü ayırmaq lazımdır.Yazılı nitqin əsas növləri (nitqin qeydə alınması üsulları) geniş şəkildə dörd kateqoriyaya bölünür: loqoqrafik, heca, əlifba və xarakterik. Başqa bir beşinci kateqoriya da var - ideoqrafik yazı (fikir simvolları). Altıncı kateqoriya olan piktoqrafik yazı özlüyündə dili təmsil etmək üçün kifayət etmir, lakin çox vaxt loqoqrafik sistemlərin əsasını təşkil edir.

Loqoqram fərdi sözləri və ya morfemləri təmsil edən işarələrin qeydidir. Nitqi qeyd etmək üçün çoxlu sayda loqoqram lazımdır və onları öyrənmək üçün uzun illər tələb olunur.. Bu, loqoqrafik yazının əlifba yazısı ilə müqayisədə əsas çatışmazlığıdır. Lakin belə bir dil öyrənildikdən sonra onun əsas üstünlüyü - oxuma sürəti meydana çıxır . Heç bir yazı sistemi tamamilə loqoqrafik deyil: onların hamısında loqoqramlarla yanaşı fonetik komponentlər də mövcuddur.[4, 67-68]

Yazı vərdişləri -yazılı nitqin növlərindən biridir ki, onun mahiyyəti şifahi nitqin elementlərini müvafiq qrafik işarələr vasitəsilə kağız üzərində təsvir etməkdir. Quruluşuna görə mürəkkəb olan bu bacarıq iki-üç yaşından inkişaf etməyə başlayır və nəhayət, artıq məktəbdə formalaşır, avtomatlaşdırılır və cilalanır. Ən sadə sözü belə yazmaq bir çox komponentdən ibarət zəhmətli bir prosesdir: diqqəti cəmləmək, sözü düzgün ifadə etmək və onu qulaqla düzgün qəbul etmək bacarığı, səsləri müvafiq hərflərlə əlaqələndirmək bacarığı, hərflərin qrafik təsvirlərini, xüsusiyyətlərini bilmək. onların məkan oriyentasiyası (məsələn, kiçik D və B hərfləri üçün "quyruqlar", 6 və 9 rəqəmləri üçün), əl hərəkətlərini əlaqələndirmək və hərəkətlərini idarə etmək bacarığı. Fizioloji tədqiqatların məlumatlarına görə, tələbənin sinir sistemi və əzələləri artıq formalşmışdır və onu xarici dilin öyrənilməsinə hazırlamaq tələb olunur Mütəxəssislər yazı bacarıqlarının formalaşmasının üç aspektini müəyyən edirlər:

fonemik - bir sözü təşkil edən səsləri tanımaq və onları kağız üzərində sabitlənə bilən hərflərlə əlaqələndirmək bacarığı;

qrafik - hərfləri, işarələri, rəqəmləri düzgün yazmaq bacarığı;

texniki - qələm, qələm və digər cihazlardan istifadə etmək bacarığı.

Yazı bacarıqları üç mərhələdə inkişaf etdirilir:

Birincisi analitikdir. Tələbə hərəkətin ayrı-ayrı elementlərini təcrid etmək, təhlil etmək və mənimsəmək vəzifəsi ilə üzləşir

İkincisi sintetikdir. Ayrı-ayrı elementlər (manipulyasiyalar) bir kompleks hərəkətə birləşdirilir, hər bir addım nəzərdən keçirilir və idarə olunur. Üçüncüsü, avtomatlaşdırma mərhələsidir. Şagird və ya tələbə artıq bu və ya digər hərfi necə yazmaq, hərfləri sözə necə birləşdirmək, onları sətirlərdə necə düzmək barədə düşünməli deyil. Onun hərəkətləri daha hamar, daha inamlı, daha sürətli olur, çox səy tələb etmir.

Düzgün yazı vərdişi aşılamağın mərhələləri

Xarici dilin tədrisinin ilkin mərhələsində auditoriyada yazının mənimsənilməsi prosesi dörd mərhələ üzrə aparılır.1.Əlifba təlimi dövrü üçün xarakterik olan I mərhələ – yazıya hazırlıq, elementlərlə tanışlıq mərhələsi adlanır (element mərhələsi). Burada diqqət elementlərin düzgün yazılmasına yönəldilməlidir.Nəzərə alınmalıdır ki, ingilis əlifbasında 26 hərf və 44 səs mövcuddur. Latın qrafikasın əsaslansa da azərbaycan dilinidən fərqli olan müxtəlif hərflər var və onu qrafik şəkildə düzgün həyata keçirmək tələb olunur. II mərhələ – hərfi mərhələdir. Burada şagirdlər və tələbələrin şüurunda hərfin bütöv təsəvvür olunması ön plana çəkiiməlidir. III mərhələ – rabitəli yazı mərhələsidir. Bu mərhələdə diqqət hərflərin düzgün yazılma və bitişdirilməsi, onların hündürlüyü, meyli, sətir üzərində yerləşdirilməsi və hərflər arasında düzgün nisbətin gözlənilməsinə diqqət yetirilməlidir. IV mərhələ – Ən yüksək mərhələ – rabitəli və sürətli yazıdır. Bu dövrdə texniki, qrafik, orfoqrafik vəzifələrlə yanaşı, üslubi və məntiqi tələblər meydana çıxır. Bu mərhəlyə daha ciddi hazırlaşmaq tələb olunur.Şagirdlər yazı təliminin bütün mərhələlərində yazı qaydalarına düzgün əməl etməlidirlər. Bunun üçün müntəzəm və ardıcıl iş aparılmalı, şagirdlər işin məsuliyyətini hiss etməli, düzgün yazmağa diqqət yetirməlidirlər.[4, 88-89]

Гусейнова Айтен
Туркан Насирова

Резюме

«Роль письменности в преподавании современного английского языка»

Ключевые слова: навыки письма, коммуникация ,связи, современный, грамматика, учить

Письменная речь реализует умения выражать мысли в письменнс форме. Прежде чем человек обучается порождению письменности текстов или фиксации любой информации в письменной форме,' обязательно приобретает, а потом регулярно тренирует определе|ные навыки — технику письма, т.е. автоматизирует навык правильно писать буквы, складывать их в слова,

используя звуковые и зрительные образы. Развитию навыков письма помогает и моторная память (рука тоже «запоминает», как пишется то или иное слово).

Раньше при обучении письму большое внимание уделялось каллиграфии — умению правильно писать рукописные буквы и соединять их между собой в слове. Умение писать базируется на следующих навыках: навыки начертания (изображения) знаков (букв) — навыки каллиграфии; навыки правильного перекодирования звуков речи в знаки письма — навыки орфографии; навыки построения письменного высказывания — навыки композиции;лексические, грамматические навыки. Студентам крайне необходимо вырабатывать навыки и умения в Письме. На лекциях, семинарских и практических занятиях студенты записывают речь преподавателя в определенной форме (конспект, тезисы, заметки, планы и т.д.). Подготовка курсовых и ломных работ, участие в работе студенческих научных обществ требуют умения в написании текстов рефератов, статей, докладов, яснительных записок.

Ayten Housseynova
Turkan Nasirova

RESUME

«The role of writing in teaching modern English»

Key words: ability of writing, communication, relations ,modern, grammar, to learn

Writing skills are an important part of communication. Good writing skills allow you to communicate your message with clarity and ease to a far larger audience than through face-to-face or telephone conversations.

Writing skills include all the knowledge and abilities related to expressing ideas through the written word. The ability to clearly communicate ideas through writing is in high demand for employers in any industry. Well-written documents, emails and posts can persuade customers to purchase a product or convince investors to partner with a company. Technical knowledge about writing conventions, style guides and formatting for different situations are also a part of writing skills. Writing skills are important because they allow people to get a point across without being physically present. Writing skills influence the quality of your work and how others perceive your professionalism, which can have a direct effect on your ability to get an interview and excel at work. Writing skills are transferrable, so developing a strong understanding of writing processes allows you to maintain clear communication and accurate documentation in any workplace.

İstifadə Olunan Ədəbiyyat

1.Donald M. Murray “A Writer teaches writing revised”, Oxford press, 2021

2. R. Əliquliyev, S. Şükürlü, S. Kazımova. Elmi fəaliyyətdə istifadə olunan əsas terminlər. Baki, İnformasiya Texnologiyaları, 2009

3. David Crowley and Paul Heyer "Communication in History: Technology, Culture, Society" (Allyn and Bacon, 2003)

4.M.S.Qasımov Müasir Azərbaycan dili, Bakı 2000

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Təvəkgül Cavadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞƏFƏQ RZAYEVA
GÜLNAR NAĞIYEVA
SƏBİNƏ ƏLƏSGƏROVA
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov küçəsi 18

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ METAFORANIN İŞLƏNMƏSİ

XÜLASƏ

Açar sözlər: nitq, müqayisə, müəyyənləşdirmək, məhşur,isim, feil, məna tərcümə

Metafora və ya **məcaz** — Metafor bir əşya, varlıq və hadisəyə məxsus əlamətə hadisə üzərinə köçürülməsi ilə düzəlir.

Metaforu təşbehlə (bənzətmə ilə) qarışdırmaq olmaz. Hər ikisi müqayisə, bənzətmə əsasında düzəldiyi üçün bəzən onları fərqləndirmək çətindir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təşbehdən fərqli olaraq metaforda qarışdırılan tərəflərdən biri iştirak etmir.Cümlədəki şəxs sadəcə bir fikirlə ifadə olunur. Yəni təşbehdə müqayisə olunan predmetlərdən (bənzəyən və bənzədilən) hər ikisinin adı çəkildiyi halda, metaforda yalnız birinin adı çəkilir. Məsələn, "Üzü günəş kimi işıq saçan qızım susmasın" cümləsində üzün günəşə bənzədilməsi ilə təşbeh düzəlmişdir. Həmin cümləni "Günəşim susmasın" şəklinə salsaq metafor düzələcək. "Günəş" sözü bütöv cümlədəki başlıca fikri ifadə etməklə metafora çevrilir. İnsana, canlıya aid olan əlamətin cansızların, təbiətin üzərinə köçürülməsi yolu ilə düzələn metaforlar bədii ədəbiyyatda çoxluq təşkil edir. Aşıq Ələsgərin "Dağlar" qoşmasının aşağıdakı misralarında işlənən metaforlar bu baxımdan çox səciyyəvi olub şeirə xüsusi gözəllik, təravət vermişdir:

Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Metaforikləşmə obrazlılığın dərəcələrini artırır, lüğət tərkibi və terminoloji sistem yeni söz, termin və ifadələrlə genişlənir, zənginləşir və bu tərkib ekspressiv-estetik istiqamətdə yeniləşməyə doğru gedir.

Metafora ritorik təsir gücünə malikdir və metafor bir şeyi digərini xatırladaraq birbaşa ifadə edən nitq simvoludur..

Metaforalar tez-tez digər obrazlı dil növləri ilə, məsələn, antiteza, hiperbola, metonimiya və bənzətmə ilə müqayisə edilir. İngilis ədəbiyyatında ən çox istinad edilən metafora nümunələrindən biri Şekspirin "All the world's a stage" monoloqundan gəlir:

All the world's a stage,
And all the men and women merely players;

They have their exits and their entrances
And one man in his time plays many parts,
His Acts being seven ages. At first, the infant...[1, 24-25]

Bir dildə mövcud olan metaforu və komparativ frazeoloji vahidlərin bir hissəsi olan müqayisəni anlamaq üçün onların təbiətini öyrənmək lazımdır. İstər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində metafora ilə müqayisənin fərqləndirilməsi zamanı çətinliklərin yaranması qaçınılmazdır. Dilin metafor bazası olduğu iddia edilmiş olsa da, polisemiyanın, yəni çoxmənalılığın təbiətini başa düşmək üçün onlar hərtərəfli araşdırılmalıdır.

Eyni şey koqnitiv metaforların milli xarakterinə də aid edilə bilər. Məlumdur ki, müqayisələr özünəməxsus milli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu da, sözsüz ki, onların öyrənilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən məhz bu fakta əsaslanaraq müqayisəni müəyyənləşdirmək və onu metafordan ayırmaq mümkün olur. **"Time is money**" məşhur ifadəsi azərbaycan dilinə inigilis dilindən gəlmişdir və o, özündə ingilis xalqının milli xüsusiyyətini əks etdirir. Müqayisə və metaforun fərqli xüsusiyyətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, müqayisələr sifətlərə və keyfiyyətə malik olan digər sözlərə əsaslanır.

Metafor isə əsasən isim və feillər üzərində qurulur.İngilis dilində metafor və müqayisə (simile) kimi ifadələrin bənzər və fərqli xüsusiyyətlərinin geniş şəkildə tədqiq olunmasına baxmyaraq, onlar haqqında vahid və konkret bir fikir hələ də yoxdur. [2, 67]

Müqayisə, əsasən, fenomenlərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edən mənalı və formal bir kateqoriya kimi başa düşülür [3,87]. Qeyd etməyimiz yerinə düşər ki, Metafora (metaforiya) yunan sözü olub, mənası "köçürtmək, dəyişmək" deməkdir. Metafor bir neçə ümumi cəhəti paylaşan iki fərqli hadisəni müqayisə edir. Bu, bir növ konkret müqayisədir, lakin onun mövzu markeri və ya bənzərliklər kimi bəzi hissələri, mənasını konnotativ şəkildə çatdırmaq üçün silinir. Metaforun ilk tərifi Aristotel tərəfindən "bir sözün normal istifadəsindən yeni bir istifadəyə keçməsi" [4, .99] kimi verilmişdir. Məsələn: "Customer is king" cümləsində, təsir, əhəmiyyət, güc və s. kimi bir çox krala məxsus xüsusiyyətləri müştəriyə aid edildiyini görə bilərik. Kondensasiya edilmiş **"State ship" (dövlət gəmisi**) metaforunda, gəminin kapitanı hökuməti təmsil edir, dəniz bir zaman axınını, pis hava böhranını göstərir, küləyin olmaması isə iqtisadi durğunluq deməkdir. Ədəbi tərcümədə metafor əsasən söz və ya söz birləşməsinin öz ilkin mənasını yeni, daha geniş mənaya dəyişməsinə vasitəçilik edən məcazi ifadə hesab olunur. Bu vəziyyətdə Şou metaforu aşağıdakı şəkildə təyin etmişdir: "...tərkibindəki söz və ya söz birləşməsini məcazi mənada insana, düşüncəyə və ya obyektə tətbiq edən bir nitq fiqurudur. Müxtəlif dilçilər metaforu müxtəlif cür təsnif edirlər. Aristotel sadə və ikili metaforları, axıcı və ya qəribə metaforlar, ən çox istifadə olunan və ya istifadə edilməyən metaforları fərqləndirir. Black Eaforun aşağıdakı təsnifatını təklif edir: 1) yatan metafor, cümlə müxtəsər olunduğundan mənası dəqiq anlaşılmayan metafor; 2) aktiv metafor, yeni

yaranmış və təzə metafor; 3) güclü metafor – güclü təzyiqə malik olan metafor; və 4) zəif metafor, aşağı ifadəlilik gücü zəif olan metaforaya deyilir . İngilis dilində metaforaların bölündüyü kateqoriyaların çeşidliliyini nəzərə alaraq, Nyumark təsnifatının başqalarına nisbətən daha geniş olduğunu qeyd etmək olar. Blak metaforu iki əsas kateqoriyaya: ölü və diri metaforalar kateqoriyasına ayırmağı təklif etmişdir . Nyumark da daha sonra bu bölgüyə əsaslanaraq metaforu: ölü, klişe, ehtiyat, yeni və orijinal olaraq beş növə bölməyi təklif etmişdir [5,.64].

Onlardan ilk üçünü o diri metafor, digər ikisini isə ölü metafor hesab edir. Ölü metafor öz obrazlı və konnotativ mənasını itirərək adi sözlər kimi istifadə olunur və məna danışan və ya dinləyən tərəfindən müəyyənləşir.

Metaforikləşmə prosesi diskursiv səciyyəlidir, dilin nominativ (söz, söz formaları) və konstruktiv vahidləri (söz birləşməsi cümlə, mətn) ilə bağlı olan hadisədir. Adi, normativ cümlələrdən fərqli olaraq, belə cümlələrdə sintaktik biçim metaforikləşdikdə sintaktik qəlib yeniləşir, ifadə tərzində metaforikləşmə vasitələrinin gücü artır. Sahə terminologiyasının baza anlayışlarının adlandırılması üçün daha çox istifadə olunan üsul dilin öz sözlərinin terminə çevrilməsidir. Bu üsul, əslində, metaforikləşmə ilə termin yaradıcılığını əhatə edir. Ümumi mənanın metaforik köçürmələrinə əsaslanan terminyaratma üsulu terminoloji leksikanın tükənməz mənbələrindəndir. Bəzi müasir, elmi obyektlərin metaforik şəkildə adlandırılmasının məhsuldarlığı müxtəlif elmlərin obyektləri və obyekt sistemləri arasında daha geniş analogiyaların aparılması hesabına genişlənir və bu proses müasir Azərbaycan dilində də aydın müşahidə edilməkdədir.

Müasir tədqiqatlarda əsas diqqət evristik xüsusiyyətli ilə müxtəlif müstəvilərdə təfəkkür mexanizmi kimi insanı axtarışa təhrik edən, motivasiya yaradan və idrak fəallığının müsbət nəticəsi olan anlama məmnunluğa səbəb olan metaforik ifadələrin daha yaxşı başa düşülməsi istiqamətində inkişaf edən konseptual və koqnitiv metafor nəzəriyyəsinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilməlidir.Metaforalar çox vaxt ədəbiyyatla əlaqələndirilir, lakin fərq etmədən gündəlik danışıqda da istifadə olunur. İngilis dilində metaforanın rolu nitqi məcazi məna daşıyan ifadələrə və cümlələrə ekspressivlik verən ifadələrlə zəngin etməkdən ibarətdir. [6, 34]

Metaforalar dili zənginləşdirir və dil biliklərinin yüksək səviyyəsini səciyyələndirir. Buna görə də ingilis dilini öyrənərkən gündəlik lüğət, idiomlar, frazeoloji birləşmələrlə yanaşı bir neçə ümumi gözəl metafora öyrənmək faydalı ola bilər. Həndəsi metafora müasir ingilis iqtisadi diskursunun vacib bir elementi sayıla bilər və buna görə rabitə də buna görə idrak çərçivəsində xüsusi bir ststus qazanır. Circle sözləri olan metoforik ifadələrə nəzər salaq

1.The **circle** in which the children stand for the singing is itself a perfect represen tation of unity. 2. The circle, when formed, was about six feet in diameter. [7, 76] 3.Your circle of flame is the last terror, and Man exists only to break through, that he may come out of it free.

Metaphor	Original meaning	Current meaning
clock face	compares a clock's display to a person's face	the part of the clock that displays the numbers
to fly off the handle	compared a loose ax head falling off to a person losing their temper	to lose your temper
to kick the bucket	compared people dying to prisoners kicking away the overturned bucket they stood on to hang themselves	to die
nest egg	compared an egg intentionally left in a hen's nest to encourage further laying to an amount of money saved for financial security	an amount of money saved for financial security
white elephant	compared a rare white elephant, a gift from a king that is too difficult to care for or sell, to a gift contributed to an anonymous gift exchange that the receiver may not want or a piece of property that offers no real value to the owner	a gift contributed to an anonymous gift exchange that the receiver may not want or a piece of property that offers no real value to the owner

RESUME

SHAFAQ RZAYEVA
GULNAR NAGIYEVA
SABİNA ALASGAROVA

"USING OF METAPHORS IN AZERBAIJAN AND ENGLISH"

Key words: speech comparison, to determine, famous, noun, verb, mening, translation

A metaphor is a figure of speech that, for rhetorical effect, directly refers to one thing by mentioning another. It may provide (or obscure) clarity or identify hidden similarities between two different ideas. A **metaphor** is a figure of speech that, for rhetorical effect, directly refers to one thing by mentioning anotherIt may provide (or obscure) clarity or identify hidden similarities between two different ideas.Metaphors are often compared with other types of figurative language, such

as antithesis, hyperbole, metonymy, and simile. The word metaphor itself is a metaphor, coming from a Greek term meaning "transference (of ownership)". [8,97]

The user of a metaphor alters the reference of the word, "carrying" it from one semantic "realm" to another. The new meaning of the word might be derived from an analogy between the two semantic realms, but also from other reasons such as the distortion of the semantic realm - for example in sarcasm. Metaphors are most frequently compared with similes.

The metaphor category contains these specialized types: Allegory: An extended metaphor wherein a story illustrates an important attribute of the subject.Antithesis: A rhetorical contrast of ideas by means of parallel arrangements of words, clauses, or sentences. Catachresis: A mixed metaphor, sometimes used by design and sometimes by accident (a rhetorical fault).Hyperbole: Excessive exaggeration to illustrate a point .

ШАФАГ РЗАЕВА
ГЮЛНАР НАГИЕВА
САБИНА АЛЕСКЕРОВА

РЕЗЮМЕ
« УПОТРЕБЛЕНИЕ МЕТАФОРЫ НА АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ»

Ключевые слова: речь, сравнение, определить, известный, существительное, глагол, перевод

Мета́фора - троп, слово или выражение, употребляемое в переносном значении, в основе которого лежит неназванное сравнение предмета с каким-либо другим на основании их общего признака. Например: «золотые волосы», «солнечная улыбка».

Термин принадлежит Аристотелю и связан с его пониманием искусства как подражания жизни. Метафора Аристотеля, в сущности, почти неотличима от гиперболы (преувеличения), от синекдохи, от простого сравнения или олицетворения и уподобления. Во всех случаях присутствует перенесение некоторого смысла с одного слова на другое.Косвенное сообщение в виде истории или образного выражения, использующего сравнение. Оборот речи, состоящий в употреблении слов и выражений в переносном смысле на основе какой-то аналогии, сходства, сравнения.В метафоре можно выделить 4 «элемента»:

Категория или контекст, Объект внутри конкретной категории, Процесс, каким этот объект осуществляет функцию, Приложения этого процесса к реальным ситуациям, или пересечения с ними. Метафора часто становится эстетической самоцелью и вытесняет первоначальное исходное значение слова.

Среди других тропов метафора занимает центральное место, так как позволяет создать ёмкие образы, основанные на ярких, неожиданных ассоциациях.

References

1.Collins H.C. “English grammar”. Harper Collins Publ. 2000
2. Black M.S."A Cognitive Approach to Translating Metaphors". Longman, 2002.
3. Bredin H.T. Models and Metaphors: Cornell University Press, 1998.
4. Fromilhague C.D. Literature and Literary Criticism. Tehran press,1995.
5. Gibbs R.W. Les Figures de Style. Paris: Nathan, 2004.
6. Newmark P.M. Principles and Methodology of Translation. Tehran, 2000
7. Newmark P.M. Approaches to Translation. London, 2001.
8. Shaw H. Animal Farm, Tehran: Raoof Publication, 2002

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Təvəkgül Cavadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞÜKÜROVA SEVINC FƏZIR QIZI
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Baş laborant
Bakı ş., N.Nərimanov, Ağa Nemətulla 49A
shva.sevinc15@gmail.com

LİNQVİSTİK TƏDQİQATLARIN ƏSAS METOD VƏ METODİKALARI

XÜLASƏ

Təqdim etdiyimiz məqalə "Linqvistik tədqiqatların əsas metod və metodikaları" adlanır.

Tədqiqatın məqsədi **-** linqvistik tədqiqatların əsas metod və metodikalarının başlıca funksiyalarını və rolunu əsaslandırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyasını müxtəlif yerli və xarici mənbələrə istinad olunmaqla dilçilik metodlarının, linqvistik tədqiqat metodlarının ümumiləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti **–** tədqiqatda irəli sürülən və nəticə qismində əldə edilən fikirlərdən digər elmi işlərdə də istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri **–** müxtəlif linqvistik metodların eyni zamanda bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəyə malik olduğu sübut edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi **–** tədqiqatda irəli sürülən fikirlər və əhatə olunan material yenidir və özündə heç bir plagiat məlumatı ehtiva etmir.

Açar sözlər: *dil, metod, tədqiqat, metodika, linqvistika.*

GİRİŞ

Hər bir metod qrupu öz sahəsində tətbiq olunur və öz məsələlərini həll edir. Bundan əlavə, dil fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini öyrənərkən müxtəlif metodlar bir-birini tamamlayır. Beləliklə, struktur metodlar dil sistemlərində baş verən tarixi dəyişikliklərin qanunauyğunluqlarını daha dərindən dərk etməyə imkan yaratmışdır. Tipoloji müqayisələr dillərin milli spesifikasını aşkar etmişdir. Riyazi metodlar dillərin quruluşunun və fəaliyyətinin bir çox xüsusiyyətlərini üzə çıxarmışdır.

Beləliklə, hər bir elmdə onun mövzusunu öyrənmək üçün istifadə edilən metodlar, birincisi, onun spesifikası ilə, ikincisi, onun mahiyyəti, mənşəyi, həyatı və inkişafı haqqında alim-tədqiqatçılar arasında üstünlük təşkil edən təsəvvürlərlə; üçüncüsü, biliklərin vəziyyətinin ümumi səviyyəsi ilə, eləcə də tədqiqata cəlb olunan faktiki materialın həcmi ilə; dördüncü, tədqiqatçıların öz qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələrlə şərtlənir.

Təqdim etdiyimiz məqalədə əsas linqvistik metodların hər birinə ayrıca nəzər salmış, bu metodlar çərçivəsində onların tarixini, fərdi üsullarını və tətbiq sahələrini vurğulamışıq.

Bu gün heç də mübahisə doğurmur ki, eyni linqvistik obyektin öyrənilməsinə kompleks yanaşma ən perspektivli yanaşmadır.

Bu yanaşmanın əsasında elmimizdə linqvistik şərhlərin çoxluğu ideyalarını təsdiqləyən tamamlayıcı prinsiplər – antroposentrizm və sistem-mərkəzçilik dayanır.

Təsviri metod müasir dil təbəqələrinin tədqiq edilməsinin aspekti kimi

Dilçiliyin ən qədim metodlarından olan təsviri metod empirik elmlərin universal metodudur. Bu metodun əsasını sinxron, qeyri-məkan, qeyri-funksional, idioetnik, qeyri-kəmiyyət baxımından nəzərdən keçirilən əsas təbəqələr səviyyəsində bir dil təşkil edir.

Təsviri metodun üstünlük təşkil edən texnikası linqvistik vahidlərin intuitiv seçilməsi və sonuncuların cəm halına gəlməsi ilə müşahidə metodudur. Bu metodun məqsədi faktları və hadisələri elmi tədqiqatın gündəlik istifadəsinə daxil etməkdir. İlk yaxınlaşmada təsnif edilmiş və şərh edilmiş çox sayda empirik material toplamağa imkan verir [1, s.124].

Təsviri təhlilin birinci mərhələsində söz və cümlələr, dilin nominativ və kommunikativ vahidləri mətndən ayırd edilir. Onların ayırd edilməsi müasir mətndə heç bir çətinlik yaratmır, çünki onlar qrafik olaraq vurğulanır. Söz boşluqdan boşluğa mətn parçasıdır; cümlələr mətnin iki nöqtə və ya onları əvəz edən işarələr arasındakı hissələridir. Qrafik seqmentasiya linqvistik vahidlərin identifikasiya metodikası ilə tamamlanmalıdır, çünki davamlı və ayrıca yazı variantları var, frazeoloji vahidlər mənaca sözə bərabərdir və s.

Təsviri təhlilin ikinci mərhələsi mətndən ayırd edilmiş vahidlərin, yəni struktur vahidlərinin tapılmasının bölünməsindən ibarətdir. İkinci dərəcəli seqmentasiya iki yolla baş verir: sözlər morfemlərə və söz formalarına, cümlələr isə söz birləşmələrinə və cümlə üzvlərinə bölünür [1, s.132].

Təsviri təhlilin üçüncü mərhələsi ayırd edilmiş nominativ – kommunikativ (birinci mərhələ) və struktur (ikinci mərhələ) vahidlərin şərhi ilə əlaqələndirilir. Struktur şərhi kateqorik və diskret təhlilin köməyi ilə həyata keçirilir.

Kateqorik təhlil ondan ibarətdir ki, ayırd edilmiş vahidlər qruplarda birləşdirilir, bu qrupların strukturu təhlil edilir və hər bir vahid bu və ya digər kateqoriyanın (subyekt kateqoriyası, obyekt kateqoriyası və s.) bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir.

Diskret təhlil metodikası aşağıdakı kimi həyata keçirilir: ən kiçik, daha da bölünməz məhdudlaşdırıcı əlamətlər struktur vahidində ayırd edilir. Bu əlamətlərin strukturu, onların paylanması və əhəmiyyəti öyrənilir ki, dil vahidi bu əlamətlərin kəsişməsi (fonemlərin əlamətləri, məsələn, sıra, yüksəliş, labiallıq və s.) kimi nəzərdən keçirilir [5, s.67].

Nominativ-kommunikativ və struktur vahidlər təhlil obyektidir, sonuncular dil vahidlərinin idrak vasitəsi kimi istifadə olunur.

Komponent təhlil, təhlil vahidlərinin təhlil edilən linqvistik vahidin – nominativ-kommunikativ və struktur elementləri olmasına əsaslanır. Məsələn, sözün morfemlərə bölünməsi, cümlənin tərkibinə görə təhlili.

Kontekst təhlili – təhlil vahidləri öyrənilən dil vahidlərindən daha böyük olduğundan, hissənin bütövlükdə təhlilidir. Kontekstual təhlildə tədqiq olunan dil vahidi kontekstin təkibində nəzərdən keçirilir. Onun ölçüsü tədqiq olunan vahidin xarakterindən asılıdır (fonem üçün bir söz kifayət qədər kontekstdir, super fraza vahidi üçün bütün mətn). Əksərən, kontekst təhlili semantik tədqiqatlarda (leksemlər və söz formaları) istifadə olunur. Kontekst metodikasının ən məşhur texnikaları bunlardır: A. A. Potebnyanın semantik-sintaktik kontekst texnikası, Fers-Holiday məktəbinin təbəqələşmə texnikası və G.V. Kolşanski tərəfindən irəli sürülən əməliyyat konteksti texnikası.

Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi metodika komponentləri və konteksti obyektiv olaraq mövcud olan bir fenomen kimi başa düşür, qeyri-ənənəvi metodika (struktur və riyazi) komponentin və kontekstin əməliyyat xarakterini subyektiv-elmi hadisələr kimi, təhlil vahidləri və əlaqələri kimi vurğulayır.

Dil haqqında elminin müstəqilliyini müəyyən etdiyi üçün linqvistik təfsir olduqca əhəmiyyətli hesab olunur. Əgər dilin təsviri öyrənilməsinin vəzifələrini bu cür başa düşməkdən çıxış etsək, linqvistik təsviri metodun bütün texnika və metodikalarını iki əsas növə bölmək olar – xarici və daxili təfsir üsulları.

Xarici təfsir üsulları iki növə bölünür [5, s.72]:

1. Dil vahidlərinin onların qeyri-dil hadisələri ilə əlaqələri prizmasından təfsir edilməsi; bura sosioloji, məntiqi-psixoloji və artikulyar-akustik üsullar daxildir;

2. Dil vahidlərinin digər dil vahidləri ilə əlaqəsinə görə təsfir edilməsi; bu qrupa, ilk növbədə, səviyyələrarası təfsir üsulları və bölüşdürücü metodika daxildir.

Xarici təfsir üsullarına nəzər salaq [5, s.70]:

Sosioloji üsullar dilin normativ-üslubi və tarixi tədqiqində daha çox tətbiq oluna bilər, lakin təsviri tədqiqatlarda, xüsusən də dilin lüğət tərkibinin öyrənilməsində də istifadə olunur.

1. "Sözlər və əşyalar" texnikası Q.Şuchardt və R.Mehrinqer tərəfindən irəli sürülüb. Mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sözün mənası sözün adlandırdığı və ifadə etdiyi reallıqla sıx əlaqədə öyrənilir. Sözün mənası reallıqların təsviri ilə açılır, xassələri bu sözün istifadə nümunələri ilə aşkar edilir və ya təsvir olunur. Bu texnikadan istifadənin əsas produksiyaları lüğətlərdir.

2. Tematik qrupların metodu ondan ibarətdir ki, bir mövzu-tematik arayış əsasında xüsusi tədqiqə məruz qalan sözlər toplusu seçilir. Tematik qrupların köməyi ilə, ilk növbədə, substantiv leksika (quşların, bitkilərin, içkilərin və s. adları), həmçinin terminoloji leksika tədqiq edilir.

Dil vahidlərinin öz quruluşu var. Onun öyrənilməsi öz və ya daxili təfsiri nəzərdə tutur. V.İ.Koduxov daxili təfsirin üç növünü qeyd edir [6, s.78]:

1. Təsnifat və sistemləşdirmə üsulları dil vahidlərinin müxtəlif qruplarının, kateqoriyalarının, siniflərinin, habelə müəyyən dil vahidlərinə xas olan kateqoriyaların ayırd edilməsinə yönəlir.

2. Seçilmiş vahidlərin, kateqoriyaların və onların nümunələrinin strukturunun aşkarlanması üsulları. Bu qrupa aşağıdakılar daxildir:

a) paradiqmatik üsullar, o cümlədən müxalif və semantik sahə texnikaları;

b) sintaqmatik üsullar, o cümlədən mövqeli üsullar;

c) çevrilmə texnikaları, o cümlədən transformasiya metodikası.

Linqvogenetik metodlar

Linqvogenetik metodlar dilə diaxronik yanaşmaya əsaslanır və ayrı-ayrı dillərin və ya bir qrup qohum dillərin tarixinin öyrənilməsində istifadə olunur.

Diaxronik tədqiqatın əsasını bir dil və ya bütöv bir dil ailəsi təşkil edə bildiyindən, iki linqvistik metod aydın şəkildə ziddiyyət təşkil edir – tarixi (tarixi-müqayisəli) və müqayisəli-tarixi.

Tarixi (tarixi-müqayisəli) metod digər bir linqvistik–müqayisəli tarixi metodun dərinliklərində formalaşır. Qohum dilləri müqayisə etmək ideyasından linqvistika bir dil daxilində müqayisəyə keçmişdir. Müqayisə və tarixçilik prinsiplərinə əsaslanan hər iki metod ümumi metodika arsenalından istifadə edir.

Müqayisəli tarixi metod bir sıra problemlərin həllinə yönəlmiş tədqiqat prinsipləri toplusudur [6, s.82]:

1) müəyyən bir arealın müxtəlif dilləri arasında genetik qohumluğun qurulması;

2) müəyyən dillərin genetik ümumiliyinin izahı;

3) protodil, ayrı-ayrı dil arealları və müstəqil dillərin formalaşmasının səbəbləri və şərtlərinin izahı;

4) qohum dillər qrupunun təkamül qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi və izahı, onlar arasında ikinci dərəcəli yaxınlaşmaların və divergensiyaların müəyyən edilməsi, bu və ya digər genetik baxımdan qohum dil qrupunun dillərində arxaizmlərin və yeni formasiyaların aşkar edilməsi.

Müqayisəli tarixi metod dillərin müqayisəsinə əsaslanır. Dilin müxtəlif dövrlərdəki vəziyyətini müqayisə etmək dilin tarixini yaratmağa kömək edir. Müqayisə üçün material onun ən dayanıqlı elementləridir: morfologiya sahəsində - sözdüzəldici və flektiv formantlar, leksika sahəsində - etimoloji cəhətdən etibarlı sözlər (qohumluq terminləri, həyati anlayışları və təbiət hadisələrini bildirən sözlər, saylar, əvəzliklər və digər sabit leksik elementlər) [3,s.80].

Mənşəyi F. Bopp, A. X. Vostokov, J. Qrimm, R. Rask olan müqayisəli tarixi dilçilik təhlilə tipoloji məlumatları götürməklə, ümumi mənbəyə, bir mənbəyə qayıda bilən dillər dairəsini, güman ki qohum dillər dairəsi təsvir etməklə başlayır. Amma tipoloji oxşarlıq dillərin qohumluğunu sübut etmir. Məsələn, türk və monqol dilləri nəzərə çarpan tipoloji oxşarlıqlara malikdir, amma müxtəlif ailələrə aiddir.

Müqayisəli tarixi metodun yaranması və inkişafı bir neçə mərhələdən keçmişdir [7, s.217]:

1) XIX əsrin birinci yarısı – F.Bopp, R.Rask, A.X.Vostokov, J.Qrimm və A.Şleyxerin əsərlərində metodun mənşəyi;

2) XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəlləri – neoqrammatiklərin əsərlərində metodun inkişafı, fonetik qanun və analogiya anlayışlarının meydana gəlməsi;

3) XX əsrin 50-ci illəri – yeni dil materialının mənimsənilməsi, yeni abidələrin cəlb edilməsi, bütünlükdə dilçiliyin ən son nailiyyətlərindən istifadə ilə xarakterizə olunan müasir mərhələnin başlanğıcı.

Tarixi (tarixi-müqayisəli) metod təsviri metoddan xeyli gec işlənib hazırlanmışdır; mahiyyətcə, tarixi-müqayisəli metod bir dilin çərçivəsi ilə məhdudlaşır və diqqəti ayrı-ayrı dil təbəqələrinə - fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik səviyyələrə yönəldir.

Bu metodun praktiki nailiyyətləri dillərin tarixi qrammatikalarında təcəssüm olunur və möhkəmlənir. Tarixi-müqayisəli metodun texnikası dil inkişafının müxtəlif mərhələlərində götürülən və müvafiq olaraq təfsir edilən bir hadisənin müqayisəsi metodikasına gəlir. Tarixi-müqayisəli metod dillərin inkişaf mərhələlərini arxaik formalardan müasir formalara qədər xronoloji ardıcıllıqla işıqlandırır.

Tarixi-müqayisəli metod ayrıca bir dilin daxili və xarici qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsi məqsədilə, onun tarixi inkişafının öyrənilməsində istifadə olunan üsullar və təhlil metodları sistemidir [3,s.83].

Tarixi-müqayisəli metodun prinsipi dilin forma və səslərində tarixi eyniliklərin və fərqlərin təyin edilməsidir. Tarixi-müqayisəli metodun ən mühüm texnikalarına daxili rekonstruksiya və xronolojiləşdirmə üsulları, dialektoqrafiya, mədəni-tarixi təfsir, mətnşünaslıq daxildir.

Müqayisəli (tipoloji) metod

Müqayisəli metodun əsaslandırılmasını müqayisəli tədqiqatlarda yeni bir intizamın – linqvistik tipologiyanın yaranması ilə birlikdə V. fon Humboldt vermişdir. Adlandırılması fərqlidir: müqayisəli, müqayisəli-kontrastiv, tipoloji.

İlkin təşəkkül çağlarında qohum olmayan dillərin qrammatik quruluşunu öyrənməyi nəzərdə tuturdu (Fridrix və Avqust Şlegel, V. fon Humboldt, A.Şleyxer, S.Balli, E.D.Polivanov və s.), sonralar onun tətbiq sferası genişlənir: tipoloji fonologiya, leksikologiya, derivatologiya meydana çıxır [7, s.220].

Müasir dilçilikdə tipoloji (müqayisəli) metod getdikcə daha çox çəki qazanır, bunun mahiyyəti dillərin özlərinin genetik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq dil strukturlarının oxşarlıq və fərqli cəhətlərinə görə müqayisə edilməsidir.

Bu metodun əsasını sinxron, strukturdaxili, qeyri-məkan, ümumiləşdirilmiş və universal aspektlərdə nəzərdən keçirilən bütün dünya dilləri təşkil edir. Tipoloji tədqiqatlar əsasən müqayisəli və təsnifat metodikasına əsaslanır.

V.G.Qakın fikrincə, dillərin müqayisəli tipoloji tədqiqinin praktiki məqsədi aşağıdakılardan ibarətdir:

a) müxtəlif dillərdə linqvistik vasitələrin istifadəsində oxşarlıqların və fərqlərin aşkar edilməsi. Bunun mühüm metodoloji əhəmiyyəti var, çünki uyğunsuzluqları bilmək linqvistik müdaxiləni aradan qaldırmağa imkan verir: başqa bir dildən istifadə edərkən bir (doğma) dilin təsiri, əlavə olaraq, tərcümə qanunauyğunluqlarının linqvistik əsaslandırılmasını təmin edir;

b) hər iki dilin konkret özəlliklərinin öyrənilməsi. Müqayisə bəzən xarici və doğma dillərin "daxili" öyrənilməsi zamanı ələkeçməz bəzi özəllikləri aşkar etməyə imkan verir;

c) müxtəlif dillərə xas olan ümumi qanunauyğunluqları və faktların təyin edilməsi, linqvistik universalların və onların konkret dillərdə reallaşdırılması imkanlarının aşkar edilməsi. Bu yanaşma öyrənilən dildə ümumbəşəri olanı spesifik olandan ayırmağa, bütövlükdə insan dilinin strukturunu, mühüm fəlsəfi ümumi tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edən insanın dil fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarını daha dərindən başa düşməyə imkan verir.

Dillərin müqayisəli tipoloji tədqiqi müxtəlif dillərin struktur özəlliklərini üzə çıxarmağa imkan verir. Müqayisəli metodun köməyi ilə tarixi və ərazi kontaktları nəticəsində bir dilin digər dilə təsir dərəcəsi və xarakteri öyrənilir. Ayrı-ayrı dil hadisələrinin müqayisəli tədqiqi həm müqayisə olunan bütün dillər, həm də ayrılıqda hər bir dil baxımından onların mühüm əlamətlərini aşkar etməyə kömək edir. Müqayisəli metod tətbiqi dilçilikdə - ikidilli lüğətlərin və tərcümələrin tərtibi nəzəriyyəsi və praktikasında, ikinci dilin tədrisi metodikasında geniş yayılmışdır.

V.İ.Koduxovun tərifinə görə, müqayisəli metod müqayisə edilən dillərdə ümumi (ümumbəşəri) və xüsusi olanı aşkr etmək üçün istifadə olunan üsul və analiz metodikaları sistemidir. Müqayisəli təhlil tədqiqatçının qarşısına hansı məqsədlər qoymasından, müqayisə üçün neçə dili cəlb etməsindən və hansı təsvir üsulunu seçməsindən asılıdır [7, s.257].

Müxtəlif dillərdən olan faktların müqayisəsi dilçiliyin qarşısında belə bir müqayisənin prinsiplərini müəyyən etmək vəzifəsi qoymuşdur, belə ki, müqayisə səhv aparıla bilər və düzgün nəticə verə bilməz. Məsələn, rusca "ну!" nidasını ahənginə görə çin sözü olan "ну" – "qul" sözü ilə müqayisə etsək, bu mənasız olar, yalançı rus-çin etimologiyasına gətirib çıxara bilər: "qul sövq ediləndir". Beləliklə, V.K.Trediakovski rusca "скот" sözünü və şotland dilindəki "skott" tayfa adını əlaqələndirərək bu xalqın adının "скот" – "heyvanlar" sözündən gəldiyini iddia etmişdir. Buna görə də, bütün sistemlər bir-biri ilə müqayisə edilməlidir; yalnız bundan sonra sistemlərin hissələri və ya hətta ayrı-ayrı elementlər müqayisə edilə bilər, amma bu, altsistem və ya ayrı-ayrı elementlərin bütün sistemlərdə oxşar yerlər tutduğu müəyyən edildikdə mümkündür.

Dilin müqayisə üsulu ondan ibarətdir ki, müqayisənin əsası kimi hansısa bir dil çıxış edir. Onun seçimi ya tədqiqatın məqsədləri, ya da müqayisə olunan dillərin öyrənilmə dərəcəsi ilə şərtlənir. Belə ki, əvvəllər bir çox Avropa dillərinin qrammatikası yaradılarkən müqayisə üçün nümunə və əsas kimi latın qrammatikası

götürülürdü. Müqayisəli dilçiliyin formalaşması XVI əsrə, Avropanın milli dillərinin qrammatikalarının təşəkkül tapmağa başladığı dönəmlərə gedib çıxır. Yeni milli (başqa şəkildə vulqar, yəni milli) dillər klassik dillər: Latın, Yunan və İvrit dilləri ilə müqayisədə daha az inkişaf etmişdir. Eyni zamanda, o dövrdə klassik dillər ölü deyildi, çünki bu dillərdə ilk növbədə din və elm sahəsində yazılı və şifahi dil təcrübəsi var idi: bu dillərdə işgüzar yazışmalar aparılır, kitablar yazılır və çap edilir, tədris aparılırdı. Milli dillər o dövrdə elmi və dini ünsiyyətdə, ən əsası isə işgüzar ünsiyyətdə istifadə olunmurdu. Onların lüğəti və sintaksis formaları bunun üçün kifayət qədər inkişaf etməmişdir. Klassik və digər vulqar dilləri ifadə vasitələrinə görə bərabərləşdirmək üçün onları müqayisə etmək, ifadə vasitələrinin həcmini və səviyyəsini öyrənmək lazım idi [5, s.230].

Müqayisəli təfsir proseduru paralel öyrənmə, struktur təfsiri və üslubi təfsir üsullarından istifadə etməklə həyata keçirilir. Paralel öyrənmə üsulu ondan ibarətdir ki, nəzərdən keçirilən dillərin fakt və hadisələri onların hər birində təsviri metodun texnika və üsullarından istifadə etməklə öyrənilir və əldə edilən nəticələr müqayisə edilir.

Dilin təhlili üçün struktur və riyazi metod və üsullar

Struktur dilçilik XX əsrin dilçiliyindəki müqayisəli tarixi və neoqrammatik cərəyanların bir növ antitezisi idi. Struktur dilçilik dilin sinxron vəziyyətinə və onun tərkib elementləri arasında daxili əlaqələrə maraq, dilçilik nəzəriyyəsinin qurulmasının məntiqi əsaslarına şövqlü münasibəti ilə xarakterizə olunur və bu məqsədlərlə şərtlənən dilin təhlili metodikası XX əsrin birinci yarısının ideyaları ilə sıx bağlıdır [4, s.493].

Dilin struktur təsviri real mətnin təhlilini əhatə edir ki, bu da ümumiləşdirilmiş invariant vahidləri (cümlə nümunələri, morfemlər, fonemlər) müəyyən etməyə və onları ciddi icra qaydalarına əsaslanaraq konkret nitq seqmentləri ilə əlaqələndirməyə imkan verir. Bu qaydalar nitqdə linqvistik vahidlərin variasiya sərhədlərini onların özünəməxsusluğunun qorunması, yəni dil vahidlərinin yol verilən sinonim çevrilmələri toplusunun sabitlənməsi baxımından müəyyən edir.

Struktur metodlar üçün sabit semioloji (funksional) məzmunu saxlamaqla dil və nitqin dixotomiyasının, aktual və virtual kod və mesajın, sonsuz variasiyanın dərk edilməsi əsas rol oynamışdır [4, s.503].

Taksonomik metod keyfiyyətcə fərqli əsasda təsviri bir metoddur. “Taksonomiya linqvistik obyektlərin (dillər və dil vahidləri, həmçinin bu təsnifatın özü) təsnifatı üçün prinsiplər və qaydalar toplusudur”.

Taksonomik metodun əsas vəzifəsi dil (dillər) sistemini təsvir etməkdir. Bu metoddan istifadənin ilk nümunəsi Panininin qədim hind qrammatikasıdır.

Təsviri və taksonomik metodlar arasındakı əsas fərq bundan ibarətdir: təsviri metod faktiki müşahidə olunan hadisələrlə məşğul olur, taksonomik metod bilavasitə

təcrübədə və müşahidədə verilməyən, lakin mürəkkəb nəticə çıxarmaqla linqvistik materialdan əldə edilən dil sistemini müəyyən edir və təsvir edir.

Taksonomik metodun prosessual əsasını linqvistik vahidlərin ayırd edilməsi, siniflərə ümumiləşdirilməsi, təsnifat (ierarxik əlaqələrin qurulması), modelləşdirmə və s. struktur üsulları təşkil edir.

Distributiv linqvistika – bəzi dillərin qrammatikasının aşkar edilməsinə proseslərin sxemi və ya xam verilənlərin toplanması və ilkin emalı üçün eksperimental texnikadır. Beləliklə, tədqiqatçı kodu açmağa çalışan bir kod qırıcı kimi çıxış edir.

Strukturizmin bir növü kimi distributiv linqvistikanın xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar [8, s.573]:

1. Müəyyən bir ardıcıllıqla həyata keçirilməsi avtomatik olaraq verilmiş dilin qrammatikasının (strukturunun) aşkar edilməsinə gətirib çıxarmalı olan konkret bir dilin strukturundan asılı olmayaraq mətn emalı prosedurlarının məcmusu kimi linqvistik təsvir ideyası.

2. Dildə bir neçə səviyyədə fərqlər: fonoloji, morfoloji, sintaktik. Bu səviyyələr ierarxiya təşkil edir ki, onun əsasını fonoloji səviyyə, zirvəsini isə sintaktik səviyyə təşkil edir.

3. Dil vahidlərinin müəyyən mənada bölüşdürmə baxımından ekvivalent mətn vahidlərinin sinifləri ideyası (verilmiş dil vahidinin variantları).

4. Dilə deşifrə yanaşmasında təhlilin nəticələrinin həqiqətinin əsas və yeganə təminatı olan təsvirin obyektivliyi tələbi.

Transformasiya təhlilinin əsasları Z.Harris tərəfindən işlənib hazırlanmışdır, o, bunu distributiv metodikanın inkişafı və onun bilavasitə komponentləri üzrə təhlil kimi nəzərdən keçirirdi.

Mərkəzi anlayış “transformasiya” və “transform”dur.

Transformasiya bir ifadəni digərinə çevirən əməliyyat və ya iki ifadə arasında çevrilmə əlaqəsidir. Transformasiya ilkin ifadənin transformasiyası nəticəsində əldə edilən və ilkin transformasiya əlaqəsi ilə əlaqəli ifadədir. Məsələn: A mother loves her daughter > A daughter is loved by her mother – Ana qızını sevir > Qız ana tərəfindən sevilir.

Transformasiya təhlilinin çatışmazlıqları onun obyektiv olmaması ilə izah edilir: tədqiqatçı icazə verilən transformasiyaların hüdudlarını təyin edərkən, onların seçilməsi və sıralanması meyarlarını təyin edərkən subyektiv ola bilər.

Bununla belə, transformasiya metodikasının köməyi ilə dil hadisələrin struktur-semantik təsvirinin bir çox problemləri kifayət qədər uğurla həll olunur.

Komponent təhlilinin əsasları L.Elmslev tərəfindən qoyulmuş, sonra B.Potier, A. Qreymas və b. tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Struktur metodların ilkin məqsədi dilin formal xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə xidmət etməsinə baxmayaraq, zaman keçdikcə onlardan linqvistik semantikanın

öyrənilməsində istifadə olunmağa başlandı. Nəticədə struktur semasiologiya təşəkkür tapdı.

Əsas metodikası komponent təhlilidir, semantika tam formalizasiyaya tabe olmasa da, onun məqsədi ikitərəfli dil vahidlərinin semantik strukturunun müəyyən edilməsidir.

Dil vahidinin semantik strukturunun müəyyən edilməsi dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur [8, s.580]:

a) onun məzmununun ən kiçik vahidləri ayırd edilir;

b) onlar arasında qanunauyğun əlaqə və münasibətlər qurulur.

Bu texnika müxtəlif dil vahidlərinin təhlilində tətbiq edilir.

Məntiqi-riyazi modelləşdirmədə sübut nəzəriyyəsinin ümumi qanunlarını öyrənən formal məntiq aparatından istifadə edilir. Ümumi olan, nitq-idrak fəaliyyətinin invariant (modelləşdirmə, genotipik) mahiyyətinin məntiqi düzgünlük fərziyyəsidir, onu sadə ilkin elementlərin və məntiqi əməliyyatların ardıcıl formallaşdırılmış aparatının fərqləndirilə biləcəyi məntiqi bir cihaz kimi nəzərdən keçirir.

Aksiomatik metodika elementlər və ya obyektlər toplusunun hissələrə (alt çoxluqlara) bölünməsidir; bir hissəsi ilkin müddəalar hesab olunur – sübut olmadan qəbul edilən aksiomlar, qalan müddəalar (teoremlər) məntiqi olaraq isbat edilir. Aksiomatik metod çoxluqlar nəzəriyyəsi və funksiyalar nəzəriyyəsinə (sözün riyazi mənasında) əsaslanır [9,s.54].

Formallaşdırılmış nəzəriyyə simvollar sistemi kimi başa düşülür, məntiqi terminlərin ardıcıllığı kimi, yəni mühakimədə subyekt və predikat, sillogizmdə subyekt və predikat kimi qəbul edilir. Formal simvollara aşağıdakılar daxildir: məntiqi simvollar (∨ və , ∧ - və ya), predikat simvolları (=) və funksiya simvolları (+), dəyişənlər (a, b, c). Onlardan formal ifadələr və onların son ardıcıllığı yaradılır.

Aksiomatik və formallaşdırılmış metodikaların yayılması linqvistik məsələlərin həlli üçün alqoritmləşdirmə, qrafik hesablama və mürəkkəb ifadələrin funksiyalarının həqiqi matris (cədvəl) təyini kimi üsullardan istifadəni tələb edirdi.

Beləliklə, məntiqi-riyazi metodlar təbii dillərin semantikasının semantik dilə tərcüməsi ilə bağlıdır ki, bu da formallaşdırılmış struktur və metadil kimi nəzərdən keçirilir. Həqiqi dil vahidlərinin semantikasının konkretliyi öz spesifikliyini itirir, real dil vahidlərinin özü öz dil bazasından məhrum olan ideallaşdırılmış modellər kimi görünür.

Funksional metod

Əsas təhlil obyekti kimi dilin funksional aspektini seçən, XX əsrin 70-ci illərində Qərbi Avropada, funksionalizmə uyğun inkişaf edən funksionalizm bir zamanlar İ.A.Boduen de Kurtene, A.M.Peşkovski, L.V. Şerba və b. tərəfindən daha çox nəzərdən keçirilirdi.

Qeyd edək ki, Qərbdə fonetika, fonologiya, qismən də leksikologiya funksional aspektdə öyrənilirdi; A.V.Bondarko və onun ardıcılları tərəfindən səmərəli şəkildə

işlənib hazırlanmış funksional qrammatika müxtəlif dil səviyyələrinə aid olan, lakin semantik funksiyalarının ümumiliyi əsasında birləşmiş vasitələri vahid sistemdə nəzərdən keçirir.

Funksional metodun nəzəri əsasını dilin daimi hərəkətdə olan dinamik sistem kimi dərk edilməsi təşkil edir. Dilin sistemliliyi və dinamikliyi onun fəaliyyət prosesində özünü göstərir [10, s.19].

Funksionallıq (terminin özünə müvafiq olaraq) bir tərəfdən müəyyən vahidlərin istifadəsi, digər tərəfdən dilin müxtəlif, ilk növbədə semantik funksiyalarının həyata keçirilməsidir. Bu hadisələr dialektik cəhətdən bir-biri ilə sıx bağlıdır və bir-birindən asılıdır: hər bir deyim məqsədyönlüdür, teleoloji şəraitdən və istifadə sahələrindən asılı olaraq təşkil olunur, lakin funksiyalar yalnız dildən istifadə zamanı reallaşa bilər. Fəaliyyət prosesində yeni hadisələr yaranır və köhnələr ölür – dil inkişaf edir və dəyişir.

İ.A.Boduen de Kurtene dil dəyişikliklərinin ləngliyinə və tədriciliyinə ilk diqqəti cəlb edənlərdən biri olmuşdur: "...görünməz inkişaf, yavaş, lakin hərtərəfli hərəkət edən qüvvələrin həm dildə, həm də həyatın bütün digər təzahürlərində hiss olunmayan təsiri ola bilər, 0 x ∞ = m cəbri düsturu ilə ifadə etmək olar, yəni bir anda edilən, sonsuz sayda təkrarlanan sonsuz kiçik dəyişiklik nəhayət məlum müəyyən dəyişiklik verir". Belə ki, hər hansı bir yenilik ayrı-ayrı şəxslərin nitqində yaranır, sonra dəfələrlə təkrarlanır, bu yenilik mümkün variantlardan birinə çevrilir, sonra isə müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində dil hadisəsinə çevrilir və ya çevrilmir [10, s.23].

Formal və semantik linqvistik strukturların təhlili üçün optimal olanı, fikrimizcə, Ruterford tərəfindən təklif olunan və müasir fizika tərəfindən qəbul edilən atom sahəsi modelidir, yəni onunla əlaqənin zəifləmə dərəcəsinə görə elementlərin yerləşdirildiyi nüvə və orbitlər müəyyən edilir. Bizim üçün nüvə ən yüksək tezlikli və ən çox istifadə edilən strukturun tərkib hissəsidir, onun variantları perinüklear hissədə və sahənin periferiyasında yerləşir. Məlum olduğu kimi, Ruterford atomda nüvəni və onun ətrafında yerləşən elektronları ayırır. Daha yüksək yüklü elektronlar nüvəyə daha yaxındır, daha kiçik yükə malik olanlar daha uzaqdır; periferik, ən uzaq orbitdəki elektronlar hətta öz nüvələrindən qopub başqasına qoşula bilərlər [2, s.397].

Təbii ki, maddi aləmin modellərinin dil sferasına mexaniki şəkildə ötürülməsi düzgün deyil, lakin müşahidələr göstərir ki, müxtəlif dil obyektlərinin, xüsusən də sadə cümlənin quruluşu atomun quruluşu ilə bir sıra oxşarlıqlara malikdir. Dil vahidinin ən periferik modifikasiyaları itirilə və ya nüvədən qoparaq ya müstəqil olaraq yeni tip şəklində, ya da dil vahidinin ekvivalenti kimi mövcud olmağa başlaya bilər; sahələr arasında geniş keçid zonaları var ki, bu da həmişə birmənalı təsnifata müvafiq gəlmir [8, s.580].

Sahənin təklif olunan başa düşülməsi onu kontinuum kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir: sadə cümlənin müxtəlif tipli struktur sxemləri və cümlənin semantik

strukturları dilin sistematikliyini dərk etməkdə xüsusi rol oynayan marjinal zonaları təşkil edir.

Digər tərəfdən, mürəkkəb strukturların sintaksis sistemində keçid həlqəsi kimi müəyyən edilməsi sadə və mürəkkəb cümlələr sistemini və cümlə ekvivalentlərini – sadə cümlə ilə fraza arasında keçid məqamını hipotetik şəkildə əlaqələndirməyə imkan verir. Beləliklə, sintaksisi vahid sistemdə birləşdirmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, linqvistik sistemlər qeyri-sabit və ya nisbi tarazlıq ilə xarakterizə olunur. Canlı dillər müxtəlif amillərin təsiri altında davamlı və qeyri-bərabər inkişaf edir.

NƏTİCƏ

Metod dilçiliyin əsas vəzifəsinin – tədqiq olunan linqvistik reallığın inkişafının və fəaliyyətinin obyektiv qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinin həlli vasitəsi kimi xidmət edir.

Dilçilikdə metod dil hadisələrinin yaranması, inkişafı və fəaliyyət qanunauyğunluqlarını anlamaq üçün nəzərdə tutulmuş tədqiqat üsulları sistemidir.

Dilçilik nəzəriyyəçiləri vurğulayırlar ki, müəyyən edilmiş istiqamətin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun özünəməxsus metodunun olmasıdır. Bu, dil faktlarının təhlilinə yanaşmaları və tədqiqat sahələrini formalaşdıran metoddur. Beləliklə, müqayisəli-tarixi metodun inkişafı nəticəsində inkişaf edən müqayisəli tədqiqatlar, strukturalizmin öz arsenalında təsviri və transformasiya metodu, NS-dən istifadə etməklə təhlil və s. var idi. Funksionalizm çərçivəsində ilk növbədə sahə metodu inkişaf etdirilir. Bununla belə, nəzəriyyəyə münasibətdə metod ikinci dərəcəli bir hadisədir.

Müasir dilçilikdə elmi paradiqmalarda dəyişiklik baş verir: statikada dil hadisələrinin tədqiqindən onların dinamikada, fəaliyyət prosesində təhlilinə keçid baş verir.

Dilçilik elminin vəhdətini və davamlılığını təmin edən metodlar bir-biri ilə sıx bağlıdır, digər metodlara xas olan təhlil texnikaları və üsulları ilə zənginləşirlər. Beləliklə, funksional metodda ehtimal-statistik metodlardan, müqayisəli-tarixi metodda struktur tədqiqat metodlarından fəal istifadə olunur.

Faktiki materialın təhlili üçün xüsusi metodların tətbiqi metodologiyaya – xarici aləmin dərk edilməsi və bilik yolunu müəyyən edən fəlsəfi dünyagörüşünə əsaslanır.

Linqvistik metodologiya – tədqiqatın müxtəlif mərhələlərində dilçiyə rəhbərlik edən, məqsədlərinin müəyyən edilməsindən başlayaraq nəticə və ümumiləşdirmələrin formalaşması ilə bitən ilkin prinsiplər məcmusudur.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Zərdabi LTD. 2012. səh. 515.
2. Seyidəliyev N. Afad Qurbanov və ümumi dilçilik. Bakı, 2019, 424 səh.
3. Yusifov M. Linqvistik tipologiya (dillər arası müştərəklik və təfəkkür topologiyası). Bakı, «Elm və təshil», 2017, 184 səh.
4. Ельмслев Л. Метод структурного анализа в лингвистике // Хрестоматия по общему языкознанию / сост. Л. П. Иванова. – К., 2008. – С. 493-503.
5. Иванова Л. П. Методология лингвистического исследования. – К., 2020.6. Степанов Ю. С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 2002.
7. Фортунатов Ф. Ф. Сравнительное языковедение // Хрестоматия по общему языкознанию / сост. Л. П. Иванова. – К., 2008. – С. 217-257.
8. Хомский Н. Синтаксические структуры / Хрестоматия по общему языкознанию / сост. Л. П. Иванова. – К., 2008. – С. 573-580.
9. Adamou, Evangelia. 2016. A corpus-driven approach to language contact. Endangered languages in a comparative perspective. Boston & Berlin: Mouton de Gruyter.
10. Backus, Ad. 2015. A usage-based approach to codeswitching: The need for reconciling structure and function. In Gerald Stell & Kofi Yakpo (eds.), Code-switching Between Structural and Sociolinguistic Perspectives, 19–37. Berlin: Mouton de Gruyter.

Shukurova Sevinj Fazir gyzy

ABSTRACT

The article presented is called “Main methods and methodologies of linguistic research”.

The purpose of the research is to justify the main functions and role of the main methods and methodologies of linguistic research.

The methodology of the research is a generalization of linguistic methods and linguistic research methods with reference to various local and foreign sources.

Application importance of the research – the ideas put forward in the research and obtained as a result can be used in other scientific works.

The results of the research – it is proved that different linguistic methods have mutual interaction.

Originality and scientific novelty of the research – the ideas presented and the material covered in the research are new and do not contain any plagiarized information.

Keywords: *language, method, research, methodology, linguistics.*

Шукурова Севиндж Фазир кызы

РЕЗЮМЕ

Предлагаемая нами статья называется «Основные методы и методики лингвистических исследований».

Цель исследования **–** обосновать основные функции и роль основных методов и методик лингвистического исследования.

Методология исследования представляет собой обобщение лингвистических методов и методик лингвистического исследования с обращением к различным отечественным и зарубежным источникам.

Прикладная значимость исследования **–** идеи, выдвинутые в ходе исследования и полученные в результате, могут быть использованы в других научных работах.

Результаты исследования **-** доказано, что разные лингвистические методы взаимодействуют друг с другом.

Оригинальность и научная новизна исследования **–** представленные идеи и материал, использованный в исследовании, являются новыми и не содержат плагиатной информации.

Ключевые слова: *язык, метод, исследование, методология, лингвистика.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: f.ü.f.d.Günay Əfəndiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

NABAT İBRAHİMOVA
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Lermontov 74
hasanovanabat@hotmail.com

ZAMAN MƏZMUNLU "İNDİ" ZƏRFİNİN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ

Açar sözlər: zaman zərfləri, Müasir Azərbaycan dili, Kitabi-Dədə Qorqud, Göytürk yazılı abidələri, Xətai, Kişvəri

Ключевые слова: наречия времени, современный Азербайджанский язык, Китаби-Деде Коркуд, Памятники древнетюркской письменности, Хатаи, Кишвери

Key words: adverbs of time, modern Azerbaijani language, The Book of Dede Korkut, The written monuments of the ancient turks, Khatai, Kishvari

Hər hansı bir dilin inkişaf prosesini izləmək istədiyimiz halda həmin dilin lüğət tərkibinə müraciət edirik. Dilin lüğət tərkibi onun keçdiyi tarixi inkişaf proseslərini özündə əks etdirir. Azərbaycan dilinə həm qohum dillərin, həm də digər dillərdən gələn alınma sözlərin təsirini izləyə bilərik.

Tədqiqatın əsas məqsədi müasir dilimizdə işlənən "indi" zaman zərfinin Göytürk yazılı abidələrin və klassik ədəbiyyat nümunələrinin leksik sistemində işlənmə dairəsini müəyyənləşdirmək, linqvistik xüsusiyyətlərini və semantik yaruslarını üzə çıxarmaqdan ibarətdir.

Forma etibarilə Göytürk abidələri bir-birindən fərqlənsə də, dili, üslubu, məzmunu cəhətdən bir-birinə çox yaxındır, sənət nümunəsi kimi səciyyəvidir. Eyni zamanda, "Kitabi-Dədə Qorqud"un yazı və üslub tərzinə də yaxındır və bu, qanunauyğun bir haldır. Həmin uyğunluq cümlələrin quruluşunda, tarixi adlarda, söz və ifadələrdə də müşahidə edilir. Həmin dil vahidlərinin bu aspektlərdən tədqiq edilməsi, təhlili dilçilik elminin aktual məsələlərindəndir. Biz bunu leksik vahidlərin işlənmə dairəsi, onların leksik xüsusiyyətlərinin ümumi cəhətləri və cümlələrin quruluşunda izləmiş oluruq. Göytürk mətnlərinin lüğət tərkibini Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi ilə qarşılaşdırmaqla oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən etmək, müasir dilimizdə işlənən dil vahidlərinin arxetiplərini müəyyənləşdirməyə çalışacağıq. Məqalədə Müasir Azərbaycan dilində işlənən leksik vahidlərin "Kitabi-Dədə Qorqud", Qədim türk yazılı abidələrində, orta əsrlər Azərbaycan şairlərinin əsərlərində işlənmə dairəsini və eləcə də bu leksemlərin müasir dövrə qədər uğradığı (fonetik, leksik, semantik) dəyişiklikləri daha aydın şəkildə izləmiş olacağıq.

Dilimizdə zaman məfhumunun dildə ifadə vasitələri sırasında həmin anlayışı müstəqil formalaşdıran əsas vasitə feilin xəbər şəklinin qrammatik zaman şəkilçiləridir. Yəni qədim yazılı mətnlərdə də, çağdaş dilimizdə də işin icrasının

zamanını qrammatik zaman şəkilçiləri bildirir. Zaman zərfləri və bu məfhumun başqa təzahür formaları da işin icra olunduğu vaxtı müəyyənləşdirməyə və konkretləşdirməyə vasitə olur.

Bu səbəbdən əski türk yazılarına aid bəzi qaynaqlarda çağdaş türkcələrdəki kimi zaman zərfi iş və hərəkətin icrası zamanını, hal-vəziyyət və baş verdiyi vaxtı bildirir [3, s.208].

İndiki zamanı bildirən leksemlərin mənası daha genişdir. Bu sözlərə indiki zamanı bildirən müxtəlif mənalı feillər, indi, bu gün, hazırda, bu saat, bu dəqiqə, bu il kimi zərflər aiddir.

Müasir dilimizdə işlənən zaman məzmunlu "indi" lekseminin tarixi inkişafına nəzər salsaq, bu dil vahidinə biz Qədim türk yazılı abidələrində, "Dədə Qorqud dastanı"nda, orta əsrlərdə yaşayıb yaradan görkəmli şairlərimizin yaradıcılığında da rast gəlirik.

"İndi"-işin, hərəkətin zamanını bildirən ən qədim zərflərdən biri hesab olunur.

Göytürk yazılı abidələrində, bu söz "imdi", "emdi" [4; səh.491], "amtı" –(amdı, emdi, emti) indi, bu saat, hazırda, "am- tıkan" - indi, "amtıkı" - indiki, "amtıkıya" - indiyə, "amtıkına" [4; səh.463], "indikinə" formalarında işlənir .

"Indiki"-mənasında işlənən "amtı" hissəciyinə aid nümunələrə nəzər salaq:

Amtı bəglərimə tir ermis (O7)"İndiki bəylərimə deyir imiş ..." [8; s.270]

…türk amtı bodun, bəglər, bödkə körigmə bəglər, gü yanıltaçısız (Kc11) "indiki türk xalqı, bəyləri, taxt-taca tabe bəylər, axı yanılansınız."

…kop itdim. ol amtı ayığ yok (O3) " ... tam təşkil etdim indi eldə (dövlətdə) iğtişaş yoxdur". [8; s.290]

Bodun ança timis; illig bodun ertim, ilim amtı kanı? (BXş8) "xalqı elə demiş: elli (müstəqil dövlətli olan) xalq idim, elim indi hanı?"

Yeginimin, atımın körtim, amtı öltim. (Süci abidəsi8) "Nəvələrimi, nəticələrimi gördüm, indi öldüm".

Mahmud Kaşğari qədim türk dilində-amtı (KTb9), emdi şəklində işlənən bu leksemi oğuzların "imdi" şəklində işlətdiklərini göstərmişdir [11, s.125]. Tuvalılar, xakaslar- am, amtı; altaylar- em, indi, əndi; qırğızlar-emi; uyğurlar endi; çuvaşlar – ende, çağdaş Azərbaycan dilində isə-"indi" formasında işlənməkdədir.

"İndi" zərfinin "emti" formasına Altun Yaruk abidəsində də rast gəlinir .

Emti mən sizlərkə ötünür mən, yalbarur mən (10) "İndi mən sizə müraciət edirəm, yalvarıram".

Ədəbiyyatımızın qədim abidələrindən olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında da işlənən indiki zaman məzmunlu "imdi", "şimdi" zərfləri də diqqətimizi cəlb edir [10,s.195].

Bizə sənərlik işlədin, gəl imdi bəyəndiyin maldan al-dedilər [5, s.44].

Gəl imdi sənlə ava çıxalım [5, s.47].

Qatı qəzəb edərəm şimdi sana-dedi [5, s.18].

Şimdi bunu kimə verər kim, xatiri xoş ola-dedi [5, s.18].

Müasir dövrümüzdə osmanlı türkcəsində “imdi” zərfi yalnız “şimdi” formasında işlənir.

Bu leksemlərin ədəbi dilimizin orta əsrlər dönəmində 3 variantda- “emdi” , “imdi”, “şimdi” şəklində Yusif Məddah, Kişvəri, Əssar Təbrizi, Şah İsmayıl Xətai və s. yaradıcılığında daha çox nəzərə çarpır.

Xoş imdi eşitmək ey can və mərhəba səndən [1,s.3].
Ömrü çox olsun, əl götür, imdi dualar et [2, s.53].
Elmi-eşqi biz, ey Mehri, şöylə təhsil eylədik,
Şimdi hər aşiq bizim ilə etməyə qorxar bəhs [2, s.54].
Ta gəncikən pünhan idim, şimdi gözümdən zahira [1, s.383].
İmdi bu gəz Vərqa sözün deyəlim [6, s.95].
Şimdi gələ razı eləyim anı,
Sevinə Gülşahilə anun canı [6, s. 150].
Öl imdi qış günü sərma əlindən,
Mənim tazə baharım gəldi, xoşdur [9,səh.87].
Munca dəmdir dilbərin gördün vüsalın, ey rəqib,
Çün kəmalə yetmədin, imdi zəvalındır sənin [9,səh.122].

Türk dillərinin dialektlərində zərflər özünəməxsus mövqeyə, işlənmə xüsusiyyətinə malik olduğu halda, Azərbaycan dilinin qərb dialektlərində də “indi” zərfi “imdi” formasında qorunub saxlanılmışdır [8, s.30]. Bu da dilimizin əsrlər boyu fonetik dəyişikliklərə az uğradığının və sabitliyinin göstəricisidir.

Yazılı mətnlərdə işlənmiş zaman anlamlı sözlərin mühüm fəlsəfi anlayışlar olması, dildə gerçəkləşmə və təzahür formaları, mənaları, daxili bölgüsü, təsnifatı, linqvistik şərhi, hər bir sözün ayrı-ayrı qaynaqlarda izahı haqqında məlumatların verilməsi kimi məsələlər tədqiqat işimizdə araşdırıldı.

Həm çağdaş türk dillərində, həm də qədim yazılı mətnlərə aid materialların tədqiqi zaman məzmunlu sözlərin geniş anlayış bildirdiyini göstərir. Müasir Azərbaycan dilində bu sözlər xüsusi sistem təşkil edir. Bu tədqiqat işində zaman məzmunu daşıyan “indi” lekseminin qədim, orta əsrlərdə işlənmə məqamlarını üzə çıxarmağa çalışdıq. Beləliklə də, qədim yazılı abidələrdə işlənən “imdi”, “emdi”, “amtı” zərfləri müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq orta əsr dönəmində artıq yalnız “imdi”, “şimdi” , dialektlərimizdə “imdi”, müasir dövrümüzdə isə “indi” formasında işlənməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: [20 cilddə] / Red. hey. sədri M.İbrahimov. –Bakı: Elm,-c.3.-1983.-544s.

2. Əsgər, R.B. Türk xalqları ədəbiyyatı oçerkləri-1 / R.Əsgər. -Bakı: MBM, -2011. -320 s.

3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili -Bakı: Şərq-Qərb, 2007. -279s.

4. Xudiyev N. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. -Bakı: Elm və təhsil, 2015, -596 səh.

5. Kitabi Dədə Qorqud. Tərtib edəni H.Araslı“Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı” Bakı-1962, 174 səh.

6. Qəhrəmanov, V.C. Yusif Məddah. Vərqa və Gülşah / C.V. Qəhrəmanov, Z.T. Hacıyeva -Bakı: Elm,-1988. -184s.

7. Məşədiyev, Q. Zərflərin türk dillərinin dialektlərinə qarşılıqlı inteqrasiyası / Q. Məşədiyev. -Bakı: Dil və Ədəbiyyat,-2016

8. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri / Ə.Rəcəbli, elmi red. N.Əliyeva. – Bakı: Nurlan.-2009.-463 s.

9. Şah İsmayıl Xətayi Şeirlər və poemalar” Tərtib edənlər: Əliyar Səfərli Xəlil Yusifli. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005, 384səh.

10. Tanrıverdi, Ə. Dədəm Qorqudun sözü [Elektron resurs] / Ə.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və Təhsil, -2019. -292 s.
URL: http://anl.az/el/Kitab/2020/06/cd/Azf-310268.pdf

11. Древнетюркский словарь: [Электронные ресурсы] / под ред. В.М.Наделяева. –Ленинград: Наука, -1969. -676 с.
URL: https://altaica.ru/LIBRARY/turks/dts.pdf

Xülasə

Məqalənin tədqiqat obyekti olan zaman məzmunlu “indi” zərfini araşdırarkən, Qədim türk yazılı abidələrinə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına, eyni zamanda orta əsr şairlərimizin yaradıcılığına müraciət edərək bu zərfin işlənmə dairəsini müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. Məqalədə, biz ilk növbədə, orta əsr ədəbiyyatımızın Şah İsmayıl Xətai, Yusif Məddah, Kişvəri, Əssar Təbrizi kimi görkəmli şairlərin yaradıcılığını tədqiq edərək, bu dövr ədəbiyyatında “indi” zərfinin müxtəlif şəkillərdə işləndiyinin şahidi olduq.

Beləliklə də, bizim tədqiqat obyektimiz olan bu leksemin hansı tarixi inkişaf prosesinə uğradığını, işlənmə dairəsini və müasir dövrümüzə qədər keçdiyi fonetik dəyişiklikləri izləyə bilirik. Zaman zərflərinin üzərinə düşən əsas vəzifə işin icra olunduğu vaxtı müəyyənləşdirmək və konkretləşdirməkdir. Tədqiqatlardan zaman məzmunlu sözlərin daha geniş anlayışlar kəsb etdiyini görürük.

Təqdim etdiyimiz nümunələrdən məlum olur ki, dilimiz minilliklər ərzində tarixi inkişaf yolunda çox az fonetik dəyişikliyə uğrayıb. Göytürk abidələrində indi zərfinin “imdi”, “emdi”, “amtı”formalarına, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “imdi”, “şimdi”, orta əsr şairlərimizin əsərlərində isə “emdi”, “imdi”, “şimdi” variantlarına rast gəlinir. Çağdaş osmanlı türkcəsində “imdi” zaman zərfi “şimdi” formasında, Müasir Azərbaycan dilinin qərb dialektlərində isə qədim abidələrdə olduğu formada - “imdi” şəklində işlənməkdədir. Dilimizin uzun tarixi inkişaf mərhələlərindən keçməsinə baxmayaraq, onun lüğət tərkibində olan bəzi sözlər müasir dövrümüzə qədər ilkin variantlarını dialektlərdə qoruyub saxlamışdır. Dilin inkişaf prosesini

araşdırarkən bu dilin lüğət tərkibinə müraciət etmək lazımdır, çünki dilin lüğət tərkibi onun tarixi inkişaf prosesini özündə əks etdirir.

İbrahimova Nabat

Scope of the adverb "indi" with time content

Summary

If we look at the historical development and phonetic changes of the adverb "indi" used in our modern language and which is the object of our research, then we can meet this linguistic unit in ancient Turkic written monuments, in the "The Book of Dede Korkut", as well as in the works of our poets, who lived and worked in the Middle Ages. In this article, we primarily focused on study of works of outstanding poets of our medieval literature, such as Shah Ismail Khatai, Yusif Maddah, Kishvari, Assar Tabrizi, and (witnessed) have convinced in use of the adverb "indi" in different versions. So, we can trace the historical process of development of this lexeme, which is the object of our study, the scale of its development and the phonetic changes that it has undergone up to our time. The main function of adverbs of time is to determine and indicate the time at which work is completed. It was observed during research that words with content acquire broader concepts. The showen examples we have given makes clear that our language has undergone very minor phonetic changes in the course of its historical development over thousands of years. We can meet forms of the adverb "imdi", "emdi", "amti", "imdi", "şimdi" in the monuments of ancient turks, "The Book of Dede Korkut", as well as "emdi", "imdi", "şimdi" in the works of our medieval poets. In modern Turkish, the adverb "imdi" is used in the form "şimdi", and in the Western dialects of modern Azerbaijani language, it is used in the form "imdi" in ancient monuments. Despite the fact that our language has gone through long historical stages of development, some words in its vocabulary have retained their original versions in dialects until modern times. By studying the vocabulary of our language, it is possible to trace the historical process of development of any language. To track the process of development of a language, it is necessary to refer to the vocabulary of that specific one. The vocabulary of a language reflects the processes of its historical development.

Ибрагимова Набат

Сфера действия наречия «indi» с временным содержанием

Резюме

Посмотрев на историческое развитие и фонетические изменения наречие «indi» используемой в нашем современном языке и являющейся объектом нашего исследования, то мы можем найти эту языковую единицу в древнетюркских письменных памятниках, в « Китаби-Деде Коркуд », а также в произведениях наших поэтов, живших и творивших в средние века.

В статье мы, прежде всего, изучили творчество выдающихся поэтов нашей средневековой литературы, таких как Шах Исмаил Хатаи, Юсиф Маддах, Кишвари, Ассар Тебризи и стали свидетелями употребления наречия «indi» в разных вариантах.

Таким образом, мы можем проследить исторический процесс развития данной лексемы, являющейся объектом нашего исследования, масштабы ее развития и фонетические изменения, которые она претерпела до нашего времени. Основная задача наречий времени – определить и указать время выполнения работы. Во время исследований наречий времени становится ясно, что эти слова приобретают более широкие понятия.

Из приведенных нами примеров видно, что наш язык претерпел очень незначительные фонетические изменения в ходе своего исторического развития на протяжении тысячелетий. В памятниках Гейтюрка можно встретить формы наречия «imdi», «emdi», «amti», в « Китаби-Деде Коркуд» «imdi», «şimdi», а также «emdi», «imdi», «şimdi» в творчестве наших средневековых поэтов. В современном турецком языке наречие «imdi» употребляется в форме «şimdi», а в западных диалектах современного азербайджанского языка оно употребляется в форме «imdi» как в древних памятниках. Несмотря на то, что наш язык прошел длительные исторические этапы развития, некоторые слова в его словарном запасе сохранили свои первоначальные варианты в диалектах. Изучая словарный запас языка, можно проследить за историческим процессом развития любого языка.

Если мы хотим проследить за процессом развития какого-либо языка, необходимо обратиться к словарному запасу этого языка, так как лексика языка отражает процессы его исторического развития.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülxanım İsmixanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ИСАЕВА СЕВИНДЖ
ДАВУТОВА АЛФИЯ
Высший Военный Институт им.Гейдара Алиева
Полад Гашимов 18,
севинджисаева@mail.ru

СТИЛИСТИКА РУССКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ

Стилистика представляет собой раздел науки о языке, изучающий стили литературного языка, закономерности функционирования языка в разных сферах использования, особенности употребления языковых средств в зависимости от обстановки, содержания, целей и задач общения.

Элементы стилистики, заложенные в античных теориях языка и философских трактатах эпохи Возрождения, нашли отражение в русских риториках XVII – 1-ой половине XIX вв.

Научная разработка вопросов стилистики в отечественном языкознании была начата С.В. Ломоносовым, который в трактате «Трёх стилей теория» впервые разграничил стили литературного языка в зависимости от стилистической характеристики языковых средств. Большое значение для становления стилистики как раздела языкознания имела деятельность Н.М. Карамзина и его школы (разработаны вопросы стилистики художественных текстов), А.С. Шишкова и общества «Беседа любителей русского слова» (рассмотрены проблемы стилей русского литературного языка в рамках его развития и функционирования), А.А. Потебни, А.Н. Веселовского, Ф.И. Буслаева.

Ключевые слова: теория стиль термин поэзия использовать наука сегодня цель

Как научная дисциплина стилистика начала формироваться в конце XIX – начале XX века.

Характеризуя современное состояние стилистики, учёные отмечают её многоликость, многомерность и многоаспектность. Так, выделяют:1) функциональную стилистику, изучающую закономерности функционирования языка в различных сферах общения, а также системность складывающихся при этом функциональных стилей, нормы отбора и сочетания языковых средств; 2) диахроническую стилистику, изучающую процессы формирования функциональных стилей в связи с изменением внелингвистических факторов, развитием стилистических систем язык/{1,105-106}

Стиль – это совокупность морфологических, лексических или синтаксических признаков тех языковых единиц, которые вы отбираете в определѐнной речевой ситуации с определѐнной прагматической целью.(2, 78)

Письменный стиль – книжный стиль. Эта пара используется для обозначения четырѐх функциональных стилей. Им противопоставляется пятый, разговорный стиль, запись которого на бумаге не делает его письменным, а лишь является письменной фиксацией разговорного, неписьменного, стиля. "Письменный стиль" – это термин, "книжный стиль" – его менее терминологически строгий синоним. Функциональный стиль – стиль, назначение которого обслуживать ту или иную сферу деятельности человека, "функцию" (научную, правовую, публичную, эстетическую и др. – есть несколько классификаций). Обычно выделяются пять стилей – (официально-)деловой, научный, (газетно-)публицистический, стиль художественной литературы и противопоставленный им разговорный стиль. Высокий стиль, нейтральный стиль, низкий стиль. Эта группа восходит к "теории трѐх штилей" М.В. Ломоносова и связана уже не с обслуживанием сферы деятельности человека, а с характеристикой лексического состава общенационального, общепонятного, общедоступного русского языка. Функциональные стили черпают отсюда (и из других источников) необходимые им ресурсы. (3,45)

Предмет стилистики может быть определѐн в соответствии с основными направлениями стилистических исследований: 1) Направление, изучающее стилистические ресурсы языка

Современные функциональные стили речию

Современный русский язык состоит из 5 стилей: Разговорный стиль Научный стиль Официально-деловой стиль Публицистический стиль Художественный стиль

К каждому из этих стилей присущи свои особенности, отличающие его от других стилей, так, например, для официально-делового стиля характерна стандартизация, включение в текст аббревиатур, сокращений, для научного — насыщенность терминологией (15—25 % текста, «сухость» языка изложения и т. д.)*{4,67}

В стиле художественной литературы используются языковые средства, обладающие наравне с логическим смыслом ещё и экспрессивно-эмоциональным оттенком.

К таким средствам относятся, например, тро́пы, помимо которых используются и другие конструкции: обращения, вводные и вставные конструкции, прямая речь, несобственно-прямая речь, многие односоставные и неполные предложения. Сильными средствами эмфатической интонации являются стилистические фигуры.{5.89-90}

Поэзия практически невозможна без стилистических фигур, которые позволяют оценить повышение и понижение голоса, темп речи, паузы, словом — все оттенки звучащей фразы.Человек, в процессе чтения игнорирующий стилистические фигуры и ориентирующийся лишь по знакам препинания, лишает себя всех тонкостей поэзии и, следовательно, не понимает глубины произведения.Стилистические фигуры (риторические фигуры) представляют собой особые синтаксические построения, служащие для усиления образно-выразительной функции речи. Стилистические фигуры изучались такими филологами, как А. М. Веселовским, Б. В. Томашевским и др.Эти синтаксические построения можно разделить на 2 группы: Конструктивные — фигуры, делающие синтаксические структуры более сбалансированными Деструктивные — фигуры, от которых идет обратный процесс («раскол» структур).Из общей массы стилистических фигур выделяются 13 основных:Анафора Эпифора Параллелизм Антитеза Градация Инверсия Эллипсис Оксюморон Умолчание Риторический вопрос https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5_%D0%B2%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%BB%D0%B8%D1%86%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5 Многосоюзие Бессоюзие{6.121}

Разговорный стиль речи – это стиль речи, который используется людьми в неофициальной обстановки, для обсуждения или передачи информации. Пример диалога в разговорном стиле речи: – «Сегодня я сходила в кино и повеселилась с друзьями. – Похоже, ты отлично провела день.»

Лексика научного стиля состоит из специальных терминов, которые применяются в определенных дисциплинах или наделены общефилософским значением. Кроме того, часто пользуются стандартными сочетаниями слов и конструкциями: «актуальная тема...», «из всего сказанного следует…» Например: «Реакцию контролировали с помощью нагревания и применения катализаторов». Или: «Эту функцию обозначают как КС»

Официально-деловой стиль встречается не только в узких рабочих кругах. Это инструкции и аннотации, документы коммерческих или государственных организаций, законодательные акты и прочие деловые бумаги.

К примерам официально-делового стиля можно отнести: Заявление; Расписку; Объяснительную; Постановление; Характеристику на ученика или работника; Приказ;

Законодательный акт; Договор

Публицистический стиль мы встречаем каждый день, так как основная сфера его использования — журналистика. Современный человек живет в информационном поле. Он постоянно контактирует с различными информационными ресурсами: читает новости на страницах газет и в интернете; знакомится с научно-популярными статьями в журналах и

альманахах, рекламой в брошюрах, буклетах и на плакатах; читает интервью, отзывы и рецензии; смотрит выпуски новостей по телевидению; слушает речи политиков и деятелей культуры. то такое художественный стиль, легко понять из его определения — это язык художественных произведений. К ним относятся рассказы, повести, романы, поэзия. Целью этого стиля является воздействие на мысли, чувства читателей и слушателей с помощью образов, созданных авторами, а также воспитание и развитие чувства прекрасногоПример художественного стиля — отрывок из сочинения: «*Не сговариваясь, мы в один голос вскрикнули: «Золотая осень!» Листья на деревьях были жёлтого цвета, но каждый из них имел свой оттенок. Светло-жёлтые листочки на берёзах и оранжевые на осинах. Тёмно-жёлтые с коричневыми крапинками на клёнах и ещё зелёные на рябине. Это позже мы рассмотрели листья каждого дерева в отдельности, а сверху они все казались одним сплошным золотым ковром с причудливыми оттенками (7.47-48}*

Xülasə

İSAYEVA SEVNC
DAVUTOVA ALFIYA

“ RUS DILININ STILISTIKASI”

Üslub — dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə üsuludur. Üslubları öyrənən dilçilik bölməsi üslubiyyat (stilistika) adlanır. Rus dilinin ədəbi dilində də 5 funksional üslub var.

1)Bədii üslub 2)Elmi üslub 3)Publisistik üslub 4)Məişət üslubu5)Rəsmi-işgüzar üslub

Bu üslubların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bədii üslub — milli bədii təfəkkürün ifadəsidir. Obrazlı, emosional nitq formasıdır. Bədii üslub ədəbi dilimizin tərkibində həmişə aparıcı olmuşdur.Funksional imkanlarının genişliyinə görə bədii üsluba ədəbi — bədii dil də deyilir. Bədii üslubun ən vacib şərti və ümumi cəhəti obrazlılıqdır. Bədii üslubun obrazlılığı həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə özünü göstərir. **Elmi üslub** — milli elmi təfəkkürün ifadəsidir. O, müxtəlif elm sahələrinin dilidir. Elmi üslubun əsas xüsusiyyəti məntiqilik, dəqiqlik, ardıcıllıq və konkretlikdir. Elmin müxtəlif sahələrinə aid kitab,dərslik və məqalələr elmi üslubda yazılır. Publisistik üslub — milli ictimai təfəkkürün ifadəsidir. Bu üslub mətbuat (qəzetlərin, bədii — siyasi və ictimai jurnalların, elmi-kütləvi kitabların və s.), radio — televiziyanın dilidir. Publisistik üsluba bəzən «mətbuat dili» də deyilir. «Qəzet dili», «radio dili», «televiziya dili» anlayışları da bu mənada işlənir. Radio və televiziya dili publisistik üslubun şifahi forması, qəzet və jurnalların dili isə onun yazılı formasıdır. Bu iki forma arasında elə bir kəskin fərq yoxdur. Publisistik üslubun hər iki formasının əsas xüsusiyyəti fikrin hamı tərəfindən

anlaşıqlı, aydın və təsirli şəkildə ifadə olunmasıdır. Publisistik üslubda yazan müəllif ilk növbədə çalışır ki, toxunduğu məsələ mümkün qədər kütləvi şəkildə hamıya çatsın və oxucularda müsbət reaksiya doğursun. Məişət üslubu — gündəlik həyatda insanların bir-biri ilə ünsiyyət saxladığı dildir. Məişət üslubu adi danşıq dilidir ,yəni insanların bir-biri ilə hal-əhval tutduğu dildir. Məişət üslubu kitab-qəzet dili deyil, eyni zamanda məhəlli səciyyə də daşımır. Məişət üslubu ədəbi dilin gündəlik davranışda işlənən şifahi nitq formasıdır. Rəsmi və işgüzar sənədlərin dil təzahürünə rəsmi – işgüzar üslub deyilir. Bu üslubun əsas göstəricisi fikrin standart formalarla, yığcam verilməsidir. Bu üslub bir qədər quru görünür.

Açar sözlər nəzəriyyə stil termin poeziya istifadə etmək elm məqsəd

RESUME

ISAYEVA SEVINJ
DAVUTOVA ALFIYA

STYLICTICS OF RUSSIAN

Stylistics, a branch of applied linguistics, is the study and interpretation of texts of all types and/or spoken language in regard to their linguistic and tonal style, where style is the particular variety of language used by different individuals and/or in different situations or settings. Depending on the communicative task, we use one or another style when creating texts. The scientific style is sometimes referred to as "encyclopedia style".Stylistics is the study of textual meaning. Historically, it arose from the late-19th- and early-20th-century Russian formalist approach to literary meaning, which endeavored to identify the textual triggers of certain literary effects from their structures. **What are Types of Stylistics?** Computational Stylistics. Linguo-Stylistics Literary Stylistics. General Stylistics. Textualist Stylistics. Interpretative Stylistics. Cognitive Stylistics.Decoding Stylistics. Computational Stylistics (CS) is a field of enquiry that examines theforms, social embedding, and the aesthetic potential of literary texts by meansof computational and statistical methods. Literary stylistics is a practice of analyzing the language of literature using linguistic concepts and categories, with the goal of explaining how literary meanings are created by specific language choices and patterning, the linguistic foregrounding, in the text. The style of official documents or officialese [o'fi oli:z] is one more style within the boundaries of standard literary English. It is not homogeneous. It is represented by the following sub-styles (variants): the language of business documents; the language of legal documents;the language of diplomacy [ou];the language of military documents.

Key words theory style terminology poetry to use science aim

Использованная литература

1.Барлас Л. Г. Русский язык: Стилистика. М., 1978.
2.Бельчиков Ю. А. Лексическая стилистика. М., 1977.
3.Бондалетов В. Д. Стилистика русского языка. Л., 1982, 1989
4.Бондалетов В. Д. Сборник упражнений по стилистике русского языка. — Л., 1983, 1989.
5.Будагов Р. А. Литературные языки и языковые стили. М., 1967.
6.Васильева А. Н. Курс лекций по стилистике русского языка. М., 2006
7.Виноградов В. В. Стилистика: Теория поэтической речи. Поэтика. М., 2003.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təvəkgül Cavadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

АХМЕДОВА ИРАДА
АЛИЕВА ХАТУН
Высший Военный Институт им.Гейдара Алиева
ул.Полад Гашимов 18
ахмедоаирада@gmail.com

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Лингводидактика – это наука об обучении языкам, целью которой является исследование общих закономерностей обучения языкам, методов и средств обучения в зависимости от целей и задач, а также характера изучаемого материала . В процессе обучения иностранным языкам необходимо учитывать изучаемый материал и те виды деятельности, в которые вовлечен обучающийся на занятиях с профессионально ориентированными текстами и другими дидактическими источниками, добиваясь того, что бы полученные знания по усвоенному материалу нашли свое отражение в коммуникативной деятельности учащихся. То есть студент, получив новые знания по изучаемой дисциплине, должен стараться максимально применять их в разнообразных условиях общения в зависимости от коммуникативной ситуации, а не просто накапливать и хранить эти знания в своей памяти. Для того чтобы повысить эффективность обучения иностранным языкам на профессионально ориентированном уровне, необходимо осуществлять комплексный подход с учетом различных факторов.

Ключевые слова: наука обучение знание цель слушание говорение грамматические законы

Достигнуть поставленных целей можно опираясь на лингводидактические принципы. «Принцип – категория лингводидактики, которая характеризует способы использования законов обучения языку в соответствии с намеченными целями образования» [1,29]. Выделяют следующие лингводидактические принципы: принцип профессиональной направленности обучения, принцип межпредметной координации, принцип профессионально ориентированной коммуникативной направленности, принцип сознательности, принцип активности, принцип самостоятельности, принцип оптимизации, принцип наглядности, принцип интенсивной практики в обучении, принцип адекватности, принцип ам теории с практикой и др.

С каждым годом русский язык получает все более широкое распространение среди людей разных национальностей как средство тесного общения, единства и сотрудничества в политической и экономической жизни,

как средство приобщения к великим культурным ценностям, созданным историей нашего многонационального государства.

Общение на неродном языке возможно лишь при практическом владении его грамматической системой. Для учащегося национальной школы "овладение грамматическими законами русского языка - явление новое.

Если он на уроках родного языка только осознает грамматические нормы, которыми хорошо владеет практически, то на уроках русского языка он должен одновременно усвоить словарь и грамматические законы, которые во многом отличаются от грамматики родного языка.Практика работы в национальной аудитории показывает, что принцип коммуникативности еще не нашел своего полного отражения в учебных материалах для начального этапа обучения, и учащиеся сталкиваются с трудностями, связанными с функциональной стороной овладения русским языком. Как известно, рецептивный и продуктивный виды речевой деятельности - слушание и говорение - являются доминирующими на начальном этапе обучения русскому языку нерусских учащихся. Для эффективного обучения иностранному языку лингводидактика устанавливает общие теоретические основы и практические наставления, которые выражены в виде принципов обучения и реализованы в методике. Современные принципы обучения раскрывают способы воплощения самых важных выводов из дидактических закономерностей в практике урока как основной организационной формы обучения. Поэтому не вызывает сомнения, что реализация закономерностей на уроке русского языка должна осуществляться именно с помощью принципов обучения.Прежде чем раскрыть теоретико-методологическую основу принципов обучения, разграничим понятия «лингводидактика» и «методика». Лингводидактика — «общая теория обучения языку, которая исследует общие закономерности обучения языкам, специфику содержания, методов и средств обучения определённому языку в зависимости от дидактических целей, задач и характера изучаемого материала, условий монолингвизма (одноязычия) или билингвизма (двуязычия), этапа обучения и интеллектуально-речевого развития учащихся». Это относительно молодая научная дисциплина, которая возникла во второй половине XX века. Она впервые была озвучена российским лингвистом Н.М. Шанским в 1969 году. Методика — «описание конкретных приёмов, способов, техник педагогической деятельности в отдельных образовательных процессах» [2 с. 126] Так, лингводидактика изучает проблемы, связанные с анализом, управлением и моделированием процессов овладения языком. В то время как предметом методики является процесс передачи и усвоения (изучения) способности к общению на изучаемом языке с учетом конкретных условий обучения [2, с. 83]. Цель лингводидактики – дать точное описание процессов предметной области «обучение и изучение иностранного языка» и на этой основе обосновать методы, реализующие интегративный подход к процессу

обучения иностранным языкам. «Данной теорией уже получены серьезные научные результаты в области изучения специфики протекания врожденных психических процессов учащихся в ходе обучения иностранным языкам, особенностей взаимодействия между обучаемым и обучающим, а также природы языковых ошибок и механизмов их исправления»[3, с.29]

Нельзя отрицать, что дидактические принципы теории обучения ИЯ имеют достаточно давнюю историю и связаны с возникновением и развитием классно-урочной организации обучения. Термин «принцип» (лат. principium – «основа», «первоначало») – это первооснова, закономерность, согласно которой должна функционировать и развиваться система обучения предмету. Именно принципы определяют то, *как* происходит обучение. В отечественной теории особо подчеркивается, что описание принципов есть ключ к созданию эффектного учебно-воспитательного процесса в любом типе учебного заведения и по любой учебной дисциплине. Обучение, которое направленно на учащихся, учитывает их индивидуальность, интересы и их потребности в изучении языка. Это означает, что учебные материалы и формы работы разрабатываются с учетом способностей и особенностей определенной группы. Обучающимся предлагаются на выбор различные задания, в соответствии с чем преподаватель применяет индивидуализированные методы работы. Это бесспорно оказывает позитивное влияние на желание и стремление учащихся далее овладевать иностранным языком. Урок иностранного языка, который следует этому принципу, готовит учеников применять их лингвистическую компетенцию в активной деятельности. Учитель должен на каждом уроке активировать учащихся к активному действию посредством ролевых игр и разыгрывания реальных ситуаций в иноязычной стране. Коммуникативные ситуации, аутентичные речевые события и учебные материалы фокусируются на «коммуникативной направленности» как высшей цели обучения.

Поэтому принцип деятельности чаще называется коммуникативным принципом обучения Активизация учащихся предполагает, что учащиеся, которые во время урока активно занимаются учебным предметом, «пропускают каждое задание через себя», обдумывают и затем обсуждают. Стоит отметить, что данный принцип перекликается с принципом *активности учащихся* Бим И.Л. [4, 56]. Правильная активизация познавательной деятельности достигает высоких результатов в обучении. Все ученики активно принимают участие на уроке с помощью групповых методов работы, интересных вопросов и обсуждений. Они обмениваются между собой, они сами замечают языковые структуры или пытаются описать их закономерности. Они самостоятельно выполняют организационные и обучающие задания, вплоть до педагогической деятельности, рефлектируют свои результаты и являются более сосредоточенными и мотивированными. Они все больше и больше развивают понимание того, как они могут изучать язык в автономном режиме.

Лингвистические действия всегда связаны с определёнными культурными и социальными контекстами. Поэтому важно, чтобы урок создавал больше таких ситуаций обучения, в которых учащийся может узнать особенности поведения в иной культуре и адекватно проявить себя в иноязычной коммуникации. Индикатором данного принципа является то, что ученики на уроке приобретают знания и коммуникативные стратегии, и могут корректно ориентироваться в немецкоязычной среде. Принцип систематичных деятельностных заданий тесно связан с деятельностно-ориентированным принципом.. В соответствии со структурной учебной деятельностью задания и упражнения должны обеспечивать не только ознакомление школьников с иноязычным материалом, но и учить активным действиям. Задания должны инициировать наблюдения, умозаключения и выводы самих учащихся. Система заданий и упражнений ориентирует на иноязычную речевую деятельности, подготавливает к ней. Задания должны активизировать познавательную деятельность школьников, а также самоконтроль и саморефлексию [5, 67].

XÜLASƏ

I.Əhmədova
X.Əliyeva

TƏHSILIN LINQVODIDAKTIK PRINSIPLƏRI

Açar sözl:ər təhsil bikik məqsəd dinləmə danışma qrammtik qanunlar

Linqvodidaktika həm xarici dilin öyrədilməsi, həm də xarici dilin mənimsənilməsini nəzərdə tutan tətbiqisahəsidir. Linqvodidaktika dilin tədrisinin ümumi prinsiplərini öyrənir, didaktik məqsədlərdən asılı olaraq konkret dilin tədrisi üsul və vasitələrini işləyib hazırlayır, birdilliliyin (monolinqvizmin) və ya ikidilliliyin (ikidilliliyin) dilin mənimsənilməsinə təsirini öyrənir və bununla bağlı bir sıra problemləri həll edir. Linqvodidaktik hesab edilən təsvirə dillərin oxşar və fərqli cəhətlərinin tədqiqi, tədqiq olunan dilin məzmunu və strukturunun təhlili, tədris məqsədləri üçün dil minimumlarının tərtibi və dilçiliyin kəsişməsində yaranan bir sıra digər problemlər daxil edilmişdir. və pedaqogika. Bununla belə, ekspertlər arasında bu terminin məzmunu və hətta mövcudluğunun zəruriliyi ilə bağlı konsensus yoxdur. Bəziləri dil tədrisinin bir sıra nəzəri və praktiki məsələlərini ifadə edən və əslində "metodologiya" terminini əvəz edən konsepsiyanın geniş şərhinə riayət edirlər. Didaktika üç başlıca suala cavab verir: nəyi öyrətmək (öyrənmək), necə öyrətmək (öyrənmək), hansı formada öyrətmək (öyrənmək)? Bu məsələlərlə bağlı təlimin optimal məzmununu, səmərəli vasitə və yollarını, təşkili formalarını müəyyən etmək, təlim və təhsilin qanunauyğunluqları və prinsiplərini araşdırmaq didaktikanın əsas problemlərinə aiddir.

Təlim prosesinin səmərəsi müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır. Didaktika bu əlaqənin şərtlərini, tənzimlənməsi yollarını araşdırır.

RESUME

İ.Ahmadova X.Aliyeva

LINGUODIDACTIC PRINCIPLES OF TRAINING

Key words: education knowledge goal listening speaking grammatical rules

The development of linguodidactics as a science, its object, subject, research tasks, and axiological senses are justified by synthesizing the reflexive analytical and empirical components of methodological knowledge in foreign language teaching. As this science accumulates multiple knowledge, it is proved to study both the interaction of phenomena such as language, consciousness, culture, society, and processes of teaching a foreign language, mastering this language as part of educational process, using the language as a means of communication, (self)-knowledge, and (self)-development.

Emphasis is placed on both describing linguodidactics research areas through addressing its notion "professional language personality" and interpreting content-specific and innovative features of the contemporary sociocultural model of students' linguistics education and its essential structural elements, including the value of this education, its purpose, content, and methods, as well as students' communication activities, their involvement in the system of social relations, and educational outcomes. Definitely, the main purpose of linguodidactics is production and systematization of reliable knowledge about FLT and foreign language education. The basic problems of this science can be represented as two research groups. The first one deals with the structure and the history of scientific methodological knowledge, principles, forms and methods; the other one provides a possibility to use the acquired knowledge in the educational context. Thus, the scientific methodological knowledge obtained by linguodidactics at its every development stage is an object and product of the cognitive process.

Использованная литература

1.О. В. Михайлова « Лингводидактика и методика обучения иностранным языкам, М, 2005

2. Архангельский, С.И. Учебный процесс в высшей школе, его закономерные основы и основные методы М. 2000

3. Беспалько, В.П. Образование и обучение с участием компьютеров, М,2002

4. . Вербицкий, А.А. Активное обучения в высшей школе, М,2012

5. Караулов, Ю.Н. Русская языковая личность и задачи ее изучения, М,2022

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təvəkgül Cavadova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ALIYEVA GÜLÇÖHRƏ BABAƏLİ
filologiya elmləri doktoru
Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası
AZ 1000, Bakı şəh. Z.Əliyeva küç.18
e-mail: emma_fn@mail.ru

DİLDƏ SEMANTİK SAHƏ ANLAYIŞI

Xülasə

Sahə nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı müasir elmi idrak nəzəriyyəsində "yaradıcılıq" paradiqması fikrindən ayrılmazdır. Funksional istiqamətin getdikcə daha xüsusi formalarda təzahür edən üslubları kimi sahə analizi dilin ünsiyyətdə necə istifadə edilməsini, dilin həyat fəaliyyətinin, onun yaradıcılıqla qarşılıqlı əlaqəsinin daha dərin qanunauyğunluqlarını daha mükəmməl formada əks etdirmək məqsədi güdür. Bu zaman sahə yanaşması prinsiplərinin reallaşmasında çox vaxt sistemlilik problemi dilçiliyin ənənəvi obyektindən – dildən (dil strukturundan) nitq kommunikasiyasına keçirilir. Eyni zamanda, bilavasitə fikrin gerçəkliyini əks etdirdiklərindən dil və nitqin dialektik olaraq bir-birinə keçməsi fikri ilə razılaşaraq belə bir qənaətə əsaslanmaq olar ki, bu gün linqvistikanın metodoloji vəzifəsi dil və nitqi ayırmaq yox, onların hansı şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmasını, bu qarşılıqlı əlaqənin hansı ümumi platformada mümkün olmasını anlamağa cəhd etməkdir. Həmçinin təkcə belə qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu qəbul etmək yox, onun modelini yaratmaq da çox mühümdür.Tamlıq əlaməti hər bir sistemə xasdır. Funksional-semantik sahələrdə bu əlamət müəyyən semantik kateqoriyaya əsaslanan sahənin məzmununu xarakterizə edir. Formal ifadə vasitələri ilə bağlı isə, demək lazımdır ki, onların məcmusu tamlıqdan məhrumdur, çünki onlar müxtəlif dil səviyyələrinə aiddir və öz strukturuna görə müxtəlifdir. Funksional-semantik sahələrin sistem kimi spesifikasını əyani şəkildə üzə çıxarmaq üçün funksional-semantik sahələrin və qrammatik kateqoriyaların sistem əlaqələrini qarşılaşdırmaq məqsədəuyğundur.

Açar sözlər: semantik sahə, sistem, kateqoriya, şaquli üzvlənmə, üfüqi üzvlənmə

THE CONCEPT OF SEMANTIC FIELD IN LINGUISTICS

Summary

The emergence and development of field theory is inseparable from the idea of the paradigm of "creativity" in the modern theory of scientific cognition. Field analysis, as well as other styles of functional orientation, manifested in increasingly specific forms, aims to reflect in a more perfect form the ways of using language in communication, the deep laws of the vital activity of language, its interaction with creativity. At the same time, in the implementation of the principles

of the field approach, the problem of consistency is very often transferred from the traditional object of linguistics – language (language structure) to speech communication. At the same time, agreeing with the idea of the dialectical transition of language and speech to each other from the fact that they directly reflect the reality of the idea, we can proceed from the conclusion that the methodological task of linguistics today is not to distinguish between language and speech, but to try to understand how they interact, on what common platform is this interaction possible. It is also very important not only to accept the existence of such an interaction, but also to create a model of it.

The sign of integrity is inherent in every system. In functional-semantic fields, this feature characterizes the content of the field based on a certain semantic category. As for the formal means of expression, it should be said that their totality is devoid of integrity, since they belong to different language levels and are diverse in their structure.

In order to clearly identify the specifics of functional-semantic fields as systems, it is advisable to compare the system relations of functional-semantic fields and grammatical ategories.

Keywords: semantic field, system, category, vertical division, horizontal division

ПОНЯТИЕ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ В ЯЗЫКЕ
Резюме

Возникновение и развитие теории поля неотделимо от идеи парадигмы “творчества” в современной теории научного познания. Полевой анализ, как и другие стили функциональной направленности, проявляющиеся во все более специфических формах, преследует цель отразить в более совершенной форме способы использования языка в общении, глубинные закономерности жизнедеятельности языка, его взаимодействия с творчеством. При этом в реализации принципов полевого подхода очень часто проблема системности переносится с традиционного объекта языкознания – языка (языковой структуры) на речевое общение. При этом, соглашаясь с представлением о диалектическом переходе языка и речи друг к другу из того, что они непосредственно отражают реальность идеи, можно исходить из такого вывода, что методологическая задача лингвистики сегодня состоит не в том, чтобы различать язык и речь, а в том, чтобы попытаться понять, каким образом они взаимодействуют, на какой общей платформе возможно это взаимодействие. Также очень важно не только принять существование такого взаимодействия, но и создать его модель. Признак целостности присущ каждой системе. В функционально-семантических полях этот признак характеризует содержание поля на основе определенной семантической категории. Что

касается формальных средств выражения, то следует сказать, что их совокупность лишена целостности, поскольку они относятся к разным языковым уровням и разнообразны по своей структуре. Чтобы наглядно выявить специфику функционально-семантических полей как систем, целесообразно сопоставить системные отношения функционально-семантических полей и грамматических категорий.

Ключевые слова: семантическое поле, система, категория, вертикальное членение, горизонтальное членение

Müasir dilçilik ədəbiyyatında funksional-semantik tədqiqatların konseptual-dil əməliyyatlarını modelləşdirən və dil və nitq faktlarını "məqsəd-vasitə" prinsipi ilə analiz etməyə, yəni hər hansı dilin müəyyən kommunikativ məqsədə çatmaq üçün hansı vasitələrə malik olduğunu və bu vasitələrin bir-biri ilə hansı münasibətdə olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verən dil sahələri nəzəriyyəsi mövqeyindən aparılması dilin sistem və yarımsistemlərinin mərkəz/ucqar (nüvə/periferiya) sahələrinə bölünməsinin artan dinamikliyi əlaqələndirilir.

Linqvistlərin işləyib hazırladıqları sahə konsepsiyaları dilin və onun ayrı-ayrı sahələrinin təşkili və mövcudluğu qanunauyğunluqları haqqında təsəvvürlərimizi xeyli irəli aparmış və bununla həmin metodikanı müasir dilçilik elminin aparıcı istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Bununla belə, mövcud konsepsiyalarda dil vasitələrinin onların dildənkənar gerçəkliyi milli və fərdi insan şüurunda və beləliklə, insan nitqində əks etdirmək bacarığı nöqteyi-nəzərindən təsvirinə kifayət qədər diqqət göstərilmir. Bəzən bu konsepsiyalarda dilə sistem və funksiyanın vəhdəti kimi yanaşma da qənaətbəxş şəkildə əksini tapmamışdır.

Dil və nitq kateqoriyaları (sistem) və yarımsistemlərinin sahə strukturlaşdırılması və dilin modelləşdirilməsinin sahə nəzəriyyəsinin gələcək inkişafı, məsələn, sırf taksonomik vahid kimi "sahə"dən dilin onun konkret reallaşmasında öyrənmə aləti kimi "sahə"yə keçid üçün metodoloji baza ola bilən ümumi nəzəriyyəsi arasında əlaqə də çox az tədqiq olunmuşdur. Sahəyə daxil olan vahidlərin (xüsusilə aksioloji) kommunikativ-praqmatik xarakteristikaları da indiyə qədər tədqiqatçıların diqqətindən kənarda qalmışdır, çünki sahə problemləri ilə bağlı geniş ədəbiyyatda belə bir nəzər nöqtəsi üstün mövqe tutur ki, dilin sahə konsepsiyaları guya sırf paradiqmatik konsepsiyalardır, onlarda analiz dil vasitələri sistemi ilə qapanmışdır.

Tamlıq əlaməti hər bir sistemə xasdır. Funksional-semantik sahələrdə bu əlamət müəyyən semantik kateqoriyaya əsaslanan sahənin məzmununu xarakterizə edir. Formal ifadə vasitələri ilə bağlı isə demək lazımdır ki, onların məcmusu tamlıq-dan məhrumdur, çünki onlar müxtəlif dil səviyyələrinə aiddir və öz strukturuna görə müxtəlifdir. Funksional-semantik sahələrin sistem kimi spesifikasını əyani şəkildə

üzə çıxarmaq üçün funksional-semantik sahələrin və qrammatik kateqoriyaların sistem əlaqələrini qarşılaşdırmaq məqsədəuyğundur.

Qrammatik kateqoriyalar qrammemlər sistemi kimi məzmun planında yüksək tamlıq dərəcəsi və yekcinsliyi ilə xarakterizə edilir.

Qrammatik kateqoriyalardan fərqli olaraq funksional-semantik sahə bir sistem kimi ifadə planında tamlıq və yekcinslik əlamətlərinin olmaması və məzmun planının çoxaspektliliyinin yalnız nisbi (zəifləmiş, məhdud) tamlıq haqqında danışmağa imkan verən təzahürlərinin mümkünlüyü ilə xarakterizə edilir. Eyni zamanda, funksional-semantik sahələrə yalnız "sistem kiçilməsi" aspektində baxmaq doğru olmazdı. Funksional-semantik sahələrin "güclü" sistem əlamətlərinə diqqət vermək lazımdır. Söhbət, ilk növbədə, sahənin funksional tamlığından gedir. Funksional-semantik sahə funksiyanın müəyyən semantik kateqoriyaya əsaslanan bütün sferasını əhatə edir. Məsələn, rus dilində temporallıq sahəsi temporal münasibətlərin bütün sferasını, o cümlədən qrammatik zaman formaları hüdudlarında olan (tam və ya qismən) münasibətləri əhatə edir. Məsələn, yaxın – uzaq keçmiş və ya gələcək zamanın *только что* 'indicə, bir az əvvəl' – *давно* 'çoxdan', *вот-вот* 'çox keçməz, indicə (gələcək zamana aid)', *скоро* 'tezliklə', *сейчас* 'indi', *нескоро* 'gec', *через много лет* 'çox illər sonra' tipli göstəricilər ilə bağlanmış münasibətləri belədir. Funksional-semantik sahələrdən fərqli olaraq, qrammatik kateqoriyalar üçün müəyyən vəhdətin komponentlərinin əhatə etdiyi funksional sferanın natamamlığı xarakterikdir: hər bir qrammatik kateqoriya yalnız o mənaları əhatə edir ki, onlar müəyyən sistemin formaları üçün relevantdır.

Funksional-semantik sahənin ikinci "güclü" sistem əlaməti həmin sahənin əhatə etdiyi formal vasitələrin xarakteri və tipi cəhətdən məhdudiyyətlərin olmaması, yəni formal qeyri-məhdudluqdur. Hər hansı vəhdətin əsasını təşkil edən semantik kateqoriya ixtiyari vasitələrlə (morfoloji, sintaktik, sözdüzəldici, leksik) və onların ixtiyari birləşmələri ilə ifadə edilə bilər. Sahənin semantikasının ifadə üsulları arasında diskret və qeyri-diskret, eksplisit və implisit, bilavasitə və dolayı vasitələr, sözün həqiqi mənasında dil vasitələri və dil vasitələrinin birləşməsindən və nitq situasiyası elementlərindən ibarət vasitələr ola bilər. Bu cəhətdən funksional-semantik sahə yalnız məzmun tərəfindən deyil, həm də formal ifadə tərəfindən ciddi məhdudluğun xarakterik olduğu qrammatik kateqoriyalardan kəskin fərqlənir.

Mövzunun aktuallığı müxtəlifsistemli dillərin ayrı-ayrı leksik-semantik sistemlərinin müqayisəli-tipoloji planda araşdırılması, invariant-semantik funksiyaların reallaşma özünəməxsusluğunun həmin yarusda universal və spesifik cəhətlərinin aşkarlanması zərurəti ilə şərtlənir. Mətn dilçiliyinin, mətnyaratma və mətnin qavranılmasının qanunauyğunluqlarının, linqvistik praqmatikanın, xüsusilə koqnitiv dilçilik problemlərinin tədqiqi sahə nəzəriyyəsinin yeni rakusdan və yeni vəzifələr, prioritetlər işığında şərh olunmasının əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Məsələyə bu konteksdə yanaşdıqda istər məfhum və söz sahələrinin, istərsə də

leksik-semantik və müxtəlif dil səviyyələrinin ifadə elementlərini biləşdirən funksional-semantik sistemlərin öyrənilməsinin aktuallığı məlum olur [3].

Sahə nəzəriyyəsinin yaranması və inkişafı müasir elmi idrak nəzəriyyəsində "yaradıcılıq" paradiqması fikrindən ayrılmazdır. Funksional istiqamətin getdikcə daha xüsusi formalarda təzahür edən üslubları kimi sahə analizi dilin ünsiyyətdə necə istifadə edilməsini, dilin həyat fəaliyyətinin, onun yaradıcılıqla qarşılıqlı əlaqəsinin daha dərin qanunauyğunluqlarını daha mükəmməl formada əks etdirmək məqsədi güdür. Bu zaman sahə yanaşması prinsiplərinin reallaşmasında çox vaxt sistemlilik problemi dilçiliyin ənənəvi obyektindən – dildən (dil strukturundan) nitq kommunikasiyasına keçirilir. Eyni zamanda, bilavasitə fikrin gerçəkliyini əks etdirdiklərindən dil və nitqin dialektik olaraq bir-birinə keçməsi fikri ilə razılaşaraq belə bir qənaətə əsaslanmaq olar ki, bu gün linqvistikanın metodoloji vəzifəsi dil və nitqi ayırmaq yox, onların hansı şəkildə qarşılıqlı əlaqədə olmasını, bu qarşılıqlı əlaqənin hansı ümumi platformada mümkün olmasını anlamağa cəhd etməkdir. Həmçinin təkcə belə qarşılıqlı əlaqənin mövcudluğunu qəbul etmək yox, onun modelini yaratmaq da çox mühümdür [1].

Prof. S.Abdullayevə görə dilçilikdə sahəyə müxtəlifsəviyyəli ifadə əlaqələri kimi yanaşmaq ideyası mərkəzi yer tutur. Qrammatik formaların məna tutumunun müəyyənləşdirilməsində, semantik fərqlənmələrin rəngarəng dil şəkillənmələrinin araşdırılmasında leksik materialın və digər müştərək sahə fiqurlarının axın-axın tədqiqata cəlb edilməsi bununla əlaqədardır ki, dil işarələrinin maddi ardıcıllığı qrammatik və leksik vasitələrin fəal üzvlənməsi – növbələşməsi şəlkində təzahür edir, qrammatik "sxemləşmələr" məhz konkret leksik dolum sayəsində və bununla üzvü əlaqədə real qüvvəyə çevrilir, nitq prosesində konkret maddi məzmun kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, qrammatik və leksik səviyyələrin qarşılıqlı təsir və əlaqə vəziyyətlərinin öyrənilməsi, funksional-semantik müvazinət hallarının aşkarlanması müasir dilçilik məntiqinin çox mühüm atributlarından biri kimi qiymətləndirilir. Zira sahə-aktiv əsasda dilə vahid sistem kimi yanaşmaq düşüncəsindən başqa bir şey deyildir. Müəllif qeyd edir ki, dilçilikdə sahə relyefi şaquli və üfüqi müstəvilərdə nəzərdən keçirilir. Şaquli üzvlənmədə müxtəlif dil səviyyələrini təmsil edən ifadə fiqurları və inteqral semantik yükün, semantik funksiyanın həmin funksional reallaşdırıcılar arasında paylanma nisbəti ifadə olunur. Üfüqü üzvlənmədə isə ümumi-invariant semantik əlamətin "dağılması", minimal elementlərin, makro-və mikrosahədə strukturu qənşər mövqeyə keçir [2]. Dildə funksional-semantik sahələrin qruplaşmaları təqdim olunur:

1) Predikativ nüvəli funksional-semantik sahələr. Bu qruplaşmaya aşağıdakılar daxildir: a) aspektual və aspektual-temporal münasibətlərin daxil olduğu sahələr kompleksi; b) temporallıq, modallıq, mövcudiyyət; c) predikativliyi subyektlik və obyektlik ilə bağlayan sahələr kompleksi: personallıq, növlük (aktivlik, passivlik, qayıdışlıq, birgəlik, təsirlilik / təsirsizlik; 2) subyekt-obyekt (predikat-subyekt və predikat-obyekt) nüvəli funksional-semantik sahələr: subyektlik, obyektlik; söyləmin

kommunikativ perspektivi (o subyekt-predikat münasibətləri ilə bağlı olaraq nəzərdən keçirilir); bu qruplaşmaya bəzi əlamətlərinə görə başqa qruplaşmalara aid sahələrlə geniş əlaqələr dairəsi ilə xarakterizə edilən müəyyənlik / qeyri-müəyyənlik qoşulur; 3) keyfiyyət-kəmiyyət nüvəli funksional-semantik sahələr: kvalitativlik, kvantitativlik komparativlik; bu qruplaşmaya, bir tərəfdən, atributiv münasibətlərə meyil edən (və bu baxımdan qismən substansiyaların keyfiyyət xarakteristikası ilə bağlı olan), digər tərəfdən isə predikativ münasibətlərə meyil edən posessivlik qoşulur; 4) zərflik nüvəli funksional-semantik sahələr: lokativlik; ºərtlilik sahələri kompleksi (səbəb, məqsəd, ºərt, güzəºt, nəticə sahələri); şərtlilik sahəsi lokativliklə predikatın adverbial xarakteristikası əlaməti ilə bağlanmışdır, lakin başqa əlamətlərinə görə dərindən predikatlararası münasibətlər sahəsinə toxunan şərtlilik və söyləmin məkan xarakteristikası müxtəlif semantik dairələrdir.

Göstərilənlərə bənzər komponentlərə malik olan funksional-semantik sahələrin qruplaşmaları müxtəlif dillərdə mövcuddur. Eyni zamanda, dillər bir-birindən sahələrin müxtəlif struktur tiplərinə mənsubluğu, qismən ayrı-ayrı sahələrin ümumi sistemdə əhəmiyyəti, onların konfiqurasiyaları, eləcə də qarşılıqlı əlaqələrinin xüsusiyyətləri baxımından fərqlənir.

Funksional-semantik sahələrin vahid bir bütöv kimi məcmusu yalnız bir müəyyən dilin vahidləri və kateqoriyalarına istinad etməklə tədqiq oluna bilər. Əsas funksional-semantik sahələr kompleksinin öyrənilməsi məsələsi qoyulursa, o halda analizin iki mərhələsini fərqləndirmək lazımdır: "tədqiqat üçün seçilmiş dildə funksional-semantik sahələr qruplaşmasının təsviri; məhz ziddiyyət təşkil edən materialın (funksional-semantik sahələrin başqa struktur tipi və s.) təqdim olunduğu dillərin məlumatlarının cəlb edilməsi. İkinci mərhələ təsvirin sistem dominantına dair bir növ kontrastiv "fon" verir"[4].

Funksional-semantik sahələrin əsas tiplərindən bəhs edərkən iki əsas tipi ayırmaq olar: monosentrik və polisentrik. Monosentrik tipin spesifikası daha aydın şəkildə tam qrammatik nüvəli funksional-semantik sahələrin strukturunda ifadə edilmişdir. Polisentrik sahələr hər birinin öz mərkəzi və periferiya komponentləri olan bir neçə sahəyə ayrılması ilə xarakterizə edilir. Polisentrik funksional-semantik sahələrə dair bir neçə nümunə gətirək. Posessivlik sahəsində rus dilində bir tərəfdən yiyəlik əvəzlikli, sifətli konstruksiyaları, isimlərin hal formalı konstruksiyalarını (müq. et: *мой дом* 'mənim evim', *отцовский дом* 'ata evi', *дом отца* 'atanın evi') birləşdirən atributiv mərkəz, digər tərəfdən isə *у меня есть*...'məndə ... vardır', *я имею*...'mənim ... var(ım)dır.', *в моем распоряжении имеется*...'mənim ixtiyarımda ... vardır' və s. tipli konstruksiyalarda posessiv predikatlar ilə təmsil olunmuş predikativ mərkəz fərqləndirilir. Atributiv və predikativ posessivlik dil vasitələrinin müxtəlif tiplərini də şərtləndirən posessiv funksiyaların müxtəlif tipləridir. Həmin sahənin polisentrik (bisentrik) strukturu da elə buradan irəli gəlir.

Monosentrik sahələr bir başlanğıc sistemi əsasında bu sistem mühiti ilə vəhdətdə qurulursa, polisentrik sahələr hər biri öz mühiti ilə birləşmədə çıxış edən bir neçə

(iki, üç və daha çox) başlanğıc qrammatik və leksik-qrammatik sistemin birləşməsindən ibarət olur, başqa sözlə, polisentrik sahə daha ümumi sistemdə birləşdirilmiş bir neçə xüsusi "sistem-mühit" kompleksidir.

Nəticə: Maraqlıdır ki, dilçilikdə müasir funksional istiqamət yaxın zamanlara qədər istisnasız olaraq sinxron yanaşma kimi inkişaf edirdi. Nəticədə dil sahəsi nəzəriyyəsi diaxroniyada tamamilə öyrənilməmiş qalmışdır. Halbuki diaxronik tədqiqatlara daha çox dinamizm verə biləcək və dilə məhz funksional vasitələr sistemi və bununla bərabər, tarixi hadisə kimi yanaşmanı təmin edə biləcək yeni prinsipial imkanlar və metodlar axtarılmasının zəruriliyi şübhəsizdir. Bu gün hələ zəif işlənmiş məsələlər sırasına, əlbəttə, sahə modelinin funksional əsasda, xüsusilə kontensiv ("məzmun") tipologiya kimi aktiv inkişaf edən bir istiqamət məcrasında həyata keçirilən dillərarası qarşılaşdırma tədqiqatlarında tətbiqi ilə bağlı məsələləri də aid etmək lazımdır. Problemin bütövlükdə istər ümumi-nəzəri, istərsə də qarşılıqlı-müqayisəli planda kifayət qədər araşdırılmasını da nəzərə alsaq, seçilmiş mövzunun aktuallığı bir daha aydınlaşar.

ƏDƏBİYYAT

1. Alıyeva G.B. Müxtəlifsistemli dillərdə distributiv və iterativ çoxluqlar - Bakı: Elm və təhsi, - 2015, - 270 s..
2. Abdullayev S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası - Bakı: Maarif Nəşriyyatı, 1998, - 278 s.
3. Cabarova A.Q. Müxtəlifsistemli dillərdə rəng adlarının semantik-struktur xüsusiyyətləri – Bakı: Mütərcim, -2015, - s.3.
4. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность.Таксис. /Отв.ред.А.В.Бондарко –Ленинград, - Наука,-1987, - с.12.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Həbib Zərbəliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Orcid ID: 0000-0002-7423-8850
ХАЛИЛОВА ГАМИДА АЗИЗАГА ГЫЗЫ
Сотрудник и преподаватель филиала
МГУ имени М.В. Ломоносова в г. Баку;
докторант Института языкознания им. Насими
Национальной Академии Наук Азербайджана
E-mail: hamida.khalilova@mail.ru

ПОНЯТИЯ «ТЕКСТ» И «ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию разных подходов ученых при трактовке и понимании понятий «текст» и художественный текст». В статье рассмотрено как текст перерос из материала лингвистики в ее объект, также здесь говорится о формировании «лингвистики текста» и «структуры текста». В результате изучения вопроса зарождения «текста» как объекта лингвистики, выявлено, что как объект языкознания он стал формироваться к 1950-ым годам. Помимо этого, в статье говорится о формах существования текста: в письменной и устной форме. После рассмотрения столь разных подходов понимания столь сложного понятия «текст», делается попытка выбора наиболее подходящего определения данному понятию. После чего рассматривается «художественный текст», где говорится об особенностях и преимуществах проведения исследований именно художественных текстов. В современной лингвистике художественный текст является объектом исследования и новых областей как корпусная лингвистика, лингвокультурология, лингвостатистика и мн. др.

Ключевые слова: текст, художественный текст, понятие, современная лингвистика, сложная система, структурно-семантическое единство

Текст представляет собой сложную и многостороннюю систему. Текст является объектом исследования гуманитарных наук, в частности же текст имеет особое значение для филологии. Здесь следует отметить, что «текст» стал формироваться в качестве объекта изучения лингвистики к 1950-м годам. До 1950-ых годов «текст» для лингвистики выступал как материал исследования. Несмотря на то, что значимость «текста» для филологии, в особенности же для лингвистики, стала возрастать к 1950-ым годам, до становления «текста» объектом изучения лингвистики и филологии в целом, исследователи и тогда обращались к текстам для проведения разного рода исследований, более того работа с текстом представляла собой основную составляющую. Говоря иначе, не будь текста, то и исследование было бы невозможно провести. Такое отношение к тексту сформировано благодаря Соссюру. Как отмечает исследователь, «поскольку речевая деятельность в

большинстве случаев недоступна непосредственному наблюдению, лингвисту приходится учитывать письменные тексты как единственный источник сведений о языках далекого прошлого или далеких стран» [12, стр. 44]. Действительно, велика значимость письменных текстов при проведении разного рода исследований.

Как было отмечено мной выше, «текст» – это сложная система, в силу своей разносторонности и сложности в науке бытуют разные подходы интерпретации и понимания понятия и термина «текст». Много работ и исследований посвящено данной проблематике. Изучая данный вопрос, исследователи преследуют следующую цель: выявить наиболее подходящее определение для «текста», тем самым обозначить границы между текстом и языком, текстом и дискурсом и др. Следует отметить, что данный вопрос не теряет своей актуальности на протяжении длительного времени, по сей день понятию «текст» посвящается немало статей и работ. В настоящее же время, когда в лингвистике появились новые области, такие как компьютерная лингвистика, корпусная лингвистика, лингвостатистика, лингвокультурология, социолингвистика и др. этот вопрос вновь привлекает внимание исследователей к себе.

Итак, «текст (от лат. textus — ткань, сплетение, соединение) – объединённая смысловой связью последовательность знаковых единиц, основными свойствами которой являются связность и цельность» [7]. Из определения следует, что знаковые единицы в тексте должны обладать общим смысловым компонентом, на основе которого и будут объединяться, и тем самым формировать текст. Очевидно, что без связности и цельности определенный набор знаковых единиц не будет представлять собой текст.

Вопросу «текста» посвятили работы такие исследователи как В. Дресслер, П. Хартман, Лотман, Б. Халилов, Г. Казымов, Бабенко и Козарин, Н.Ю. Шведова, Е.В. Падучева, Винокур, К. Абдуллаев, Лихачев, Х. Вайнрих, Э. Шмидт, Н.С. Поспелов и др.

До того, как перейти к рассмотрению подходов исследователей в решении данной проблематики, хотелось бы немного затронуть историю зарождения «структуры текста», «лингвистики текста».

Считается, что основу для изучения структуры текста заложил В.Я. Пропп своей работой [11]. Как известно, данная работа относится к фольклористике, но ее влияние ощутимо и для лингвистики текста. Этот труд Проппа значим для формирования взглядов структуралистов и семиологов [15].

В 1960-е же годы начинает формироваться лингвистическая теория текста. На ее зарождение повлияла чешская лингвистическая школа. [15].

Первые работы по структуре текста в российской лингвистике были написаны в 50-еы годы 20 века. Ранние работы принадлежат Н.С. Поспелову и И.А. Фигуровскому.

Позже, а именно в 70-80-ые годы 20 века изучая «лингвистику текста», ученые относительно расширили границы своих исследований, теперь они подняли вопросы относительно просодии и интонации в тексте; использования служебных слов как маркеров структуры текста; текстовых реализаций более мелких языковых единиц (фонем, морфем); общей структуры текста; времени и модальности в тексте и др. [15].

Далее следует рассмотреть подходы исследователей относительно их понимания и трактовки понятия «текст».

Лотман посвятил много работ исследованию «текста». Исследователь определяет текст как: 1) данное; 2) не столь самостоятельное и неотделенное от др. текстов; 3) нечто вспомогательное. Далее Лотман, продолжая исследовать столь многогранное понятие, определяет, что текст представляет собой «не только последовательность знаков, но и первоэлемент, базисная единица культуры, при этом сама культура может пониматься как сумма текстов и соотнесенного с ними набора в общей модели культуры» [9, стр. 508]. То есть Лотман здесь затрагивает еще один важный момент касательно того, что тексты являются отражением той или иной культуры.

Лосева понимает текст следующим образом как «сообщение (то, что сообщается) в письменной форме; 2) характеризуется содержательной и структурной завершённостью; 3) в нем выражается отношение автора к сообщаемому (авторская установка)» [8, стр. 4].

Рассмотрим еще одно определение «текста»: «Текст – это письменное по форме речевое произведение, принадлежащее одному участнику коммуникации, законченное и правильно оформленное» [4, стр. 45]. Из определения следует, что для Зарубиной «текстом» является его проявление в письменной форме.

По Тураевой же, текст – «некое упорядоченное множество предложений, объединенных различными типами лексической, логической и грамматической связи, способное передавать определенным образом организованную и направленную информацию. Текст есть сложное целое, функционирующее как структурно-семантическое единство» [16, стр. 11]. Исследователь также считает текст сложной и разносторонней системой, к тому же она подчеркивает структурное и семантическое единство всех единиц, составляющих сем текст.

Бабенко и Козарин отмечают, что текст представляет собой «словесное речевое произведение, в котором реализуются все языковые единицы» [2, стр. 12].

Современный исследователь Алефиренко же отмечает, что текст – это «совокупность написанного и сказанного на том или ином языке» [1, стр. 1]. Он затронул важный вопрос касательно функционирования текста не только в письменной форме, но и в устной. Этот вопрос поднимали и до него, однако, на мой взгляд, Алефиренко близко подошел к решению этой проблемы. Он

относит к текстам в письменной форме «тексты художественной и научной литературы, периодические издания, древние рукописи, документы» [1, стр. 1]. А «фольклорные произведения (песни, сказки, легенды, былины), а также выступления (на собраниях, митингах), радио- и телепередачи, обычная беседа» [1, стр. 1]. – по его распределению, все это относится к устному тексу.

До того, как выбрать более подходящее определение, следует рассмотреть истоки зарождения, а также степень изученности этого вопроса в азербайджанской науке.

В азербайджанской науке вопрос касательно «текста», «синтаксиса текста» стал изучаться с 60-70-ых годов 20 века. Среди исследователей, посвятивших работы этой проблематике, можно назвать А. Гурбанова, К. Абдуллаева, А. Халилова и др., чуть позже к 80-ым годам этим вопросам стали интересоваться и Г. Казымов, Н. Новрузова, К. Велиев и др.

Если обратиться к труду К. Абдуллаева, то он понимает «текст» как «единство различных событий, имеющих прочную внутреннюю структуру» [18, стр. 179]. По мнению исследователя, текст содержит в себе как языковые, так и речевые особенности [16 стр. 211]. Абдуллаев также отмечает следующие характеристики текста: закрытость текста, т. е. текст имеет свою внутреннюю структуру, считается закрытой системой: «Явление повтора, проявляющееся в структуре текста, имеет структурно-композиционную функцию. Это наблюдается, когда совокупность связанных по времени предложений, которые обрамлены повторяющимся компонентом, становятся полным фразовым единством. Текст закрывается, а ее состав можно считать законченным» [18, стр. 208].

Г. Казымов в свою очередь отмечает, важность тема-рематических отношений при построении\создании текста: «Новая информация, составляющая коммуникативную основу предложения, приводит к углублению и развитию мысли, в результате чего высказывания, соединяясь друг с другом, обуславливают тематическое развитие – создание текста [23, стр. 6]. Автор касается и вопроса этимологии понятия и термина «текст», которое звучит по-азербайджански как «mətn». «Текст (“mətn” – слово арабского происхождения, которое соответствует русскому «тексту», греческому «textum» – сочетанию) – это единство предложений, объединенных на основе общей цели, и, образующих структурно-смысловую целостность [23, стр. 6].

Таким образом, мной были вкратце рассмотрены истоки зарождения и изучения «текста» в русской, азербайджанской и зарубежной науке. Следует отметить, что многие исследователи понимали и продолжают понимать текст как многогранную систему, что очень важно, учитывая, что текст формируют разные языковые единицы. На мой взгляд, более точное определение принадлежит Тураевой, Казымову (Kazımov). Хотелось бы также отметить, что

работа Алефиренко также значима, в связи с его распределением текст на: текст в письменной форме и устной форме.

Что же такое художественный текст?

Художественный текст – это «универсальная форма самосознания человека, в которой содержатся архетипы отношений к миру, а также свернутые способы деятельности и сознания, выработанные человеческой историей» [14]. Как мы видим, исследователь также отмечает связь художественных текстов с культурой того или иного народа, нации.

Важность исследования именно художественных текстов заключается в том, что, именно благодаря своим художественным характеристикам, примеры устной и письменной литературы считаются материалами художественных текстов. Как известно, именно в художественных текстах проявляется вся языковая разнообразность (используются все стили языка).

Об этом говорит и др. исследователь: «Художественный текст всегда отражает особенности того народа, представителем которого автор является и на языке которого он пишет» [10].

Поскольку любой текст представляет собой систему знаков, он обладает такими важными свойствами, как связность, отграниченность, цельность. Помимо этих свойств, исследователи также выделяют интенциональность, связь с другими текстами, эмотивность и др. [27, стр. 23-27].

Художественный текст, который является основным объектом филологического анализа, характеризуется свойствами, распространяемыми на все тексты, но также выделяется в их составе рядом особых признаков (см.: основные признаки, отличительные черты и особенности художественного стиля).

На мой взгляд, текст – родовое понятие, а художественный текст является одной из его разновидностей. Здесь следует также отметить, что неслучайно объектом исследования зачастую являются именно художественные тексты. Как известно, в художественных текстах используется литературно-художественный стиль, который является самым богатым стилем в силу того, что включает в себя элементы всех остальных стилей (в нем можно встретить как нейтральные лексические единицы, так и слова, выражающие стилистически окрашенные). Эта особенность художественных текстов позволит провести широкомасштабное исследования разного рода (лингвостатистичекое, корпусное, лингвокульутрологическое и др.).

Итак, к основным признакам, отличительным чертам и особенностям художественного стиля относятся следующие характеристики:

1. Образность и эмоциональность. При помощи слов и красочных образов автор произведения передает всю гамму чувств и эмоций.
2. Эстетичность. Создание «прекрасного».

3. Индивидуальность. У каждого автора, так или иначе, возникает свой уникальный и неповторимый стиль повествования.

4. Субъективность. Читатель (слушатель) воспринимает произведение и всю окружающую обстановку через видение автора.

5. Использование стилистически окрашенной лексики.

6. Использование изобразительно-выразительных средств и разнообразных синтаксических структур. В литературных произведениях применяются фигуры речи и тропы (метафора, аллегория, повторы, инверсия, ирония и др.).

7. Обилие прилагательных и причастий для создания необходимого образа.

8. Часто употребляются местоимения (это придает тексту искренности).

9. Использование средств других стилей, особенно разговорного (например, употребление научной терминологии или сленговых слов).

10. Применение слов в переносном значении.

11. Больше слов широкой сферы употребления и меньше узкоспециальных слов (лишь для достоверной передачи каких-сторон жизни, например, для описания военных действий) [5].

Таким образом, мной определено, что текст – это родовое понятие, а художественный текст является одной из его разновидностей. В силу своего разнообразия и богатства (включения и использования элементов всех остальных стилей), объектом исследований будь то лингвистических или современных: лингвостатистичеких, корпусных, лингвокульутрологических являются именно художественные тексты.

Библиография

1. Алефиренко Н.Ф. https://core.ac.uk/download/pdf/151213879.pdf

2. Бабенко, Л.Г. Лингвистический анализ художественного текста [Текст] / Л.Г. Бабенко, И.Е. Васильев, Ю.В. Казаров. – Екатеринбург: Изд-во Урал, унта, 2000. – 534 с.

3. Джавадов А. Порядок языковых единиц. DD, 1975

4. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспект. М.: Рус. яз., 1981.

5. Лингвистика текста. Электронный ресурс://writingfor.online/post/hudozhestvennyj-stil-rechi/

6. Лингвистический анализ художественного текста, Бабенко Л.Г. и Козарин Ю.В., изд «Флинта» и «Наука» М: 2003, 495.

7. Лингвистический энциклопедический словарь (ЛЭС), гл. ред. В. Н. Ярцева м. «Советская энциклопедия» 1990: http://tapemark.narod.ru/les/index.html

8. Лосева Л.М. Как строится текст. М.: Просвещение, 1980.
9. Лотман Ю.М. Семиосфера. СПб.: Искусство-СПб, 2000. 704 с
10. Нудельман: https://www.rusnauka.com/5_NMIV_2009/Philologia/40801.doc.htm
11. Пропп В.Я. Морфология сказки. Л.: Academia, 1928.
12. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Пер. с франц. А.М. Сухотина, переработ. А.А. Холодовичем // Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию / Под ред. А.А. Холодовича. М.: Прогресс, 1977. С. 31—273.
13. Хэллидей М. А. К. Место «функциональной перспективы предложения» в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике / сост., общ. ред. и вступ. ст. Т. М. Николаевой. М., 1978. Вып.
14. Шор Ю.М. Культура как духовно-творческая целостность: автореф. Дис., д-ра филос. наук. СПб., 1995. С. 9.
15. Электронный ресурс: https://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/TEKST.html].
Электронный ресурс: https://www.phantastike.com/linguistics/lingvist_teksta/djvu/view/
16. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı, "ZərdabiLTD"MMC, 2011.
17. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif, 1998, 282 s.
18. Beaugrande R., Dressier W. Introduction to textlinguistics. — N.Y., 1981.
19. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1978, 321 s.
20. Kamal Abdulla https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/54733
21. Kazımov Q. Dil, tarix, poeziya. Bakı: Nurlan, 2005, 600 s.
22. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Bakı, Ünsiyyət, 2000, 496s.
23. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili.Bakı:Nurlan, 2005, 476 s.
24. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı: Təhsil, 2002, 183 s.
25. Veysəlli F. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 2008, 315 s.
26. Suzana Jurin Arijana Krišković, Texts and their usage through text linguistic and cognitive linguistic analysis, Filozofski fakultet u Rijeci Rijeka, 2017.

Xəlilova Həmidə Əzizağa qızı

Müasir dilçilikdə "mətn" və "bədii mətn" anlayışları

Xülasə

Məqalə "mətn" və "bədii mətn" anlayışlarının təfsirinə, alimlərin bu problemə müxtəlif yanaşmalarına və bu anlayışların öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə mətnin dilçilik materialından, onun obyektinə çevrilməsi araşdırılır, "mətn dilçiliyi" və "mətn strukturu"-nun formalaşmasından da bəhs edilir. "Mətn dilçiliyin" obyekti kimi mənşəyi məsələsinin tədqiqi nəticəsində məlum olmuşdur ki, o, 1950-ci illərdən

dilçiliyin obyekti kimi formalaşmağa başlamışdır. Bundan əlavə, məqalədə mətnin mövcudluq formalarından danışılır: yazılı və şifahi. “Mətn” anlayışı çox mürəkkəb bir sistemdir, onu başa düşmək üçün bu cür müxtəlif yanaşmaları nəzərdən keçirdikdən sonra ən uyğun tərifi seçməyə cəhd edilir. Daha sonra konkret olaraq bədii mətnlər üzərində tədqiqat aparmağın xüsusiyyətləri və üstünlüklərindən də bəhs edilir. “Bədii mətn” anlayışə nəzərdən keçirilir. Müasir dilçilikdə bədii mətn korpus linqvistikası, linqvokulturologiya, linqvostatistika və bir çox başqa sahələr kimi yeni sahələrdə tədqiqat obyekti kimi göstərilir, buna səbəb həm də “bədii mətnlərin zənginliyi və hər hansı bir xalqın adət və ənənələrini əks etdirməsi ilə də bağlı olmasındadır.

Açar sözlər: mətn, bədii mətn, konsepsiya, müasir dilçilik, mürəkkəb sistem, struktur-semantik vəhdət

Khalilova Hamida

The concepts of “text” and “literary text” in modern linguistics

Annotation

This article is devoted to the study of different approaches of scientists in interpreting and understanding the concepts of “text” and literary text.” The article examines how the text has grown from the material of linguistics into its object; it also talks about the formation of “text linguistics” and “text structure”. As a result of studying the issue of the origin of “text” as an object of linguistics, it was revealed that it began to take shape as an object of linguistics by the 1950s. In addition, the article talks about the forms of existence of the text: in written and oral form. After considering such different approaches to understanding such a complex concept of “text”, an attempt is made to select the most appropriate definition for this concept. After which the “fictional text” is considered, which talks about the features and advantages of conducting research specifically on literary texts. In modern linguistics, literary text is the object of research in new areas such as corpus linguistics, linguoculturology, linguostatistics, and many others. etc.

Keywords: text, literary text, concept, modern linguistics, complex system, structural-semantic unity

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: prof. Məsud Əhməd oğlu Mahmudov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

МЕХТИЕВА ТАРАНА ТОФИГ Г.
Азербайджанская Национальная
Консерватория
Кафедра «Гуманитарных предметов», ст. преподаватель
Баку, Ясамал, Алескер Алекперов, 7.
tmehdiyeva71@gmail.com

ПАРЕМИОЛОГИЯ И ЕДИНИЦЫ РЕЧИ

«Паремиология» происходит от греческих слов «paroimia» и «logos» филологическая наука о паремиях, которая занимается фиксированными предикативными языковыми единицами. Паремиология-это раздел филологии, подраздел фразеологии, посвящённый изучению и классификации паремий. Таким образом паремиология является самостоятельной лингвистической дисциплиной, как и морфология, лексикология, фонология, фразеология.

Под названием «паремии» мы называем готовые речевые единицы: пословицы, поговорки, загадки, скороговорки, притчи, цитаты, афоризмы и т. п. Одним словом под паремиологией подразумевают особую область науки об этих речевых единицах. Паремии всех народов имеют похожие по логике содержания, различия, которых только в деталях. Паремии состоят, с одной стороны, из слов, а с другой - закрепляются в виде словосочетаний. Паремии служат коммуникативным целям.

Аналогично слову лексема, под названием паремий мы называем готовые, повторяющиеся каждый раз речевые единицы, имеющие устойчивый, лексический состав, устойчивое расположение и устойчивую синтаксическую структуру. Паремии в основном связаны с лексемами и словосочетаниями других языковых форм. Однако если лексемы в большинстве своем неоднозначны с оттенками распределительного значения, то лексемы паремий такой неоднозначностью не обладают. Кроме того паремии подбираются по признакам, отличным от лексических единиц языка.

Отношение паремиологии к фразеологии обусловлено следующим образом.

Во-первых, паремии, так же, как и словосочетания, имеют устойчивый лексический состав, синтаксическую и семантическую устойчивость.

Во-вторых, паремии, так же, как и словосочетания, являются именительными и имеют коммуникативную структуру. Фразеологизмы же в свою очередь являются условными знаками понятий в языке и изменяются в зависимости от парадигмы частей речи. Хотя паремии выступают условными знаками ситуаций.

В-третьих, паремиям, как и идиомам свойственна образность. Однако в образных паремиях фактором является смысл паремий в целом.

Паремии и идиомы включают в себя следующие условия (сходства и отличия):

Во-первых, паремии, выражают мысль, высказанную каким-либо индивидуумом, источник которого невозможно исследовать. Фразеологизмы же не являются полностью выраженными идеями, а лишь лексико-семантическими.

Во-вторых, у паремий нет структурного различия, таким образом нет возможности вариации. А фразеологическое выражение может иметь несколько вариантов.

В-третьих, как справедливо указывает проф.
Х. Байрамов в своей книге «Основы фразеологии Азербайджанского языка», паремии могут быть источником фразеологии. Однако ни в одном из исследованных языков не обнаружено, что фразеологизм является источником паремиологической единицы.

В общем языкознании не указано полностью из чего состоят речевые единицы. Таким образом, говоря о речевых единицах при определении объекта синтаксиса единого мнения нет. По мнению некоторых ученых, единственным объектом синтаксиса является предложение. По мнению других, единственным объектом синтаксиса должно быть словосочетание. Третья же группа лингвистов, которые составляют подавляющее большинство, считают, что объект синтаксиса включает в себя оба словосочетания, как фразы, также и предложения.

По сути нашей целью является не полемика с существующими преставлениями, а углубленное исследование вопроса речевых единиц синтаксического уровня – свободные словосочетания и предложения.

В организации речи принимают участие все элементы языка. Поэтому, когда мы говорим об отношении паремиологии к речевым единицам, нам следует учитывать эти два аспекта.

В научных работах, а также в общем языкознании нет единого мнения о сущности словосочетаний. Их согласие состоит в том, что словосочетания делятся на две группы: устойчивые и свободные словосочетания, которые должны состоять как минимум из двух лексических единиц.

Свободные словосочетания возникают в речевом процессе и соединяются в зависимости от грамотности, образования и мировоззрения человека, так как они не существуют в языке в готовом виде. У свободных словосочетаний есть свои правила, которые ни в коем случае нельзя нарушать.

Нет единого мнения относительно особенностей, отличающих устойчивые словосочетания от свободных. Ахманова О.С. в книге «Очерки по общей и русской лексикологии» указывает на «отношение их характера к действительности» и «целостность номинаций», как главный признак устойчивого словосочетания. Шанский Н.Н. в книге «Лексикология современного русского языка» видит главную особенность устойчивого словосочетания и отличие его от свободных словосочетаний в их повторении.

Это неизменность компонентов, входящих в состав устойчивых соединений. Изменения компонентов и вариаций, возникающие в составе устойчивых соединений, создают новые оттенки, значения, образующие устойчивые соединения.

Однако наши исследования показывают, что среди пословиц, поговорок, афоризмов и других устойчивых речевых единиц, включаемых нами в объект исследования паремиологии, есть и такие, которые со структурной точки зрения соответствуют свободным словосочетаниям.

Образцы самостоятельных словосочетаний многогранны и разнообразны. Это существительные и глагольные сочетания, которые могут проявляться в бесчисленных количествах и в самых разнообразных моделях по законам каждого языка. Модель имплицитно - номинативных паремиологических единиц весьма ограничена. Паремии этого типа бывают альтернативными, внутренними и конечными.

Из этого следует, что основное отличие имплицитно – именительных паремий от свободных словосочетаний состоит в готовом существовании и оба они кажутся сочетанием слов.

Отношение паремиологии к предложению более актуально, так как формируется в виде законченного предложения. Паремии обычно появляются в большинстве типов предложений и представляют собой модели простого и сложного предложения.

Следует почеркнуть, что паремиологические единицы отличаются от обычных предложений рядом специфических особенностей, к числу которых относятся следующие:

Во – первых, словосочетания или предложения зависят от воли говорящего или пишущего, иными словами человек, являющийся участником речевого процесса, волен использовать нужную языковую единицу в соответствии с целью изложенной речи, что невозможно в паремиологической единице. В паремиологической единице даже лексемы могут быть заменены синонимами. Итак, в отличии от обычных предложений, паремии обладают компонентной устойчивостью.

Во – вторых, операции расширения и удаления над обычными предложениями можно выполнять, но над паремиологическими предложениями эти операции выполнять нельзя.

В – третьих, обычные предложения совершенно свободны по отношению ко времени и лицу. Паремиологические же предложения обычно используются в настоящем продолженном времени. В связи с этим, они также устойчивы с точки зрения грамматической категории.

Вне всякого сомнения, кроме этих сходных и различных сторон отношения паремий к языковым и речевым единицам, существуют и другие детали, которые будущие исследователи будут изучать более подробно.

Литература

1.Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии М. 1957.

2.Шанский Н.Н. Лексикология современного русского языка М. 1985.

3.Никтовенко Е. Ю. Структурное многообразие паремий и их лингвистический статус 2013.

4.Шайхулин Т. А., Зарипова А. М. Актуальные вопросы паремиологии в русском языкознании. 2017.

5.Зайкина З. М. Понятийная и структурно-типологическая специфика паремиологических единиц. 2018.

6.Юсупова Л. Г., Кузьмина О. Д., Кузнецова И. И. Паремиологические единицы с компонентом-фитонимом в русском, английском и немецком языках. 2018.

7.Кулькова М. А., Галимуллина Р. И. Когнитивно-дискурсивное изучение паремиологических единиц с компонентом-зоонимом в английском и русском языках.2015.

8.Мокиенко В. М. Современная паремиология (лингвистические аспекты)// Мир русского слова. 2010.

9.Кузьмина Е. А. Паремии как лингвокультурная репрезентация языковой личности. 2002.

10.Вальтер Х. Сопоставительная фразеология и историческая фразеография. Минск. 2005.

11.Савенкова Л. Б. Русские паремии как функционирующая система. 2002.

12.Ефимова А. И. Стилистика художественной речи. М. 1961.

13.Смит Л. П. Фразеология английского языка. М. 1969.

14.Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку. 1966.

15.Рагимзаде Н. Р. Идеоматические выражения в азербайджанском языке. АКД. Баку. 1967.

16.Байрамов Г. А. Основы фразеологии азербайджанского языка. АДД. Баку. 1970.

17.Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. Л. 1963.

18.Щербаков В. П. Однокомпонентные реплики фразеологического характера в разговорной речи. Вопросы фразеологии и фразеоматики. М. 1983.

19.Новикова А. И. Образование речевых фразеологизмов с помощью аллюзии. Вопросы фразеологии и фразеоматики.
М. 1983

20.Веснина Л. Е. Изучение паремий как способ приобщения к культуре в процессе изучения русского языка как иностранного. 2018.

Мехтиева Тарана

Паремиология и единицы речи
Резюме

Эта статья о паремиологии (о её соотношении с языковыми единицами и об их сходствах и различиях).

В статье рассматриваются основные сходства и различия паремиологии, которая является разделом филологии, подразделом фразеологии, посвящённой изучению и классификации паремий с разными категориями и единицами языковой речи. Паремия же в свою очередь – это малый жанровый тип фольклора: пословицы, поговорки, загадки, скороговорки, афоризмы и т. п.

Аналогично слову лексема, под названием паремий мы называем готовые, повторяющиеся каждый раз речевые единицы, имеющие устойчивый, лексический состав, устойчивое расположение и устойчивую синтаксическую структуру. Паремии в основном связаны с лексемами и словосочетаниями других языковых форм. Однако если лексемы в большинстве своем неоднозначны с оттенками распределительного значения, то лексемы паремий такой неоднозначностью не обладают. Кроме того паремии подбираются по признакам, отличным от лексических единиц языка.

Ключевые слова: *Паремиология, паремии, речевая единица, словосочетания, фразеология, фразеологизмы, языкознание, синтаксис, исследования.*

Mehdiyeva Təranə

Paremiologiya və nitq vahidləri
Xulasə

Bu məqalə paremiologiya (onun dil vahidləri ilə əlaqəsi və onların oxşar və fərqli cəhətləri) haqqındadır.

Məqalədə filologiyanın və frazeologiyanın bir bölməsi olan müxtəlif kategoriya və dil nitq vahidləri ilə paremiyaların tədqiqinə və təsnıfatına həsr olunmuş alt bölməsi olan paremiologiyanın əsas oxşar və fərqli cəhətlərindən bəhs edilir. Paremlər isə öz növbəsində folklorun kiçik bir janr növüdür: atalar sözləri, deyimlər, tapmacalar, yanıltmaclar, aforizmlər və s.

Leksema sözünə analoq olaraq, hər dəfə təkrarlanan, sabit leksik tərkibə, sabit düzülüşə və sabit sintaksis quruluşa malik olan hazır nitq vahidlırinə paremlər deyirik. Paremlər əsasən başqa dil formasının leksemləri və ifadələri ilə əlaqələndirilir. Lakin leksemlər əsasən paylama məna çalarları ilə çoxmənalı olsalar da, paremlərin leksemlərində belə çoxmənalılıq yoxdur. Bundan əlavə, paremlər dilin leksik vahidlərindən fərqli xususiyyətlərə görə seçilir.

Açar sözlər*:Paremiologiya, paremlər, nitq vahidləri, söz birləşməsi, frazeologiya, frazeologizmlər, dilçilik, sintaksiz, araşdırmalar.*

Mekhtiyeva Tarana

Paremiology and units of speech
Summery

This article is about paremiology (its relationship with linguistic units and their similarities and differences).

The article discusses the main similarities and differences of paremiology, which is a section of philology, a subsection of phraseology devoted to the study and classification of paremias with different categories and units of linguistic speech. Paremia, in its turn, is a small genre type of folklore:
proverbs, adages, riddles, tongue twisters, aphorisms and etc.

Similar to the word lexeme, we call paremias ready-made speech units, that are repeated every time, having a stable lexical composition, a stable arrangement and a stable syntactic structure. Paremias are mainly associated with lexemes and phrases of other linguistic forms. However, if the lexemes are mostly ambiguous with shades of distributional meaning, then the lexemes of paremias do not have such ambiguity. In addition, paremias are selected based on characteristics different from the lexical units of the language.

Key words*: Paremiology, couples, speech unit, phrase, phraseology, phraseological units, linguistics, syntax, research.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya elmlər namizədi, dosent Qurbansoy Firudin tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA NIGAR ORUC
ADPU, XDM-nın müəllimi
mamedovanigar90@gmail.com
https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0401-3629

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) TOPONİMLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA İŞTİRAK ETMİŞ SİNONİM ŞİVƏ ELEMENTLƏRİNİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ

Xülasə

Ən qədim dövrlərdən üzü bəri Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistanda) Azərbaycan türkləri yaşamışdır. 200 il bundan əvvəlki dövrlərdə bu torpaqlarda bir dənə də olsun erməni izinə rast gəlinmir və bunu son illərin tarixi , linqvistik araşdırmaları da təsdiq edir. Son yüzilliklərdə soydaşlarımız bu ata yurdlarından, doğma torpaqlarından qovulmuş, Erməni dövləti tərəfindən deportasiya edilmiş, amansız işgəncələrə məruz qoyulmuş, Azərbaycan-türk mənşəli toponimləri ermənileşdirilərək amansız soyqırıma uğradılmışdır. Ermənistan ərazisindəki toponimlərin tərkibində iştirak etmiş sinonim şivə element və ünsürlərinin linqvistik təhlili onomologiyamızda ürəkaçan və qənaətbəxş səviyyədə deyildir. Az miqdarda toponimik əsərlərdə bu barədə fikirlər səsləndirilməsinə baxmayaraq, bunların hamısı lokal və epizodik xarakterlidir. Buna görə də toponimlərin formalaşmasında sinonim şivə elementlərinin tam şəkildə öyrənilməsi aktual və zəruri problem kimi meydana çıxır.

Açar sözlər: şivə elementlər, sinonim toponimlər, linqvistik təhlil, qohumluq münasibəti bildirən şivələr.

Giriş

Toponim yaradıcılığında aktiv iştirak etmiş sinonim şivə ünsürlərinin əsas xüsusiyyət ümumi bir mənanı müxtəlif incə çalarlarla ifadə etməsindədir. Qərbi Azərbaycanın coğrafi adlar sistemi zəngin sinonimik şivə elementlərinə malikdir. Coğrafi adlarda sinonim şivə ünsürləri ümumi məna bildirsə də, eyni anlayışın müxtəlif tərəflərini təyin edir, onu müxtəlif məfhumlarla bağlayaraq toponimik və onomastik sistemdə funksiallaşması lokal vəziyyətdə sinonim şivə ünsürləri əssasında təşəkkül tapıb yaranmış toponimlər üslubi funksiya daşımır, lakin onların mənalarının müəyyənləşdirilmə məqamlarında cümlə infrasturukturunda işlətməklə üslubi polisemiyasını realizə etmək mümkündür. Məsələn: "Ağa" sözü tarixən toponim yaradıcılığında fəal istirak etmişdir; "Dədə" sözü toponimin müəyyən spesifik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən nitq vahididir; "Ata" sözü toponimik sistemdə müəyyən məna çalarları bildirir; "Baba" sözü az-az toponimlərin yaranmasında iştirak etmişdir; "Ağa" sözünün "böyük qardaş" mənası toponim yaradıcılığında müəyyən qədər iştirak etmişdir və s. Dədə- baba- ağa- ata- qardaş

sinonim sözləri dildə bir anlayış-qohumluq münasibəti bildirən leksik vahidlər kimi işlənir, bunlardan "dədə", "ağa" sözləri şivə arealının payına, digərləri isə ədəbi dil faktlarıdır. Sinonim cərgəyə daxil olan bu leksik vahidlərin hər birinin ayrı- ayrılıqda tarixən toponim yaradıcılığında az-çox səviyyələrdə müəyyən rolu olmuşdur. Fikrimizcə, sinonim cərgənin neytral mövqeyində "dədə" sözü durmuşdur, çünki bu leksik vahid ən qədim zamanlardan Azərbaycan, o sıradan qohum türk dillərində iki hecanın təkrar üsulu ilə (də+də) yaranmış nitq ünsürü olmuşdur. "Dədə" sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, Vedi şivələrində "ata", həmin mənada İraq-türkmən ləhcəsində də işlənir. (1, 121; 2, 356). "Dədə" sözü ikinci anlamda Çəmbərək şivəsində "baba" mənasını ifadə edir (1, 121). "Baba" sözü əksər toponimlərin ikinci komponentində işlənərək mifoloji anlamda "müqəddəslik" mənasını bildirir. Qərbi Azərbaycanın Sürməli mahalında Ağbaba adlı (ikinci ünsürü "baba" sözü) paleooykonimik və oronimik vahidlər qeydə alınmış, "müqəddəs yer", "müqəddəs dağ" anlamında etimolojiləşdirilmişdir (3, 103). XIX əsrə aid mənbələrdə "dədə" elementi ilə təşəkkül tapmış Azırbayacan mənşəli Dədəqışlaq (Novobayazid qəzası), Dədəqulu, Dədəli (Dərələyəz mahalı) , Dədəli körpüsü (Dərələyəz mahalı) toponimləri qeydə alınmış (4, 73) və etimoloji cəhətdən "torpaq sahələrinin sahibi" anlamında izah edilmişdir. Belə ehtimal olunur ki, "Şah İsmayıl Xətai 1501-ci ildə Əbdal bəy Dədəni aəamit əl Ümarə (əmirlərin əmiri") vəzifəsinə təyin etdikdən sonra ona torpaq sahələri vermiş və buna görə də göstərdiyimiz coğrafi adlar həmin əmirin adı ilə bağlı olaraq yaranmışdır" (3,231). Gördüyümüz kimi, antroponomik vahidin tərkibində "dədə" elementi tarixi şəxsiyyətin adını bildirmiş, sonralar coğrafi adlara transfer edilmişdir. Qərbi Azərbaycan o sıradan digər dialekt və şivə areallarında "dədə" sözü "ata" elementi iştirak edən və mürəkkəb sturuktur yaradan Atamdərəsi (Novobayazid), Atamxan (Novobayazid) hidronimik vahidi və oykonimləri qeydə alınmışdır (4,120). 1968-ci ildə Atamxan oykonimi ermənilərin qeyri- etik münasibətinin nəticəsi olaraq dəyişdirilərək Vardadzor adlandırılmışdır (3, 131). Bu toponimlərin tərkibində "ata" elementi şəxs adı funksiyasında çıxış edərək, antroponimdən təşəkkül tapmışdır. Azərbaycan və türkcələrdə "ata" ünsürünün onomastik sistemdə antroponim və toponim yaratmadakı funksiyalarından bəhs edən A. Qurbanov doğru olaraq yazır: "Ata qədim mənşəli Azərbaycan sözüdür. Dilimizdə müstəqil mənalı leksik vahid kimi "ana" sözünün antonimi kimi işlənir. Qazax dilində ikinci komponentini "ata" sözü təşkil edən toponimlər çoxdur: Bala-ata və s. "Ata" ünsürü dilimizdə öz müstəqil mənasını ifadə edən vəzifəsindən başqa müəyyən miqdarda xüsusi adların yaranmasında da iştirak edir" (5, 481). E.M. Murzayev səhv olaraq göstərir ki, "qazax dilindəki toponimlərin son hissəsindəki "ata" sözü monqol dilindəki – "tı" şəkilçisinin funksiyasını yerinə yetirir" (6, 128). Türksistemli dillərdən Azərbaycan, türk, başqırd, qazax, qırğız,özbək, uyğur, türkmən, qaqauz, tatar türkcələrində "ata" sözü "bala" sözünə sinonim dubletlər kimi işlənir (7,32-33). Çağdaş Türkiyə türkcəsində "baba" sözü dialekt ünsürdür.

Azərbaycan türkcəsində əksinə olaraq “ata” sözü ədəbi dil faktoru olduğu halda, “baba” sözü dialekt səviyyəlidir.

İndiki Ermənistan ərazisində “ağa” elementi iştirak edən türk- Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar çoxluq təşkil edir və bunları sistem şəklində belə sıralamq olar: Ağalar (Kafan rayonu), Ağabək (Sürməli mahalı), Ağağa (Kafan rayonu), Ağaqızlağı (Zərzəmin nahiyyəsi), Ağadərəsi (Qırxbulaq mahalı), Ağadost (İrəvan), Ağakəndi (Qafan), Ağasıbəyli (Vedibasar mahalı), Ağatala (Basarkeçər rayonu), Ağatəpə (Novobayazid qəzası), Ağahəmzəli (Zəngibasar mahalı) (3Ş102-103). Semantik funksionallaşma baxımından mürəkkəb quruluşda olan bu toponimləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) Antroponimdən, yəni “Ağa” şəxs adından törəmiş yaşayış məntəqə adları: Ağacan, Ağakəndi, Ağadost, Ağabək; 2) “Ağa” elementinin oronimik vahidlərdə təşəkkül tapması: Ağa elementinin oronimik vahidlərdə təşəkkül tapması: Ağayurd, Ağaqışlağı, Ağadərəsi, Ağazor, Ağatala; 3) “Ağa” elementinin etnonimlərdə əksi. Məlumdur ki, XII əsrdə Türkiyədə və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində “əxi” adlı qardaşlıq təşkilat və cəmiyyətləri yaradılmışdır, bu barədə Nizami Gəncəvinin əsərlərində müəyyən bədii fikirlərə rast gəlirik. “Əxilər şeyxlər idilər. Onların cəmiyyətləri feodal zülmünə qarşı çıxır və sənətkarların mənafelərini müdafiə edirdilər. XV əsrdə Anadoluda əxi (qardaşlıq, dərviş) cəmiyyətləri geniş yayılmışdır. Şeyxlər vasitəsilə əxilər Yaxın Şərqin dərviş və sufiləri ilə əlaqə saxlayırdılar. Türkiyə və Azərbaycan hökmdarları əxilərə torpaq sahələri, kiçik məntəqələr bağışlayırdılar (3, 100-101). F. Sümer bunları nəzərə alaraq “ağa” toponimlərinin bəzilərini “əxi” sözünü təhrifi kimi dəyərləndirmişdir (8, 173). Qədim türk mənşəli “ağa” elementinin “əxi” sözünə fonetik tərkibcə uyğunlaşması bir qədər mübahisəli görünsə də, onun məna, məzmun ilə, yəni “qardaş” anlamı kəsb etməsi ağlabatan təsir bağışlayır. Həqiqətən də, “ağa” sözü qədim türk lüğətlərində “ada” fonetik tərkibində qeydə alınaraq, “böyük qardaş” mənasında izah edilir (9, 310). Bu məna indi də bəzi şivələrimizdə saxlanmaqdadır. Böyük qardaşa “ağa” deyə müraciət olunur (5, 483). “Ağa” sözü bir sıra aforizmlərin tərkibində paradiqmatik mənaları ilə qorunub saxlanılmışdır: Məsəldə: Ağa deyir sür dərəyə, sür; Atalar sözündə: Sən ağa, mən ağa, inəkləri kim sağa. Bu müdrik kəlamlarda “ ağa” ünsürü “böyük” mənasında işlənmişdir. Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində “ağa” elementi fikrimizcə, coğrafi adlara orta əsrlərdən gec olmayaraq artırılaraq “sahibkar”, “böyük qardaş” mənalarını bildirmişdir. Təhlildə cəlb etdiyimiz toponimlərin bəzilərində “sahibkar”; bəzilərində isə “böyük qardaş” anlamını ifadə edir. Orta əsrlərdə, daha dəqiqi feodalizm dövründə bu söz “ağa” formasında istismarçı sinfə mənsub “sahibkar” mənasında işlənmişdir. Çox güman ki, Azərbaycan toponimik və antroponimik sistemində “ağa” sözü ilk mənasında, yəni “böyük qardaş”, toponimik sistemində isə sonrakı mənada, yəni “sahibkar” mənasında işlənmişdir (5, 483). Ümumilikdə Azərbaycan toponimik sistemində “ağa” ünsürünün iştirakı ilə formalaşmış müxtəlif bölgələrə məxsus 150-dən çox yaşayış məntəqə adı, oronimik, hidronimik vahidlər qeydə alınmışdır ki, bunların bəzilərində, semantik nüvəsində

dialekt areallarına məxsus anlamlar mövcuddur (10, 11-14; 108- 115). Azərbaycan dilinin Dərələyəz və Naxçıvanın Babək rayonunun kənd şivələrində "ağa" sözünün ifadə etdiyi "böyük qardaş" mənasını bildirən Azərbaycan dialekt və şivə areallarında işlənən bu leksik ünsür Türkiyə türkcəsində "ağabey" fonetik tərkibində çıxış edərək eyni anlam daşıyır. Çağdaş özbək dilində "ağa" sözü "əkə" fonetik tərkibində işlənərək ədəbi dildə məxsus leksik element kimi "ağa" şəklində işlənərək dialekt və şivələrə məxsus leksik kimi fəaliyyət göstərir. Başqırd dilində "ağa" ünsürü "aqay" fonetik tərkibində, tatar türkcəsində "abıy" formasında, digər qohum dillərdə (qazax, qırğız, türkmən, uyğur, türk, qaqauz və s.) ağa//aka// fonetikası ilə işlənməkdədir (7, 8-9). Cənubi Azərbaycanda (İranda) yaşayan 50 milyonluq soydaşlarımızın canlı danışığında "ağa" sözü etiketi kim həm "böyük qardaş", həm "ata, baba, sahibkar" mənalarında işlənir. Cənubi Azərbaycanın toponimik və antroponimik sistemində "ağa" ünsürlü coğrafi və şəxs axdları yüzlərlədir. Toponimlərin tərkibində "ata" elementi bəzi hallarda "baba" sözünə sinonim variant kimi işlənmişdir. Azərbaycan dilində "baba" sözü (atanın, ananın atası) ədəbi dilə məxsus ünsür olsa da, o, dialekt arealında "ata" sözü yerində işlənərək sinonim dubletlər şəklində funksionallaşır. Belə ki, "bala" sözü "ata" anlamında Azərbaycan dilinin Füzuli, Təbrix, Qazax, Bərdə dialekt və şivələrində öz mənasından əlavə "ata" mənasını da ifadə edir. "Baba" sözünün "ata" anlamı türk, qaqauz, krım-tatar dilləri üçün də səciyyəvidir (11, 214). "Baba" leksik vahidi "Qorqud kitabı" dilində də "ata" mənasında işlənmişdir. V.T. araşdırmalarına nəzərən deyə bilərik ki, Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan bölgələrində "baba" sözü "bava" fonetik tərkibində, yəni b-v samit uyğunluğu ilə işlənəndə "ata" mənasın verir, dəyişilməmiş şəklində çıxış edəndə elə məhz "baba" mənasını bildirir (12, 111). Sintaktik və morfoloji yolla yaranmış Qərbi Azərbaycanın toponimik sistemində "baba" komponentli coğrafi adların sayını izahlı lüğətlər əsasında 15-ə qədər müəyyənləşdirdik. Bunların bəzilərinin semantik anlamından aydı sezilir ki, coğrafi adlarda "baba" elementi, "ata" ünsürünün yerində işlənmişdir. Buna nümunə olaraq Babayurdu (Atayurdu), Babaqışlağı (Ataqışlağı), Babacan (Atacan) oronim və oykonimi göstərə bilərik (3, 142- 143). Digər semantik genişlənmələr Bababelli (Çoruz rayonu), "babaya məxsus pir, ocaq el anlamında", Baba Yaqublu (Çoruz rayonu), "Yaqublu tirəsinə məxsus Babaşəxs" mənasında, Babalıqayalı (Çoruz rayonunda), "şəxs adlı və qayı//kayı tayfa adı mənasında, Babakar (2 kənd adı Novobayazid və Abaran rayonları) "baba" şəxs adı anlamında (3, 142) baş vermişdir. Bunlar da bir-birinə nisbi sinonimlər vəzifəsində işlənmişdir. "Baba" elementi toponimin ikinci komponentində işlənərək antroponimdən coğrafi ad düzəltmə funksiyası yerinə yetirmişdir. Şirakel nahiyəsində mövcud olmuş Bağırbaba oronimi antroponim" və "baba" ünsürü əsasında formalaşmışdır (5, 143).

Azərbaycan toponimik sistemində dialekt və şivə elementi kimi "kəllə", ədəbi dilə məxsus "baş" metaforik sözləri də sinonimləşərək coğrafi adların yaranmasında aktiv şəkildə iştirak etmişdir. Kəlləyataq (Dərələyəz mahalında kənd adı), Kəllətəpə

(Talin rayonunda kənd adı), Kəllətəpə kəhriz (Karbi nahiyəsində kənd adı və hidronimik vahid) toponimlərində "kəllə" şivə sözü "bat" mənasında işlənərək, "ərazinin müəyyən coğrafi obyektlərdən baş tərəfdə yerləşdiyini bildirdiyi üçün belə adlandırılmışdır (5, 293). Qərbi Azərbaycan toponimiyasında "kəllə" şivə sözünə sinonim variantlar kimi "baş", "təpə" sözlərindən də aktif şəkildə tarixin müxtəlif dönəmlərində istifadə olunmuşdur və bunlarınn sayı onlarladır.

Azərbaycan dilinin şivə arealında "qotaz" sözünə ədəbi dilimizdə sinonim variantlar olaraq "qoşa" və "cüt" sözlərindən istifadə edilir. "Qotuz" sözünün, yaxud da toponiminin "qot//qut" və "uz//uş" komponentlərinə ayırıb linqvistik-etimoloji təhlilini vermək, fikrimizcə, özünü doğrultmur. Qərbi Azərbaycanın İrəvan şəhəri ərazisində mövcud olmuş 2 Qotuz yaşayış məntəqəsi və dağ adı şivə səciyyəli "qotuz" sözünün ikinci komponentində (a-u sait əvəzləməsi) baş vermiş hadisənin nəticəsində belə adlandırılmışdır. Həqiqətən də "qotuz" sözü Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində, Gürcüstanın Borçalı şivəsində "qoyuna yaxud keçiyə aid bir cüt" anlamını bildirir yaxud "qoşa vəz" mənasını ifadə edir (1, 252; 13, 310). Fikrimizcə, Qotuz dağı qoşa qaya şəklinə bənzədiyinə görə, Qotuz yaşayış məntəqəsi qoşa, cüt dağın arasında yerləşdiyi üçün tarixən bu cür adlandırılmışdır.

Nəticə

Qərbi Azərbaycan toponimlər sistemi linqvistik təhlilə cəlb edilərkən əksər məqamlarda coğrafi adlarda iştirak etmiş dialekt və şivə elementləri və onların sinonim variantları unudulur və bunların nəzərə alınmaması toponimlərin linqvistik təhlilində səthi və dolaşıq fikirlərin baş alıb getməsinə səbəb olur. Ona görə də təhlil prosesində dialekt və şivə elementləri, onların sinonim dubletləri də nəzərə alınmalı, tipoloji təhlillərə bu istiqamətdə də diqqət yetirilməlidir, çünki dialekt və şivələrəmizdə də xalqımızın etnik tarixi yaşamaqdadır.

Ədəbiyyat

1.Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı,"Elm və təhsil", 2011, 440 s.

2.İrak-türkmen ləhcəsi. Bakı, "Elm", 2004, 4229.

3.Budaqov B.,Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, Nafta-Press, 1998, s. 452

4.Qurbanov A. M. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, Bakı, "Maarif", 1988, 596 s.

5.Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüyü, I cilt, Ankara, 1993, 1184 s.

6.Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət, Bakı Ensiklopediya Nəşriyyat, 2000, 588 s.

7.Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 348 s.

8.Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq Qərb”, 2007, 568 s.
9.Мурзаэв Э.М. Гэография и назвития. Москва, “Наука”, 1979, 168 стр.
10. Древнетюрский словар. Ленинград , “Наука”, 1969, 676 стр.

Мамедова Нигяр Орудж

Лингвистический анализ синонимических диалектных элементов, участвующих в формировании топонимов на территории Западного Азербайджана (ныне Армения).

Резюме

Азербайджанские тюрки жили в Западном Азербайджане (современная Армения) с древних времен. За последние 200 лет на этих землях не обнаружено ни одного следа армян, и это подтверждают историко-лингвистические исследования последних лет. В последние столетия наши соотечественники были изгнаны со своей родины и родных земель, депортированы Армянским государством, подвергнуты беспощадным пыткам, арменизированы топонимы азербайджано-турецкого происхождения и подвергнуты беспощадному геноциду. Лингвистический анализ синонимических диалектных элементов и элементов, входящих в состав топонимов на территории Армении, не является обнадеживающим и удовлетворительным в нашей ономологии. Несмотря на то, что об этом упоминается в небольшом количестве топонимических работ, все они носят локальный и эпизодический характер. Поэтому полное изучение синонимических диалектных элементов в образовании топонимов представляется актуальной и необходимой задачей.

Ключевые слова: диалектные элементы, синонимические топонимы, лингвистический анализ, родственные диалекты.

MAMMADOVA NIGAR ORUJ

RESUME

Azerbaijani Turks have lived in Western Azerbaijan (modern Armenia) since ancient times. Over the past 200 years, not a single trace of Armenians has been found on these lands, and this is confirmed by historical and linguistic research in recent years. In recent centuries, our compatriots were expelled from their homeland and native lands, deported by the Armenian state, subjected to merciless torture, place names of Azerbaijani-Turkish origin were Armenianized and subjected to merciless genocide. Linguistic analysis of synonymous dialectal elements and elements included in toponyms on the territory of Armenia is not encouraging and satisfactory in our onomology. Despite the fact that this is mentioned in a small number of toponymic works, they are all local and episodic in nature. Therefore, a

complete study of synonymous dialect elements in the formation of toponyms seems to be an urgent and necessary task.

Key words: dialect elements, synonymous toponyms, linguistic analysis, related dialects.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Zemfira Abbasova filologiya üzrə fəlsəfə doktoru tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SÜRƏYYA HACIYEVA
BDU
haciyeva.78s@mail.ru

BƏDİİ DİLDƏ SİNONİMLƏR

Sinonimlər eyni əşya, predmet və məfhumun məzmunca bir-birinə yaxın, fonetik tərkibcə müxtəlif olan sözlərdir. Sinonimlər yunanca eyni adlı anlamını bildirsə də, bu tipli sözlərə yalnız nisbi anlamda eynimənalı sözlər demək olar. Sinonimlər mütləq və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır: mütləq və nisbi sinonimlər. Mütləq sinonimlər istənilən vaxt bir-birini əvəz edir, eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə adlandırılması nəticəsində yaranır. Məs.,*eynək-çeşmək-gözlük, qurd-canavar, oturmaq-əyləşmək, adam-insan-bəndə* və s. Bu sözlərə dubletlər deyilir və bu sözlərin hər biri bir-birini əvəz edə bilir. Lakin nisbi sinonimlər yaxın mənaları ifadə edir, bir-birini həmişə əvəz edə bilmirlər. Məs.,*yaraşıqlı-gözəl-göyçək-qəşəng* sözləri sinonim olsalar da çox vaxt bir-birini əvəz edə bilmirlər. Çünki, *Leyla iclasda gözəl fikir söylədi* cümləsində gözəl sözünü ona yaxın olan digər sinonim sözlərlə (*yaraşıqlı,qəşəng,göyçək*) əvəz edə bilmərik.

Omonimlərdən fərqli olaraq, sinonimlər eyni nitq hissəsindən düzəlir. Səlim Cəfərov sinonimlərin, əsasən 4 nitq hissəsindən – isim (*dərd-qəm-kədər-möhnət-ələm; hadisə-əhvalat-sərgüzəşt*), sifət (*şad-sevincək-fərəhli;müxtəsər-qısa-yığcam*), fel *(demək-danışmaq-söyləmək; düşünmək-fikirləşmək-götür-qoy etmək)* və zərflərdən (*səssizcə-sakitcə-astaca;irəlidə-qabaqda-öndə)* düzəldiyini yazır. (2.29) Araşdırmamızda ən çox təsadüf olunan sinonim cərgələr isim, sifət və fellərdən ibarət olan cərgələrdir. Məsələn,

Qar gedər, yer açılar,
Göydən rəhmət saçılar.
Çəmən, çiçək açılar,
Bil, bu hansı fəsildir.

* * *

Geydirəyim yaşıl ilən, al ilən,
Bəsləyəyim **şəkər** ilən, **bal** ilən.
Baban səni mənə versə mal ilən,
Qoxlayardım yeni açmış gül kimi.

* * *

Ay deyiləm, ulduzam,
Gəlin deyiləm, **qızam**.
Kənardan nə baxırsan?
Gəl yaxına, yalqızam.

* * *

Eşqin əzizdir,
Safdır, təmizdir.
Gözün masmavi,
Sanki dənizdir.

* * *

Kazak Abdal söylər bu türlü sözü,
Yoğurt, ayran ilə həll olmuş özü.
Köydən şəhrə gələn bir yörük qızı,
İnci, yaqut istər**, mərcan** bəyənməz.

* * *

Seyrani söylədi bu dğru sözü,
Həddədən çəkilmiş doğrudur özü.
Şəhrə gəlib girsə bir köylü qızı,
Ləli-kövhər istər, mərcan bəyənməz.

* * *

Öz adım Xəlildir, köyümün Hama,
Öyərim gözəli söylərim demə.
Qaracaoğlanlardır ləqəbim,amma
Ağ, bəyaz qar kimi üzüm var mənim.

* * *

Bizim yaylamız altı olur,
Süd,qaymağı tatlı olur.
Qız, gəlinlər kutlu olur,
Qızlar gəlir yaylamıza.

***

Çəkil!Çəkil,ey Qəsbkar!
Mən bu əsrin gur səsiyəm!
Gərək deyil sısqa bulaq,
Mən ümmanlar təşnəsiyəm.
(X.R.Ulutürk)

* * *

Məktəblə mədrəsə ortadan qalxdı,
Meyxanə,karxanə meydana çıxdı.
Ar, namus denən şey ortadan qalxdı,
İndi kişi bildiyinə gediyor.

* * *

Buluncaya qədər bəhri-ümmanı,
Qızılırmaq kimi **çağla, gəz, yürü.**

* * *

Su başında, **sulaqlarda,**
Türkün səsi qulaqlarda.
Beşiklərdə, bələklərdə,
Türksüz, türkü çağırırız.

* * *

Yaylaqlarda, yataqlarda,
Odalarda, otaqlarda,
Qoyun kimi koytaklarda,
Türksüz, türkü çağırırız.

Müxtəlif nitq hissələrindən düzələn sinonim cərgələrə nəzər yetirdikdə, görürük ki, onların biri ədəbi dilə, digəri dialekt və ya ləhcələrə, eləcə də dilimizin leksik qatındakı yerinə işarə vurur. Əsasən türk dilinə məxsus, türk mənşəli olan bu tipli sözlərin tələbələrə öyrədilməsinin əhəmiyyəti, bizim fikrimizcə, özünəqayıdışa da yardımçı olan amillərdəndir.

Sinonimləri mənşəyinə görə belə qruplaşdırmaq olar:

1.Xalis Azərbaycan sözlərindən düzələnlər: *ər-kişi, ürək-qəlb-könül, tay-tuş-yoldaş, danışmaq-demək-söyləmək, əyləşmək-otutmaq, başmaq-ayaqqabı-çəkmə, üskükoymaq-barmaqcıq, döşlük-önlük, astar-iç- üz, üst-baş-paltar, əyin-baş- geyimgecim, tuman-don, ağızlıq-qapaq- tıxac; ağızlıq- qıf; asma- qarmaq; aşsüzən-süzgəc; aşxana-yeməkxana, bağ-ip-kəndir-qaytan, bağlama-kisə-çuval, düyünçəboğça*

2.Xalis Azərbaycan və ərəb sözlərindən düzələnlər: *ev-imarət-mənzil, güc-qüvvət, yuxu-vaqiə. ağbirçək-hörmətli-dünyagörmüş-təcrübəli, ağbirçəklik-böyüklükbaşçılıq, ağsaqqal-böyük-rəhbər, adaxlı-deyikli-nişanlı;, bayram-şadlıq-şənlikxoşbəxtlik- səadət, bayram- təntənə* və s.

3.Xalis Azərbaycan və fars sözlərindən düzələnlər*: bağ-bənd, torba-kisə-xurcun, pisbəd, qıraq-kənar, yazıq-binəva, fağır-miskin.*

4.Ərəb sözlərindən düzələnlər: *tövr-halət, qəzəb-qeyz, vəqt-vəda-əyyam*.

5.Fars sözlərindən düzələnlər: *dost-aşna-yoldaş. abgərdən- çömçə, ayna- pəncərə; artırma- eyvan, bazubənd-qolbaq-bilərzik, qayış -kəmər*
6.Ərəb-fars sözlərindən düzələnlər: *təqsir-günah, zəmanə-rüzgar, axirət- gor*

Omonimlərdən fərqli olaraq, sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid olur:
Məsələn:
1) İsimlərdən ibarət olan sinonimlər:
Bədən-vücud-cisim, düz-cöl-biyaban, bəla-dərd-qəm-qüssə, dünya-aləm-kainat, əməl-iş, təmənna-arzu-kam, saç-tel-zülf, əlac-çarə, təvəqqə-minnət-xahiş.
2) Sifətlər ibarət olanlar:
doğru-dürüst-düz-saleh, gözəl-göyçək-qəşəng, xəbərdar-hali-agah.
3) Saylardan ibarət olan sinonimlər:
Birinci-əvvəlinci-ilk, bir-tək-vahid, sonuncu-axırıncı, yarı-para.
4) əvəzliklərdən ibarət olan sinonimlər:
birisi-kimsə-hansısa, neçə-nə qədər, hamı-hər kəs.
5) feillərdən ibarət olan sinonimlər:
qışqırmaq-çığırmaq-hayqırmaq, dayanmaq-durmaq, daxil olmaq- girmək, yetmək-çatmaq, yerimək-getmək-yürümək, baxmaq-görmək-nəzər salmaq.
6) Qoşmalardan ibarət olan sinonimlər:
Basqa-özgə-yad, əqdam-qabaq-irəli, görə-üçün-ötrü, sarı-tərəf.
7) Zərflərdən ibarət olan sinonimlər:
əbəs-nahaq, bəri-bura, yavaşca-ahəstə, sağ-salamat.
8) Ədatlardan ibarət olan sinonimlər:
ha-ki, xub-yaxşı

Sinonimlər müxtəlif cür tələffüz olunan və yazılan, oxşar mənalı sözlərdir. Sinonimlər nitq qabiliyyətini zənginləşdirməyə xidmət edir. Sinonimlər arasında bağlılıq olsada, onlar öz ifadə zənginliyinə və işlədilmə dərəcəsinə görə fərqlənirlər. Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir ifadənin təsir gücünü, bədiiliyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən daha çox istifadə olunur.

Bədii əsərlərdə, ümumiyyətlə bədii ədəbiyyatda əsərin əsas ideyası seçilmiş olan, istifadə olunan sözlərin düzgün və yerində işlədilməsindən çox asılıdır. Bu isə, sinonimlik hadisəsi ilə sıx əlaqədar olub, söz və ifadələr içərisindən ən uyğun olanını seçib istifadə etməklə əlaqədardır.

Formaca müxtəlif, mənaca eyni olan sözlərə - sinonimlərə "Dağılan tifaq" pyesində rast gəlirik. Məsələn: *paltar - libas, mədəd – kömək, qələt – səhv.*

Sinonimlər formaca fərqlənməklə yanaşı, əlavə olaraq mənasına və ya üslubi keyfiyyətlərinə görə də bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənməlidir: *adam – insan – bəndə; şan – şövkət – cəlali dövlət; zərər – ziyan; züriyyət – övlad – uşaq...* Çox vaxt bədii əsərlərdə yazıçı əsas fikri qabarıq şəkildə vermək üçün sinonim cərgədən istifadə edir. Bəzən cərgə əsərdə obrazın nəzərdə tutduğu əsyanın daha qabarıq verilməsi ilə bağlıdır:

Bəh, bəh: Nə gözəl **sudur!**
Xalis **abi-kövsərdir.**

Və yaxud da ,

Sona xanımın yalvarışları:

Əziz Allah! Dərgahına qalxızmışam əllərimi... Səndən mədəd istəyirəm.. səndən kömək istəyirəm. *Pərvərdigara***,** məgər övrət taifəsini dərd, qəm çəkməyə yaradıbsan? *Xudaya,* nə vaxtadək dilimiz bağlı olacaq?

Sinonimlər dilimizin əsas semantik kateqoriyalarındandır. Bu dil vahidləri dilimizin özəl xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan leksik vahidlərdir.

Təbii ki, hər bir sözün-sinonimin öz işlənmə yeri, ifadə forması və təsir qüvvəsi vardır. Əgər bir münasibətlə sinonimin bir formasını işlətmək yaxşıdırsa, digər münasibətlə onun başqa formasından istifadə etmək məsləhətdir. Bu da danışan və yazanın sözdən istifadə etmək bacarığından asılıdır. Bu fikri N.Xəzri yaradıcılığına müraciət edərək hər hansı bir sinonim cərgəni linqvistik təhlil etməklə daha aydın görə bilərik. Məsələn: Meşə **pıçıldayır**, bulaq **danışır? (1.s.62)**

Misrasında *pıçıldamaq, danışmaq* sözləri ümumi bir anlayış bildirir. Lakin danışmaq sözü hər hansı bir fikri normal şəkildə deməyi bildirirsə, pıçıldamaq sözü isə bu məfhumu bir qədər kiçildərək fikri emosional-ekspressiv mənalarla ifadə edir. Sinonimlər göründüyü kimi, bir-birini heç də tam, dəqiqliyi ilə əvəz edə bilmir. Əksinə, sinonim cərgədə işlənən hər bir sinonim sözün nitqdə özünün xüsusi məna çaları və üslubi məqamı vardır. Hər hansı bir sinonim məqsədsiz olaraq digər bir sinonimin yerində işlənmir: "*Sinonimlərin zənginliyi dilin zənginliyinin əsas şərtlərindən biridir. Çünki, hər bir sinonim nitqin ifadəsinə bu və ya başqa dərəcədə yeni məna çalarlığı gətirir*". (5.s.117).

Bəzən sinonimlərin eyni mənanı ifadə edərək dublet yaranır. Dubletlər dildə sözlərin təkrarlanmasına şərait yaradır, ifadənin işləkliyini pozur və dili ağırlaşdırır. "*Dubletlər forma və mənşəyi müxtəlif olan sözlərdir; onlar mətnə görə neytral olur, çünki mənaca bir-birinin tam eyni olan sözlərdir*" (2.215)

Belə sözügedən ifadələr dildəki ifadənin sürəkliliyini ləngitsə də, N.Xəzri poeziyasında fikri qüvvətləndirmək məqsədi ilə istifadə olunmuşdur:

O, hər kəsdən gizlənirdi,
qəlbdə ***günahı***, ***suçu***
Mən ki, bir dünyalıq **baharam, yazam.**

Göründüyü kimi bədii dildə dubletlər fikri qüvvətləndirmək üçün işlədilmişdir. Bununla yanaşı, eyni məna ifadə edən söz dubletlər dilin saflığını, ifadənin səlisliyin pozduğu üçün dil belə gəlmə dubletləri özündə uzun müddət saxlamır. Nəticədə, bu sözlər arasında çox cüzi də olsa, incə məna fərqi əmələ gəldiyi üçün yeni sinonimlərin yaranma zərurəti meydana çıxır.

Sinonimlər üçün əsas səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də onların eyni fikri, məfhumu rəngarəng üslubi boyalar və çalarla ifadə etməsidir. "*Sinonimik vasitələr*

bədii dili rəngarəng edir, gözəlləşdirir, onun ifadə üslunu müxtəlifləşdirir, zənginləşdirir" (5.119)

Məhz bu xüsusiyyət sinonimləri nitqin məzmununa və işlənmə yerinə görə işlətməyə imkan verir. Ona görə də sinonimlər nitq üçün ən mənalı, vacib, işlək leksik vahidlərdir.

"*Məcazlaşma, çoxmənalılıq, söz yaradıcılığı, sabit söz birləşmələri-frazeoloji ifadələr, sadə danışıq dili sözləri, dialekt sözləri, arxaik sözlər və s. sinonim cərgələrin yaranması, genişlənməsi üçün imkan yaradır. Çünki, hər bir yazıçı dildəki mütləq sinonimlərdən istifadə etməklə yanaşı, özü də yeni sinonim sözlər-cərgələr yaradır".(2.120)*

"*Bəzən sözlərin metaforikləşməsi və obrazlı ifadə forması sinonimlərin müəyyənləşdirilməsində çətinlik törətsə də, eyni zamanda sinonim cərgələrin genişlənməsinə imkan yaradır. Sinonim sözlərin sinonimliyini başlıca olaraq sözlərin semantik - struktur cəhətdən uyğun gəlməsi ilə şərtlənir*". (7.s.88)

Sinonim cərgəni təşkil edən dil vahidlərindən biri frazeoloji birləşmələrdir. Dildə frazeologizmlərdən ibarət xüsusi sinonim cərgələr yoxdur. Lakin buna baxmayaraq, hər hansı bir frazeologizm müəyyən bir sözün ekvivalenti ola bilir. Bu zaman frazeologizmlər semantikasına görə sinonimik cərgəyə daxil olub, onun bərabərhüquqlu üzvü olur. "Sinonim frazeoloji vahidlər mənaca yaxın və ya bərabərhüquqlu olsa da, mənanı adi sözlər kimi neytral şəkildə deyil, emosional boyalarla ifadə edə bildiyindən işlənmə dairəsi və üslubi rəng etibarilə fərqlənir". (4.113) Ona görə də yazıçıdan sinonim cərgəyə daxil olan frazeoloji ifadələrdən daha münasibini seçib işlətmə ustalığı tələb edir:

Gözlər kədərlidir, gözlər qapqara,
Baxışlar **söz açır sirli** mənadan
***
Dayandım, ayağım qopmadı yerdən
Sanki **dilə** gəlib kimsə **danışdı**
***
Susdu, nəfəsini
bir anlıq dərdi.
***
Ağzına **su alıb** sən niyə susdun
Səndən ev dərdinə qalan olarmı?
***
Qız yenə **dinmədi, sakitcə durdu,**
Baxırdı hər ötən nadan harına
***
Varam **alın açıq,** varam **üzü ağ**
***

Vicdan üfüqümüz **safdır, təmizdir**
***
Mən gedirəm, qoşalaşır kölgəmiz
Gün keçir, **yuxu qaçır, yatmıram. (8** .s. 81, 101,166,178**.)**

Nümunələrdəki **danışmaq-söyləmək-dinmək** sinonimik cərgəsi **söz açmaq - dilə gəlmək; susmaq-dinməmək- sakit durmaq** sinonim cərgəsi **nəfəsini bir anlıq dərmək- ağzına su almaq**; **təmiz-saf-ülvi** sinonimik cərgəsi **alnı açıq-üzü ağ** və s. kimi frazeoloji birləşmələr hesabına zənginləşmişdir.

Frazeoloji birləşmələrə xas olan fikrin yığcamlığı, obrazlılığı, ifadəliliyi, ekspressivliyi onlardan istər sadə danışıq dilində, istərsə də bədii dildə istifadə olunmasına ehtiyac duyur. Bu cəhətdən fikrin daha təsirli, emosional, qüvvətli ifadə olunması üçün sinonim cərgədə dominant sözü çox vaxt onun sinonimik frazeoloji ekvivalent ilə əvəz edirlər. Məsələn: **ağlamaq** sözünün yerinə bədii ədəbiyyatda, əsasən, frazeoloji qarşılığı olan sinonimlərindən istifadə olunur. Bunun N.Xəzri yaradıcılığından gətirdiyimiz nümunələrdən aydın görə bilərik:

Qəmləndim, sevindim, **ağladım,** güldüm
Süzüldü göz yaşım yanaqlarıma
***
Bir ümman **yaş tökdü** dostlar, qohumlar
Eynəkdən, güzgüdən, pəncərələrdən
Baxışında kədər,
Gözlərində **nəm.**
Burda həyat ilə, ölüm üzləşib
Axıb **göz yaşı** tək **şeh** kainatdan. (8.80, 193, 132, 173.)

Sinonim cərgələrin genişlənib zənginləşməsində alınma sözlərin də müəyyən qədər rolu vardır. Alınma sözlər hesabına artan sinonim cərgələrdə bu sözlərin öz dilimizdə ekvivalenti olur. Məsələn:

Oldun **müsafiri-**
Sən bircə anın.
***
Nurani **qonağım**
Xəyala döndü
***
Ey İnsan!
Dünyaya
yaxşı **mehman** ol!(8. 112, 84, 64)

Bu nümunələrdəki **qonaq-müsafir-mehman** sözləri sinonim cərgə təşkil edir. Bu cərgədə qonaq sözü öz doğma Azərbaycan dilimizə, müsafir ərəb, mehman-fars dilinə məxsusdur. Bu sözlərin hər üçü ümumi bir mənanı bildirsə də, lakin qonaq

sözü həm ədəbi dildə, həm də sadə danışıq dilində işləkdir, digər iki alınma söz – müsafir, mehman sözləri daha çox ədəbi-bədii dildə istifadə olunur. Buna baxmayaraq, bu sözlər dilimizdə başqa dillərdən keçsələr də, sinonim cərgədə olan sözlərlə sinonimik əlaqəyə girərək onun bərabərhüquqlu üzvü ola bilir.

Bədii dildə sinonim cərgələr poetik sinonimlər vasitəsilə də zənginləşir. "*Məlum olduğu üzrə, bədii üslubun poeziya və nəsr kimi böyük qollarının hər biri inkişaf etdikcə müəyyən sözlər məhdud bir dairədə işlənməyə başlayır. Belə ki, bir qrup sözlər klassik şeir dilində olduğu kimi müasir poetik əsərlərdə də istifadə edilir. Bu da təbiidir*".(3.39) Hər bir sənətkar, şair çalışır ki, mümkün qədər öz yaradıcılığında elə söz və ifadələrdən istifadə etsin ki, burada poetik obrazlılıq, ifadəlilik, emosionallıq və ekspressiya güclü olsun. Bu da bədii dilin, üslubun daxili tələbindən meydana gəlir ki, sənətkar bu imkandan istifadə edir. Çünki, əgər sənətkar gündəlik danışıq dilindəki sözlərdən çox istifadə etsə, daxilən keçirdiyi hissləri, istək və arzularını oxucuya çatdıra bilməz. Məhz buna görə də bədii dildə poetik sinonimlər meydana gəlir və bir daha şeir dilinin təsir gücünü, bədii gözəlliyini artırır.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). Bakı: Elm, 1970.
2. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, Elm, 1980
4. Kazımov Q.Ş. Yazıçı və dil. Bakı: APİ, 1975,
5. Məhərrəmova R. S. Kitabi Dədə Qorqudun söz xəzinəsi. Bakı, Nurlan, 2007, s. 119
6. Məmmədov İ.O. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası(monoqtafiya), Bakı, Elm, 2008
7. Бережан С.Г. Семантическая эквивалентности лексических единиц. Кишинев:Щтинца, 1983, с. 88
8. Xəzri N. Seçilmiş əsərləri. II cilddə. I cild. Bakı, Lider, 2004,

Xülasə

Bədii dildə sinonimlər

Sinonimlər eyni əşya, predmet və məfhumun məzmunca bir-birinə yaxın, fonetik tərkibcə müxtəlif olan sözlərdir. Sinonimlər yunanca eyni adlı anlamını bildirsə də, bu tipli sözlərə yalnız nisbi anlamda eynimənalı sözlər demək olar.

Təbii ki, hər bir sözün-sinonimin öz işlənmə yeri, ifadə forması və təsir qüvvəsi vardır. Əgər bir münasibətlə sinonimin bir formasını işlətmək yaxşıdırsa, digər münasibətlə onun başqa formasından istifadə etmək məsləhətdir.

Bəzən sinonimlərin eyni mənanı ifadə edərək dublet yaranır. Dubletlər dildə sözlərin təkrarlanmasına şərait yaradır, ifadənin işləkliyini pozur və dili ağırlaşdırır. Bədii dildə sinonim cərgələr poetik sinonimlər vasitəsilə də zənginləşir. Hər bir

sənətkar, şair çalışır ki, mümkün qədər öz yaradıcılığında elə söz və ifadələrdən istifadə etsin ki, burada poetik obrazlılıq, ifadəlilik, emosionallıq və ekspressiya güclü olsun. Bu da bədii dilin, üslubun daxili tələbindən meydana gəlir ki, sənətkar bu imkandan istifadə edir.

Açar sözlər: Sinonimlər, nisbi sinonimlər, dublet sinonimlər, sinonim cərgə, sinonim frazeologizm

Резюме

Синонимы в литературном языке

Синонимы – это слова одного и того же предмета, предмета и понятия, близкие друг другу по содержанию, но разные по фонетическому содержанию. Хотя синонимы в греческом языке означают одно и то же, можно сказать, что слова этого типа имеют одно и то же значение только в относительном смысле.

Разумеется, каждое слово-синоним имеет свое место развития, форму выражения и влияния. Если уместно использовать одну форму синонима в одном контексте, желательно использовать и другую его форму в другом контексте.

Иногда синонимы выражают одно и то же значение и образуется дублет. Дублеты создают условия для повторения слов в языке, нарушают функциональность выражения и затрудняют речь. Синонимические строки в литературном языке обогащаются и за счет поэтических синонимов. Каждый художник и поэт старается использовать в своем творчестве такие слова и словосочетания, где сильна поэтическая образность, выразительность, эмоциональность и экспрессия. Это связано с внутренней потребностью художественного языка и стиля, которым художник пользуется этой возможностью.

Ключевые слова: Синонимы, относительные синонимы, дублетные синонимы, синонимический ряд, синонимическая фразеология

Summary

Synonyms in literary language

Synonyms are words of the same subject, object and concept, close to each other in content, but different in phonetic content. Although synonyms mean the same thing in Greek, words of this type can be said to have the same meaning only in a relative sense.

Of course, each synonymous word has its own place of development, form of expression and influence. If it is appropriate to use one form of a synonym in one context, it is advisable to use another form in another context.

Sometimes synonyms express the same meaning and a doublet is formed. Doublets create conditions for repetition of words in the language, disrupt the functionality of expression and make speech difficult. Synonymous lines in literary language are also

enriched by poetic synonyms. Every artist and poet tries to use in his work such words and phrases where poetic imagery, expressiveness, emotionality and expression are strong. This is due to the internal need of the artistic language and style with which the artist takes advantage of this opportunity.
Key words: Synonyms, relative synonyms, doublet synonyms, synonymous series, synonymous phraseology

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: f.e.d. prof. Reyhan Həbibli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ИРАДА МАРДАН КЫЗЫ НУРИЕВА
доктор философии по филологии, доцент,
Азербайджанский Университет Языков
Email: irade70@yahoo.com

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ С ОКОНЧАНИЕМ ING В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: продолженное время, герундий, отглагольное существительное, причастие
Açar sözlər: davamedici zaman, cerund, feli isim, feli sifət
Key words: Continuous tense form, Gerund, Verbal noun, Participle

В этой статье мы разберем один из аспектов словообразования в английском языке, а именно — слова с окончанием ing. Инговое окончание в английском играет важную роль в грамматике. Окончание ing в английском языке может быть у четырех частей речи: отглагольных существительных, глаголов временной группы Continuous, причастий первого типа, герундия.

Первая и самая популярная категория – ***применение ING со всеми временами группы Continuous***. В данном случае окончание ING показывает длительность процесса, о котором идет речь. Окончание -ing употребляется при образовании формы Present Participle, Окончание ing в английском языке может быть у четырех частей речи: отглагольных существительных, глаголов временной группы Continuous, причастий первого типа, герундия которая используется во временах Continuous, Perfect Continuous, формах Continuous Infinitive и Perfect Continuous Infinitive, которые могут использоваться в качестве определения или обстоятельства. Итак, это окончание мы используем в следующих случаях:

Первая группа -ing в составе продолженных времен. В этом случае причастие настоящего времени являются частью всех продолженных форм глагола (прошедшей, настоящей, будущей, условной и т. д.). Вспомогательный глагол указывает время, а причастие настоящего времени остаётся неизменным:

He is working now (он работает сейчас).
He was working all day yesterday (он работал вчера весь день).
She will be working tomorrow (завтра она будет работать).
He has been working (он работал. (и все еще работает)).
She had been working (она работала. (До определенного момента в прошлом и продолжал работать)).
She will have been working (она будет работать. (До определенного момента в будущем и будет продолжать работать)).

Форма being входит в состав, формулы Passive Continuous в качестве второго вспомогательного глагола:

Your house is being built (ваш дом строится).

Вторая группа – ***герундий***. Герундий– это существительное (noun) сформированное из глагола с помощью окончания -ing. Оно точно так же отвечает на вопрос "Что?", как и любое другое "нормальное" существительное. Эта форма позволяет использовать -ING окончание в абсолютно любом времени, даже в Present Simple, так как это не показатель времени, а обычное существительное, как "cat" или "table".

В английском языке есть две формы герундия — простая (Simple) и перфектная (Perfect). Простая форма герундия используется для действия, которое происходит одновременно с действием глагола-сказуемого. Перфектная форма герундия используется для действия, которое предшествует глаголу-сказуемому. Кроме того, герундий можно использовать как в активном, так и в пассивном залогах:

Excuse me for disturbing. - I hate being disturbed.
He apologized for having disturbed. - I regret having been disturbed.

Признаки герундия:

1. образуется прибавлением к глаголу -ing;
2. обладает как свойствами глагола, так и свойствами существительного;
3. отвечает на вопросы существительного;
4. никогда не употребляется с артиклем;
5. не имеет формы множественного числа;
6. может стоять с притяжательным местоимением;
7. может стоять с предлогом;
8. может иметь описательные слова (чаще отвечают на вопрос как? и стоят после герундия):

I didn't know about their coming back so early (Я не знал о том, что они возвращаются так рано).

He attempted walking slowly (Он попробовал идти медленно).

She regrets living so far from her family (Она сожалеет о том, что живет так далеко от семьи).

После герундия родительный падеж не обоначается с предлогом of:

She hates giving parties (Она ненавидит устраивать вечеринки)

Telling lies is wrong (Нехорошо обманывать)

John's wife does not approve of his loving politicians so much (Жене Джона очень не нравится, что он обожает политиков).

Существуют глаголы, после которых употребляется только герундий:

- говорим о том, что нравится / не нравится:

to fancy, to feel like — хотеть

to enjoy — наслаждаться

to (not) mind — (не) возражать
to dislike — не любить
can't stand — не выносить

She dislikes being interrupted. — Она не любит, когда ее перебивают.

- когда выражаем мнение, предлагаем идеи:
to admit — признавать
to deny — отрицать
to consider — обдумывать
to imagine — представлять
to recommend — рекомендовать
to suggest — предлагать

I cannot imagine keeping such a secret from everyone. — Я не могу представить, как сохранить такой секрет от всех.

- говорим о действии, которое начинается, продолжается или заканчивается: to commence — начинать
to keep (on) — продолжать
to give up — сдаваться, бросать, прекращать
to finish — заканчивать

*She **gave up smoking** 5 years ago. — Она **бросила курить** 5 лет назад.*

- речь идет о занятиях спортом, хобби или какими-либо активностями в выражениях с глаголом *go*
to go dancing — ходить на танцы
to go swimming — ходить на плавание
to go fishing — ходить на рыбалку
to go skating — ходить кататься на коньках
to go running — ходить на пробежку
to go shopping — ходить за покупками…

*She **goes shopping** every weekend. — Она **ходит за покупками** каждые выходные.*

- также необходимо употреблять герундий после следующих глаголов с предлогами:
to accuse of — обвинять в
to blame for — винить за
to complain of — жаловаться на
to congratulate on — поздравлять с
to depend on — зависеть от
to insist on — настаивать на
to look forward to — предвкушать, с нетерпением ждать…

*He was **accused of robbing** the shop. — Его **обвинили в ограблении** магазина.*

- герундий употребляют после конструкции to be + прилагательное + предлог:

be afraid of smth — бояться чего-либо
to be ashamed of smth — стыдиться чего-либо
to be fond of smth — любить что-либо, увлекаться чем-либо
to be responsible for smth — быть ответственным за что-либо
to be sorry for smth — сожалеть о чем-либо
to be tired of smth — уставать от чего-либо…

Are you ashamed of making all this noise? — Тебе стыдно за весь этот шум?

- существуют глаголы, после которых можно использовать как герундий, так и инфинитив (глагол с частицей to). При этом никакой разницы в значении не будет.

to begin, to start — начинать
to continue — продолжать
to intend — намереваться
to bother — стараться что-либо сделать
to prefer — предпочитать

He continued talking / to talk. — Он продолжил говорить.

- после глаголов need (нуждаться), to require (требоваться), to want (хотеть) можно также использовать герундий. В этих случаях предложения приобретают значение пассивного залога «что-то должно быть сделано».:

These shirts require washing = these shirts need to be washed (эти рубашки надо постирать).

My hair needs cutting = my hair needs to be cut) (мои волосы нужно подстричь).

Третья группа - отглагольное существительное. Оно образовано от глагола, но обладает только свойствами существительного, и также имеет окончание –ing. Признаки отглагольного существительного:

1. образуется прибавлением к глаголу -ing;
2. обладает только свойствами существительного;
3. отвечает на вопросы существительного;
4. ставится с артиклем;
5. имеет форму множественного числа;
6. может ставиться с различными местоимениями;
7. может стоять с предлогом;
8. может иметь описательные слова, отвечающие на вопрос какой?:

Отличить отглагольное существительное от Герундия можно по некоторым признакам, свойственным только существительным. Разницы в переводе на русский язык нет.

- Перед отглагольным существительным, в отличие от Герундия, может употребляться прилагательное.

*We were shocked by her **terrible crying** (отглагольное существительное)*
Мы были шокированы ее ужасным криком
*We were shocked by her **crying** (герундий)*

- Перед отглагольным существительным может употребляться артикль или неопределенное местоимение, а перед Герундием нет.

*We were woken up by **the roaring** of the tiger (отглагольное существительное)*
Мы были разбужены рычанием тигра.
Roaring of the tiger woke us up (герундий)

- Отглагольные существительные, в отличие от Герундия могут иметь множественное число.

During one of her leavings the children took their mother's money (отглагольное существительное)
Во время одного из своих уходов дети взяли деньги матери
During one of the children's leavings they took their mother's money (герундий)

- После отглагольного существительного не может стоять прямое дополнение, только косвенное предложное. Тогда как после Герундия (от переходных глаголов) употребляется исключительно прямое дополнение.

*I hate **watching TV news** in the morning (а не: watching of TV news) – герундий.*
*I hate **the watching of TV news** in the morning (а не: the watching TV news) – отглагольное существительное.*
*She could not stop **thinking of** the accident (герундий **от непереходного глагола**)*

Четвёртая группа – Причастие I или причастие первого типа. Причастие — это неличная форма английского глагола, которая обладает свойствами глагола (является частью сказуемого), наречия и прилагательного. Это главное отличие причастий от инфинитива и герундия, ведь они близки по значению к глаголу и существительному. У причастия в английском есть две основные формы: Причастие настоящего времени (Present Participle или Participle I) и Причастие прошедшего времени (Past Participle или Participle II).

Признаки Причастия I:

1. образуется прибавлением к глаголу -ing;
2. обладает как свойствами глагола, так и свойствами прилагательного и наречия;
3. отвечает на вопросы какой? / как? / когда? / по какой причине? / при каких обстоятельствах? / при каком условии?;
4. никогда не ставится с артиклем;
5. не имеет формы множественного числа;
6. не может ставиться с местоимениями;
7. не ставится с предлогом;
8. может стоять с наречием:

Turning slowly / Slowly turning he looked at us (Медленно повернувшись, он посмотрел на нас).
Listening to them he was still thinking about his wife (Слушая их, он по-прежнему думал о своей жене).

Причастия настоящего времени могут употребляться:

- после глаголов восприятия в конструкции *глагол + объект + причастие настоящего времени* и обозначать ситуацию, когда действие воспринимается.

We saw him swimming across the pond.
I couldn't hear her singing because of the noise

- после глаголов движения, действия или состояния для указания параллельных действий.

She sat looking at the sea
He walks reading his newspaper.
I cook listening to the radio.

В английском языке есть слова, просто заканчивающиеся на -ing, не имеющее никакого грамматического значения:

Прилагательные на —*ing* описывают качества и характеристики предмета или человека, сообщают о каком-то свойстве. На русский язык они переводятся чаще всего прилагательными:

She finds her job exhausting. – Она считает свою работу изнурительной.

Прилагательные на —*ed* показывают чувства, эмоции или состояние человека. На русский язык мы обычно переводим такое прилагательное глаголом или причастием, иногда существительным, наречием или другими частями речи:

At the end of the day she is often exhausted. – Часто в конце рабочего дня она утомлена.

Актуальность статьи. Одной из важной составляющей грамматики является окончание ing в английском языке. Инговое окончание в английском играет важную роль в грамматике. В английском языке часто встречаются слова с -ing на конце. Окончание -ing может указывать на то, что перед вами существительное, герундий, причастие или прилагательное, глаголы времен группы Continuous. Поэтому это явление привлекло внимание лингвистов различных школ и направлений, что дало возможность раскрыть ряд его теоретических аспектов.

Научная новизна статьи. Теоретическая значимость данной работы заключается в том, что данное исследование углубляет и систематизирует научные знания об инговых окончаниях в английском языке.

Практическое значение и применение статьи. Полученные результаты могут быть использованы при чтении лекций и проведении семинарских занятий по курсам общего и сопоставительного языкознания, перевода, теоретической и практической грамматики, стилистики, синтаксиса в спецкурсах, посвященных данным проблемам.

Список литературы

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007, 608 s.
2. Nuriyeva S. Cerund. Bakı: Elm, 2011, 272 s.
3. Ganshina M.A., et al. English Grammar. Moscow: Progress, 1964, 543 p.
4. Geoffrey L., et al. A Communicative Grammar of English. Moscow: Prosvesheniye, 1983, 303 p.
5. Gordon E.M., et al. A Grammar of Present Day English. Moscow: Progress, 1973, 214 p.
6. Ilyish B. The structure of Modern English. Leningrad: Prosveshcheniye, 1971, 363 p.
7. Kaushanskaya V. L., et al. A Grammar of the English Language. Leningrad: Prosveshcheniye, 1973, 318 P.
8. Martin H. Advanced Grammar in Use. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 294 p.
9. Nuriyeva S. T. Exercises on English Verbals. Bakı: Elm, 2016, 271 p.
10. Turksever O.I., et al. A Practical Grammar of Contemporary English. Baki: Qismet, 2009, 538 p.
11. Swan M. Practical English usage. Moscow: Higher school, 1984, 552 p.
12. Yunusov D. A Guide to English Grammar. Baku: Muterjim, 2004, 263.

İ.M. Nuriyeva

Müasir ingilis dilində *–İNG* tərkibli sözlərin qrammatik xüsusiyyətləri

Xülasə

Bu məqalədə müasir ingilis dilində İNG tərkibli sözlərin mahiyyətindən, onun dil sistemində yerindən nəzər salınır. İNG tərkibli sözlər qrammatikada mühüm rol oynaylr. İngilis qrammatikasında "-ing forması" indiki zaman feili sifət və gerund üçün müasir linqvistik termindir: sonu -ing ilə bitən istənilən fel forması. Tədqiqat həm nəzəri aspektdə (-ing formalarının skalyar diapazonunun morfo-sintaktik sərhədlənməsi), həm də praktiki aspektdə (onların hüquqi ingilis korpusunda baş verməsinin tədqiqi) -ing formaları məsələsi ilə bağlıdır. Tədqiqat -ing feili isimlərin, gerundların və -ing indiki zaman feili sifətlərlərin sintaktik təhlilinə diqqət yetirir. Bu təhlil olunan nominallaşmaların müəyyən bir növünün seçilməsinə təsir edən şərtləndirici amilləri aşkar etmək məqsədi daşıyır. İngilis dilində İNG şəkilçisi dörd nitq hissəsində tapıla bilər: feili isimlər, davamedici zaman qrupunun felləri, indiki zaman feili sifətlər və cerundlar. Həmçinin, burada deyilir ki, İngilis dilində cerund və indiki zaman feili sifətindən əlavə, -ing şəkilçisi vasitəsilə düzələn bir qisim başqa sözlər də mövcuddur. Burada həmçinin konkret dil vahidinin istifadəsini müəyyən edən, onun hədəf dilə tərcümə xüsusiyyətlərinə təsir edən leksik və qrammatik amillərin nəzərə alınmasına diqqət yetirir. Məqalədə ing-formaların müqayisəli təhlilinin nəticələri təqdim edilmiş, onların müxtəlif funksiyalarda istifadə tezliyi aşkar edilmişdir. Bu formaların oxşar və fərqli cəhətləri göstərilir. Bu formaların

ingilis dilindən rus dilinə tərcüməsi zamanı qarşılaşılan çətinliklərə xüsusi diqqət yetirilir.

I.M. Nuriyeva

The grammatical features of İNG forms in modern English

This article is dedicated to the grammatical features of ING forms in Modern English. ING forms in English plays an important role in grammar. In English grammar, "-*ing* form" is a contemporary linguistic term for the present participle and gerund: any verb form that ends in -*ing*. The study is concerned with the issue of -ing forms in both the theoretical aspect (morpho-syntactic delimitation of the scalar range of -ing forms) and practical aspect (survey of their occurrence in a legal English corpus). The research concentrates on the syntactic analysis of -ing verbal nouns, gerunds and -ing participles. It is aimed to reveal the conditioning factors that influence the selection of a particular type of the nominalisations under analysis. The ending ING in English can be found in four parts of speech: verbal nouns, verbs of the Continuous tense group, participles and gerunds. Besides, it says that in addition to the gerund and the present participle, there are a number of other words that are formed using the suffix -ing. Here it is also focused on the consideration of lexical and grammatical factors that determine the use of a particular language unit, which affects the features of its translation to the target language. The article presents the results of comparative analysis of ing-forms, the frequency of their use in various functions is revealed. Similarities and differences of these forms are shown. Particular attention is paid to the difficulties encountered in translating these forms from English into Russian.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: : д.ф.п.филол. Ф. Курбанова
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ЛЯТАФАТ КАМИЛЬ КЫЗЫ ХАЛИЛОВ,
старший преподаватель,
Азербайджанский Университет Языков
Email: sahibxelilov16@gmail.com

ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ РАЗНОВИДНОСТИ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: определительные придаточные предложения, ограниченного типа, описательного типа, аппозитивные предложения

Сложноподчиненные предложения - это особые синтаксические единицы, которые отличаются от простых предложений на уровне коммуникации. Они имеют более сложную структуру и выражают более сложное содержание Основной структурной особенностью сложных предложений является многопредикатность, то есть наличие двух и более предикатных частей, соединенных синтаксическими связями. Эти предикатные части структурно похожи на простые предложения, но не являются семантически, структурно и интонационно независимыми. Структура СП состоит из ряда компонентов, а именно: типа предикативной части и средств связи, свойств структуры и возможного расположения частей. Части сложноподчиненного предложения семантически и структурно взаимозависимы и взаимосвязаны. Каждая часть сложноподчиненного предложения структурно и семантически представляет собой единое целое.

Придаточные предложения можно разделить на различные типы в соответствии с их грамматическими функциями: придаточные определительные, придаточные обстоятельственные, придаточные дополнительные, придаточные, являющиеся именной частью составного именного сказуемого, придаточные подлежащные.

Придаточные определительные предложения (attributive clauses) используются для выделения существительных или местоимений в главной клаузе и соединяются местоимением-связкой. who, whose, which, that, союзнх наречий where, when, а также без союзов. Придаточные определительные предложения подразделяются на ограничительные (limiting), классифицирующие (classifying) и описательные (descriptive).

Разделительный квалификатор указывает, к какому объекту он относится. Существительное, к которому относится разделитель, употребляется с определенным артиклем**:**

The house in which we live is in the centre of the town. - Дом, в котором мы живем, расположен в центре города.

Классификационно-определительные клаузулы указывают, к какой группе или классу относится объект, обозначенный существительным, к которому относится клаузула с прилагательным. Такие существительные употребляются с неопределенным артиклем (во множественном числе артикль не употребляется). Если классификационно-решающая клаузула опущена, то содержание предложения изменяется или обрывается полностью**:**
A polygon, which has three sides, is called a triangle. - Многоугольник, который имеет три стороны, называется треугольником.

Описательные определительные клаузулы дают дополнительную информацию о лице или предмете, описываемом существительным, к которому относится клаузула с прилагательным. Если такая клаузула опущена, то общее содержание предложения остается неизменным**:**
They strolled in the direction of the sea, which was visible down the street. *(Highsmith)* –Они пошли по направлению к морю, которое виднелось в конце улицы.

Рассмотрим подробнее различные типы предложений с определяющим прилагательным в английском языке. Сложносочиненное предложение с определяющей прилагательной частью представляет собой конструкцию с тесно соединенными частями. Определяющая прилагательная часть является существительным (местоимением) главной части. Это существительное или местоимение является определителем предложения. (“the antecedent”):
I told her about my brother Michael, who's married and lives in Sheffield.
There is someone downstairs who would like to meet you.

По структурной и семантической связи с определяемым словом определенные словосочетания с прилагательными можно разделить на три основных класса.

Определительные предложения ограниченного типа. Эти предложения тесно связаны с определяемым словом и не могут быть удалены из предложения, поскольку содержащаяся в них информация определяет и уточняет лицо, предмет или идею, выраженную определяемым словом. Поэтому без придаточных предложений смысл главного предложения был бы неполным или полностью утраченным. На отсутствие полноты указывают некоторые определители. Перед определяемым словом (чаще всего это артикли, указательные местоимения или слова с модифицирующим или демонстративным значением, например) *the same, the only, the best*). Наличие таких элементов оправдано, только если за ними следует определительное придаточное предложение. В этих предложениях именно из-за артикля смысл основного предложения становится неясным, если убрать прилагательную часть:
Libraries are places where books are kept.
He realized he was talking too loudly.

Предложения, которые характеризуют личностное определяемое слово, присоединяются с помощью относительных местоимений, таких как *who, whom, whose, that*. *That* и *who* являются равноправными и могут заменять друг друга, если определяемое слово – неточное, обобщающее существительное или местоимение. Но если определитель является более верным или ограничительным *who* – более приемлимый выбор:
We need someone that/who can handle the matter with discretion.

Часто кажется, что *which* и *that* являются равноправными и могут заменять друг друга, однако есть несколько случаев, где *that* более предпочтителен, нежели which:

- когда определяемое слово является неопределённым местоимением:

The governor promised to do all that lay in his power to help the flood victims.

- когда в состав определяемого слова входит порядковое числительное:

The first church that was built in the new capital city was to become a burial place for members of the ruling dynasty.

- когда определяемое слово содержит прилагательное в превосходной степени:

'Hamlet' is perhaps the most profound tragedy ever written in English..

- если в главной клаузе содержится составное именное сказуемое:

The novel is a bestseller.

С другой стороны, *that* нельзя употреблять после предлога.
Разделители являются единственным типом ограничительной прилагательной клаузы, которая не может быть присоединена или соединена. При использовании в качестве уточняющей фразы или в качестве части предиката основного положения, то *that (who, which)* могут быть опущены:
He was a man one always forgot.
Определительные предложения описательного типа. В отличие от определительного типа, определительные придаточные предложения менее зависимы от основной клаузы и обычно содержат только дополнительную информацию об определяемом слове. Они могут быть опущены из предложения без существенного изменения основной части. Описательные клаузулы выделяются на письме запятыми (иногда скобками), а в устной речи произносятся как отдельная тональная группа. Они соединяются с помощью тех же союзов, что и определители, за исключением относительного местоимения that. Типичными определителями являются имена собственные, имена собственные или существительные, для которых контекст дает более точную информацию:
The Mississippi River, which flows south from Minnesota to the Gulf of Mexico, is the major commercial river in the United States.
Определяемое слово может использоваться как с неопределённым артиклем, так и без него:

I bought a dozen of eggs, two of them were bad.

По мнению Н.А. Кобриной и соавторов, в формальном английском языке определенные предложения декларативного типа могут быть объединены с помощью связки (относительного местоимения или наречия) и группы предлогов. По своей функции относительное местоимение сходно с демонстративным местоимением.

The drug was overdosed, which led to the immediate death of the patient (this led to the immediate death of the patient).

Так же, по мнению Н. А. Кобрины и её соавторов, такие связки как *whereby, wherefor, whereto* считаются крайне официальными и в менее формальной речи заменяются на *for which, by which, to which* и т.д.

Определительные предложения аппозитивного типа. Аппозитивные предложения вводного типа являются одной из типологических особенностей английского синтаксиса. Эти предложения указывают на семантическое значение определяемого слова. Они отличаются от уточняющих и предикативных предложений тем, что придаточные предложения используются для передачи определенных фактов (идей, советов, впечатлений), а не только для того, чтобы сказать что-то об этом факте.

The news that John recieved a letter from Bill is a real surprise. (аппозитивный)

The news John received from Bill was a real interest. (относительный)

Предложения ограниченного типа. Эти предложения не могут быть удалены из предложения, так как они тесно связаны с определяемым словом и содержат информацию, дополняющую определяемое слово. Поэтому без придаточных предложений смысл главного предложения будет неполным или его смысл будет полностью утрачен. Рассмотрим типы ограничительных предложений в зависимости от того, какую часть предложения они завершают:

-восполнение подлежащего:

Every portrait *that is painted with feeling* is a portrait of the artist, not of the sitter.

-восполнение именной части составного именного сказуемого*:*

If it were I *who was to be always young*, and the picture that was to grow old. (34)

-восполнение дополнения*:*

Thanks for giving me the information *I wanted.*

-восполнение обстоятельства*:*

We live in a time when people treat art as a kind of autobiography.

Аппозитивные предложения с определяемым словом существительным. Эта группа предложений может охватывать различные категории информации (существительные и наречия), и именно такими отношениями характеризуется большинство вспомогательных предложений в романе О. Уайльда "Картина Дориана Грея":

There is no reason why he should not form an alliance with her.

There is no doubt that the whole expression has changed.

Аппозитивные предложения с определяемым словом местоимением. Этот тип можно легко определить по описательному термину indefinite или выраженному демонстративными местоимениями:
There is nothing that cannot be expressed in art.
There is nothing your personality cannot do.
Аппозитивные предложения вводного типа. Эти предложения используются в конструкции с вводным местоимением (главным образом с помощью *it)*:
It seems ridiculous that I don't mind my own business.
It seemed terrible to him that a fatal portrait was hidden here.

Актуальность статьи. Актуальность темы исследования связана с актуальностью проблемы классификации предложений в целом и классификации сложноподчиненных предложений с определенными аффиксами, в частности.

Научная новизна статьи. Научная новизна исследования заключается в том, что в нем проводится детальное функциональное сравнение конструкций с прилагательными-определителями и синонимичных конструкций, определяется доля всех типов конструкций с препозитивными определителями в современных текстах, описываются семантические отношения, выражаемые препозитивными определителями и их сочетаниями, выявляется частотность использования различных средств присоединения к прилагательным-определителям, показывается, какими типами предикативных прилагательных-определителей они представлены.

Практическое значение и применение статьи. Практическое значение данного исследования заключается в том, что его материал и результаты могут быть использованы в лекциях и спецкурсах по различным разделам "Грамматика текста", "Новый английский век", "Сложные предложения", "Словосочетания", "Историческая и теоретическая грамматика английского языка". Результаты данной статьи полезны для преподавания и подготовки учебных материалов. Проанализированные материалы и методики могут быть использованы студентами-лингвистами при написании курсовых и дипломных работ.

Список литературы

2. Бархударов, Л. С. Грамматика английского языка/ Л. С. Бархударов, Д. А. Штелинг. – М.: Высш.шк., 1973. – 280с.
3. Блох, М.Я. Теоретические основы грамматики: Учеб. – 2-е изд., испр./М.Я. Блох. – М.: Высш. шк., 2000. – 160с.
4. Воронцова, Г. Н. Очерки по грамматике английского языка/ Г. Н. Воронцова. – М.: Изд-во литературы на иностранных языках, 1960. – 570с.
5. Жигадло, В. Н. Современный английский язык/В. Н. Жигадло, И. П. Иванова, Л.Л. Иофик – М.: Высш.шк., 1956.-230с.

6. Иванова, И. П. Теоретическая грамматика современного английского языка/ И. П. Иванова, Бурлакова В. В., Поченцев Г. Г. – М.:Высш. шк., 1981
7. Ильиш, Б.А. Строй современного английского языка: Учебник по курсу теоретической грамматики для студ. педагогических институтов (на англ. языке) / Б.А. Ильиш. - Л.: Издательство «Просвещение», 1971. – 368 с.
8.Каушанская, В. Л. Грамматика английского языка: Пособие для студентов педагогических институтов/ В.Л. Каушанская, Ковнер Р.Л., Кожевникова О.Н. – Л.: 1963. – 320с.
9. Кобрина, Н.А. Грамматика английского языка: Морфология. Синтаксис: Учебное пособие для студентов педагогических институтов и университетов/Н.А. Кобрина, Корнеева Е.А., Оссовская М..И., Гузеева. – СПб: Издательство “Союз”, 2003. – 496с.
10. Blokh, M. Y. A Course in Theoretical English Grammar/M. Y. Blokh – M: Высшая школа, 1983.-350c.
11. Ganshina M., Vasilevskaya N. English Grammar for Pedagogical Institutes/ M. Ganshina – M.: 1953. – 473 p.
12. Ilyish, B. A. Structure of Modern English/ B. A. Ilyish – M.: Просвещение, 1971. - 654c.
13. Rogovskaya, B. I. A Course in English Grammar/ B. I. Rogovskaya - M.: Высшая школа, 1967.-350c.
14. Wilde O.The picture of Dorian Grey/ O. Wilde-L.: 1994. - 256p.

L.K.Xəlilova

Müasir ingilis dilində təyin budaq cümlələrin funksional növləri

Xülasə

Məqalədə müasir ingilis dilində cümlənin tematik hissəsini tamamlamaq, ingilis romanlarında obrazları aydınlaşdırmaq və təsvir etmək vasitəsi kimi atributiv (təyin) cümlələrdən bəhs edilir, mürəkkəb cümlənin əsas struktur xüsusiyyəti - polipredikativlik qeyd olunur. Müəllif ingilis dilində atributiv cümlələrin növlərini ətraflı araşdırır. Atributiv müddəaları olan mürəkkəb cümlələr yaxından qaynaqlanmış hissələri olan strukturlardır. Atributiv cümlə baş cümlədəki isimə (əvəzliyə) aiddir. Bu isim və ya əvəzlikdir və cümlənin müəyyən edilmiş sözüdür.Bu işdə məqsədi tələffüz əmələri nəzərəyyəsi çərçivəsində qeyri-müəyyən A artikl ilə təyin oıunan təyinedici isimlərin ayrılmaz nisbi cümlələrin xüsusiyyətlərini müşahidə etməkdir. Bu çərçivədə müəyyənləşmə qeyri-müəyyənliyin aradn qaldırdığı və hadəsələrin sabitləşdiyi bir proses kimi baxılır. Nisbi müddəanın nə vaxt A-da müəyyənləşmə şərtlərini verdiyini və onun rolunun mövcudluq şərtlərinin başqa yerdə tapılmalı olan hadisəni təsnif etmək olduğunu müəyyən etmək üçün biz qeyri-müəyyən təyinatın nisbi bənddə ifadə olunan xüsusiyyətlə qarşılıqlı əlaqəəsini müşahidə etdik. Bu, qeyri-müəyyən öncüllü ayrılmamış nisbi cümlənin təyinedici və

təsbitedici nisbi cümlələr arasındakı klassik fərqlə nə üçün problemi olduğunu izah etməyə kömək edir.
Açar sözlər: təyin budaq cümlələri, məhdudlaşdırıcı, təsviri, əlavə budaq cümlələri

LK.Xəlilova

Functional varieties of attributive clauses in modern English

Summary

The article deals with attributive clauses in Modern English as a means of completing the thematic part of a sentence, clarifying and describing images in English novels, noting the main structural feature of a complex sentence - polypredicativity. The author examines in detail the types of attributive clauses in the English language. Complex sentences with attributive clauses are structures with closely welded parts. The attributive clause refers to the noun (pronoun) in the main clause. This is a noun or pronoun and is the defined word of the sentence.

The purpose of this article is to observe the properties of undetached relative clauses qualifying nouns determined with the indefinite article A in the framework of the theory of denunciative operations. In this framework, determination is seen as a process through which indeterminacy is eliminated and occurrences are stabilised. We have observed the interaction of indefinite determination with the qualification expressed in the relative clause to sort out when the relative clause gives the conditions for determination in A and when its role is to qualify an occurrence whose conditions of existence are to be found elsewhere in the utterance. This contributes to explaining why undetached relative clauses with an indefinite antecedent are problematic vis-à-vis the classical distinction between determinative and appositive relative clauses.

Key words: attributive clauses, limiting/restrictive, descriptive, appositive clauses

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: д.ф.п.филол., доц. И. Нуриева
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏLİYEVA İLHAMƏ NADİR QIZI
Bakı Slavyan Universiteti
aliyevailhama@yahoo.com
Süleyman Rüstəm 33

İNGİLİS DİLİNDƏ VERBALİZƏ OLUNMUŞ SOSİAL AKTLAR

Açar sözlər: danışıq aktı, mədəni kontekst, ünsiyyət, linqvistik məqsəd, sosial aktlar

Key words: speech act, cultural context, communication, linguistic purpose, social acts

Ключевые слова: речевой акт, культурный контекст, коммуникация, языковая цель, социальные акты

Məlumdur ki, dilin əsas funksiyası ünsiyyətdir. Ona görə də dilin kommuikativ konsepsiyasının fokus nöqtəsində nitq fəaliyyətinin subyekti kimi insan durur. İnsan daxili və xarici nitq fəaliyyəti prosesində real gerçəkliyi qavrayır, onu dərk edir.

Danışıq fəaliyyəti ilə bağlı digər nəzəriyyələr kimi, nitq aktı nəzəriyyəsi də ünsiyyət prosesinin incəliklərinə özünəməxsus yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarına görə, dildə elə söz qrupları mövcuddur ki, onların mənası istinad olunan obyektdən asılıdır. Dil vahidinin ifadə etdiyi mənanı bilmək onun düzgün tətbiqi ilə bağlı məlumata malik olmaq deməkdir.

Müəyyən baxış və müddəaların əksi olan nəzəriyyələr dilin başlıca vəzifəsinin müəyyən olunması baxımından da fərqlənir. Nitq aktı nəzəriyyəsinə görə, dilin tətbiqi ilə bağlı başlıca təyinatı mövcud obyektlərin təsviri yox, məqsədyönlü hərəkətlərin həyata keçirilməsi təşkil edir. Məhz bu yanaşma dil vahidlərinin təhlilinə fərqli çərçivədən baxmağa, onları funksional baxımdan dəyərləndirməyə şərait yaratdı.

Nitq aktı nəzəriyyəsi tədqiqat obyektinin dar sahəni əhatə etməsi ilə diqqəti cəlb edir: danışanın dinləyənlə birbaşa ünsiyyəti şəraitində istifadə etdiyi dil vahidləri, onların reallaşma modeli — ilkin niyyətdən doğurduğu təsirədək bütün psixolinqvistik məqamlar araşdırılır. Tədqiqat sahəsinin dar olması danışıq aktını incəliklərinə qədər təhlil etmək imkanı verir, yalnız danışan, dinləyən, söyləm, ünsiyyət şəraiti yox, həmçinin onun məqsədi və nəticəsi də diqqət mərkəzində saxlanılır. Con Serlə görə, illokutiv aktın təsnifatını dilə gətirilə bilən psixoloji vəziyyətlər ilə aparmaq düzgün bir seçim deyil. Alimin fikirlərinə əsaslanaraq, illokutivlikdə işlənən bütün emosional-psixoloji vəziyyətlər səmimiyyət şərtinə (sincerity condition) əsaslanır. İllokutiv aktın yerinə yetirilməsi çün üç vacib

elementin mövcudluğu gərəklidir. Bunlar illokutiv məqsəd (illocutionary purpose), uyğunluq istiqaməti (direction of fit) və səmimiyyət şərtidir (sincerity condition) [3].

İstənilən bir sadə cümlənin mənası müəyyən kontekstdə verilmiş söyləmin illokutiv gücündən və məqsədindən asılıdır.

Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək:

I suggest we go to the movies— Filmlərə getməyimizi təklif edirəm.

I insist that we go to the movies.—Təkid edirəm ki, filmlərə baxmağa gedək.

I solemly swear that Bill stole the money.—Mən Bilin pulu oğurladığına həqiqətən and içirəm.

I guess Bill stole the money.—Hesab ediəm ki, Bill pulu oğurlayıb.

Verilmiş nümunələrdən aydın görünür ki, cümlələrin illokutiv məqsədləri eyni, illokutiv gücləri isə tamamilə fərqlidir.

Söyləmin illokutiv gücündə danışan və dinləyənin tutduğu mövqe fərqliliyi özünü göstərir. Söyləmin illokutiv gücü dil iştirakçılarının status və mövqelərinə uyğun olaraq şərh olunur. Məsələn, əgər general sıravi bir əsgərə otağı təmizləməyi tapşırırsa, bütün hallarda bu hərəkət hökmdə əmr olaraq səslənəcək.Yox əgər bu prosesin əksi baş verərsə, təklif olaraq qəbul olunacaq.

Dil daşıyıcılarının maraqlarına uyğunlaşan söyləmlərdə olan fərqlilikləri də müşahidə etmək olar. İllokutiv akt zamanı danışan və dinləyənin qarşılıqlı maraqlarına xidmət edəcək bir sıra hərəkətlər söyləmdə öz ifadəsini tapır. Məsələn, lovğalanmaq, qəmlənmək, təəccübləndirmək, qarğış etmək, təbrik etmək, minnətdar olmaq və s.

İllokutiv nitqdə bəzi performativ ifadələr söyləmlə diskursun əlaqələrinə xidmət edir. Nümunələrə diqqət yetirək:

I reply—Mən cavab verirəm.

I deduce—Mən izah edirəm.

I conclude—Mən nəticə çıxarıram.

I object—Mən etiraz edirəm.

Yuxarıda verilmiş cümlələr bu söyləmin digər söyləmlərlə rabitəsini təmin edərək, diskursun məzmunu ilə həmahənglik təşkil edir. Adətən bu tip fərqlilik daha çox illokutiv aktın direktiv növündə müşahidə olunur. İllokutiv nitqdə adresant söyləm ilə diskursun rabitəliliyini təmin etmək üçün aşağıdakı bağlayıcı sözlərdən istifadə edir :

*however—lakin, ancaq, baxmayaraq

*moreover—bununla yanaşı, bundan başqa

*therefore—ona görə də, bu səbəbdən

Nümunə olaraq alim hesabat (a report) və proqnoz (a prediction) anlayışlarını verərək qeyd edir ki, hər ikisi fakta yönələn məhumlardır. Hesabat keçmiş və indiki zamana aid olan məlumatlara əsasən verildiyi halda, proqnoz isə daha çox gələcək zamandakı proseslərin nitqdə ifadə formasıdır.

Dildə işlənən möhkəm və zəif nitq aktalrı arasında fərqliliklər onu deməyə əsas verir ki,.

kommunikativ ünsiyyət zamanı danışan nitq aktalrının istənilən formasını işlətməkdə sərbəst seçim imkanına malikdir. C. Serlə görə hətta adresant heç bir nitq aktından istifadə etmədən belə nitq fəaliyyətini qura bilər.

Dildən kənar faktorların illokutiv tiplərə göstərdiyi təsir fərqlilikləri təzahür edir. Danışan və dinləyənin nitq fəaliyyəti bəzi hallarda dilin daxili deyil, xarici imkanları hesabına baş verir. Bu səbəbdən də ünsiyyət prosesində bir çox illokutiv aktlar dilin xarici təsirlərinə məruz qalır.

Məlum olduğu kimi, əksər illokutiv feillərdə performativlik mövcuddur. Nitqdə işlənən bəzi illokutiv feillərdə, məsələn, to order (əmr etmək), to conclude (nəticə çıxarmaq), to state (ifadə etmək), to promise (vəd vermək) və digər bu kimi feillərdə hərəkəti dəqiq icra etmək mümkün olmur, ona görə də bir çox hallarda danışan illokutiv aktı icra etmək üçün performativ söz və ifadələrdən istifadə etməli olur. Məsələn:

I hereby boast—Mən bununla öyünürəm.

I hereby threaten—Mən bununla təhdid edirəm.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bütün illokutiv feillər performativ feillər hesab olunmurlar. Danışıq aktının illokutiv tipində elə feillər mövcuddur ki, onlar həmin aktın müxtəlif dil üslublarında işlənməsini tələb edirlər. To confide (inanmaq, etibar etmək), to announce (elan etmək , bəyan etmək) və bir sıra başqa feillər var ki, bunlar nitqdə eyni illokutiv məqsədə xidmət edə və propozisonal məzmunda işlənə bilərlər.

Deməli, ifadə vasitəsi kimi nitq həmişə emosionaldır. İllokutiv nitq aktında emosional mənanın müxtəlif formalarına rast gəlinir.

Bildiyimiz kimi nitq ünsiyyəti prosesində salamlaşma, üzrxahlıq, təşəkkür etmə və s. kimi sosial aktlar sosial-kultural dəyərlərin ekspressiv və mədəni kontekstdə təcəssümüdür. Kommunikasiya prosesində söyləmin illokutiv gücünü əsasən adresant təyin edir. Adresat isə sosial-ictimai mühitin tələbinə uyğun olaraq emosionallıq göstərərək fəaliyyətdə olur. Nitq fəaliyyətində danışan qarşısına ilk növbədə məlumatı vermək, dinləyicini inandırmaq və ona emosional olaraq təsir etmək məqsədlərini qoyur. Düzgün şəkildə qurulmuş nitq aktında adresant qarşısına qoyduğu linqvistik məqsədlərə nail ola bilir. Linqvistik məqsəd illokutiv aktın strateji nəticəsi hesab olunur. Aydındır ki, illokutiv akt hökmün düzgün formada tələffüzünə əsaslanıb linqvistik məqsədlərin reallaşdığı nitq prosesidir.

Salamlaşma, ayrılma, üzrxahlıq, təşəkkür, kompliment və s. kimi nitq aktlarının müxtəlif növləri qabaqcadan nəzərə alınmış və stereotipləşmiş linqvistik qaydalar ilə ifadə olunur. Onlar mədəni dəyərlərin ekspressiv qaydalara uyğun maddi və sosial mesaj ilə verbalizə olunur. Bu baxımdan onlar verbalizə olunmuş sosial aktlar hesab olunur. Adları çəkilən **sosial aktların** ünsiyyətdə uyğun şəkildə

istifadəsi tələb edir ki, danışanlar həm linqvistik forma, həm də situativ uyğunluq tələb edən qaydaları bilsinlər.

Adları çəkilən qaydaların hər bir növü unikal xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, onların bir sıra əsas xüsusiyyətləri də vardır. Ən vacib xüsusiyyət qarşılıqlı ictimai əlaqədə funksiyanın oxşarlığından ibarətdir. Onların hamısı müəyyən dərəcədə sosial həmrəylik yaradır. Onların əsas məqsədi xüsusidən çox ümumidir. İkincisi, qaydalar tipik olaraq ikinci danışan tərəfindən qəbul edilənləri izləyən birinci danışanın ifadəsindən ibarət minimum iştirakçılar arasında məlumat mübadiləsi kimi baş verir.

--Good day!
--Good day!
--Thank you!
--Here you are!
--Very sorry!
--Don't mention!
--This is a beautiful dress!
--Thank you very much!

Qaydaların üçüncü xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu linqvistik formalar strukturuna görə formulativdir. Hər bir kateqoriya, yəni salamlaşma, komplimentlər və s. çox hallarda danışanlar tərəfindən istifadə olunan hazır modellərdir. Bu nitq aktlarının gözlənilən linqvistik formaları əslində onları qaydaya çevirir.

Salamlaşma digərlərinin varlığını qəbul etmək və münasibət qurmaq üçün istifadə olunur. İrvinq Qofmana görə, salamlaşma münasibətin qurulmasına keçidə işarə hesab olunur. Baxmayaraq ki, onların əsas strukturu hər bir mədəniyyət çərçivəsində stereotipdir, əlavə keçidlər və yeniliklərdə mümkündür. Danışanlar daha çox və ya az formal struktur, tələffüz və ya prosodik xüsusiyyətlərdən istifadə edə bilərlər. Salamlaşmağın müxtəlif növləri şərti kontekstdən, danışanlar arasında status əlaqələr və şəxsi məqsəddən asılı olaraq təklif olunur.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında salamlaşmaq "Hello" və ya "How are you?" variantlarıdır. Bu frazaların bəziləri günün hər bir vaxtında istifadə oluna bilər, lakin bəziləri vaxtdan asılı olaraq məhduddur. Məsələn, "Good afternoon" günorta, "Good evening" axşam vaxtı deyilir. Salamlaşmağın tipik cavabları "Hello"/ "Hi" və ya "Good afternoon", "Good evening", "Good morning", "The same to you" kimi identik cavablar və kiçik modifikasiyalardan ibarətdir. Bir çox dillərdə cavablar linqvistik balans effekti yaradır. Cavabın digər tez-tez rast gəlinən növü "eynisi" prinsipidir. Ərəb dilində "marhaba"—"Hello"—"Salam" deməkdir, lakin cavab olaraq ərəblər *merhaba, marhabten* və ya *marahib* deyirlər. Bu da "salam, iki salam, yüz salam və salamlar" deməkdir.

Anqlo-Amerikan salamlaşmağı təəssürat yaratmaq üçün istifadə olunur. Cavabın növləri də bu funksiyanı götərir. İdentik cavablar istənilən sosial balans üçün linqvistik metafordur.

Müxtəlif mədəniyyətlərdə salamlaşmaq iştirakçılar arasında qeyri-bərabər statusu təsdiq etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, Seneqalda müsəlman cəmiyyətini göstərən "Wolof" növü buna misal ola bilər. Sosial status vacibdir, çünki aşağı təbəqəli insan həmişə yuxarı təbəqəli insanı salamlamalıdır. "Wolof" salamlaşma vərdişi adı çəkilən mədəni fərziyyəni əks etdirir. Bu mədəni model "Wolof" dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə edilir. İnsanlar öz tərəf müqabillərinin statusunu artırmaq və ya azaltmaq üçün müxtəlif strategiyalardan da istifadə edirlər.

Verbalizə olunmuş sosial aktların digər növü üzrxahlıqlardır. Bu linqvistik formanın məqsədi iştirakçılar arasındakı əlaqəni saxlamaq və bərpa etməkdir. Onlar hərəkətlərə görə baş verir və iştirakçılara neqativ təsir etmə kimi qəbul olunur. Üzr istəyərək danışan iki tərəfə bölünür, birinci tərəf günahkardır və digər tərəf isə üzrxahlığı qəbul etməyə hazırdır. Təbii ki, vacib hesab olunan üzrxahlıq tamamilə üzrxah davranışın mədəni modellərindən asılıdır. Üzrxahlıq aktı keçmiş, indiki və gələcək sosial qarşıdurmanın verbal tanınmasıdır. Məsələn:

I. I am sorry I spoiled your bag.
II. I am sorry to be disturbing you now.
III. I am sorry I will be late coming to the station.

Üzrxahlıq üç hissəli orta seqmentlərdən ibarətdir. Birinci hissə verbal hesab olunaraq "peşimançılıq obyekti"ni yaradır. Üzrxahlıq edərək, axırıncı seqment danışanın cavabından ibarətdir. Qərb cəmiyyətlərində qəbul olunan üzrxahlıq formaları aşağıdakılardır:

1.Don't worry about that.
2.It was nothing.
3.I am so sorry.
4.Forget it.

Üzrxahlığa cavablar isə inciklik səviyyəsindən asılıdır:

I am so sorry; I hope this is the last time it happens; OK, but don't do it again; You always say that, etc.

Göstərilən cavablar tamamilə fərqli kontekstual istifadə və danışanın niyyətindən ibarətdir. Bununa yanaşı onlar nəzakətli səslənir və potensial olaraq ziddiyyətlidirlər.Üzrxahlıq stereotipləşmiş formatlar ilə ifadə olunan mənada istifadə olunur. Növbəti strategiyalar C.Holmes tərəfindən Yeni Zelandiyada apardığı müşahidələr əsasında yoxlanılır və bu məlumatı özündə ehtiva edir. Bu kontekstdə aşağıdakılar qeyd olunur:

I. Üzrxahlığın eksplisit ifadəsi
a. Üzrxahlıq təklif etmək: "I apologize"
b. Təəssüf ifadə etmək: "I am afraid. I am sorry."
c. Əhv istəmək: "excuse me", "forgive me"
II. İzah, üzrxahlıq, bəraət –
I was not expecting it to be you, we are both new to this.
III. Məsuliyyətin tanınması

Accept blame: It was my fault.

A. Express self-deficiency: *I was confused, I was not thinking, I didn't see you.*

B. Recognize hearer as entitled to an apology: *You are right, you deserve an apology.*

C.Express lack of intent: *I didn't want to give it for you,I will buy you another one.* D. A promise of forebearance: *I promise it won't happen again.*

Üzrxahlıq formaları sintaktik və semantik komponentlərə əsaslanır. Daha çox yayılmış forma variantları "bağışla", "üzr istəyirəm". Digər formalar: "excuse me", "pardon me", "I would like to apologize". Holmes tərəfindən Yeni Zelandiyada müşahidə olunmuş daha çox tipik incikliklər (digər Qərb cəmiyyətinə xas olan) yerə, söhbətə, zamana və ya mülkiyyətə görə narahatçılıq misallarıdır [1, 94]. Daha ciddi incikliklər daha çox üzrxahlıq formaları ilə ifadə edilir.

Qeyd edək ki, iştirakçılar arasında sosial münasibətlər üzrxahlığın formalarının təsirinə təsadüf edir. Holmesin məlumatlarına görə, çox şey eynilər arasında baş verir (ola bilsin ki, insanlar daha çox eyni statuslu insanlar ilə münasibətdə olur). Başqa hallarda isə, aşağı statuslu insanlar yuxarı statuslu insanlardan fərqli olaraq iki dəfə çox üzrxahlıq edirlər. Bundan əlavə, aşağı statuslu insanlar daha çox eksplisit və mürəkkəb strategiyaların istifadəsinə meyllidirlər. Buna baxmayaraq, üzrxahlıq misallarına həm də yaxın insanlar arasında da rast gəlinir, ola bilsin ciddi incikliklər daha çox bu kontekstdə baş verir, nəinki formal və ictimai vəziyyətlərdə.

Digər mədəniyyətlərlə müqayisələr üzrxahlıq formalarında bəzi oxşarlıqları və fərqləri üzə çıxarır. Məsələn, Yaponiyanın sosial normaları daha çox kontekstlərdə üzrxahlıq tələb edir, nəinki Qərbi Avropada. Üzrxahlıq çox vaxt nəinki incikliyi aradan qaldırmaq üçün istifadə olunur, həm də onlar üzrxahlıq tonu ilə salamlaşmaq, təklif, təşəkkür kimi digər nitq aktlarını qeyd etmək üçün istifadə olunur. Faktiki olaraq, adi ifadə "sumimasen" (ədəbi dildə: Bu son deyil və ya Bu hələ bitməyib) üzr istəyirəm və ya təşəkkür edirəm kimi tərcümə olunaraq üzrxahlıq və təşəkkür ifadə edə bilər. Kiminsə evini tərk edərək Qərbli deyir, "Gözəl axşama görə təşəkkür edirəm," yaponlu qonaq isə çox vaxt deyir, "Sizi narahat etdim". Qərb cəmiyyətində isə yaponlar üzrxahlığa nəzakətli cavab verərək deyirlər, "xeyr, xeyr, dəyməz".

Beləliklə, yapon normaları aktual və qəliz narahatçılıq üçün üzrxahlıq formasında insanlara təsirin eksplisit tanınmasını tələb edir. Üzrxahlıq, yapon sosial davranışına görə, nəzakətli, diqqətli və fərqli olmalıdır.

Danışan dili mədəni təşəkkül ilə uyğunluqda istifadə edir.Etnoqrafik-linqvistik təhlil həm davranış, həm də onun qiymətləndirilməsinin müzakirəsindən ibarətdir. İnsanlar nəinki onların mədəniyyətində uyğun hesab edilən tərzdə danışır, həm də onlar bənzər normalar ilə digərlərinin nitqni qiymətləndirirlər [2, 102] .

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, səslər, qrammatika və ya sözlər kimi linqvistik formaların seçimi adətən vacib komponentlərin təsadüfündən sonra

şüursuz formada əmələ gəlir. Nisbi formallıq və ya qeyri-formallıq iştirakçıların əlaqəsini təmin edir və mövzu seçiminin, şəxsi niyyətlərin sözlə ifadə olunma üsulunun müəyyənləşdirilməsinə kömək edir. Danışanlar söz seçimi və müraciət formasında əmələ gələn dilin müxtəlif aspektlərini manipulyasiya edərək, iştirakçılar ilə öz əlaqələrinə işarə edə bilirlər. Nəhayət, danışanların məqsədləri mədəni qaydaları və xüsusi nəticələrin oxşarlıqları nəzərə aldıqdan sonra vasitəli və ya vasitəsiz formada danışıq aktları vasitəsi ilə ifadə oluna bilər. Salamlaşma və üzrxahlıq kimi bəzi danışıq aktları stereotipləşmiş, formullaşmış sosial və linqvistik rejim kimi ifadə olunur. Nitqin diskurs funksiyalarının təhlili kontekstdən asılı mənaların linqvistik təhlilini müəyyən edir.

Ədəbiyyat

1. Smith E. Categories and Concepts. Cambridge / Harward University Press 1986.
2.Va Dijk. Text and Context/Longman Publishing Limited Print. London, 1998.
3. www.buffalo.edu-dbraun 2 Research.D. Braun/Mind and Language.2011

Əliyeva İlhamə Nadir qızı

İNGİLİS DİLİNDƏ VERBALİZƏ OLUNMUŞ SOSİAL AKTLAR

Xülasə

Yazılmış məqalə kommunikasiya prosesində mühüm rol oynayan verbalizə olunmuş sosial aktlara həsr olunmuşdur.

Danışıq fəaliyyəti ilə bağlı digər nəzəriyyələr kimi, nitq aktı nəzəriyyəsi də ünsiyyət prosesinin incəliklərinə özünəməxsus yanaşmanın nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Bu yanaşmanın tərəfdarlarına görə, dildə elə söz qrupları mövcuddur ki, onların mənası istinad olunan obyektdən asılıdır. Dil vahidinin ifadə etdiyi mənanı bilmək onun düzgün tətbiqi ilə bağlı məlumata malik olmaq deməkdir. Salamlaşma, ayrılma, üzrxahlıq, təşəkkür, kompliment və s. kimi nitq aktlarının müxtəlif növləri qabaqcadan nəzərə alınmış və stereotipləşmiş linqvistik qaydalar ilə ifadə olunur. Onlar mədəni dəyərlərin ekspressiv qaydalara uyğun maddi və sosial mesaj ilə verbalizə olunur. Bu baxımdan onlar verbalizə olunmuş sosial aktlar hesab olunur. Adları çəkilən sosial aktların ünsiyyətdə uyğun şəkildə istifadəsi tələb edir ki, danışanlar həm linqvistik forma, həm də situativ uyğunluq tələb edən qaydaları bilsinlər.

Алиева Илхама Надир

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНЫЕ ДЕЙСТВИЯ ВЕРБАЛИЗОВАННЫЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Написанная статья посвящена вербализованным социальным актам, играющим важную роль в процессе общения.

Как и другие теории речевой деятельности, теория речевого акта возникла в результате уникального подхода к тонкостям процесса общения. По мнению

сторонников этого подхода, в языке существуют группы слов, значение которых зависит от упомянутого объекта. Знать значение языковой единицы – значит знать ее правильное применение. Приветствия, прощания, извинения, благодарности, комплименты и т. д. разные типы речевых актов выражаются заранее заданными и стереотипными языковыми правилами. Они вербализуются материальными и социальными сообщениями в соответствии с экспрессивными правилами культурных ценностей. С этой точки зрения они рассматриваются как вербализованные социальные акты. Правильное использование названных социальных актов в общении требует, чтобы говорящие знали правила, которые требуют как языковой формы, так и ситуационной целесообразности.

Aliyeva Ilhama

SOCIAL ACTS VERBALIZED IN ENGLISH

SUMMARY

The written article is dedicated to verbalized social acts that play an important role in the communication process.

Like other theories of speech activity, speech act theory emerged as a result of a unique approach to the intricacies of the communication process. According to the supporters of this approach, there are groups of words in the language whose meaning depends on the object referred to. Knowing the meaning of a linguistic unit means having knowledge of its correct application. Greetings, farewells, apologies, thanks, compliments, etc. different types of speech acts are expressed by predetermined and stereotyped linguistic rules. They are verbalized with material and social messages according to the expressive rules of cultural values. From this point of view, they are considered as verbalized social acts. The appropriate use of named social acts in communication requires that speakers know the rules that require both linguistic form and situational appropriateness.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: professor Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDOVA LEYLA SADIX QIZI
ADU
leylavsadixova92@mil.ru
Rəşid Behbudov küç. 134,

DİL ŞƏXSİYYƏTİ ANLAYIŞI VƏ ONUN STRUKTURU

Xülasə

Hazırda antroposentrizm çərçivəsində diqqəti cəlb edən problemlərdən biri də linqvistik kimlik problemidir.

Dil şəxsiyyəti linqvistik şüurun daşıyıcısıdır. Linqvistik şüur dil vasitəsilə ifadə olunan müəyyən bir mədəniyyət dünyasının obrazıdır. Şəxsiyyətin linqvistik şüuru-kommunikativ vəziyyət, dil və mədəni status, sosial mənsubiyyət, dünyagörüşü və s. nitq davranışında reallaşır.

Dil şüuru insanın həyat fəaliyyəti ilə linqvistik şəxsiyyətin obyektiv, ali sinir fəaliyyəti, psixi sistemin vəhdəti, habelə insanın idrak qabiliyyəti arasındakı əlaqənin subyektiv formasıdır.

Açar sözlər: dil şəxsiyyəti, verbal-semantik, koqnitiv, praqmatik, funksional sistem

XX əsrin 2-ci yarısından etibarən linqvistlər insan faktorunun dildəki rolunu, dil və təfəkkür, dil şəxsiyyəti, müəyyən bir etnosun milli dili, dil və dünya xəritəsi kimi problemləri yeni aspektən tədqiq etməyə başladılar. "Dil və şəxsiyyət" problemi linqvistik problem kimi çox illər əvvəl dilçilərin diqqət mərkəzində olan məsələlərdən olmuşdur. Bu məsələ, Avropa dilçiliyində dilin sosial təbiəti, dil və nitq, fərdi dil və kollektiv kontekstində aparılan təaqiqatlarla əlaqəli olaraq meydana çıxmışdır. V.Humbolt, İ.A.Boduen de Kurtene, F.de Sössür, E.Sepir kimi görkəmli dilçilər də bu və digər dərəcədə dil və şəxsiyyət məsələsini tədqiq ediblər. Adları çəkilən dilçilərlə yanaşı V.V.Vinoqradov, Y.N. Karaulov, Q.İ.Boqina, R.A.Budaqov və başqa alimlər də problemin öyrənilməsinə böyük töhvələr veriblər.

Hal-hazırda dil şəxsiyyəti probleminin öyrənilməsi ilə əlaqədar bir neçə istiqamət üzrə linqvistik tədqiqatlar aparılır, eyni zamanda dil şəxsiyyətinin strukturunun araşdırılması dilçilərin diqqət mərkəzindədir .

Qeyd edək ki, rus dilçisi Y.N.Karaulov "üç səviyyəli dil şəxsiyyəti modelini" təklif edərək bu modelin aşağıdakı strukturda olduğunu göstərmişdir:

1) verbal-semantik səviyyə
2) linqvo-koqnitiv səviyyə
3) praqmatik səviyyə

4) Verbal-semantik səviyyədə ayrı-ayrı sözlər vahid qismində çıxış edir, standart işlək söz birləşmələri isə sterotipləşir. Ümumi planda başqaları ilə qarşılıqlı təsir prosesində standart mövzularda şablon ifadələrdən istifadə olunur. Bunu belə başa

düşmək olur ki, fərd müəyyən bir sözü ifadə etməklə öz üzərinə digər sözləri də demək "öhdəliyi" götürür. Bu cür şablon ifadələr dil şəxsiyyətinin məhz verbal-semantik səviyyəni əks etdirir.

5) Linqvo-koqnitiv səviyyə artıq sözün semantikası və ifadələrlə deyil, biliklə əlaqəlidir. Hər hansı bir frazanı və ya mətni başa düşmək, malik olduğun biliklərlə müqayisə etmək və onun dünya xəritəsində məzmununa uyğun olan "yerini" müəyyən etməkdir. Linqvo-koqnitiv səviyyə aforizmlərdə, atalar sözlərində, deyimlərdə ümumiləşdirilmiş anlayışlar, iri konseptlər, ideyalar vahid qismində çıxış edir. Əgər verbal-semantik səviyyədə söz, stereotip birləşmələr hər bir dil şəxsiyyəti tərəfindən mövcudluq kimi qəbul edilirsə, linqvo-koqnitiv səviyyədən başlayaraq fərdi seçim imkanı yaranır və hər hansı bir anlayışa üstünlük vermə mümkün olur. Deməli, qeyd etmək olar ki, dil şəxsiyyəti linqvo-koqnitiv səviyyədən başlayır. Y.N.Karaulova görə dil şəxsiyyətinin üçüncü yüksək səviyyəsi praqmatik, motivasiya səviyyəsidir. Bu səviyyə fərdiləşməyə daha çox məruz qalmış səviyyədir. Şəxsiyyətin xarakteri və davamlı kommunikativ fəaliyyəti bu səviyyənin vahidi kimi çıxış edir. Bütün bunlar da şəxsiyyətin daxili aləmi, məqsədi və motivləri haqqında məlumat verir [3, 24]. Bu səviyyənin vahidləri arasındakı münasibət ünsiyyət şəraiti, kommunikativ şəraitin xüsusiyyətləri və kommunikativ rolların icrası ilə şərtlənir. Səviyyələrin iyerarxiyasında motivasiya səviyyəsi əsas rol oynayır, çünki, dil şəxsiyyəti məhz bu səviyyədə sosial-psixoloji mənada şəxsiyyətlə birləşir. Dil şəxsiyyətinin hər üç səviyyəsi bir-birilə sıx əlaqəlidir. Hər hansı nitq aktında konkret dil şəxsiyyətinin verbal-semantik, linqvo-koqnitiv və motivasiya səviyyələri qarşılıqlı əlaqədə özünü təzahür etdirir.

Y.N.Karaulov tərəfindən müəyyən edilən dil şəxsiyyəti səviyyələri rus dilçisi İ,A.Sısov tərəfindən fərqli terminologiya ilə verilmişdir:

A) formal-semiotik

B) koqnitiv şəkildə şərh olunan

C) sosial şəkildə şərh olunan

V.İ.Krasik ünsiyyət prosesində dil şəxsiyyətini kommunikativ şəxsiyyət kimi nəzərdən keçirir. Dilçiyə görə dil şəxsiyyəti— mədəni dil və kommunikativ-fəaliyyət dəyərlərinin,bilik və davranış reaksiyalarının ümumiləşmiş obrazının daşıyıcısıdır. Kommunikativ şəxsiyyətə nəzərən müəllif bu anlayışın dəyər, idraki və davranış aspektlərini ayırd etmişdir. Belə ki, ***dəyər planı*** öz məzmununda müəyyən dövr ərzində konkret etnosa xas olan etik və utilitar davranış normalarını əks etdirir. Bu cür kodeksin dil indeksinə orta dil daşıyıcısına aydın olan universal ifadələrin, başqa presedent mətnlərin əxlaq qaydaları, nəzakətliyin kommunikativ strategiyası, sözün qiymətləndirici mənası aiddir.

Kommunikativ şəxsiyyətin ***koqnitiv (idraki) planı*** ona məxsus olan dünya düşüncəsinin təhlili yolu ilə ayırd edilir. Mədəni-etnik səviyyədə gerçəklik predmet-məzmun və kateqorial-formal interpretasiyası üsulları ayırd edilir.

Kommunikativ şəxsiyyətin ***davranış planı*** ünsiyyətin paralinqvistik vasitələri ilə səciyyələnir.

V.A.Krasikin kommunikativ şəxsiyyətin aspektləri ilə bağlı təklif etdiyi model, Y.N.Karaulovun üç səviyyəli dil şəxsiyyəti modelinə çox yaxındır. Fərqli cəhət bu modelin iyerarxik planlı olmasındadır.

Kommunikativ şəxsiyyətlə bağlı A.Q.Baranov və onun əməkdaşlarının hazırladığı konsepsiya da maraq kəsb edir. Onlar öz konsepsiyalarını şəxsiyyətin üç aspektinin—vebal-semantik, koqnitiv və motivasiya) sintezi əsasında qurmuşlar.

Bu yanaşmanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər hansı dil cəmiyyətində mövcud olan fəaliyyətin tələbat-motivasiya xüsusiyyətləri ilə bağlı nə isə haqqında olan biliklər kompleksi mətn dinamikasında fərdi koqnitiv sxem vasitəsilə gerçəkləşdirilir.

Qeyd edək ki, başqa bir rus dilçisi S.A.Suxix isə dil şəxsiyyəti anlayışına çoxsəviyyəli funksional sistemin daxil olduğunu qeyd edir, oraya aşağıdakı alt sistemlərin daxil olduğunu göstərmişdir:

-dildən istifadə səviyyəsi

-nitqlə təsir göstərmək üsullarını bilmək

-dünya haqqında bilik səviyyəsi

S.A.Suxixə görə bu şəviyyələr bilavasitə diskursun strukturunda öz əksini tapır və uyğun olaraq eksponent, substansional və intensional cəhətlərə malikdir [4, 43].

Məlumdur ki, psixoloji ədəbiyyatda kommunikativ şəxsiyyətin meyarları aşağıdakı üç qrupa bölünür:

*motivasiya meyarları

*koqnitiv meyarlar

*funksional meyarlar

Kommunikativ şəxsiyyətin göstərilən bu meyarları kommunikasiya prosesində böyül əhəmiyyət kəsb edir.

Motivasiya meyarları kommunikativ şəxsiyyətin strukturunda əsas yeri tutur. Əgər fərdin kommunikativ motivasiyası yoxdursa, onda kommunikaya baş tutmur.

Koqnitiv meyarlar dedikdə buraya informasiyanın qiymətləndirici və məna qavrayışının adekvat qavranılmasını təmin edən kommunikativ sistemi, kodları bilmək və kommunikativ ustanovkaya uyğun olaraq tərəf müqabilinə təsir göstərmək özünün dil şüurunu müşahidə etmək qabiliyyəti (introspeksiya, refleksiya).

*funksional meyarlar kommunikativ səriştəlilik kimi başa düşülür. Dilin verbal və qeyri-verbal vasitələri ehtiyatına malik olmaq, bu vasitələrdən istifadə bacarılğı, diskurs qabiliyyəti və onun adekvat interpretasiyası.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçıların fikrinə görə “dil şəxsiyyəti” anlayışının özü çox mürəkkəb və çoxmənalı olduğu üçün mahiyyəti dəqiq müəyyən edilməmişdir. Dil şəxsiyyətində insanın fiziki və mənəvi keyfiyyətlərinin birliyi haqqında olan fəlsəfi, sosial və psixoloji baxışları qarışır.

Linqvistikada “dil şəxsiyyəti” dedikdə dil daşıyıcısı olan nitq yaradıcılığına sahib olan və nitq yaradıcılığını qavramağa imkan verən nitq şəxsiyyəti başa düşülür [4, 46].

Bildiyimiz kimi rus dilçiliyində dil şəxsiyyəti haqqında daha çox məşhur olan konsepsiya Y.N.Karaulov tərəfindən irəli sürülmüdür. Y.N.Karaulov belə hesab edir ki, dil şəxsiyyəti ümumiyyətlə homo loquensdir, amma dildən istifadə isə insanın cins xüsusiyyətidir. Y.N.Karaulovun konsepsiyasına görə dil şəxsiyyəti deyəndə “insanın struktur-dil mürəkkəblik dərəcəsi, gerçəkliyi dərin və dəqiqliyi ilə əks etdirən məqsədyönlü istiqaməti ilə fərqlənən qabiliyyət və xarakerinin məcmusu başa düşülür” [3,38].

Tədqiqatçılar dil şəxsiyyətinin əsas xüsusiyyətləri olaraq aşağıdakıları qeyd etmişlər: dil qabiliyyəti, dil şüuru, kommunikativ tələbat. Dil qabiliyyəti aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir: fonetik, morfoloji, sintaksis və leksik

Dil qabiliyyəti və kommunikativ tələbat ünsiyyətin həyata keçirilməsi üçün əsas zəmin təşkil edir. Nitq ünsiyyətinin uğuru ünsiyyətə girən tərəflərin ünsiyyət vəzifəsinə əsasən özlərinin nitq davranışını düzgün təşkil edə bilmələrindən asılıdır. Kommunikativ səriştəlilik konkret kommunikativ şəraitdə ünsiyyət vasitələrinin seçimində dil şuuru kimi təzahür edir [5, 6]. Dil şəxsiyyəti dil şüurunun daşıyıcısıdır. Dil şüuru—bu və ya digər mədəniyyətin dil vasitəsilə ifadə olunan dünya obrazıdır. Şəxsiyyətin dil şüuru— kommunikativ situasiya, dil və mədəniyyət statusu, sosial mənsubiyyət, dünyagörüşü və s. ilə nitq davranışında gerçəkləşir. Dil şüuru insanın həyat fəaliyyətinin obyektiv olana münasibətinin subyektiv formasıdır, dil şəxsiyyətinin ali sinir fəaliyyəti, mental və psixi sistemin birliyi və həmçinin insanın koqnitiv qabiliyyətidir [2, 44]. Dil şəxsiyyətini psixolinqvistik aspektdən tədqiq edərkən dil və nitq psixologiyası müstəvisindən, linqvodidaktika aspektindən isə dilin öyrənilməsinin qanunauyğunluqları tərəfindən yanaşmaq lazım gəlir.

Dil şəxsiyyəti problemi psixolinqvistika, praqmatika, linqvokulturologiya, koqnitologiya, praqmalinqvistika, etnolinqvistika, mətn linqvistikası, sosiolinqvistika və başqa antroposentrik istiqamətlərdən öyrənilir. Dil şəxsiyyətinin müxtəlif elmlərin kəsişdiyi bir yerdə öyrənilməsi bu anlayışın mürəkkəbliyi, onun strukturu, təyinatının birmənalı qiymətləndirilməməsi ilə bağlıdır.

Literature

1.Богин Г.И. Модель языковой личности в её отношении к разновидностям текстов: Автореф.дис.док.филол.наук.—Л.,1984.

2.Вепрева И.Т. Языковая рефлексия в постсоветскую эпоху.М. 2005

3.Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.Наука, 2002.

4. Литвак М.Е. Избранные лекции по психотерапии. Ростов на Дону. Феникс, 1997.

5.Noam Xomski. Dil və təfəkkür. İngilis dilindən tərcümə. Bakı, “Kitab aləmi”, 2006.

The concept of language identity and its structure

Summary

At present one of the problems that draw attention within the limits of anthropocentrism is the problem of language identity. Linguistic personality is the bearer of language consciousness. Language consciousness is the world image of this or that culture expressed through language. Linguistic awareness of the personality—communicative situation, language and cultural status, social affiliation, outlook , etc. is realized in speech behavior.

Language consciousness is the subjective form of the relation of human life activity to the objective one, the higher nervous activity of the language personality, the unity of mental and psychic system and also the cognitive ability of the person.

Key words : language personality, verbal-semantic, cognitive, praqmatic, functional system

Понятие языковой личности и ее структура

РЕЗЮМЕ

В настоящее время одной из проблем, привлекающих внимание в рамках антропоцентризма, является проблема языковой идентичности. Языковая личность является носителем языкового сознания. **Я**зыковое сознание—это образ мира той или иной культуры, выраженный посредством языка. **Я**зыковое осознание личности—коммуникативная ситуация, языковой и культурный статус, социальная принадлежность, мировоззрение и т.д. реализуется в речевом поведении. Языковое сознание—это субьективная форма отношения жизнедеятельности человека к объективной, высшей нервной деятельности языковой личности, единству психической системы, а также позновательной способности человека.

Ключевые слова: языковая личность, речево-смысловая, когнитивная, прагматическая, функциональная система

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Kəmalə Cəfərova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

AYSEL İBRAHİMOVA
ADPU
Üzeyir Hacıbəyli küç., 68
e-mail:aysel-ibrahimova2015@mail.ru

ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AUDİO VƏ VİDEO MATERİALLARDAN İSTİFADƏ YOLLARI

XÜLASƏ

Araşdırmalar göstərir ki, İKT bütövlükdə təlim prosesinin, dərsdənkənar vaxtlarda müstəqil işlərin təşkili, bilik və bacarıqların yoxlanılması vasitəsi, daha doğrusu, tədrisdə köməkçi vasitə kimi qiymətləndirilir. İstifadə edilən metodların arzu edilən nailiyyətlər və nəticələrə uyğun olması mütləq tələblərdəndir. Tədris prosesinin təşkili zamanı tələbələrin müxtəlif üsullarla öyrədilməsi və dillərin mənimsəmə prosesinin aktiv, dinamik bir proses olmasını nəzərə almaq olduqca vacibdir. Bu baxımdan müəllim öz təşəbbüs və qənaətlərini aktiv tərəfindən-tələbələrin fikir və fəaliyyətləri ilə birləşdirdikdə, tədrisi interaktiv (birgəfəaliyyət, əməkdaşlıq, qarşılıqlı kollektiv iş) səmtə istiqamətləndirdikdə təlimin texnoloji səmərəsi daha üstün olur. Xarici dillərin tədrisində bilik və bacarıqların möhkəmləndirilməsi, onların tətbiqi prosesi mühüm yer tutur. Bu yanaşmanın üstünlüyü ondadır ki, tələbə tədris materialını qoyulan problem əsasında müstəqil həll etməyə çalışır. Bu təlimin əsasını situativlik təşkil edir. Təlimdə problemli situasiya yaradan zaman müəllimin və tələbələrin fəaliyyət xüsusiyyətləri xeyli fərqlənir. Problemli situasiyada ağırlıq mərkəzi tələbənin üzərinə düşür, onun fəallığı bir qədər artır. Dərsdə müəllim yeni mövzu ilə əlaqədar tələbələrin qarşısında problemli vəzifə qoyur, tələbələr qoyulmuş vəzifəni qavrayır və onun mümkün olan həlli yollarını düşünürlər, müəllim problemin həlli yollarını danışmağı təklif edir, tələbələr vəzifənin mümkün olan həlli yollarını sadalayırlar, müəllim öz fikirlərinin doğruluğunu əsaslandırmağı tələbələrdən tələb edir, tələbələr öz mülahizələrinin həqiqiliyini isbat etməyə çalışırlar, müəllim daha düzgün olan mülahizəni müəyyənləşdirməyi tələb edir, tələbələr bu tapşırığın da öhdəsindən gəlirlər. Müəllim düzgün ehtimaldan yeni biliklə əlaqədar müvafiq nəticə çıxarmağı onlara təklif edir, təhsilalanlar müəllimin rəhbərliyi altında yeni biliklə əlaqədar nəticələr çıxarırlar, lazım gəldikdə müəllim tələbələrin aldıqları nəticələri ümumiləşdirir, dilöyrənənlər ümumiləşmiş yeni biliyi dərk edirlər, müəllim mənimsənilən yeni biliyi möhkəmləndirmək üçün sual və tapşırıqlar verir, tələbələr müxtəlif formalarda təkrarla məşğul olurlar, müəllim öyrənilmiş yeni biliyi tətbiq etmək məqsədi ilə tələbələrin əməli işini təşkil edir. Beləliklə, orta və ali məktəblərdə xarici dilin tədrisinin ən başlıca məqsədi tələbələrdə ünsiyyət vərdişlərinin formalaşdırılmasıdır.

Ünsiyyət vasitələri dedikdə, biz təkcə danışıq bacarıqlarını deyil, həmçinin dinləmə bacarıqlarını da nəzərdə tuturuq.
Açar sözlər: innovasiya, dil, metod, texnologiya, nitq

Dillərin təliminə kommunikativ yanaşmadan danışarkən birinci növbədə onun tələbəyönümlü olmasını, eləcə də tələbələrdə tədris edilən xarici dili öyrənməyə həvəs və maraq yaratmağın vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Bu gün tədris edilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etmək qabiliyyətinə malik olan gənclərin hazırlanması həm orta, həm də ali məktəb qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Belə ki, dövrün tələblərinə uyğun olaraq, mütəxəssis ixtisas dilində kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalı, kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentləri olan qrammatik (linqvistik), diskursiv, sosiomədəni və strateji kompetensiyalara yiyələnməlidir. Müəllim həm dil daşıyıcıları, həm də dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edən, lakin dil daşıyıcısı olmayanlarla ünsiyyətə girərək onların maraqları çərçivəsində olan mövzular ətrafında söhbət etmək səriştəsinə malik olmalıdır. Müəllimin dil vasitələri və diskursiv biliklərdən istifadə etmə strategiyaları maksimum dərəcədə linqvistik baxımdan savadlı olan dil daşıyıcılarının strategiyalarına uyğun olmalıdır.

Bu gün islahatların keçirilməsində əsas məqsəd effektiv, çevik və daim dəyişən təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsidir. Öyrənənlərin tələbatlarını ödəmək üçün dil müəllimləri zamanın nəbzini tutmalı, metodlar, biliklər, istifadə edilən tədris materialları və ona uyğun təlim texnologiyaları müntəzəm olaraq yeniləndirilməlidir. Tələbəyönümlü yanaşmanın əsas məğzi tələbələrin müəyyən problemlərin həlli, əldə olunmuş bilikləri təcrübəyə tətbiq etmək maraqlarını stimullaşdırmaq, tədrisin hər bir mərhələsində müvafiq balansı saxlamaq şərtilə bir sıra problemlərin həllinə nail olmaqdır. Dilöyrənənlərin təlim prosesinə fəal iştirakçı qismində cəlb edilməsini təmin edə bilən şərtlərdən ən önəmlisi ingilis dilinin tədrisi prosesinin onların tələbat və ehtiyaclarına, yaş səviyyəsinə, eləcə də onların maraq dairəsinə uyğun olan tərzdə qurulmasıdır. Başqa sözlə desək, dil mütəxəssisi, ilk növbədə, xarici dil müəllimi kommunikativ cəhətdən səriştəli olmalıdır. Məhz bu səbəbdən orta və ali məktəblərdə dilöyrənənlərə şifahi nitq vərdişlərinin aşılanmasına xüsusi diqqət yetirilməsi olduqca vacibdir. Əgər dilöyrənənlər ingilis dilindən fikir, ideya və informasiya mübadiləsi məqsədilə istifadə edə bilmirlərsə, linqvistik biliklərin əldə edilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz olur.

Bildiyimiz kimi, xarici dili öyrədən müəllim tələbənin dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün audio və video materiallardan daha çox istifadə etməlidir. Audio materiallar nə qədər çox səsləndirilərsə tələbələr bir o qədər bu dilə yaxın olar. Videomaterialların istifadəsi tələbələrə təkcə dinləmə deyil, həmçinin görmə şansı yaradır. Tələbələr bir-birindən yeni informasiyanı qavrama və yadda saxlama üsullarına görə çox fərqlənir. Bəzi tələbələr ancaq dinləyərək, bəziləri isə vizual şəkildə görərək, informasiyanı yadda saxlayır. Bu da informasiyanin daha yaxşı

mənimsənilməsinə səbəb olur. Tədqiqatçılar dinləmənin iki növü olduğunu qeyd etmişdir. Tələbələrin sadəcə dinlədikləri parçadan zövq almaq və kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə etdiyi dinləmə növü ekstensiv dinləmədir. Əgər tələbə dinlədiyi mətnin və ya dialoqun hər hansı hissəsini anlamırsa, bu onun demotivasiyasına gətirib çıxarır. Hər bir dil səviyyəsinə uyğun olan qısa mətnlər isə onların tələbələr tərəfindən rahat mənimsənilməsinə kömək edir. Ekstensiv dinləmədən fərqli olaraq, intensiv dinləmə əsasən dərs prosesində baş verir. İntensiv dinləmə üçün istifadə olunan audio materiallar müəllim tərəfindən seçilir. Müəllim hər hansı materialı seçərkən bir çox amilləri nəzərə almalıdır. Ən başlıca amil tələbələrin dil səviyyəsidir. Hər bir audio material tələbələrin dil səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Əks təqdirdə dərs prosesində istifadə olunan materiallar heç bir nəticə vermir. Xarici dil müəllimləri, xüsusilə də dili, o cümlədən ingilis dilini ixtisas kimi tədris edən müəllimlər bir tərəfdən sosiolinqvistika, psixolinqvistikanın və başqa sahələrdə əldə edilmiş nailiyyətləri nəzərə almalı, digər tərəfdən isə dilin ənənəvi komponentləri olan fonoloji, sintaktik və semantik aspektlərlə bağlı biliklərdən öz real təlim fəaliyyətlərində istifadə etməli və nəzəri ideyaları təcrübəyə tətbiq etməlidirlər. Təlim-tərbiyə işi elə qurulmalıdır ki, hər bir tələbə özünü bu təlim-tərbiyənin mərkəzində hiss edə bilsin, o, öz interaktiv fəaliyyəti ilə həmişə diqqəti cəlb etsin, ön planda görünsün. İntensiv dinləmə zamanı istifadə edilən audio materilların müsbət və mənfi cəhətləri də vardır. Audio materiallardan istifadə tələbələrə müxtəlif danışıq formalarını eşitməyə şərait yaradır, fərqlı danışıq tərzləri ilə yaxından tanış olan tələbə dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə olarkən heç bir problem yaşamır. Lakin audio materillardan istifadə heç də həmişə problemsiz keçmir. Bəzən sinifdə akustik problemlər yarana bilər. Belə olan halda tələbələr audio mətni tam eşitmədiklərinə görə anlaya bilmirlər[1, s.136]. Bəzən tələbələr hər hansı söz və yaxud da ifadəni anlamadıqları üçün dinlədikləri mətnin məzmununu da dərk edə bilmirlər. Söz və ifadələrin tam şəkildə başa düşülməməsinə başlıca səbəb bəzi səslərin fərqli tələffüz edilməsidir. Danışıq zamanı səslərin bəzilərinin assimilyasiya prosesində təhrif edilməsi problemlərə yol açır. Bu səbəbdən tələbələr tələffüz edilən söz və ifadənin nə olduğunu anlamaqda çətinlik çəkirlər. Tədqiqatçılar problemin həllinə dair iki yol göstərirlər. İlk növbədə, tələbələrə diaqramlar və izahat vasitəsilə səslərin danışıq prosesində necə ifadə olunduğunu göstərmək olar. Daha bir həll yolu dinləmə prosesində tələbələrin diqqətini bu səslərə yönəltməkdir. Onlar təhrif edilən səsləri tam eşitsinlər deyə biz konkret bir parçanı təkrar-təkrar onlara dinlətdirə bilərik. Bu tələbələrin bu səslərə alışmasını təmin edəcəkdir. Onlar dinləmə ilə bərabər tələbələri görüntü ilə də təmin edir. Bəzi hallarda videomaterialların istifadəsi də problemlərlə müşayət olunur.

Müəllim tələbələrin dinləmə və anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək, onları videomateriallarla təmin etmək üçün müxtəlif mənbələrdən, internet resurslarından istifadə edərək xarici dildə olan videolar, qisa metrajlı filmlər izləməyi məsləhət görə bilər. C.Harmer auditoriyada videomaterialların istifadə metodikasından da

danışmışdır. O, videomateriallardan səmərəli şəkildə istifadə etmək üçün bir neçə üsul göstərmişdir:

- Fast Forward (sürətlə irəli çəkmək) – Bu üsuldan istifdə edərək müəllim filmdən bir parçanı və yaxud bir videoroliki sürətlə irəli çəkir. Videorolik bitdikdən sonra müəllim tələbələrdən bu videonun nə haqqında olduğunu və personajların nə dediyi haqqında məlumat alır. Bizim fikrimizcə, belə üsuldan istifadə tələbələrə videonu izləyərkən diqqətini onun əsas və vacib hissələrinə istiqamətləndirmək və videoda danışılan mövzunun məğzini anlamağa imkan yaradır.
- Silent viewing (for language**)** – səssiz izləmə- Bu üsüldan istifadə edərək müəllim tələbələrə səssiz şəkildə, lakin normal sürətdə film izləməyə şərait yaradır. Film parçası bitdikdən sonra o tələbələrdən personajların nə haqqında danışdıqlarına dair ehtimallar irəli sürməyi istəyir. Hər bir tələbənin cavabını aldıqdan sonra müəllim film parçasını yenidən, lakin səsli şəkildə təqdim edir və beləliklə, tələbələr ehtimallarının doğru olub olmadığını yoxlayırlar. Belə üsuldan istifadə edərək, müəllim tələbələrə ünsiyyət zamanı təkcə deyilən sözlərə deyil, həmçinin jestlər və mimikaya da fikir verməyi öyrədir.

Freeze frame: (stop-kadr) – burada isə müəllim videonu hər hansı hissəsində dayandırır və tələbələrdən növbəti səhnədə nə baş verəcəyini, personajın növbəti səhnədə nə deyəcəyini soruşur. Bu üsul da digər üsullar kimi kommunikativ bacarıqların formalaşmasında böyük rol oynayır. Tələbələr artıq situasiyadan və yaxud ünsiyyətdə olduqları şəxsin mimika və jestlərindən onun nə deyə biləcəyini əvvəlcədən təxmin edə bilər və bu biliyə əsaslanaraq ünsiyyəti davam edə bilərlər [2, s.45]. Müəllim hər hansı audio materialı dinlətməzdən əvvəl mütləq materialı dinləmələrinin səbəbini, dinlədikləri parçadan hansı informasiyanı əldə etməli olduqlarını tələbəyə əvvəlcədən bildirməlidir. Belə olan halda tələbə dinlədiyi parçanın hansı hissəsinə daha çox önəm verməli olduğunu bilir və artıq bu hissəyə fikrini cəmləyərək, informasiya əldə etməyə çalışır. Tələbə qarşısında qoyulmuş məqsədlər onun motivasiyasını qaldırmağa qadirdir. Məqsədlər müxtəlif şəkildə qoyula bilər. Onlardan biri əvvəlcədən hazırlanmış suallardır. Müəllim hər hansı parçanı tələbəyə dinlətməzdən əvvəl, onu suallarla tanış edir və dinləyəcəyi parçadan konkret sualların cavabını tapmağı tələbəyə tapşırır. Belə olan halda tələbə məlumat üçün bütün parçanı dinləyir, suallara cavab tapa biləcəyi hissəyə isə daha çox önəm vererək daha diqqətlə dinləməyə və anlamağa çalışır. Texnoloji prosesə sistem halında yanaşmaqla həm təhsilalanların idrakının formalaşmasına, fəaliyyət çevrəsinin genişlənməsinə, həm də müəllim novatorluğunun məkan və zaman daxilində yeni keyfiyyətlərlə görünməsinə əlverişli şərait yaradılmış olur [3,s.34].

ƏDƏBİYYAT

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, p. 136-143
2. Harmer J. English Language Teaching, 2005, pp. 45-46

3. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Ibrahimova A.

The ways of using audio and video materials in ELT at junior courses of high schools

Summary

Instructors can help students overcome this reticence by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction, whatever the participants' language skill levels. Instructors can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself. As they develop control of various clarification strategies, students will gain confidence in their ability to manage the various communication situations that they may encounter outside the classroom. While analyzing great attention was given to the facts taken from the literature. One of the important goals of the article is to detect and find out the reasons of usage of audio and video materials. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the process clearly. At that time we use the language more competently. In communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Communicative output activities involve a similar real information gap. In order to complete the task, students must reduce or eliminate the information gap. In these activities, language is a tool, not an end in itself. In a balanced activities approach, the teacher uses a variety of activities from these different categories of input and output. Learners at all proficiency levels, including beginners, benefit from this variety, it is more motivating, and it is also more likely to result in effective language learning. So, it is very important to use audio and video materials in FLT.

Key words: innovation, language, method, technology, speech

Ибрагимова А.

Пути использования аудио и видео материалов при преподавании английского языка на младших курсах высшего вуза

Резюме

Обучение устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке.

Сегодня существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами. Говоря знания преподавателей языка должны носить активный характер. Они должны быть готовы применить их, интерпретировать и адаптировать их применительно к конкретным ситуациям обучения и согласно интересам и потребностям своих студентов. В подобном контексте весьма существенным является подлинность используемых в процессе обучения языка текстовых материалов. Соответственно, в процессе обучения необходимо использовать реальные тексты и истории из реальной жизни, а не созданные писателями и зачастую не имеющие ничего общего с реальной действительностью и реальными условиями использования языка рассказы.

Ключевые слова: инновация, язык, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ŞAHRUN SƏMƏDZADƏ
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: shahrunsamadzadeh@gmail.com

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV FƏALİYYƏTLƏRDƏN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI

XÜLASƏ

Kommunikativ fəaliyyətlər təkcə kommunikasiyanın dəstəklənməsində deyil, həm də motivasiyanın yaradılmasında böyük önəm daşıyır. Bu cür işlərin təşkili zamanı dilöyrənənlərdə monoloji və dialoji nitqi stimullaşdırmaq və tədris olunan xarici dildə spontan nitqin yaradılmasına gətirib çıxara bilmə şəraitinin yaradılması zərurəti danılmazdır. Bu da mənimsənilmiş dil materiallarının və nitq strukturlarının monoloji nitqin təşkili prosesində istifadə edilməsi üçün müvafiq stimulların yaradılmasını nəzərdə tutur. Belə stimullardan biri nitq reaksiyasına səbəb ola bilən şərait kimi qəbul edilən kommunikativ situasiya hesab edilə bilər. Monoloji və dialoji nitqin təşkilində tələbat və həmin tələbatın ödənilməsi üçün səmərəli şəraitin olması vacibdir. Məhz buna görə nitq ünsiyyətinin baş verməsi üçün müvafiq situasiyanın olması zəruridir. Müvafiq bacarıqlara yiyələnmiş dil daşıyıcıları nitq prosesində bununla bağlı heç bir çətinliklə üzləşmir. Dil daşıyıcısı olmayan, xarici dilləri, o cümlədən, ingilis dilini öyrənənlərə bu işlərin təşkilində monoloji nitq zamanı müvafiq vərdişlərin aşılanması zəruridir. Nəticə etibarilə, müxtəlif kommunikativ fəaliyyət növlərindən istifadə etməklə tədrisdə keyfiyyəti əldə etmək mümkündür. Motivasiya sahəsində müasir dövrdə aparılan tədqiqatlarda əsas diqqət daha çox ayrı-ayrı fərdlərin daxili və xarici amillərin qarşılıqlı təsirinə göstərdikləri reaksiyaya yönəldilir. Buradan bizi müəyyən davranışlara vadar edən motiv, maraq və tələbatlar barədə məsələlər ortaya çıxır. Motivasiya bir kəsi həvəsləndirmək məqsədinə nail olmaq üçün daxili təkan və münasibətlərə istiqamət verən ən önəmli faktorlardan biridir. Hər hansı bir məqsəd üçün hərəkətə keçməyə sövq edir, arzuları, ehtiyacları və s. təmin edir.Bır çox məqamlarda motivasiya şəxsin öyrənmə istəyi kimi təqdim olunur. Konkret olaraq, motivasiya arzu, niyyət, nail olmaq, motiv, məqsəd, məqam və s. kimi başa düşülür. Bunlar isə müxtəlif situasiyalarda müxtəlif cür izah oluna bilər. Kommunikativ fəaliyyətlərə gəlincə, onlar motivasiyaedici mühit formalaşdırırlar.

Beləliklə, şifahi nitqin inkişafında kommunikativ fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi vacib şərt kimi nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: motivasiya, metod, texnologiya, nitq, dil

Məlum olduğu kimi, irəli sürülən başlıca vəzifə ingilis dilində kommunikativ cəhətdən səriştəli olan pedaqoji kadrların hazırlanmasıdır. Bu səbəbdən xarici dilin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisi şəraitində nitq fəaliyyətinin əsas növləri olan şifahi nitq, oxu, yazı və dinləyib-anlamanın təlimi prosesinin kommunikativ-yönümlü, tələbəyönümlü şəkildə qurulması və həyata keçirilməsi problemi xüsusi əhəmiyyət kəsb etmiş olur. Mətnlər üzərində işin təşkili zamanı istifadə ediləcək mətn materiallarının seçilməsinin ən vacib məsələlərdən biri olduğu qeyd edilməlidir. Belə ki, tədris üçün istifadə edilən materiallar mövcud tələblərə cavab verən müəyyən meyarlara uyğun olmalıdır. Bu zaman kommunikativ fəaliyyətlərin rolu danılmazdır.

Onları yeddi kateqoriyaya ayıracağıq: 1. Razılaşma 2.Müzakirələr 3.Təqdimatlar 4. Kommunikativ oyunlar 5. Problem həlli 6. Özün haqqında danışmaq 7. Simulyasiya və rollu oyunlar. Razılaşma kateqoriyasında dilöyrənənlər müvafiq müzakirələrdən sonra bir-biri ilə razılaşmalıdırlar. Bu baş verənə qədər tapşırıq tam hesab olunmur. "Razılaşma" adlı fəaliyyətlər azad fikir söyləmə və spontan nitq vərdişlərinin inkişafında müvəffəqiyyətli hesab olunur.

Bu baxımdan verilmiş nümunəni nəzərdən keçirək. "Səyahət" adlı fəaliyyət növündə dilöyrənənlərə tətilə getmək və özləri ilə on əşya götürmək tapşırılır. Onlar on əşya ilə bağlı fikir birliyi əldə etməlidirlər. Dilöyrənənlərə getdikləri ölkədə iki həftə qaldıqları müddətdə öz çantalarına hansı on əşyanı qoymaq istədiklərini yazmaq tapşırılır. Onlar siyahını bitirdikdən sonra cütlüklərə bölünürlər. Hər bir cütlük tərtib etdiyi siyahını göstərməlidir. Bu, cütlüyün hər bir üzvünü orijinal siyahını dəyişməyə sövq edəcəkdir. Cütlüklər siyahını bitirdikdən sonra qalan iki cütlük qoşulur və yerdə qalan dörd təhsilalan bununla razılaşmalıdır. Daha sonra qruplar birləşir. Siyahılar yenidən işlənilir. Müəllim fəaliyyətin uzandığını gördükdə fidbək verilir. Qrup öz seçimini izah və müdafiə edir. Bu cür fəaliyyətlər olduqca maraqlı və əyləncəli olmaları ilə dilöyrənənlərin diqqətini çəkir. Başqa coğrafi məkanların adlarının qeyd olunması da mümkündür. "Dilemma" adlı növdə isə dilöyrənənlərə situativ və eyni zamanda alternativ təkliflər verilir. Bu zaman lüğətin öyrədilməsi, tapşırıqlar əsas hesab olunur[1,s.136]. Əlbəttə, müzakirələr dərs müddətində spontan şəkildə də təşkil edilə bilər. Biri deyilənə reaksiya verir, digəri ona qoşulur. Belə müzakirələr müəllim və təhsilalanları bir araya gətirir. Müzakirələrə cəlb etmənin bir yolu da müzakirə prosesinin tərkib hissəsi kimi onlara tapşırıq verməkdir. Müzakirələrin qiymətləndirilməsi üçün onlara hesablama meyarları təqdim edilə bilər: 0 (=very negative) to 5 (=very pozitive). Onlar bunu cütlük və qruplarda edə bilərlər. Daha sonra bunlar "full- class session" üçün də əla hazırlıq ola bilər. Bundan əlavə, digər fəaliyyət növləri də mövcuddur ki, müzakirələrə həvəsləndirmək üçün bir yol da qruplardır. Burada onlar 3-4 nəfər olmaqla yerləşdirilir və mətnin ətrafında düşünmək tapşırılır. Müəllim bacardıqca daha çox fikir söyləməyi tələb edir. Nümunələr belə ola bilər. Dilöyrənənlər dənizkənarı səyahət haqqında müəyyən işlər həyata keçirməlidirlər. Onlar qruplara

bölünərək, dəniz kənarındakı fəaliyyətlər haqqında düşünürlər. Bu qruplar geniş müzakirə fəaliyyətlərini formalaşdıra bilərlər. Bunları edəndə onlar həmrəylik göstərməlidirlər. Bu texnika müzakirələrə cəlb edilmək üçün kiçik tapşırıqlar əsasında yaxşı nümunədir. Debatlar yuxarı siniflər üçün də faydalıdır. Onlar 2 qrupa bölünərək, öz fikirlərini hazırlayırlar. Bu hazır olanda komandalar təklif irəli sürən və onlarla bu şəraitdə mübahisə edə biləni seçirlər. Digərləri qısa çıxışlar edə bilərlər. Müzakirələrin sonunda müəllim sərbəst səsvermə təşkil edə bilər ki, burada da təklifin qəbul edilib edilməməsi aşkarlanır. Bütün bu qeyd edilənlər İKT vasitəsilə də mümkündür. Belə ki, təhsil yüksək texnologiyalar vasitəsilə sürətlə inkişaf edir. Yüksək texnologiyalarla bağlı bir neçə yanaşma mövcuddur ki, onlar aşağıdakılardır:

1. Custom Learning Experiences(CLE)

Onu da qeyd edək ki, "Cloud-computing" olan yerdə "Apps" serverlərinin məlumatları qorunur. Bunlar tədris materialları kimi istifadə oluna bilir. Bu zaman istənilən kitabı oxuya, müəllim və tələbələrlə əməkdaşlıq edə bilərik. Ev tapşırığı da yerinə yetirilə bilər. Bu həm də məlumatın qorunmasında faydalı hesab olunur.

2. Speech –To- Text Options

"App" platformaları və digər vasitələr Apple Siri kimi virtual köməkçi rolunu oynayır. Belə köməkçilər səs əmrlərinə cavab verərək, öyrənməni daha asan formaya gətirir.

Bundan əlavə, "speech –to- text" keyfiyyəti qeyd götürmək və yazı yazmaq üçün daha rahat və cəlddir.

3. Virtual and Augmented Learning Experiences

Bunlar vasitəsilə dilöyrənənlər geniş öyrənmə təcrübəsini yerlərindən tərpənmədən də həyata keçirə bilərlər. Eyni zamanda geniş məlumatlar əldə edə bilərlər. Əgər sən fəza cisimləri haqqında 3 D fəza videolarını izləmək istəyirsənsə fəza gəmisində üzə, "Süd Yolu" nu detallarına qədər şərh edən bələdçinin səsini eşidə bilərsən.

4. 3D Printing

3D Print şagird və tələbələrə kifayət qədər təcrübə qazanmağa kömək edir. 3 D vasitəsilə şagirdlər əşya və predmetlər haqqında asanlıqla bölüşə bilir. 3 D print vasitəsilə onlar təsvirlərə forma verə bilərlər. İstənilən təşkilat və müəssisələrdə bu dilöyrənənlərə ideyalarını bölüşdürmək və təcrübə əldə etməkdə yardım edir.

5. Learning Analytics

Bu yanaşmaya görə, qərar qəbul etmə prosedürü asanlaşır. Bu yanaşmanın əsas mahiyyəti dilöyrənənlərə kömək etmək, onları qiymətləndirməkdir. Yaxın gələcəkdə bu yanaşma fonunda dilöyrənənlər mövzular, müvəffəqiyyətlər barədə öncədən xəbərdar ola biləcəklər. Analitiklər bunun tədrisin bir yolu olduğunu qeyd edirlər və digərlərindən daha maraqlı olduğunu bildirirlər. Burada müəllimin rolu da danılmazdır. İKT vasitəsilə "Five- E- Lesson Plan" əsasında dərsləri həyata keçirmək mümkündür. Bunlardır: 1. Həvəsləndirmə 2. Biliyi genişləndirmə 3.İzah etmə 4.Əməkdaşlıq 5.Qiymətləndirmə. Birinci mərhələdə dilöyrənənlər dərsə həvəsləndirilirlər. İkinci mərhələdə video təqdimatlar vasitəsilə əsas termin və anlayışlar müəllim tərəfindən izah olunur. Üçüncüdə isə dilöyrənənlər əməkdaşlıq şəraitində qruplarda birlikdə çalışırlar. Belə ki, oyunlar, iş vərəqələri və digər istiqamətverici fəaliyyətlərə cəlb edilməklə motivə olunurlar. Dördüncü mərhələdə artıq sərbəst şəkildə fəaliyyət göstərirlər.Axırıncı mərhələ qiymətləndirmə mərhələsidir.

Qeyd edək ki, hər "Five -e- Lesson Plan" qiymətləndirmə ilə bitir. Kommunikativ fəaliyyətlər "information gap" prinsipləri üzərində qurulur. Dilöyrənənlər tapşırıqlar yerinə yetirirlər. Bu fəaliyyətlərə aşağıdakılar da daxil edilir:

1. Information gap 2. Letter writing. Bu zaman dilöyrənənlər məktublar yaza bilərlər. Məsələn, *Note taking* etc.

Dillərin tədrisində motivasiya mənimsənilməli olan linqvistik materialların öyrənilməsinin zəruriyyəti və dilöyrənənlərin yerinə yetirdikləri müxtəlif fəaliyyət növlərinin məqsədəuyğunluğu kimi çıxış edir. Bu tədrisin səmərəliliyini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Hər hansı dil materiallarının mənimsənilməsi zamanı tədricən mürəkkəbləşən tapşırıqların yerinə yetirilməsi və mərhələli şəkildə yaradıcı nitq ünsiyyətinə keçməsini mümkün edən amillərdən ən vacibi təhsilalanların dilin öyrənilməsı və ondan kommunikativ məqsədlərlə istifadə edilməsinə olan marağıdır[2,s. 89]. Tədrisin formasından asılı olmayaraq, bütün istiqamətlərin hədəfi dilöyrənənlərdə öz məqsədlərini gerçəkləşdirmək və yönəltməkdən ibarət olmalıdır. Məqsədi anlamaq, xarici dili nə üçün öyrənmək istədiyini dərk etmək təhsilalanların kifayət qədər motivasiyalı olduğundan xəbər verir. Burada müxtəlif mətnlərin də təhlili vacib sayılır. Bu işlərin təşkili zamanı klassik ədəbiyyat nümunələrinin oxunması oxu bacarıqlarının inkişafına öz töhvəsini verə bilər.Əyani vasitələrin istifadəsi də faydalı hesab olunur. Belə ki, müəyyən bədii ədəbiyyat nümunəsi oxumaqla xarici dil müəllimləri dilöyrənənlərə müxtəlif kommunikativ situasiyalar təqdim edə bilər. Əsərdə təsvir olunmuş kommunikativ situasiyalar əsasında onlar rollara girərək dialoq qura bilər və beləliklə, kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması üçün səmərəli şərait yaradıla bilər. Lakin bu vasitələrin istifadəsi üçün şəraitin olmaması da çətinlik yaradır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi zamanı yarana bilən kommunikativ situasiyaların sayı qeyri-müəyyən və qeyri-məhdud olduğundan onların hamısını nəzərə almaq qeyri-mümkündür. Hər hansı konkret təlim kontekstlərində istifadə ediləsi olan bu və ya digər metod və ya üsulun seçilməsi üçün məsuliyyət məhz xarici dil müəlliminin üzərinə düşür. Heç şübhəsiz, tədris edilən xarici dildə ədəbiyyat nümunələrinin aşılanması müəllim və dilöyrənənlərin şüurlu, xüsusi şəkildə qurulmuş və məqsədyönlü fəaliyyət prinsipləri üzərində təşkil edilməlidir.

Bu onları müxtəlif məzmunlu mətnləri əhatə etməyə həvəsləndirir. Buraya musiqi zövqləri, idman, ailələr (sənin bacı və qardaşın varmı) və s. kimi mövzular daxil edə bilər. “Musical associations” kimi fəaliyyətlər də maraqlı hesab edilir. Bu cür informasiya kommunikasiya texnologiyalarına söykənən fəaliyyətlər dilöyrənənlərin hiss və düşüncələrini müzakirələrə, fikir mübadilələrinə həvəsləndirir[4, s.401].

Beləliklə, ingilis dilinin tədrisində şifahi nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsini dəstəkləyən müxtəlif kommunikativ fəaliyyətlərdən istifadə vacib hesab edilir və günün tələbinə çevrilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

4. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, pp. 136-143
5. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
6. Harmer J. English language teaching, 2005, pp. 45-46
7. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Samadzadeh Sh.

The effective ways of using communicative activities in ELT at high schools

Summary

Through comprehension activities the learner can internalize some vocabulary and some grammatical structures, which will help the learner to understand more, when she knows enough to actually express in a simple way. In real communication situations the learner has to depend on memorized survival phrases to meet the most immediate needs. Teaching English should be based on the communicative – functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. In the article great attention was given to the facts taken from the literature. Linguistic awareness is essential for learning. It was measured by, for instance, the following items of the initial test: finding rhyme words, in the general section of the test, and building words out of sounds and segmenting words into syllables, in the auditory section of the test. The success in tasks that require phonemic awareness is considered the most important prerequisite for learning to read. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process. One of the important goals of the article is to detect and find out the advantages of activities. The author emphasizes its role in methodology. One of the main goals of language learning is to acquire the ability to communicate effectively. It will make the process of teaching oral speech interesting. Teachers can help students overcome this by assuring them that misunderstanding and the need for clarification can occur in any type of interaction. They can also give students strategies and phrases to use for clarification and comprehension check. By encouraging students to use clarification phrases in class when misunderstanding occurs and by responding positively when they do, instructors can create an authentic practice environment within the classroom itself. As they develop control of various clarification strategies, students will gain confidence in their ability to manage the various communication situations that they may encounter outside the classroom.

Key words: motivation, method, technology, speech, language

Самедзаде Ш.

Пути использования коммуникативные деятельности при преподавании английского языка на высших вузах

Резюме

В условиях, когда обучение иностранному языку приобретает особое значение, к преподавателю предъявляются достаточно высокие требования, в соответствии с которыми речь его должна быть максимально приближена к речи лингвистически образованного носителя языка, что предполагает, в частности, умение экспромтного речевого общения на иностранному языке в любой ситуации. Совершенно очевидно, что изучающие язык должны быть коммуникативно компетентными. С другой стороны, коммуникативная модель использования языка в целях речевого общения, предполагает формирование умения понимать и продуктивно использовать язык в устной и письменной речи. В настоящее время широкое распространение получил коммуникативный подход к изучению языков, который в качестве основной цели обучения иностранному языку и его изучения предполагает овладение изучаемым языком как средством коммуникации. Первоочередная задача в процессе использования коммуникативного подхода состоит во всемерном содействии использованию изучаемого языка в самых различных коммуникативных ситуациях. Следует отметить, что в настоящее время происходят значительные изменения в методике обучения иностранным языкам, и, в первую очередь, являющемуся основным языком общения на глобальном уровне, английскому разрабатываются творческие методы преподавания, предполагающие обучение путем вовлечения обучаемых в процесс изучения языков в качестве заинтересованных, мотивированных участников данного процесса. Коммуникативное преподавание языка предполагает обучение языку в определенном контексте для обмена мыслями. Необходимым условием успешного внедрения новаторских идей является активность, в том числе коммуникативная активность участников процесса обучения языку.

Ключевые слова: мотивация, метод, технология, речь, язык

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ZEYNƏB ARABOVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
e-mail: zey.arab67@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ METODİKASI

XÜLASƏ

Dillər arasında olan fərqlər müqayisəli yolla müəyyənləşdirilə bilər. Müqayisəli tədqiqat metodunun əhəmiyyəti və dil vahidlərinin müqayisəli təhlilinin zəruriliyi görkəmli dilçi və metodist-alimlər tərəfindən sübuta yetirilmişdir. Onları maraqlandıran əsas məsələ aparılan müqayisəli təhlil əsasında müvafiq dil və nitq vahidlərinin tam mənimsənilməsi üçün səmərəli təlim üsullarının yaradılmasıdır. Verbal ünsiyyət zamanı mətn vasitəsilə göndərilən informasiyanın bir hissəsi həmin mətndə eksplisit, yəni gözə görünən şəkildə özünü büruzə verir. Həmin informasiyanın böyük bir hissəsi isə mətndə qalır, yəni implisit şəkildə verilir və mətnin başa düşülməsi qəbul edənin öhdəsinə buraxılır. Xarici dillərin tədrisində leksikanın tədrisinə ayrılan vaxt səmərəli şəkildə bölünməlidir. Belə ki, dərsin əvvəlində tələbələri fəallaşdırmaq, onları müxtəlif, əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş fəaliyyət növlərinə cəlb etmək məqsədilə onlara nitq fəaliyyətlərini aktivləşdirən sualların verilməsi tövsiyə edilir. Növbəti mərhələlərdə yerinə yetirilən tapşırıqlar üç mərhələli iş sistemində həyata keçirilməlidir. Burada bu fəaliyyət növlərinin yerinə yetirilməsi tövsiyə edilir: açar sözlərin təqdim edilməsi, mətndə olan qrammatik strukturların tələbələrə təqdim edilməsi və təklif edilən çalışma və tapşırıqların mərhələli şəkildə yerinə yetirilməsi. Tələbələrə tapşırıq verərkən, onun yerinə yetirilməsində verilən vaxt müddətini müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. İxtisas fakültələrində təhsil alan və dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr onlara bu və ya digər tapşırığın yerinə yetirilməsinə ayrılan vaxt müddətindən səmərəli şəkildə istifadə etməyi və onu düzgün şəkildə bölməyi tədricən öyrənməlidirlər. Bu leksikanın tədrisi prosesinin səmərəliliyini təmin edir. Müntəzəm olaraq, öyrənilən xarici dildən kommunikativ məqsədlərlə istifadə etməklə dilin kommunikativ-yönümlü tədrisini təşkil etmək mümkündür. Kommunikativ-yönümlü təlim öyrənilən xarici dilin yalnız auditoriya şəraitində deyil, həm də auditoriyadankənar şəraitdə istifadə edilməsini nəzərdə tutur.

Açar sözlər: dil, leksika, metod, texnologiya , nitq

Mətnin leksik quruluşunun formalaşmasında, onun məna tamlığının və əlaqəliliyinin təminatında leksik vahidlərin semantik əlaqələri əhəmiyyətli rol oynayır. Kontekst sözlərin əsas semantik əlamətlərinin reallaşmasına imkan verir. Mətnin

kommunikativ və modal komponentlərinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayaraq oxucunun diqqətini oxşarlıq və fərqlilik sferasına cəlb edən söz və ifadələr mətnin leksik təşkilində xüsusi əhəmiyyətli vasitələr olur. Bu vasitələrin işlədilməsi bu və ya digər hadisənin müxtəlif tərəfli başa düşülməsinə, situasiyanın həcmli görunuşunə təminat verir. Mətn əsasında baş tutan müzakirələr seçilmiş mövzu və ya məsələ ətrafında ideyaların, məlumatların, tənqidin və təkliflərin qarşılıqlı mübadiləsidir.

Məlum olduğu kimi, xarici dillərin tədrisinin baş verdiyi sosial mühitin dəyişməsi bilavasitə dilin öyrənilməsi məqsədlərinin dəyişməsi ilə müşayiət edilir. Şifahi nitq vərdişlərini şərtləndirən amilləri araşdırarkən, ilk növbədə dilçilik, sosiolinqvistikanın inkişafı və s. qeyd etmək lazımdır. Kommunikativ səriştə müxtəlif mədəniyyətləri təmsil edən insanların kommunikasiya prosesində fəal iştirakçı qismində iştirak etmək, bir-biri ilə adekvat şəkildə ünsiyyət qurmaq qabiliyyəti kimi başa düşülür. Adekvatlıq eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş verbal və qeyri-verbal normalara riayət etməyi nəzərdə tutur. Bu gün xarici dillərin öyrənib-öyrədilməsinin əsas məqsədi həmin dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməkdən ibarətdir. Leksik bacarıq və vərdişlərin aşılanması xarici dillərin tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biridir. Xarici dildə nitqin səlisliyi bilavasitə həmin dildə leksik vərdişlərin formalaşdırılması səviyyəsindən asılıdır. Bu da öz növbəsində, xarici dildə olan sözlərin bir tərəfdən anlayışlarla, digər tərəfdən isə həmin dildə başqa sözlərlə olan əlaqələrinin möhkəmləndirilməsini nəzərdə tutur.Tələbələrin ana dilində və tədris edilən xarici dildə leksik vahidlərin istifadə edilməsi normalarının üst-üstə düşməməsi söz birləşmələri səviyyəsində interferensiyaya gətirib çıxarır. Bu da nitq prosesində sözlərin birləşmə normalarının tələbələrə məqsədyönlü şəkildə aşılanmasını tələb edir. Bu proses iki dildə nitq ekvivalentlərinin uyğun gəlməməsi amilini, onların arasında olan fərqləri nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir. Əksər hallarda söz birləşmələri səviyyəsində interferensiyaya səbəb olan məhz bu uyğunsuzluqlardır. Öyrənilən dildə leksik vahidləri nitqdə istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması üçün zəruri olan şərtlərdən biri söz və söz birləşmələrinin metodik tipologiyasının yaradılmasıdır.

Müasir dövrdə xarici dilin tədrisində çalışmalar sistemini seçərkən onların əsas bacarıqlar olan dinləyib-anlama, yazı, oxu və danışıq bacarıqlarını yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək potensialının olması nəzərə alınmalıdır.Təlim situasiyaları onlarda real və qeyri-real komponentlərin nisbətindən asılı olaraq səciyyələndirilir. Bu göstəricini əsas tutaraq məhz real modellər olan şərti-real situasiyalar təbii situasiyalara ən yaxın hesab edilə və diskursiv kompetensiyanın aşağı kurs tələbələrinə aşılamaq məqsədilə uğurla istifadə edilə bilər. Problemli situasiyalarda baş verən proseslər dilöyrənənlərin xarici dildə nitqinin fəallaşdırılması, mənimsənilmiş linqvistik materialların aktuallaşdırılması və şifahi nitqin əsasını təşkil edən potensial fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün və beləliklə, dilöyrənənlərdə

şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını tələb edir. İxtisas dilindən ünsiyyət məqsədilə istifadə etməyə qadir olan mütəxəssislərin hazırlanması ali məktəblər, xüsusilə də ali ixtisas məktəblərinin qarşısında duran əsas vəzifəsidir.

Bu gün ali təhsil qarşısında duran ən önəmli vəzifələrdən biri müasir dövrün tələblərinə uyğun olan xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır. Mütəxəssislərin günün tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanması, xarici, o cümlədən ingilis dili müəllimləri, tərcüməçi və dilçilərin yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi bu gün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qloballaşma dövründə əsas ünsiyyət dili statusunu qazanmış ingilis, alman, fransız dilini öyrənən insanların sayı gündən-günə artmaqdadır. İnteraktiv təlim metodlarının aktuallığından və səmərəliliyindən danışarkən, biz bununla əsas məqsədin vərdişlərin inkişaf etdirilməsi olduğunu unutmamalıyıq. Bu da dilöyrənənlərdə mətnləri adekvat şəkildə anlamaq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinin diqqət mərkəzində olmasını və bacarıqların aşılanması prosesinin məhz bu istiqamətdə yönəldilməsini tələb edir.

Yalnız bu yolla onlarda xarici dilə qarşı maraq oyatmaq olar. Təlim prosesində onlarda motivasiya yaratmaq, dil öyrənmək həvəsi yaratmaq mühüm şərt kimi meydana çıxır. Bu isə fəal təlim metodlarından dərsdə daha çox istifadə olunmasını tələb edir. İşlərin təşkili zamanı birgə fəaliyyətə ciddi hazırlıq işi aparılır ki, bu da təbii ki, dilöyrənənlərdən daha mürəkkəb və kompleks bacarıqları özündə birləşdirən intellektual fəaliyyət tələb edir. Burada kooperativ tədris üsulundan istifadə bu və ya digər qrupa daxil olan təhsilalanlara tədris materialını özünün anladığı səviyyədə mənimsəməyə imkan verir. Bu da dilöyrənənlərin müstəqil rola malik olmaqla iş çərçəvəsində sonrakı bərabər və aktiv fəaliyyətini təmin edir. Ayrı-ayrı fərdlərin uğurundan isə ümumilikdə bu və ya digər işin uğuru çox asılıdır. Hesab edirik ki, bu fəal şüurlu fəaliyyətə, biliklərin daha möhkəm mənimsənilməsinə, eləcə də, yeni informasiya axtarışına olduqca böyük stimul verməklə çox mühüm amul kimi çıxış edir.

Beləliklə, dilöyrənənlərdə ingilis dilində şifahi nitq bacarıqları formalaşdıraraq mütləq müvafiq linqvistik materialların və nitq modellərinin dilin normalarına uyğun kommunikasiya prosesində işlədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. İngilis dili dərslərində təlim situasiyalarından geniş şəkildə istifadə etməklə orta və ali məktəblərdə şifahi nitqin inkişaf etdirilməsi prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və bu istiqamətdə daha yüksək nailiyyətlər əldə etmək mümkündür. Dilöyrənənlərə təqdim edilən situasiyalar real ünsiyyət situasiyalarına yaxın olmalı və konkret kommunikativ situasiyalarda tələbələrin bilavasitə "iştirak etmə effekti"ni təmin etməlidir. İngilis dilində dilöyrənənlərə təqdim olunan situasiyalar onları maksimum dərəcədə fəallaşdıraraq öyrənilən xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə qoşulmalarına həvəsləndirilməlidir [1, s.143].

Dil daşıyıcılarının yaşadıqları mühitdə rast gəldikləri və onların nitq davranışlarının nümunələri kimi qəbul edilə bilən kommunikativ situasiyalar əsasında təsvir edilən kontekstual situasiya auditoriya şəraitində analoji nitq

situasiyalarının yaradılması üçün bir model hesab edilə bilər. Həmin situasiyaların yaradılması mənimsənilməli olan dil materialları və nitq modellərinin kommunikasiya prosesində istifadə edilməsi məqsədini ortaya qoyur. Oxu zamanı əldə edilmiş informasiya müzakirə obyektinə dair müəyyən fikirlərin və yanaşmaların yaradılmasına səbəb olaraq, dilöyrənənlərdə şifahi nitq vərdişlərinin səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin edir. Fikrimizcə, orta və ali məktəblərdə təhsil alan dilöyrənənlərin şifahi nitq fəaliyyətinin stimullaşdırılması yolları müəyyən edilərkən, üstünlük real kommunikasiya situasiyalarının modelləri tələbinə cavab verən kontekstual situasiyaya verilməlidir. İstiqamətlərin qarşılıqlı təsiri xarici dil üzrə həyata keçirilən işlər zamanı şəxsiyyətin müvafiq inkişafını təmin edir[3,s. 400].

Beləliklə, kontekstual situasiya orta və ali məktəbdə təhsilalanların verbal fəallığını stimullaşdıran bir vasitə hesab edilə bilər. Kontekstual situasiya həm də hər hansı xarici dilin öyrədilməsində əsas məqsəd olan tədris edilən dildə şifahi nitqə yiyələnmək üçün səmərəli şəraitin yaradılmasını təmin edən vasitələrdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alptekin C. Target Language Culture in ELT Materials // ELT Journal, 1993,47, 2, pp. 136-143
2. Bailey K.M. and D. Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.
3. Jack C. Richards. Communicative Language Teaching Today. Cambridge University Press, 2006, 471 p.

Z.Arabova

The methodology of using linguistic materials in developing lexical skills in English language teaching

Summary

The article deals with the opportunities of using linguistic materials in developing lexical skills in English. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. In communicative output, the students' main goal is to complete a task, such as obtaining information, developing a travel plan, or creating a video. The learner can hardly understand anything at all, unless the speaker is talking about things the learner is observing, or unless the language being learned is closely related to some other language the learner knows. Through comprehension activities the student can internalize some vocabulary and some grammatical structures, which will help the learner to understand more, when he or she knows enough to actually converse in a simple way. The result of getting through stage one is that the learner has acquired enough of the basic building blocks of the language to begin to function in real communication situations. In stage one there is very little real speaking

ability, apart from some words and sentences that can be built on the comprehension exercises. In real communication situations the learner has to depend on memorized survival phrases to meet the most immediate needs. Comprehension is shared meaning between parties in a communication transaction. This is the first step in the listening process. The second challenge is being able to discern breaks. Retaining is the second step in the listening process. Memory is essential to the listening process because the information retained when a person is involved in the listening process is how meaning from words is created. Because everyone has different memories, the speaker and the listener may attach different meanings to the same statement. Listening is an interaction between speaker and listener. It adds action to a normally passive process. Individuals in conflict often contradict each other. This may include a distortion of the speaker's argument to gain a competitive advantage. On the other hand, if one finds that the other party understands, an atmosphere of cooperation can be created. Communicative activities, the criterion of success is whether the learner gets the message across. In everyday communication, spoken exchanges take place because there is some sort of information gap between the participants. Students often think that the ability to speak a language is the product of language learning, but speaking is also a crucial part of the language learning process.

Key words: language, lexic, method, technology, speech

З.Арабова

Методология использования лингвистических материалов на формировании лексических навыков в препадавание английского языка

Резюме

В данной статье рассматриваются использования лингвистических материалов на формировании лексических навыков на английском языке.

В анализе большое внимание обращено на фактом, полученные из литератур. Ссылаясь на работы ученых исследовавших, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает воспоминать смысл во время анализа еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Сегодня существует настоятельная потребность в изучении иностранных языков. Внедрение новых идей в практику преподавания очень важно и актуально в нашей ситуации, так как владение языком сегодня является одним из необходимых условий для профессионального развития, и изучающие язык стремятся к овладению английским языком как средством общения. В данной ситуации необходимо владеть речевыми умениями на довольно высоком уровне, достаточном для того, чтобы иметь возможность делиться опытом и обмениваться идеями с коллегами и партнерами.

Одной из основных целей изучения языка является овладение умением эффективно общаться на изучаемом языке. Как известно, при обучении

иноязычно-речевой коммуникации, основные трудности составляют различия в системах контактирующих языков. Проблема обучения комбинированию элементов лексики изучаемого языка в процессе речевой коммуникации органически входит в более общую проблему обучения иноязычно-речевой коммуникации, так как комбинаторика, наряду со знаниями и совокупностью навыков, рассматривается в качестве одного из компонентов речевого умения. Чтение литературы на изучаемом языке способствует развитию устной речи, обогащает словарный запас, знакомит с культурой и литературой страны изучаемого языка, развивает аналитическое мышление. Поэтому уроки домашнего чтения необходимы в учебном процессе. Эти уроки очень ценны: во первых, учащийся соприкасается современным живым языком, а не условно –учебным; во-вторых, есть возможность высказать свое мнение и дать оценку и свои мысли произведению, персонажам. Но чтобы чтение было интересным и в тоже время развивающим речевые навыки, необходимо проводить работу над текстом, как перед чтением отрывка, так и после, чтобы помочь учащимся понять текст и активизировать новые языковые явления.

Ключевые слова: язык, лексика, метод, технология, речь

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Nuriyyə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

GAMARLI SAIDA
UKLEYN DIANA

AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY
saida.qamarli@mail.ru andreyukl@mail.ru

TECHNOLOGY OF TEACHING WRITING IN A FOREIGN LANGUAGE

SUMMARY

Writing is a complex speech skill that allows people to communicate using a system of graphic signs. It is a productive activity in which a person records speech for transmission to others. The product of this activity is a speech work or text intended for reading.

Written speech is one of the ways to form and formulate thoughts. Externally expressed, like oral, written speech is secondary.

Mastering written speech in a foreign language for many years was not the goal of studying at schools due to the dominant position of oral speech in programs and the difficulty of mastering this skill (with a limited number of hours) and, accordingly, was not reflected in domestic teaching materials in foreign languages. Writing acted only as a means of teaching other types of speech activity, allowing students to better assimilate program language material, as well as, as a means of monitoring the development of students' speech skills and abilities. Meanwhile, the written form of communication in modern society performs an important communicative function. Therefore, at present, the attitude towards writing and teaching students the ability to express their thoughts in writing has changed dramatically. Writing as a learning goal is present in programs for all types of educational institutions, at all stages of teaching foreign languages.

Writing, like speaking, consists of incentive-motivational, analytical-synthetic and executive parts. In the incentive-motivational part, which appears in the form of a need, a desire to enter into communication, convey some information in writing. The writer has an idea for the statement. In the analytical-synthetic part, the statement itself is formed: the words needed to compose the text are selected, the subject features are distributed in a group of sentences, the predicate or core part is identified in the semantic organization of connections between sentences. The executive part of written speech as an activity is realized in fixing the product with the help of graphic signs - written text.

Key words: writing, written speech, task, essay, foreign language, teaching, communication

There is a distinction between writing and written speech. In linguistics, writing is understood as a graphic system as one of the forms of expression. In psychology, writing is considered as a complex process in which there is a relationship between speech sounds, letters and movements made by a person. Writing is the process of expressing thoughts in graphic form. In the methodology, writing is the object of students' mastery of the graphic and spelling systems of a foreign language in order to fix linguistic and speech material for the purpose of better memorization and as an assistant in mastering oral speech and reading, since writing is closely related to them. The basis of written speech is oral speech. In both cases, the result will be that other people understand the message. Writing is related to reading. They are based on one graphical language system. When writing, as well as reading, grapheme-phoneme correspondences are established; they just have a different direction: reading from letters to sounds, writing from sounds to letters. In the first case, there is decoding or deciphering, in the second - encoding, encrypting the message.

Often in the methodology the terms "writing" and "written speech" are not contrasted. The term "writing" is a broader concept than written speech; it can include both writing and written speech [1]. It includes:

• graphics – a system of signs-graphemes

• spelling – spelling, system of rules for using signs

• recording – written recording of linguistic units of different lengths

• written speech – written recording of an oral statement to solve a specific communicative task.

In teaching practice, writing is understood as a technological or procedural aspect, and writing is a complex creative activity aimed at expressing thoughts in written form.

When they talk about writing as an independent type of speech activity, they mean written speech. The goal of teaching writing in this context is to teach students to write in a foreign language the same texts that an educated person can write in their native language. Any text written by an author is an expression of thoughts in graphic form.

The difficulties of teaching writing are obvious:

• the process of learning to write is constantly complicated by discrepancies between the audio and graphic plans for expressing thoughts in a foreign language;

• if during an oral communication something can be omitted by the speaker and filled in with facial expressions, gestures, intonation, then when communicating in writing, the statement must be specific and complete, as detailed as possible in order to fulfill its communicative function; the inability to expressively intone one's speech requires a more careful selection of syntactic means, and the inability to use facial expressions and gestures requires a more strict grammatical design of written speech;

• formation of skills in the field of graphic-spelling system of the language being studied, the presence of such features as unreadable letters, homophone words, variable forms of grammatical spelling, which appear only in writing and do not entail a change in the sound form of the word;

• mastery of written language; the student has a certain level of sociocultural competence.

The formation of calligraphy skills is associated with the correct outline of letters and legible writing. Graphic skills are conditioned by students' mastery of a set of basic graphic properties of the language being studied [2]. Spelling skills are based on the system of ways of writing words adopted in a particular language. The difficulties associated with mastering these skills are explained by the fact that in most cases the alphabets of the native and foreign languages do not coincide. Punctuation skills should also be taken into account.

Written speech is secondary in nature, but at the same time it is an independent material form of language. Developing its features, it relied on the same semasiological categories of time, space, modality, subjective, object, predicate, cause-and-effect relationships, etc., which are inherent in oral speech, but at the same time other means and ways of expressing these categories appeared and developed, which could not but affect their semantics (For example, how do we express expression in writing? We highlight it either in font or with an exclamation mark.)

From a psychological point of view, thanks to the combination of auditory-speech-motor images of internal speech and visual-hand-motor images in writing, a comprehensive assimilation of knowledge, skills and abilities is ensured, i.e., written speech is more complex in structure, since it seems to include oral speech.

Exercises in teaching writing and WS are divided into reproductive, reproductive-productive and productive. Learning graphics includes mastering two skills: the correct image of letters and the correct combination of them in a word (calligraphy). Teaching spelling due to lack of time does not, as a rule, constitute an independent course when studying a foreign language [3]. The acquisition of spelling occurs largely involuntarily, thanks to the comprehensive presentation of the material.

There is another classification of exercises for teaching writing and WS: When talking about teaching writing, we mean a writing technique that consists of:

1) from mastering graphics and calligraphy. Examples of exercises: write a letter several times, both uppercase and lowercase, arrange the letters in alphabetical order and write them down;

2) mastering spelling: find the sound and the corresponding letter combination, write them down and read them; select words from the list that are not read according to the rule, insert the missing letters, copy the text.

When teaching WS, it is necessary to provide support, for example, how to correctly compose an annotation: we explain what it is, then present a ready-made

sample, we work with it (we highlight clichés, tense forms, lexical units, etc.). We report on the algorithm, ask the algorithm to be filled in with another text, then students compose their annotation.

Dictation is the most reliable means of control, as well as teaching writing techniques. Dictation can be:

- auditory;
- visual (first the text is written on the board and analyzed, then erased, students write from dictation, relying on visual memory);
- visual-auditory (simultaneously written on the board and dictated to students, then compared);
- dictation itself (students recording a text or poem learned by heart, which must be warned about in advance);
- Jigsaw dictation.

When teaching writing and WS, preparatory exercises are also used that teach the skills and abilities that underlie written expression: transformation (first orally in class, then at home, as a written assignment), compression and expansion of exercises, equivalent replacements (lexical and grammatical), construction of sentences (compiling sentences from phrases, situations, forming and recording dialogue), question-and-answer (for example, make five questions to the text in writing), translation (from native language to foreign).

A distinctive feature of speech exercises is the focus on the content of the written statement [4].

Expositions are used as written exercises. Depending on the degree of modification of the text, presentations are divided into three types: expanded, concise, free.

Expanded, or close to the text, presentation is one of the effective means of developing written language, although, compared to other types of presentation, it is less creative.

Concise presentation is associated with the ability to highlight the main thing in the text and exclude the secondary, which requires simultaneous concentration on the content of the text (original) and its form.

By shortening the text, the student works creatively. This type of presentation may include elements of critical analysis or personal assessment, comparison or contrast of individual facts, expansion or addition of content, etc.

For a detailed or close-to-text presentation, samples of a narrative or descriptive nature are preferable. Free presentation is associated not only with the transformation of the linguistic side of the text, but also with a certain modification of the content.

The most common form of teaching writing and WS at school is the essay. Forming the ability to compose various types of messages requires knowledge of ways to express thoughts (description, narration, reasoning) and the ability to

combine them depending on the target orientation of the written message and its type [5].

An essay is one of the most difficult types of written work, since it involves an independent selection of facts or events related to the expression of others' and one's own thoughts in writing. To do this, you must have the ability to freely operate in writing with a significant amount of language material.

According to the method of presenting the material, essays can be descriptive, narrative, or reasoning essays.

A descriptive essay is a text in which an object, landscape, setting, etc. is verbally characterized. A descriptive essay requires more words than an oral story, since the description pays much attention to the features and properties of the object or phenomenon being described.

A narrative essay represents the development of an action or event over time. Narration is considered a simpler way of presenting thoughts compared to description and reasoning, primarily because the sequence of presentation in a narrative text usually corresponds to the actual course of events; The author's point of view is not highlighted here, there is no analysis of the facts. In the narration, it is necessary to capture the causal-temporal sequence in the unfolding of events and show the sequence in the change of actions, which is most often associated with the correct use of tenses.

The features of narration as a story about an event include its composition, which can have the following options:

1) the beginning of the event, the development of the event, the end;

2) introduction, beginning, key moment, denouement, conclusion.

An essay-reasoning is a disclosure of parts of a whole in their logical sequence, and the development of thoughts occurs according to a certain pattern. Essays can be written in the genre of an article.

Varieties of epistolary written speech are: texts of congratulations, telegrams, invitations, announcements (for example: about the time and place of a circle, school meeting), texts of statements (about loss, disappearance, etc.).

Letters combine all forms of expression of thought: presentation, description, narration, reasoning, etc. Learning writing should begin with easier forms, for example: composing the text of a note to a friend with a request to bring a book, call, go to the cinema together, etc. In letters, it is customary to adhere to a certain sequence: after the greeting, you should address information concerning the addressee, then communicate what concerns others and, finally, the author of the letter himself. The final part of the letter is compiled depending on who it is addressed to and for what purpose.

Writing as an exercise in written speech has, on the one hand, communicative value, since the content of the letter, its linguistic form is determined by the author

himself. On the other hand, correspondence is an important factor in the development of interest in a foreign language.

In addition to the above exercises, in high school, exercises such as annotating, summarizing, reviewing, etc. can be used in the educational process.

Analysis of the requirements of regulatory documents and methodological literature indicates that indicators of the development of writing skills are:

1) success of written communication;

2) the quality of the content of the written text produced;

3) the quality of the linguistic side of the written text;

4) the degree of independence in completing written assignments.

The success of written communication is determined by:

1) the variety of situations within which a written text is created;

2) the presence of speech intention;

3) the ability to choose linguistic means depending on the speech intent and situation.

The quality of the content of a written text is determined by:

1) variety of topics;

2) the number of transmitted facts;

3) level of language difficulty;

4) variety of sentences and speech, including etiquette, formulas;

5) the volume of written text.

The quality of the language side is determined by:

1) the correctness of language means and the accuracy of information transmitted in written text;

2) the degree of compliance of linguistic means of writing with stylistic norms.

The degree of independence is determined by:

1) confidence in the use of linguistic means when composing a written text;

2) the absence of repetition in solving a communicative task or the need to correct the text;

3) lack of need for help. Thus, the ability to create written texts of various functional types are objects of control of written speech.

The formation of the entire set of skills to create texts of the epistolary genre (the ability to express one's thoughts in writing in accordance with a given communication situation and the purpose of the statement, taking into account the addressee, using the appropriate style of speech) is checked during the midterm or final control. Students are encouraged to write their own personal card or letter. For this purpose, open-form test tasks with detailed answers are used, aimed at solving communication problems.

The next type of test tasks is aimed at testing the ability to compose a written statement with elements of reasoning. This task of a high level of difficulty requires

the student to be able to express his opinion on one of the problems of modern life in writing, give arguments, evidence, examples, and draw conclusions.

Thus, teaching and studying writing in a foreign language can be performed through various techniques and activities.

REFERENCES

1. Galskova N.D. Modern methods of teaching foreign languages: M.: Glossa, Moscow, 2000.

2. Methods of teaching foreign languages at schools: Manual/V.M.Filatov, V.P. Belogrudova, T.E.Isaeva. – Rostov-Don: Phoenix, 2004.

3. Mirolyubov A.A., History of domestic methods of teaching foreign languages. – M.: 2002. – pp.11.

4. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages: Basic course of lectures. M., 2002.

5. Fokina, K. V. Methods of teaching a foreign language: lecture notes/K. V. Fokina, L. N. Ternova, N. V. Kostycheva. - M.: Yurayt Publishing House, 2009. - 158 pp. 32.

6. Formation of lexical skills: Textbook/ edited by E.I. Passova, E.S. Kuznetsova. – Voronezh: NOU “Interlingua”. 2002. (“Methods of teaching foreign languages”, No. 8).

S.QƏMƏRLİ
D.UKLEYN

XARİCİ DİLDƏ YAZI BACARIĞININ TƏDRİSİ TEXNOLOGİYASI

XÜLASƏ

Yazı insanlara qrafik işarələr sistemindən istifadə edərək ünsiyyət qurmağa imkan verən mürəkkəb nitq bacarığıdır. Bu, insanın başqalarına ötürülməsi üçün nitqi qeyd etdiyi məhsuldar fəaliyyətdir. Bu fəaliyyətin məhsulu nitq əsəri və ya oxumaq üçün nəzərdə tutulmuş mətndir.

Yazılı nitq düşüncələrin formalaşdırılması yollarından biridir. Xarici ifadə, şifahi, yazılı nitq kimi ikinci dərəcəlidir.

Uzun illər xarici dildə yazılı nitqin mənimsənilməsi proqramlarda şifahi nitqin dominant mövqeyinə və bu bacarığın mənimsənilməsinin çətinliyinə (məhdud sayda saat ilə) görə məktəblərdə təhsilin məqsədi olmamış və müvafiq olaraq öz əksini tapmamışdır. Yazı yalnız nitq fəaliyyətinin digər növlərini öyrətmək vasitəsi kimi çıxış edirdi, tələbələrə proqram dili materialını daha yaxşı mənimsəməyə imkan verir, həmçinin tələbələrin nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişafına nəzarət vasitəsi kimi çıxış edirdi. Eyni zamanda, müasir cəmiyyətdə ünsiyyətin yazılı forması

mühüm kommunikativ funksiyanı yerinə yetirir. Ona görə də hazırda yazıya, dil öyrənənlərə öz fikirlərini yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığına öyrətməyə münasibət kəskin şəkildə dəyişmişdir. Təlim məqsədi kimi yazı bütün növ təhsil müəssisələri üçün proqramlarda, xarici dillərin tədrisinin bütün mərhələlərində mövcuddur.

Yazı da danışıq kimi həvəsləndirici-motivasiya, analitik-sintetik və icraedici hissələrdən ibarətdir. Ehtiyac, ünsiyyətə girmək istəyi şəklində ortaya çıxan həvəsləndirici-motivasiya hissəsində bəzi məlumatları yazılı şəkildə çatdırır. Analitik-sintetik hissədə ifadə özü formalaşır: mətni tərtib etmək üçün lazım olan sözlər seçilir, mövzu xüsusiyyətləri cümlələr qrupunda paylanır, cümlələr arasında əlaqələrin semantik təşkilində predikat və ya əsas hissə müəyyən edilir. Yazılı nitqin icraedici hissəsi bir fəaliyyət kimi məhsulun qrafik işarələrin - yazılı mətnin köməyi ilə fiksasiyasında həyata keçirilir.

Məqalədə yazı bacarığının mənimsənilməsi üçün müxtəlif növ tapşırıqlar və texnologiya əks olunmuşdur.

Açar sözlər: yazı, yazılı nitq, tapşırıq, esse, xarici dil, tədris, ünsiyyət

С.ГАМАРЛИ
Д.УКЛЕЙН

ТЕХНОЛОГИЯ ОБУЧЕНИЯ НАВЫКУ ПИСЬМЕННОСТИ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Письмо – сложный речевой навык, позволяющий людям общаться с помощью системы графических знаков. Это продуктивная деятельность, при которой человек записывает речь для передачи другим. Продуктом этой деятельности является речевое произведение или текст, предназначенный для чтения.

Письменная речь – один из способов формирования и формулирования мыслей. Внешне выраженная, как и устная, письменная речь вторична.

Овладение письменной речью на иностранном языке на протяжении многих лет не являлось целью обучения в школах в связи с доминирующим положением устной речи в программах и сложностью освоения этого навыка (при ограниченном количестве часов) и, соответственно, не находило отражения. в отечественных учебных материалах на иностранных языках. Письмо выступало лишь как средство обучения другим видам речевой деятельности, позволяющее учащимся лучше усваивать программный языковой материал, а также как средство контроля за развитием речевых навыков и умений учащихся. Между тем письменная форма общения в современном обществе выполняет важную коммуникативную функцию. Поэтому в настоящее время резко изменилось отношение к письму и обучению учащихся умению выражать свои мысли письменно. Письмо как цель обучения

присутствует в программах всех типов учебных заведений, на всех этапах обучения иностранным языкам.

Письмо, как и говорение, состоит из побудительно-мотивационной, аналитико-синтетической и исполнительной частей. В побудительно-мотивационной части, которая проявляется в виде потребности, желания вступить в общение, передать некоторую информацию в письменной форме. У писателя есть идея для высказывания. В аналитико-синтетической части формируется само высказывание: подбираются слова, необходимые для составления текста, распределяются подлежащие признаки в группе предложений, выявляется предикатная или стержневая часть в смысловой организации связей между предложениями. Исполнительная часть письменной речи как деятельность реализуется в фиксации произведения с помощью изобразительных знаков - письменного текста.

Ключевые слова: письмо, письменная речь, задание, эссе, иностранный язык, обучение, общение.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevil Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AQŞİN DADAŞ-ZADƏ
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Ədəbiyyat İnstitutu
Hüseyn Cavid prospekti, 115
agshin1960@rambler.ru

AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASINDA MÜHİT, SƏCİYYƏ, HADİSƏ ÜÇBUCAĞININ BƏDİİ İNİKASI
(milli ədəbiyyatşünaslığın materialları əsasında)

Xülasə

Gerçəkliyin bədii cəhətdən zəngin, eyni zamanda da inandırıcı vasitələrlə əks etdirilməsi bütün dövrlərdə yaradıcı insanları dərindən düşündürmüş, onları yeni, daha münasib ifadə formaları axtarmağa sövq etmişdir. Bu xüsusiyyət özünü ədəbiyyatın sinkretik növü olan dramaturgiyada daha qabarıq şəkildə göstərmişdir. Bacarıqlı qələm sahibləri öz ideyalarını ictimaiyyətə daha dəqiq və anlaşıqlı şəkildə çatdırmaqdan ötrü ciddi yaradıcılıq təcrübələri aparmış, fikrin sərrast ifadəsi üçün təsvir etdikləri mühiti mümkün qədər "canlı" verməyə, həmin mühitdə yaşayan, fəaliyyət göstərən insanların tipik portretini təqdim etməyə çalışmışdır. Məqalədə Azərbaycan dramaturgiyasında fərdlərin, əgər belə demək mümkünsə, fiziki cəhətdən mövcud olmasının konkret şəraitinin onların etnopsixoloji "konstruksiya"sına, düşüncə və davranışına (hərəkətlərinə) təsiri məsələsi ilk professional dram əsərlərimizin müəllifi M.F.Axundovun yaradıcılığı əsasında təhlilə cəlb edilir. Bunun üçün milli ədəbiyyatşünaslıq elminin nümayəndələrinin müvafiq məqalə və araşdırmalarına müraciət olunur. Qeyd edilir ki, öz pyeslərində qəhrəmanların tipik xüsusiyyətlərinin açılmasına, yerli (milli) koloritin uyğun bədii boyalarla işlənməsinə böyük önəm verən ədib, həm də sosial-tarixi baxımdan mühüm problemləri işıqlandıran ciddi komediya nümunələri yaratmağa müvafiq olmuşdur. Odur ki, onun dram yaradıcılığı eyni zamanda ictimai-siyasi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: dramaturgiya, mühit, səciyyə, bədiilik, pyes

Məlumdur ki, incəsənətin geniş mənada bir fenomen kimi mahiyyəti haqqında düşündükdə və hasil olan nəticələr əsasında nəzəri fikir yürütmək cəhdləri edildikdə, ilk növbədə həmin kateqoriyanın əsas, fundamental elementləri ön plana çıxır. Burada söhbət gerçəkliyin hər hansı bir sənətkar tərəfindən özünəməxsus tərzdə və assosiativ şəkildə fikir süzgəcindən keçirilməsindən, onun ayrı-ayrı xüsusiyyət və çalarlarının bədii cəhətdən münasib formada inikas etdirilməsi məsələsindən gedir. Belə ki, gərgin yaradıcılıq prosesi intellektual zəhmətə qatlaşan şəxsin fikir aləmində

özünə yer etmiş ideyaların, onun hiss və həyəcanının real mühiti əhatə edən panorama baxışı ilə bir araya gətirilməsini nəzərdə tutur ki, nəticədə bədii cəhətdən ümumiləşdirilmiş, yaradıcı insanın ayrı-ayrı subyektiv yanaşmaları ilə zənginləşdirilmiş bəzən diqqətəlayiq, bəzən də orta səviyyəli, yaxud, təəsüf ki, hansısa səbəbə görə uğursuz nümunə ərsəyə gəlir. Bununla yanaşı, yaradıcılıq prosesinin spesifikası imkan verir ki,ortaya qoyulan əsərin problematikası sənət adamının fərdi təxəyyülü və baxışları çərçivəsini aşsın. Bu halda meydana gələn zehni məhsul nümunəsi bir intellektual və estetik cazibə obyekti kimi geniş kütlələrin (oxucu, tamaşaçı, sənət nümunələrini seyr edənlərin—A.D.) diqqətinə doğru daha təsirli və kəsərli formada yönəlmiş olur.

Belə olduqda, təbii ki, həyat hadisələrinin inandırıcı, eyni zamanda da ümumiləşdirilmiş və fərdiləşdirilmiş "qiyafə"də təsvir olunması məsələsinin əhəmiyyəti gündəmə gəlir ki, bu cəhət özünü ədəbiyyatın (o cümlədən ümumiyyətlə incəsənətin-A.D.) sinkretik xüsusiyyətləri ilə seçilən dram növündə məxsusi şəkildə nümayiş etdirir. Bu növün çərçivələri hüdudunda baş tutan bədii yaradıcılıq prosesində hadisələrin (bir çox hallarda konkret məkan və zaman üçün tipik hadisələrin—A.D.) təsviri bəzən kəskin şəkildə nəzərə çarpan estetik rəngarəngliyi ilə, şiddətli təzadlar üzərində qurulan toqquşma və konfliktlər vasitəsilə üzə çıxır ki, nəticə etibarilə, şərti olaraq "gerçəklik" adlandırdığımız məfhumun ayrı-ayrı, bilavasitə insanın həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı ünsürləri müəllifin istedad dərəcəsinə, dünyagörüşünə uyğun olaraq öz orijinal cəhətləri ilə oxucunun (tamaşaçının) yaddaşına köçürülür. Bu halda bədii təxəyyülün şərtiliklə bağlı bir sıra xüsusiyyətləri də ön plana keçir. İstənilən halda, tərəddüd etmədən söyləmək olar ki, incəsənət ruhi-estetik bir kateqoriya kimi müxtəlif xarakterləri (səciyyələri—A. D.) və insanların hərəkətlərini çeşidli ifadə meyarlarına riayət olunması vasitəsilə təqdim edir. Həmin insanlar (personajlar) müəyyən mənəvi keyfiyyətlərin daşıyıcısıdır və deməli, bunun əsasında həm yaradıcı şəxsin (dramaturqun—A.D.), həm də onların hərəkətlərini izləyən tamaşaçıların özlərinə olan müvafiq münasibətini formalaşdırmaq iqtidarındadırlar (6, 15).

Bu xüsusda şərti olaraq peşəkar milli dramaturgiyamız adlandırdığımız fenomenin rəsmi yaşının hələ heç 200-ə çatmamasını, buna baxmayaraq, ideya-məfkurəvi, həm də bədii-emosional təsir qüvvəsinə görə özünə kifayət qədər sanballı mövqe qazanmasını göz önünə gətirərək, belə bir qənaətə gələ bilərik ki, səhnə üçün yazılmış əsərlərimizdə mühit, hadisə və səciyyənin təsvirinə, həmin komponentlərin bir-biri ilə əlaqəsinə və bu üçbucağın yaratdığı, əgər belə demək olarsa, ovqatın spesifikasına diqqətlə yanaşmaq zərurəti vardır. Həmin məsələ ilə bağlı düşüncələrimizi daha əyani formada ifadə etməkdən ötrü bilavasitə pyeslərdən alınmış nümunələr üzərində dayanmaqla yanaşı, milli ədəbiyyatşünaslıqda dram yaradıcılığına aid problemləri araşdıran əsərlərə müraciət olunmasına da lüzum görünür. Bu işi Azərbaycan dramaturgiyasının cəfakeşi, ilk ciddi səhnə əsərlərimizin

müəllifi Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı əsasında icra etmək cəhdi isə simvolik məna daşıyır.

Burada ilk növbədə belə bir reallığı nəzərə almaq gərəkdir ki, hər hansı bir dram əsərinin yalnız quru mütaliə vasitəsilə qavranılması müəllif ideyasının tam qaydada açılmasını müəyyən dərəcəyədək məhdudlaşdırır, təqdim olunan bədii nümunənin emosional-tərbiyəvi təsir gücünü zəiflədir. Bunu dramaturgiya sahəsində çalışan qələm sahibləri də bilməmiş deyildi. Hətta bəzən elə bir paradoksal vəziyyət yaranırdı ki, yazıçı öz əsərini qələmə alarkən, artıq onun səhnə variantını göz önünə gətirir, yazdıqlarını xəyalən canlı bir tamaşa kimi "izləyirdi". Məsələn, Höte elə düşünürdü ki, Şekspir öz pyeslərini yaradarkən heç zaman xəyalına belə gətirməzdi ki, onun qələmindən çıxan "məhsul" nə vaxtsa oxucu qarşısında bir kitab kimi açıla bilər. O, yaradıcılıq prosesində gözləri qarşısında yalnız səhnəni görür və bu səhnədə cərəyan edən hadisələri, həmin hadisələrin iştirakçısı olan canlı insanları müşahidə edirdi (7, 381). Bu baxımdan, təbii ki, hər hansı bir pyesin dövrün sosial-ideoloji təmayüllərinə nə dərəcədə uyğun olması, ictimai-siyasi, hətta məişət müstəvisində baş verən hadisələrin inikas etdirilməsi üsulu, onların ümumiləşdirilib, hansı tərzdə dəyərləndirilməsi nöqteyi-nəzərindən müəllif mövqeyi nəzəri və praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Elə isə, belə bir vacib yaradıcılıq "tələb"i (şərti) çərçivəsində mühit, hadisələr və həmin hadisələri bilavasitə hərəkətə gətirən surətlər (səciyyə sahibləri—A.D.) arasında mövcud olan incə əlaqə və bağlantıların daha diqqətlə nəzərdən keçirilməsinə ehtiyac vardır. Heç şübhəsiz ki, xalqın taleyi ilə bağlı olan mühüm problemləri səhnəyə gətirib, onları müvafiq bədii boyalarla işləmək, söz və hərəkətin, dramaturji "intriqa"nın imkanlarından bacarıqla istifadə etmək şərti ilə tamaşaçılara çatdırmaq və beləliklə, kütlələrin şüur və qəlbini "ələ alaraq", faydalı, özü də çatdırılması təxirəsalınmaz xarakterə malik ideyaları yaymaq vəzifəsi milli ziyalılarımızı, o cümlədən dramaturqları hər zaman məşğul etmişdir. Bu baxımdan professional Azərbaycan dramaturgiyasının banisi və ağsaqqalı M.F.Axundovun üzərinə böyük bir yük düşmüşdür. Bu, xalqın şüur və estetik zövqünə təsir etmək, onun bədii əsərin quruluş və mənasını qavrama qabiliyyətini səviyyə etibarilə daha yüksək mərtəbəyə qaldırmaq, məfkurəsini müsbət mənada dünyanın inkişaf etmiş millətlərində qəbul olunmuş standartlara yaxınlaşdırmağa təşəbbüs göstərməklə bağlı mürəkkəb, həm də şərəfli bir vəzifə idi. Həmin yükün altına girən sənətkar hələ ilk komediyası olan "Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərində geniş insan kütlələri üçün əhəmiyyət daşıyan problemləri milli səhnəyə gətirmiş və Azərbaycan mədəni mühiti üçün hələ yeni olan yaradıcılıq "poliqonu"nda bədii təsvir vasitələrinin təsir gücünü sınaqdan keçirmişdir. Artıq bu pyesdə sənətkarın, hər şeydən əvvəl, mühitin, gerçəkliyin realist təsvirinə xüsusi önəm verməsi müşahidə edilir. Axundov yaxşı bilirdi ki, qələmə aldığı mühit, şərait nə qədər canlı, rəngarəng, eyni zamanda da inandırıcı boyalarla verilsə, onun sözünün kəsəri daha sanballı olar. O anlayırdı ki, ənənəvi realist təsvir üsulunu bir az qatılaşdırmaq yolu ilə gedilərsə, yəni ədəbiyyatda hiperbolizasiya elementlərinə

müəyyən qədər yer ayrılarsa, prinsip etibarilə tamaşaçının emosiyalarını riqqətə gətirə biləcək daha maraqlı və təsirli bir bədii mənzərə yaratmaq mümkündür. Əlbəttə, əgər pyesdə söhbət Azərbaycanın, məsələn, Nuxa kimi hər zaman xüsusi koloritə malik bir regionunun, orada yaşayan insanların münasibətlərinin təsvirindən gedir (əslində, bu komediya üçün seçilən konkret məkan müəllifin fikri-emosional təsir "mexanizm"ini gücləndirmək təşəbbüsü mənasında başa düşülür və burada baş verən hadisələr o dövrdə Azərbaycanın istənilən guşəsi üçün tipik sayıla bilər—A.D.). Ələlxüsus ki, olaylar kütləvi cəhalətin hələ də geniş yayılmış XIX əsrin birinci yarısında cərəyan edir. Deməli, Axundov öz fəhmi ilə hiss edirdi ki, dram əsərinin müvəffəqiyyət qazanması üçün ilk növbədə xüsusi əlamətləri ilə fərqlənən mühitin seçilməsi və müvafiq bədii boyalarla təqdimatı olduqca vacib şərtdir. Ona görə ki, həmin mühitdə yaşayan və sözün müstəqim mənasında fəaliyyət göstərən şəxslər onun tipik xüsusiyyətlərinin daşıyıcısıdır. Bu mənada yalnız pyesin birinci pərdəsində görünən, lakin özünün fəal vətəndaş mövqeyi ilə onun ideoloji xəttini təsbit edən Hacı Nuru surətinin səciyyəsi ətraf mühit və digər personajların psixotipi ilə kəskin təzad təşkil edir. Ən maraqlı cəhət isə ondan ibarətdir ki, Hacı Nuru da elə həmin Nuxada boya-başa çatmış bir fərddir. M.F.Axundov belə bir qəhrəman tipini yaratmaqla, onun xarakterini öz dövrü və mühiti üçün hətta bir dərəcəyədək qeyri-tipik cizgilərlə "bəzəməklə", əslində həmin personajdan müəllif ideyasının daha aydın tərzdə çatdırılması üçün bir vasitə kimi yararlanmış və bununla uğurlu dramaturji gediş etmişdir. Lakin bir daha təkrar etmək lazım gəlir ki, bu personaj da sırf yerli zəmində formalaşmışdır və həmin gerçəkliyi heç cür gözardı etmək olmur. Odur ki, tamamilə təbiidir ki, milli ədəbiyyatşünaslıqda bu qəhrəman haqqında ümumən belə bir fikir formalaşmışdır: "Hacı Nuru şair XIX əsrin ortalarında Azərbaycan cəmiyyəti şəraitində yetişmiş, həyat hadisələrinə uyğun tipik bir surətdir...Fikirlərindəki sərrastlıq, hazırcavablılıq, sözünün yerini bilmək, vuruşda barışmazlıq, nikbinlik, azad zəhmətə müsbət münasibət onun ən yaxşı sifətləridir" (3, 97-98). Bunun əksinə olaraq, pyesin süjet xəttinin inkişafı boyu – nə qədər qeyri-adi səslənsə də – özündə hətta bəzi mistik ünsürləri ehtiva etməyə başlayan şəhərin (M.F.Axundovun yaradıcılıq qüdrəti sayəsində—A.D.) digər sakinləri, daha dəqiq desək, tanınmış, hətta cəmiyyətdə müəyyən hörmət qazanmış vətəndaşları tamamilə başqa bir rakursdan təqdim olunur. Belə ki, ilk baxışda bu personajların anadangəlmə bicliyi, ictimai tipi onları həyatda bağışlanılmaz səhv addımlardan etibarlı şəkildə qorumalı olan bir qalxan təsiri bağışlamaqdadır. Lakin dramaturq həmin insanların psixoloji-sosial mayasında təsviredilməz tamahkarlıq və müftəxorluq elementlərinin xüsusi çəkisini qabartmaqla və bu zaman açıq-aşkar qroteskdən istifadə etməklə, əslində kifayət qədər tragikomik bir vəziyyət yaratmışdır.Yəni söhbət ondan gedir ki, bu personajlar genetik kodları hesabına, habelə yerli koloritdən qidalanan və şəxsi həyat təcrübəsi ilə tamamlanan spesifik dünyagörüşünə və praktik çevikliyə malik olmalarına baxmayaraq, əslində çox primitiv düşüncə modelinin daşıyıcılarıdır. Əgər onlar bir qədər dərin intellekt sahibi olsalar idi, pyesin finalında məsxərə səviyyəsinə

enən acınacaqlı bir duruma düşməzdilər. Belə olduqda isə görürürk ki, hadisələrin gözlənilməz, müəyyən mənada fantasmaqorik şəkildə inkişafı və bu fonda üzə çıxan ölçüyəgəlməz tamahkarlıq mərəzi pyesin aparıcı surətlərinin kollektiv portretini az qala karikatura nöqtəsinə çatdırmışdır. Burada kütləvi şüursuzluq, prinsipsizlik və mənəvi rəzalət acınacaqlı bir həyat mənzərəsinin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Maraqlıdır ki, həmin personajların bütün avamlığına baxmayaraq, pyesin düyününün açılması səhnəsində oxucu və tamaşaçı qeyri-ixtiyari olaraq onların acı durumundan, bir anlıq olsa da, mütəəssir vəziyyətə düşə bilər. Lakin bəlli olanda ki, buraxılan kobud səhvlər bu həriflər üçün heç bir islahedici mahiyyət daşımır, onda həmin hiss də buxarlanır. Odur ki, Hacı Nurunun əsərin hələ birinci pərdəsində uzaqgörənliklə söylədiyi fikirlər ön plana keçir və öz təsdiqini tapır. Bu fikirlərin mahiyyəti isə ondan ibarətdir ki, nə qədər ki, cəmiyyətdə belə "həmşəhərli"lər hökmran mövqe sahibidirlər, onun sağlam vəziyyətə (əlbəttə, söhbət cəmiyyətin sistem xarakterli sağlamlığından gedir—A.D.) gəlməsinə ümid etmək sadəlövhlükdən başqa bir şey deyil. Beləliklə, M.F.Axundovun dünya dram sənətinin klassik qəlibləri əsasında yazılmış bu ilk pyesi timsalında belə bir fikir formalaşdırmaq mümkündür ki, hər hansı bir insan qrupunun yaşadığı mühit artıq ayrı-ayrı fərdlərin ümumi səciyyəsi müstəvisində müəyyən davranış stereotipinin formalaşmasına təkan verir. Bunun nəticəsində insanların psixologiyası və davranışı, sanki əvvəlcədən proqramlaşdırılmış qaydada tipik xüsusiyyətlərlə "zənginləşir" ki, bu da müəyyən istedada və fantaziyaya malik qələm sahibinə bədii improvizasiyadan və daha çox məntiqi təzadlar üzərində qurulan yaradıcılıq priyomlarından istifadə etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, diqqəti belə bir məsələ cəlb edir ki, M.F.Axundov cəmiyyətdə kök salmış uzunmüddətli mənfi tendensiyaları qabarıq formada təqdim etsə də, onların əsl səbəblərini göstərmək, böhranlı vəziyyətdən çıxış yolunu bəyan etmək fikrindən uzaq olmuşdur. Haqqında bəhs etdiyimiz pyesdə cərəyan edən hadisələrin tragifantastik məzmununa baxmayaraq, səciyyələrin işlənməsində müəyyən tendensiyaçılıq ünsürləri hiss olunur və bu səbəbdən onlar bir qədər sxematik təsir bağışlayır. Lakin müəllif şəxsi həyat təcrübəsi əsasında qələmə aldığı mühitin bütün gizli, həm də ziddiyyətli çalarlarını yaxşı bildiyindən və həmin mühit daxilində bənzər olayların şahidi olduğundan onun yaratdığı bədii panno realist səpgi daşıyır. Hər halda bir şey aydındır ki, dünyagörüşü etibarilə romantikadan uzaq olan və gerçəkliyi özünün əsl qiyafəsində təqdim etməyə üstünlük verən M.F.Axundovun qəhrəmanları da, heç şübhəsiz ki, sənət meyarları baxımından orijinal, yaddaqalan səciyyələri ilə fərqlənirdi. Bunun nəticəsində ədibin haqqında bəhs etdiyimiz elə ilk komediyası mühit və səciyyə tandeminin hər iki qütbünün bir-birini kifayət qədər üzvi surətdə tamamlaması, dramaturji materialın gözlənilməz hadisələr hesabına dinamik vəziyyətə gətirilməsi sayəsində həm sənətkarlıq meyarı, həm də ictimai-tərbiyəvi cəhətdən dəyərli bir bədii nümunə səviyyəsinə qalxmışdır.

Mühit və onun formalaşdırdığı insan xarakteri M.F.Axundovun yaradıcılığında daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Odur ki, Azərbaycan xalqının XIX əsrdə ümumən ictimai-mənəvi durumu, onun milli psixologiyasına məxsus müəyyən ünsürlər, sırf mental çalarlar dramaturqun bizə miras qoyub getdiyi pyeslərdə bəzən olduqca canlı, az qala etnoqrafik mənzərəni əks etdirən bir təsvirtək cazibə qüvvəsinə malikdir. Tamamilə doğru fikirdir ki, "realist bir sənətkar olaraq Axundov öz hökmünü son dərəcədə bədii, həyatı hərəkətdə təsvir etmək, xarakterlər yaratmaq vasitəsilə verirdi" (2, 60).

Hadisələrin bəzən qeyri-adi, eyni zamanda da realist komediya elementləri ilə tamamlanan gedişini M.F.Axundov yaradıcılığına məxsus bütün pyeslərdə izləmək mümkündür. Ədib anlayırdı ki, öz ideyalarını kütlələrə daha qabarıq və təsirli formada çatdırmaqdan ötrü cazibəli süjet xətti və tamaşaçıya lap uşaq yaşlarından başlayaraq yaxşı tanış olan mühitin təsvirinin inandırıcılığı ilə yanaşı, süjeti lazımi məcrada inkişaf etdirmək iqtidarında olan xarakterik insan surətləri də əhəmiyyətlidir. Burada xüsusi olaraq vurğulanmalıdır ki, insan səciyyəsinin xarakterik cizgilərinin parlaq nümunəsini, personajın az qala əsl obraz (tip) səviyyəsinə qalxmasını dramaturqun "Sərgüzəşti-mərdi-xəsis" komediyası əsasında izləmək məqaləmizin mövzusuna uyğun gəldiyindən, bu fürsəti qaçırmamaq niyyətindəyik. Ədib bu əsərində yalnız ifrat xəsislik kimi insanı gülünc vəziyyətə salan qüsuru ifşa etməmiş, eyni zamanda özünün yaşadığı dövrdə Azərbaycanın əyalət şəhərlərindən birində hökm sürən ictimai-sosial ab-havanı məharətlə inikas etdirmişdir. Burada tacir Hacı Qara kimi maraqlı bir xarakteristikaya malik personajın psixologiyası, həyatda hansı dəyərlərə üstünlük verməsi (əslində əsl insani dəyərlərdən uzaq olması—A.D.), özünəməxsus düşüncə və davranış tərzi, sanki rentgen şüaları altında "müayinə"yə cəlb olunmuşdur. Özünə görə kifayət qədər bic və diribaş olan, zamanın nəbzini tutan, odur ki, elə bir məişət sıxıntısı keçirməyən Hacı Qara surəti sırf komik-satirik planda verilməklə yanaşı, onu bir xarakter sahibi kimi yetişdirən şəraitin, həmin şəraitin daha çox neqativ reallığının formayaradıcı (səciyyəyə təsir baxımından—A.D.) funksiyasını izləməyə də imkan verir. Şübhəsiz ki, bu qəhrəmanın hərəkətləri, onun qəbul etdiyi qərarlar hər zaman yalnız soyuq məntiq əsasında formalaşmır. Belə ki, o, özündən asılı olmayaraq bir sıra hallarda az qala xəstəlik səviyyəsinə çatan xəsisliyinin təsiri altında elə hərəkətlərə yol verir ki, nəticədə düşdüyü ağır vəziyyəti düzəltmək əvəzinə, daha da korlayır. Görkəmli aktyor və rejissor Mehdi Məmmədov M.F.Axundovun məhz bu əsərin nümunəsində obraz yaratmaq bacarığını qeyd edərək belə bir fikir irəli sürürdü: "Xəsislik ehtirası Hacı Qaranın surətində həm fərdi, həm ümumiləşdirilmiş keyfiyyətlərlə, şəxsi və ictimai cəhətdən səciyyələnmişdir. Hacı Qara müxtəlif xasiyyətlərə malik canlı insan, mürəkkəb bir xarakterdir. Müəllif təbiilik və realizm şərtlərini pozmadan onun xarakterindəki xəsisliyi əsas keyfiyyət kimi ön plana çəkir" (5, 11). Əlbəttə, danılmaz bir faktdır ki, qələmə alınan hər bir xarakter hansısa dərəcədə, müxtəlif səpgili müəllif müşahidələrinin, müəyyən bir ümumiləşdirmənin məhsuludur. Belə

ki, yazıçı müşahidə etdiyi hadisə və xarakter sahiblərini, sanki bir yerə cəm edir, onların iştirakı ilə hər hansı bir sosial qrupun ümumi cizgiləri, ayrı-ayrı insanların psixoloji tipi haqqında bədii cəhətdən əsaslandırılmış bir fikir ifadə edir. Bunun məntiqi davamı olaraq həyatın müəyyən seqmenti haqqında vahid bir mənzərə yaranır ki, o da ədibin duyumundan, istedad dərəcəsindən asılı olaraq öz həllini tapır. M.F.Axundov bacarıqlı bir qələm sahibi və zəkalı ideoloq kimi hər zaman bu fikirdə olmuşdur ki, cəmiyyətin, ayrı-ayrı insan qrupları, yaxud fərdlərin hər şeydən əvvəl qüsurlu cəhətlərinin uyğun bədii vasitələrlə təsviri və təqdim edilməsi gec-tez müəyyən islahedici funksiya daşıya bilər. Hadisələrə əlavə dinamika verməkdən ötrü ədib öz qəhrəmanlarını—bu dəfə konkret olaraq Hacı Qaranı—maksimum dərəcədə gündəlik real məişət hadisələrinin burulğanında, digər insanlarla sıx təmasda təsvir edir. Getdikcə yüksələn gərginlik xətti ilə inkişaf edən hadisələrin bir-birini qəribə tərzdə əvəz etməsi prosesində bu personajın xarakteri də bəzi dəyişikliklərə uğrayır, çoxplanlı müstəviyə keçir (hərçənd ki, onun dünyagörüşünün əzəli prinsipləri təbəddülata məruz qalmır—A.D.). Maraqlı və səciyyəvi haldır ki, belə bir "təkamül" prosesinə konkret olaraq təsir göstərən ətraf mühit və şəraitdir. Yəni bu, o deməkdir ki, cəmiyyətin ümumi durumu, baş verən hadisələrin axarı Hacı Qaranın xarakteri və davranışına müstəqim mənada nüfuz etmiş, onun səciyyəsinə məxsus yeni çalarları üzə çıxarmışdır. Hacı Qara öz xarakterində bir tip olaraq müxtəlif cizgiləri birləşdirir. Yeri gələndə o, sərt, hətta amansız simasını açıb göstərir. Vəziyyət pisə doğru dəyişdikdə isə bu personajın sifəti tamamilə dəyişir. Belə məqamlarda Hacı Qaranın şəxsiyyəti (bunu şərti olaraq şəxsiyyət adlandırmaq olar—A.D.) alçalmaq və yalvarmaq dərəcəsinə qədər enir ki, bu da onun cılız mahiyyəti, həyat tərzi, eyni zamanda səciyyəsinin "çevikliyi", mütəhərrikliyi, hətta qeyri-sabitliyi ilə bağlı bir məsələdir. Əgər həmin mövzunun məğzinə bir az daha dərindən nüfuz etmiş olsaq, görərik ki, bu qəhrəmanın obrazında ümumən bəzi tragikomik ünsürlər də vardır. Məhz bu məqamda M.F.Axundovun bir komedioqraf kimi fitri istedadı, ola bilsin ki, adi hadisələrdən doğan real (bəlkə də zəngin yaradıcılıq fantaziyasının məhsulu olan—A.D.) faktları bədii əsərin mehvərinə çəkib, ümimləşdirmək və bu ümumiləşdirməni onun yaradıcılığı ilə maraqlanan şəxslərə məhz özünün planlaşdırdığı ideoloji-tərbiyəedici tərzdə təqdim edə bilmək məharəti üzə çıxır. İstənilən halda bu təsvir, qeyd-şərtsiz olaraq, yerli koloritin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması şərti ilə baş tutur ki, ədib həmin vəzifənin icrasında öz təxəyyülünü, etnoqrafik müşahidələrini, nəhayət, dramaturji duyumunu nümayiş etdirir. Həqiqətən, Hacı Qara çoxplanlı bir personajdır. O, bəşəriyyət təmsilçilərinin kifayət qədər geniş yayılmış tipik qüsurlarının daşıyıcısı olsa da, sırf bədii-estetik baxımdan diqqəti öz milli keyfiyyətlərinə görə elə ilk söz və hərəkətlərindən başlayaraq cəlb edir, hətta daxili məzmunu ilə bütün çirkinliyinə baxmayaraq, hansısa məqamda tamaşaçıda (oxucuda) müəyyən empatiya işartıları oyadır. Vaxtilə akademik Məmməd Arif "M.F.Axundovun komediyaları" məqaləsində Hacı Qara surətinin məhz bu keyfiyyətlərini vurğulayaraq, müəllifin dramaturgiyamızda ciddi ideya irəli

sürmək təşəbbüslərini göstərməklə yanaşı, onun gələcəkdə parlaq obrazlar yaradılması nöqteyi-nəzərindən inkişafı üçün əsl dəyərini belə izah etmişdir: "Hacı Qara... məişət və eyni zamanda ictimai planda verilmişdir, real, tarixi bir surətdir, belə bir xəsis tacir ancaq Azərbaycanda və M.F.Axundovun göstərdiyi zamanda ola bilərdi. Molyerin Qarpaqonunda uzun zaman nə fransız taciri, nə də fransız dvoryanı özünü görüb tanıya bilməmişdir. Azərbaycanın xəsis və tamahkar müsəlman tacirləri isə Hacı Qarada özlərini görüb dərhal tanımışdılar" (4,16).

Burada aydın şəkildə görünür ki, fərdi keyfiyyətlər üzərində qərarlaşan və yaddaqalan personajlar yaratmağı bacaran M.F.Axundov onların daxili aləmini və sosial-əxlaqi mahiyyətini etnik-cooğrafi koordinatların nəzərə alınması şərti ilə açmağa üstünlük verirdi. Həmin səbəbə görə ədibin təqdim etdiyi kütləvi səhnələr və hər şeydən əvvəl, onların iştirakçısı olan surətlər də əsərin qayəsinin "auditoriya"ya çatdırılması işində müəllifə heç də əsərlərin əsas qəhrəmanlarından az kömək etməmişdir. Ümumiyyətlə, ədib ayrı-ayrı pyeslərində xalqı təmsil edən insan qruplarını (daha çox mənfi, satirik səciyyəli—A.D.) əsərin ümumi toxumasına ustalıqla daxil edərək, həm hansısa təbəqənin, ictimai zümrənin kollektiv şüur və impulslarını əks etdirməyə çalışmış və buna ümumən nail olmuş, həm də bu priyom vasitəsilə hadisələrin dinamika və ekspressiyasını gücləndirmişdir. Lakin istənilən halda onun əsas məqsədi hətta adi məişət səhnələrindən bir vasitə (alət) kimi istifadə etmək şərti ilə daha mühüm problem və mövzunu qabartmaq olmuşdur. Həmin səbəbdən sənətkarın komediyalarında ictimai-siyasi, sosial motivlər özünü güclü surətdə göstərir. Elə isə, daha mürəkkəb bir "terminologiya" vasitəsilə ifadə etmiş olsaq, "M.F.Axundzadənin marağı insanda insan oyanışını göstərməyə imkan verən mikroaləmə yox, fərd-cəmiyyət, insan-ictimai həyat kimi qlobal məsələlər aydınlaşan makroaləmə yönəlmişdir"(1, 96).

Hələ Aristotel öz dövründə incəsənətin mahiyyətini canlı və hərəkətdə olan bir gerçəklik kimi təsəvvür edirdi. Onun fikrincə, incəsənət abstrakt səciyyə daşımamalı və ələlxüsus, bütün hadisələr həmin abstraksiyaya tabe etdirilməməlidir. Mütəfəkkir alimə görə, qələm işlədən şəxs mütləq təsvir etdiyi insan obrazlarının bu və ya digər keyfiyyətlərinin zənginliyini ifadə etmək qüdrətinə malik olmalıdır. Heç bir şübhə yoxdur ki, milli dramaturgiyamızın görkəmli nümayəndələri digər yaradıcılıq vəzifələri ilə yanaşı, bu mühüm məqama da hər zaman fikir vermiş, ideoloji, ictimai baxışlarını sənətkarlıq nöqteyi-nəzərindən daha uyğun üsullarla ifadə etməyi hədəfə almış və bir çox hallarda uğur qazanmışlar. Bu təqdirdə onlar mühit—səciyyə—hadisə triosunun ayrı-ayrı elementlərinin üzvi surətdə uzlaşdırılmasına ciddi diqqət ayırmışlar. Həmin vəhdəti əks etdirən ən yaxşı bədii nümunələrdə xalqın tarixi düşüncə tərzi, etnopsixoloji keyfiyyətləri, ənənəvi vərdiş stereotipləri kifayət qədər yüksək bədii səviyyədə təqdim olunmuşdur. Mühit və onun məhsulu olan insan xarakterinin xüsusiyyətləri, onların təsvirində istifadə olunan priyomların təbiiliyi və cazibə qüvvəsi mühüm, həm də mürəkkəb bir yaradıcılıq vəzifəsinin həlli ilə bağlı olan bir məsələ olsa da, məfkurəvi-estetik görüşlərin özünəməxsus tərzdə irəli

sürülməsi baxımından təcrübə aparmaq üçün sənətkarlarımız qarşısında geniş imkanlar açmışdır. Məsələyə bu bucaq altında yanaşıldıqda mütləq qeyd edilməlidir ki, xüsusilə Azərbaycan dramaturgiyasının klassik dövründə qələm işlədən sənətkarların əməyi ölçüyəgəlməz çəkiyə malikdir. Öz növbəsində milli ədəbiyyatşünaslıq elmimizin nümayəndələri dramaturgiyanın bir çox önəmli nəzəri-estetik məsələlərini işıqlandırmaqla yanaşı, haqqında bəhs etdiyimiz mövzunu da tədqiqata cəlb etmişdir. Bu zaman ayrı-ayrı tədqiqatçıların bu və ya digər problem üzrə baxışları bəzən üst-üstə düşməsə də, onların rəngarəngliyi dram sənətimizin inkişafı ilə bağlı dərin, fundamental prosesləri daha yaxşı anlamaq nöqteyi-nəzərindən, şübhəsiz, faydalı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1.Arif Əmrahoğlu. Mirzə Fətəli Axundzadənin söz dünyası. B., Elm və təhsil, 2013
2.Cəfər Cəfərov. Əsərləri (iki cilddə), c. 1. B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1968
3.Əli Sultanlı. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964
4.Məmməd Arif. Seçilmiş əsərlşəri (üç cilddə), c. 3. B., Elm, 1970
5.Mehdi Məmmədov. Həyat və sənət yollarında. B., Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1965
6.Аристотель. Поэтика (вступительная статья: Ф.А. Петровский). М., Государственное Издательство Художественной Литературы, 1957
7.Эккерман. Разговоры с Гете. М.—Л.,Academia, 1934

АГШИН ДАДАШ-ЗАДЕ

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТОБРАЖЕНИЕ СРЕДЫ, ХАРАКТЕРА И СОБЫТИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДРАМАТУРГИИ

(на основе трудов азербайджанских литературоведов)

РЕЗЮМЕ

Художественно-образное преломление действительности, культурная рефлексия окружающей среды во все времена стимулировали творческие поиски деятелей различных видов искусства. Вполне закономерно, что художественные искания, осуществляемые в данном направлении, не могли обойти стороной и творцов драматических произведений. В данной статье на материале теоретических трудов азербайджанских литературоведов рассматриваются проблемы отображения в национальной драматургии воздействия особенностей окружающей среды на ментальное и эмоциональное состояние героев. В качестве примера автор обращается к творчеству зачинателя профессиональной азербайджанской драматургии М.Ф.Ахундова. Отмечается, что великий мастер пера весьма скрупулезно относился к описанию в своих пьесах специфических особенностей среды, ее колорита и воздействия на умы и действия героев. Благодаря этому персонажи его

комедий исполняют роль своего рода «прожектора», освещающего разные особенности конкретной эпохи, географического ареала, а их поступки являются следствием особенностей национальной ментальности. Подчеркивается, что благодаря мировоззрению и самобытному писательскому таланту М.Ф.Ахундова его комедии приобретают общественно-политическое и социально-историческое значение.

Ключевые слова: драматургия, среда, характер, художественность, пьеса

AGSHIN DADASH-ZADA

ARTISTIC REPRESENTATION OF THE ENVIRONMENT, CHARACTER AND EVENTS IN AZERBAIJANI DRAMATURGY
(based on the works of Azerbaijani literary scholars)
SUMMARY

The artistic and imaginative refraction of reality, the cultural reflection of the environment at all times stimulated the creative searches of workers of various types of art. It is quite natural that artistic quests carried out in this direction could not ignore the creators of dramatic works. This article, based on the theoretical works of Azerbaijani literary scholars, examines the problems of reflecting in national drama the impact of environmental features on the mental and emotional state of the characters. As an example, the author refers to the work of the founder of professional Azerbaijani drama, M.F. Akhundov. It is noted that the great master of the pen was very scrupulous in describing in his plays the specific features of the environment, its color and impact on the minds and actions of the characters. Thanks to this, the characters in his comedies play the role of a kind of “spotlight”, illuminating various features of a particular era, geographical area, and their actions are a consequence of the peculiarities of the national mentality. It is emphasized that thanks to the worldview and original writing talent of M.F. Akhundov, his comedies acquire socio-political and socio-historical significance**.**

Key words: dramatic works, environment, character, artistic merit, play

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Tahirə Məmməd
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏMAYƏ CƏLİLOVA
Bakı Dövlət Universiteti,
Akademik Zahid Xəlil küçəsi - 23
e-mail: semaye_calilova@mail.ru

FÜZULİ ŞEİRİNDƏ İLAHİ EŞQ ANLAYIŞI

Beş əsrdir ki, türk dilində danışan, yazan, oxuyan bütün xalqlar, toplumlar onun adını sevgi ilə çəkir, bədii irsini heyrətlə oxuyur, oxuduqlarında da elə bil ki, öz ağrılarına məlhəm tapırlar. Məhəmməd Füzuli şeiriyyatı könül yaralarına çəkilən məlhəm kimidir. Hər bədii mətnin, hər şeirin söykəndiyi bir məntiqi qaynaq, ideoloji güc mərkəzi olur. Füzuli şeiriyyatının ən böyük güc qaynağı, heç şübhəsiz ki, Qurani-Kərimdir. Diqqət edildikdə açıq-aydın görünür ki, başda şah əsəri "Leyli və Məcnun" olmaqla Füzuli bütün şeirlərində oxucusuna İslami ruh aşılayır. "Leyli və Məcnun"un sonluğunu xatırlayırsınızmı? – İbn Salamın ölümündən sonra dul qalan Leyli ata evinə dönür və səhrada karvandan ayrı düşərək Məcnunla rastlaşır. Leyli bu zamana qədər ona heç bir kişi əli dəymədiyini söyləyir və bundan sonra onların önündə yeni bir həyat başladığını deyir. Həsrətindən Məcnun olub çöllərə düşdüyü sevgilisinin vüsal təklifini rədd edən aşiq ona gözlənilməz cavab verir: "Sən mənim üçün güzgüsən. Mən güzgünü deyil, güzgüdə görünəni sevirəm." Bu cavab əslində Füzulinin oxucusuna verdiyi ən böyük mesajdır. İnsanın Allaha olan sevgisi həqiqi sevgi, insana, dünyaya, dünya nemətlərinə yönəlmiş sevgisi isə mücərrəd sevgi adlanır. Bu qanun bütün klassik ədəbiyyat üçün keçərlidir. Bir insanın dəli kimi sevdiyindən imtina edə bilməsi, vüsalı axirətdə gözləməsi, ancaq o sevgidən daha böyük bir sevginin verdiyi dəyanətlə, dözümlə mümkündür. Leyli eşqiylə çöllərə düşən, illərini açıq səma altında, vəhşi heyvanlar arasında, dünyanın, həyatın mahiyyətini düşünməklə keçirən Məcnun artıq o böyük sevgiyə, daha doğrusu, ən böyük sevgiyə qovuşduğu üçün bu qətiyyəti göstərə və Leylini heyrətə sala bilir. Şair sərgilədiyi bu tablo ilə öz oxucusuna bu mesajı verir ki, sevgi Leyli ilə başlasa da, əbədilik, ölməzlik qazanması üçün Mövlaya yönəlməlidir. Mövlaya yönəlməyən sevgi fani sevgidir, dünya həyatı başa çatan kimi ölüb gedir. Baqiyə, yəni əbədiyə olan sevgi isə insanı heç zaman tərk etməz, dünyada da, axirətdə də onunla olar. Füzulinin Məcnun üzərindən ortaya qoyduğu mətləblər əslinsə sevgili Peyğəmbərimizin söylədiyi hədislərin bədii izahı mahiyyətindədir. Peyğəmbərimiz buyurur ki, axirət günü hər kəs sevdikləri ilə birlikdə olacaqdır. Klassik ədəbiyyatda bütün dünya, Allahdan və Onun Rəsulundan savayı hər kəs, hər şey masiva adlanır. Masivaya olan sevgi qısır sevgidir, fani sevgidir, ölüm gəldiyi andaca məhv olub gedir, Allaha olan sevgi isə dünyada da, axirətdə də insanı tərk etmir.

Klassik ədəbiyyatda dirilik suyu və ya abi-həyat deyilən bir ifadə var. Deyilir ki, o suyu içən ölməzlik qazanır. O dirilik suyu deyilən anlayış da elə Allah sevgisidir. Mövlana da, Sədi də, Yunus Əmrə də ölümü mömin üçün ən gözəl səfər,

Allaha qovuşmaq kimi dəyərləndiriblər. Əslində İslamın insana aşıladığı ən mühüm fikirlərdən biri ölümü qorxu olmaqdan çıxarmaq, onu tam fərqli anlayışlar qəbul etdirməkdir. Ölüm də doğum kimi Allah əmridir. Füzuli də ölümü Allaha qovuşmaq kimi dəyərləndirir. Bundan əlavə Füzuli ölümə tam başqa bir bucaqdan baxmağı da bacarır:

Anıb tənhalığı qəbr içrə nifrət qılma ölməkdən,
Təriqi-üns tut kim, hər avuc topraq bir adəmdir. (Leyli və Məcnun)

Şair deyir ki, ölünün qəbirdə qaranlıq, havasız, tənha qaldığını düşünüb ölümdən ürpənmə, çəkinmə, qorxma; Sən ünsiyyət yolu tut, məzarın altı da, üstü də, divarları da torpaqdır, insan torpaqdan yaradıldığı kimi, ölüb torpağa qarışdıqdan sonra da vücudu torpaq olur. Yəni insan bir ovuc torpaqdan yaradıldığı kimi, öldükdən sonra da çürüyür və torpağa qarışır, hər ovuc torpaqda bir insan var, sən o insanla ünsiyyət qur.

Füzuli türkcə divanının ilk qəzəlinin məqtəsində (son beytində) belə deyir:

Ey Füzuli, intihasız zövq buldun eşqdən;
Böylədir hər iş ki, Həqq adilə qılsan ibtida. (səh.51)

Şairin külli-aləmə, bütün məxluqata sevgisinin mayasında Allah sevgisi dayanır. Məşhur bir söz var: "Yaradılanı Yaradandan ötrü sevmək". Füzuliyə görə, əgər həqiqətən də, könlün Allah sevgisi ilə çarpırsa, Göydə buludu, çöldə aslanı, meşədə ağacı, çəməndə çiçəyi sevəcəksən və hər şeydən də zövq alacaqsan. Şairə görə, sevmək - xoşlanmaq, rəğbət göstərmək deyil, uğrunda canını fəda etməyə hər an hazır olacaq qədər bağlanmaqdır. Təbii ki, Füzuli kimi böyük bir mütəfəkkir üçün bu sevginin portretini çəkmək o qədər də çətin deyil. Aşağıdakı iki beyt əslində sevginin ünvanını da, aşiqə qazandırdıqlarını da, yetişəcəyi son ünvanı da göstərir. Yeri gəlmişkən, onu da vurğulayaq ki, klassik divan ədəbiyyatında hər zaman biz üç obraza rast gəlirik: Aşıq, məşuq və əğyar. Diqqət edək:

Aşıq oldur kim qılır canın fəda cananına,
Meyli-canan etməsin hər kim ki, qıymaz canına.
Canını canan verməkdir kəmalı aşıqın,
Verməyən can etiraf etmək gərək nöqsanına.

Birinci beytdə şair deyir ki, ancaq o şəxslər aşiq sayılırlar ki, canı sevdiyinə fəda edə bilirlər. Kim öz canına qıymırsa, heç canan adını da dilinə almasın, ona meyl eləməsin. İkinci beyt isə məsələyə sanki son nöqtəni qoyur: Aşiq ancaq sevdiyinin yolunda can verərək kamala yetə bilər. Əgər sən və ya hər hansı birisi öz canını sevdiyinin yolunda fəda edə bilmirsə, acizliyini, aşıq adına layiq olmadığını, qüsurlu olduğunu etiraf etsin. Bu iki beyt, bəlkə də, Füzuli yaradıcılığında ilahi sevginin ən romantık ifadəsidir. Məcnun əslində bu mövzuda şairin ortaya qoyduğu ən böyük nümunədir. Sevgi bir mərhələyə yetişəndən sonra insan məhvərindən çıxmış planet kimi ünvanını, məkanını tərk eləyir, baxdığı hər yerdə Allahı görür, bütün dünyəvi sevgilər, bağlılıqlar ona cansıxıcı gəlir. Eyni düşüncəni Cəlaləddin Mövlana belə ifadə edir: "Allahla sənin aranda bircə manea var. O manea sənin

nəfsindir, yəni özünsən, əgər sən onu aradan çıxara bilsən, Allaha qovuşmağın zövqünü bütün varlığında hiss edərsən.” Klassik ədəbiyyatda bunun adına “fənafillah” deyilir, yəni Allahda yox olmaq, özündən vaz keçib Allahda əriməkdir...

Həbsi-həvada qoyma Füzulisifət əsir,
Ya Rəbb, hidayət eylə təriqi-fəna mana. (səh.53)

Şair özü fəna olmaq yolunu bilir, onun hansı fədakarlıqlardan keçdiyini sanki gözləri ilə görür, amma bütün bunlara baxmayaraq, yenə Allaha üz tutub dua edir ki, onu öz nəfsi ilə baş-başa qoymasın, onu tutsun, qaldırsın, Haqq yolunda fəda olmağın, fəna olmağın ən çətin, ən məşəqqətli yolunu göstərsin və ora yönəltsin. Fəna mövzusu Nəsimidə də var, Sədidə də, Yunus Əmrədə də, digər klassiklərdə də, amma Füzuli qədəri yoxdur:

Hasilim yox səri-kuyində bəladən qeyri,
Qərəzim yox rəhi-eşqində fənadən qeyri. (səh. 317)

Və ya:

Rahi-eşq içrə mənə ancaq fəna məqsud idi,
Şükür kim, məqsudə erdim, intizarım qalmadı. (səh. 320)

Və ya:

Ey Füzuli, dövləti-baqi fənadəndir sənə,
Kim, fənadır eyləyən məqsudimə vasil məni. (səh. 328)

Fənafillah düşüncəsinin hakim olduğu könüldə vəhdəti-vücud var. Bir yağış damcısı sonsuz ümmana qarışıb yox olduğu kimi, Allaha aşiq bəndənin o sevgidə əriməsi, zərurət dışında nəfsin hər istəyindən qurtulub Allahın əmrlərini yaşamaq və bu yaşantıdan sözlə ifadə olunmayacaq qədər böyük zövq var:

Miskin Füzuliyəm ki, Sənə tutmuşam üzüm,
Ya bir kəminə qətrə ki, ümmanə yetmişəm. (səh. 242)

Allaha üz tutmuş, bütün ağlı, duyğuları, varlığı ilə Ona bağlanmış bəndə elə bir sevgi atmosferində yaşayır ki, bütün dünya qeylü-qalı onun üçün əhəmiyyətsiz olur, zahirən nə qədər məhrumiyyət içində görünsə də, əslində könlü cənnət bağçası kimi gözəldir:

Eşqə ta düşdüm, Füzuli, çəkmədim dünya qəmin,
Bil ki, qeydi-eşq imiş dami-təəllüqdən nəcat. (səh.93)

Həqiqi eşqi tapan aşiq dünyanı da, onun qeylü-qalını unudar. ”Öylə sərməstəm ki, idrak etməsəm,dünya nədir” misrası da yuxarıdakı beytin daha coşqulu, daha güclü ifadəsidir. Füzuli nə qədər coşqulu olsa da ,tez-tez öz imanını sanki sorğuya çəkir, əllərini açaraq göz yaşları içində “Allahım, məni Özündən, öz yolundan ayrı tutma” deyə dua edir:

Ya Rəbb, həmişə lütfünü et rəhnüma mana,
Göstərmə ol təriqi ki, getməz Sana, mana. (səh.53)

Bu beytdə şair alıb-verəcəyin nəfəs varsa, demək imtahan da var düşüncəsini əsas alaraq insanın hər an Allahın lütfünə, mərhəmətinə möhtac olduğunu, özünə deyil, Allaha güvənməyin ən böyük güc qaynağı olduğunu bildirir.

Füzuli şəriət əhlidir, nə qədər romantik görünsə də, dinimizin tələblərini, yerinə yetirməyə mükəlləf olduğu ibadətləri ağlından çıxarmır:

Ey Füzuli, rəhi-şərini tut ol rahbərin,
Bu təriqilə zəlalətdən özün eylə rəha. (səh.55)

Beytdəki "rəhbər" ifadəsi ilə, əlbəttə, Həzrəti-Muhammməd (Ona Allahın salamı olsun!) nəzərdə tutulur və Onun həyatının bütün müsəlmanlar üçün örnək olduğunu deyir.

Ya Nəbi, qılma Füzulini qapından məhrum,
Əfv qıl, var isə dərgahdə tərki-ədəbi. (səh. 304)

Allah-Taalanın insanlara həyat kitabı olaraq göndərdiyi Qurani-Kərimin insan həyatına tətbiqinin ən gözəl nümunəsidir Həzrəti-Muhammməd. Onun yaşantısı, əxlaqı Qurandan gəlirdi.

Füzuli, demə yetmək mənzili-məqsudə müşküldür,
Tutan daməni-şəri-Əhmədi-muxtar yetməzmi? (səh.295)

Yuxarıdakı fikri şair burada bir daha təkrar edir. Birinci misradakı "məqsudə yetmək" ifadəsi əslində insanın cəhənnəm əzabından uzaq olması, Allah-Taalanın cənnət nemətinə qovuşması anlamındadır. Yeri gəlmişkən, bir mətləbi vurğulayaq ki, şəriətə münasibət məsələsində Füzuli öz sələfi Nəsimidən kəskin fərqlənir. Nə qədər romantik görünsə də, Füzulinin fikri aydın, yanaşması doğrudur. Nəsimidə isə dini anlayışla izahı mümkün olmayan fikirlər var. Məsələn:

Səni bu hüsnü-cəmalu, bu kəmal ilə görüb,
Qorxdular Həqq deməyə, döndülər insan dedilər.

İstər-istəməz düşünürsən, qorxmasaydılar, insana Həqqmi deyəcəkdilər? Məlumdur ki, Həqq Allah-Taalanın Əsmai-Hüsnasından, yəni Gözəl Adlarından biridir və insana şamil edilməz. Görünür, Nəsimi bəzi məqamlarda mənsubu olduğu hürufiliyin insan çöhrəsində ilahi rəmzlər görmək kimi fəsadlarından yan keçməmişdir. Hürufilliyin "ənəlhəqq" (mən Həqqəm), Nəsiminin " Həqq mənəm, Həqq məndədir" deyimi də bu cərəyanın şəriət çərçivələrinə uyğun gəlmədiyinin örnəyidir və nəticə də hürufilik mənsublarının acı sonluğu ilə tamamlanmışdır. Bir həqiqət var ki, bütün təriqətlər şəriət müstəvisində olduqca doğru sayılır, şəriət müstəvisindən çıxan hər hansı cərəyan, təriqət batil hesab olunur. Təriqət şəriət qaydaları ilə yanaşı ,həm də fədakarlıq əsasında qurulur və insanı əbədi səadətə qovuşdurmaq fikri daşıyır. Füzuli bu məsələdə şəriət tələblərini inkar etmir və insanı hər an, aldığı hər nəfəslə Allaha yaxınlaşmağa, dünyanın aldadıcı zövqündən uzaq durmağa səsləyir. Fani dünyanın zövqü də fanidir, yalandır, aldadıcıdır, sən sonsuz yolun yolçususan və o yoldan ayrıldığın, dünyaya meyl saldığın andan fəlakətdəsən:

Zövq istərsən, Füzuli, tərki-dünya qıl ki, mən
Bulmadım bir zövq bundan qeyr ta dünyadəyəm. (səh. 241)

Füzuli bu dünyada ancaq bircə zövq olduğunu deyir, o zövqün də adı dünyadaikən dünyanı tərk etməkdir. Dünyanı tərk etmək intihar demək deyil, riyazat çərçivəsində, yəni zərurət ölçüsündə dünyadan nəsibini almaq və axirət həyatına, Allah-Taalanın hüzuruna çıxacağın günə hazırlaşmaqdır:

Ey Füzuli, axirət mülkünə lazımdır səfər,
Böylə fariğ gəzmə, təqvadan mühəyya qıl məta. (səh. 189)

Şair dünyanın bir sınaq, imtahan yeri olduğunu, hər kəsin axirət yurduna səfər edəcəyini və ən böyük sərmayənin də təqva olduğunu deyir."Təqva" ifadəsini əksər hallarda "Allah qorxusu" kimi ifadə edirlər. Əslində isə bu söz "qüvvə" sözü ilə eyni kökdəndir. Bəli, bu ifadənin tərkibində qorxu da var, qüvvə də. Məsələ burasındadır ki, "təqva" daha çox Allah-Taalanın mərhəmətindən məhrum qalmaq qorxusu ilə dünyanın aldadıcı zövqünə, şirin görünən haramlara qarşı dayana bilmək üçün güc, sağlam duruş anlamına daha yaxındır. Füzuli də "təqva"nı məhz belə görür, belə izah edir. "Təqva"da həm də sevgi var, oradakı qorxu həm də sevdiyinin sevgisindən məhrum qalmaqdır. Allah bir bəndəsini sevdisə, o bəndənin heç bir dərdi, əndişəsi qalmaz; Allah-Taala bir qulundan üz döndərdisə, külli-aləm o insana aşiq olsa belə, zərrə qədər faydası olmaz:

Ey Füzuli, yarə döndərdim üzüm əğyardən,
Xəsmi çox gördüm, sığındım sidq ilə Allahimə. (səh. 299)

Yuxarıda sevgidən danışmışdıq və dünyaya sevginin fani, ötəri olduğunu, Allaha sevginin isə baqi, əbədi olduğunu və bu sevginin daha böyük ölçüdə mükafatlandırılacağını söyləmişdik. Füzuli deyir ki, ayrılıq, itirmək ehtimalı olan eşqin zövqü olmaz, çünki onun içində hər zaman itirmək qorxusu var:

Ehtimali-hicr təşvişinə dəyməz zövqi-vəsl,
Vəsl kim, var onda hicran ehtimalı, neylərəm? (səh. 246)

Bu beyt əslində Məcnunun Leylidən imtina etməsinin səbəbini də açıq göstərir. Leyli ilə başlayan Füzuli eşqi artıq Mövlaya qovuşmuşdur. Leyli Məcnun üçün olsa-olsa güzgüdür, sevginin ünvanı isə güzgü deyil, güzgüdə əksi görünəndir. Məcnün o güzgüdə Allahını görür:

Kəmali-eşqə talib möhtərizdir hüsni-surətdən,
Ki, qeydi-hüsni-surət aşiqi sahibkəmal etməz. (Leyli və Məcnun)

Bu beyt əslində Füzuli eşqinin sirrini, mahiyyətini son dərəcə açıq ifadə edir. Elə məcnunluğun da mahiyyəti bu beytdə var. Şair deyir ki, mükəmməl eşqə talib olan insan gərək bu dünyada gözlə görünən surətə bağlanmasın, aşiq olmasın, çünki gözəl bir insan çöhrəsinə, surətinə bağlanmaq, aşiq olmaq naqislikdir, natamamlıqdır. Həqiqi eşq dünyada ikən gözlə gördüyünü deyil, görmədiyini sevmək, bütün varlığınla ona bağlanmaqdır. Kamala yetmək, ancaq Allahı sevmək, ona bağlanmaqla mümkündür. Bu beyt əslində Füzuli sirrinin açarıdır. Füzuliyə filosof demək doğru deyil, o, təsəvvüf ərbabı, Allah aşiqi, təriqət alimidir.

Füzulinin Qurana baxışı da son dərəcə aydındır, durudur, şair Allahın kitabını əbədi möcüzə adlandırır:

Baqiyi-möcüz nə hacət əmri-Həqq isbatına,
Aləm içrə möcüzi-baqi yetər Quran sana. (səh.56)

İslami düşüncəyə görə, insan təqvada yüksəldikcə başına gələn bütün bəlaların, dərd-sərin imtahan olduğunu və bu imtahana layiqli qarşılıq verdikcə Allah qatında məqamının daha da yüksəldiyinə əmin olur:

Hər dərdsizdən umma, Füzuli, dəvayi-dərd,
Səbr eylə, kim ki dərd veribdir, dəva verər. (səh. 154)

Və ya:

Ey Füzuli, bizə təqdiri-qəm etmiş ruzi,
Qılalım səbr, nədir çarə rizadan qeyri (səh.313)

Kərbəla mühitində doğulub, boya-başa çatmış Füzuli həm də əhli-beyt aşidi idi. Peyğəmbərimizin soyundan gələn, bulunduqları hər yerdə insanlara doğru yolu təbliğ edən, zülm qarşısında vüqarlı duruş sərgiləyən imamlara sevgi Füzulinin həyatında da, əsərlərində də geniş yer tutmuşdur. Füzuli bir çox əsərində bu mövzuya müraciət etmiş, əhli-beyt sevgisini qürurla dünyaya bəyan etmişdir. Kərbəla adı tarixə daha çox İmam Hüseyn şəhadəti ilə düşüb. Füzuli İmam Hüseyni o qədər sevib ki, mümkün qədər onun məzarına yaxın yerdə dəfn olunmağı vəsiyyət edib. Aşağıdakı beyt əslində Füzulinin vəsiyyətini və məzarının şəklini ifadə edir:

Məzarım üstə qoymun mil, əgər kuyində can versəm,
Qoyun bir sayə düşsün qəbrimə ol sərv qamətdən. (səh. 263)

Şair vəsiyyət edir ki, onun qəbrinə baş daşı qoymasınlar, İmam Hüseynin məzarının kölgəsi onun məzarının baş daşı olsun. Bu vəsiyyət həm böyük sevginin, həm də Peyğəmbər soyu qarşısında ədəbin göstəricisidir.

Füzuli insanı da, dünyanı da Allah-Taalanın əsəri kimi sevir. Onun üçün sevginin qaynağı Allahdır və Allahı sevmək Onun yaratdıqlarına münasibətdə üzə çıxır. Ona görə də Məcnun təkcə insanlarla deyil, heyvanlarla, ağaclarla, otlarla ünsiyyət qurur, bütün məxluqata sevgi gözü ilə baxır. Füzuli təpədən dırnağa qədər eşq şairidir, bütün yaradıcılığının mərkəzində də elə bu eşq dayanır, həqiqi eşq, tükənməyən eşq, itirilmək qorxusu olmayan eşq və nəhayət əbədi səadətə aparan eşq.

Ədəbiyyat:

1. M. Füzuli. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Elm, 1958, I cild.
2. M. Füzuli. Leyli və Məcnun. Bakı. 1958.
3. Hacıyev T. Füzuli: dil sənətkarlığı. Bakı 1994.
4. Cəfərov M. Füzuli düşünür. Azərbaycan. 1958.

Füzuli şeirində ilahi eşq anlayışı

Xülasə

Bu məqalədə türkdilli poeziyanın zirvəsi sayılan Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin fəlsəfi tutumu, dil xüsusiyyətləri, şairin bənzərsiz dünyagörüşü, əsərlərində işlətdiyi frazeoloji vahidlər araşdırılmışdır. Füzuli təkcə İraq

türkmənlərinin, Anadolu türklərinin və ya Azərbaycanın şairi deyil, bütün türk xalqlarının ortaq dəyəridir. O, başdan-ayağa İslam şairidir, mövzuya haradan başlayır-başlasın mütləq nəticəni Allaha yönəlməkdə görəcək.

Şairin şah əsəri sayılan və çoxlarının məhəbbət dastanı hesab elədiyi "Leyli və Məcnun" əslində insanın dini baxımdan yüksəlişini tərənnüm edən ən gözəl ədəbi nümunədir. Təsəvvür edin ki, Leylini gəlin aparan İbn Salam ölmüş, ata evinə qayıdan Leyli səhrada Məcnuna rast gəlir və onu vüsala dəvət edir, Məcnunun cavabı nə olsa, yaxşıdır: "Sən mənim üçün güzgüsən, mən güzgüyə deyil, güz

güdə gördüyüm Allahıma aşiqəm".

Füzulinin üstünlüyü də məlum həqiqəti ən dolğun, təsirli və heyrətamiz dərəcədə gözəl bir üslubda oxucunun gözləri önündə canlandıra bilməsindədir. Bütün şərq mütəfəkkirlərində olduğu kimi Füzulinin əsərlərində də 3 personaj var: can, canan, əğyar. Can şairin özü, canan Allah, əğyar isə canana gedən yolda canın qarşısını kəsən, onun canana qovuşmasını əngəlləyən dünyanın ötəri gözəllikləri və zövqüdür. Füzuliyə görə, dünya sevgisi ötəri, Allah sevgisi isə əbədidir, əbədini sevən əbədiyə qovuşar, əbədilik qazanar. Füzulinin gücü, üstünlüyü də əmin olduğu bu həqiqətləri ən inandırıcı şəkildə oxucusuna təqdim edə bilməsindədir.

Açar sözlər: Füzuli, poeziya, dünya, ölüm, eşq

Samaya Jalilova

Philosophical content of Fuzuli's Poetry

Summary

This article examines philosophical content of Mohammad Fuzuli's poetry, including language features, his unique worldview and the phraseological units. Fuzuli is considered the pinnacle of Turkic poetry. He is a poet of the Iraqi Turkmen, Anatolian Turks or Azerbaijan, but a shared value of all Turkic peoples. He is an Islamic poet who attributes the conclusion of all his work to God. His "Leyli and Majnun," which is considered a masterpiece of the poet and considered by many to be a love story, is, in fact, the most beautiful literary example that glorifies the religious rise of a human being. Imagine that Leyli, who returned to his father's house after the death of Ibn Salam, who took Leyli as a bride, met Majnun in the desert and invited him to the reunion. However, Majnun's answer was: "You are a mirror for me, I am not in love with the mirror, but I am in love with the God I see in the mirror."

Fuzuli's advantage is that he was able to bring the known truth to life before the reader's eyes in the most complete, practical and surprisingly beautiful style. As in all Oriental thinkers, there are three characters in Fuzuli's works: lover, beloved and the betrayer. The lover is the poet himself, the beloved is God, and the soul is the betrayer is the beauty and pleasure of the world that blocks the lover on the path and prevents him/her from reuniting with the beloved. According to Fuzuli, the love of the world is temporary. Nevertheless, the love of God is eternal, and the one who

loves eternity will be reunited with eternity and gain eternity. Fuzuli's strength and superiority lie in the fact that he could present these truths to his readers in the most convincing way.

Key words: Fuzuli, poetry, the world, death, love

Самая ДЖАЛИЛОВА

Концепция божественной любви в стихах Физули

Резюме

В статье исследуются философское содержание произведений Мухаммада Физули, считающиеся вершиной тюркской поэзии, а также языковые особенности, уникальное мировоззрение поэта, фразеологические единицы, используемые в его произведениях. Физули - не только поэт иракских туркмен, анатолийских турок или Азербайджана, он общая ценность всех тюркских народов. Он исламский поэт от начала до конца, о чем бы он ни начал писать, в итоге всегда обращается к Богу.

«Лейли и Меджнун», который считается шедевром поэта и многими считается любовной историей, на самом деле является самым прекрасным литературным образцом, прославляющим религиозный подъем человека. Представьте себе, что Ибн Салам, взявший Лейли в качестве невесты, умер, и Лейли по дороге в дом своего отца встретила Меджнуна в пустыне и пригласила его к воссоединению. И что же ответил ей Меджнун: «Ты для меня зеркало и я люблю не зеркало, а Бога, отраженной в ней».

Преимущество Физули в том, что он способен воплотить известную правду в жизнь на глазах читателя в наиболее полном, эффективном и удивительно красивом стиле. Как и у всех восточных мыслителей, в произведениях Физули три персонажа: душа, возлюбленная и соперник. Душа - это сам поэт, возлюбленная - это Бог, а соперник - это красота, сладости или радости мира, которые преграждают путь, и мешает воссоединиться с возлюбленной. Согласно Физули, любовь – это временное явление, а любовь к Богу вечна, и тот, кто любит вечность, воссоединится с вечностью и обретет вечность. Сила и превосходство Физули в том, что он умеет наиболее убедительно преподносить эти истины своим читателям.

Ключевые слова: Физули, поэзия, мир, смерть, любовь.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevda Sadıqova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

KÖNÜL XEYRULLA QIZI ƏSGƏROVA
kh.konul@gmail.com
Xəzər Universiteti
***Məhsəti küçəsi 41**, 1096, Bakı, Azərbaycan*

PURİTANLIĞIN TƏŞƏKKÜLÜ, TƏKAMÜLÜ VƏ ONUN AMERİKA ƏDƏBİYYATINDAKI İLKİN İZLƏRİ

Açar sözlər: puritanlıq, dini ədəbiyyat, Amerika ədəbiyyatı, Yeni İngiltərə və s.
Ключевые слова: пуританство, религиозная литература, американская литература, Новая Англия и др.
Keywords: Puritanism, religious literature, American literature, New England, etc.

Giriş. ABŞ nisbətən gec yaransa da, Amerika tarixi və ədəbiyyatı gözlənilməz və bəzən dramatik hadisələrlə doludur. Bu gün Amerika dünyanın ən güclü dövlətlərindən biri olması və onun gücünün kökləri ölkənin yaranmasının ilk dövrlərinə qədər gedib çıxır. Amerika bəzi hallarda mühacirlər ölkəsi adlanır. Bu ifadəni deyənlər adətən XVI-XVIII əsrlərdə Amerikaya gələn ingilis, alman və holland mühacirləri nəzərdə tuturlar. Avropalıların bu əraziyə gəlməsi ilə Şimali Amerikanın yerli xalqı adlandırılan hindular sanki Amerika torpağında yadplanetlilər kimi idilər.

Həmin dövrdə buraya axın edən mühacirlər xüsusi bir termin ilə Amerikanın siyasi və ədəbi tarixində yer aldılar. Puritanlıq adlanan bu termin Amerikanın siyasətində, tarixində yer aldığı kimi ədəbiyyatına da ciddi şəkildə təsir etdi.

Puritanizm və ya puritanlıq XVI-XVII əsrlərdə ingilis kilsələrində I Yelizavetanın başlatdığı reformist hərəkata qarşı çıxan və özünü "təmizlik axtaran" kimi xarakterizə edən və adlandıran protestant doktrinası və ibadət formasıdır. Amerikaya ilk miqrasiya hərəkatında bu ibadət formasını və ya dini cərəyanı qəbul edən avropalılar Amerikada "New England"- "Yeni İngiltərə" qəsəbəsini ələ keçirərək daha doğrusu yaradaraq burada məskunlaşdılar.

Puritanlar təhsilli olmaları ilə fərqlənirdilər. Tomas Hobbes Oksford Universitetində oxuyarkən puritan rəftarla tərbiyə olunub. Həmçinin puritanlar Harvard Universitetinin əsasını qoydular. Onu da qeyd etmək olar ki, bəzi məlumatlara görə hətta cadugər sınaqlarını həyata keçirənlər puritanlar idi.

Protestant teologiyasında, xüsusən onun Kalvinist qollarında daha çox "puritan" əxlaqı var və bu əxlaqda bütün dünya, belə demək mümkünsə, monastıra çevrilir. Halbuki bu əxlaq insanın əməyinin qarşılığında bu dünyada mükafat və cəzanın veriləcəyinə əsaslanırdı. İnsanın dünyadakı həyatının Allah tərəfindən ondan gözlənilən bir "çağırış" olaraq düşünüldüyünə və bütün həyatının bu çağırışa uyğun

bir "vəzifə" ilə yükləndiyinə inanan protestantlar bir növ əvvəlcədən müəyyən edilmiş əhval-ruhiyyədə yaşayırdılar. Heç kim onun xilas olub-olmayacağından və qurtuluş üçün zəruri vəzifələri yerinə yetirərək çağırışa cavab verə biləcəyindən əmin deyildi. Bu ibadətdə insan başqasının həyatdan həzz almasına yuxarıdan aşağı baxırdı. Məqsədsiz əyləncələrin vaxt itkisi olduğu kimi sərt dünyagörüşlər də onların ideologiyasının əsasını təşkil edirdi.

Puritanlar həmçinin dövlətin din məsələlərinə müdaxiləsinə və mərkəzləşdirilmiş dini nəzarətə qarşı çıxırdılar. Onlar öz rahiblərini seçmək və öz qaydalarına qərar vermək, eyni zamanda isə Anqlikan kilsəsinin tərkibində qalmaq istəyirdilər. Lakin kiçik bir qrup radikal Puritanlar Anqlikan kilsəsindən tamamilə ayrıldılar. Bu isə İnglitlərə qanun pozuntusu olduğu üçün onlar təqib olundular. Onlara separatçı deyirdilər.

"Puritan" və "Separatçı" sözləri bəzən bir-birini əvəzinə istifadə olnur, amma Corc Vaşinqton Universitetinin professoru, Yerli Amerikalıar və koloniya tarixi üzrə ekspert, "Bu Torpaq Onların Torpağıdır" adlı kitabın müəllifi Deyvin C. Silvermanın Amerikanın Səsinə dediyinə görə, onlar fərqli qruplardırlar.

"Puritanların rəsmi məqsədi Anqlikan kilsəsini təmizləmək və ya islah etmək idi. Ancaq separatçılar bu məqsəddən vaz keçmişdilər. Ona görə də, texniki olaraq onlar Puritan deyillər. Amma separatçılar bütün digər baxımlardan Puritan hərəkatının bir hissəsidirlər. Onlar eyni dünyagörüşünə sahibdiirlər. Onlar eyni prinsiplərə əməl edirlər" [3,s.90]

Çox güman ki, dünya tarixində heç bir müstəmləkəçi puritanlar qədər yüksək intellektual səviyyəyə malik olmamışdır. 1630-1690-cı illər arasında ABŞ-ın Yeni İngiltərə kimi tanınan şimal-şərq hissəsində, yəni köçərək burada məskunlaşan puritanlar yaşayan ərazidə ana ölkədə olduğu qədər çox universitet məzunu var idi. Zamanın ən savadlı adamlarının aristokratlar olduğunu nəzərə alsaq, bu heyrətamiz bir faktdır. Puritanlar öz-özünə təhsil almış ideoloqlar olmaqla diqqətəlayiq istisnalar kimi qəbul edilə bilər. Onlar Yeni İngiltərədə öz koloniyalarını qurarkən, Allahın iradəsini başa düşmək və həyata keçirmək üçün təhsil istəyirdilər.

Puritan üslubu mürəkkəb metafizik poeziyadan ev jurnallarına və sarsıdıcı pedantik dini tarixə qədər çox müxtəlif idi. Stil və ya janr nə olursa olsun, müəyyən mövzular sabit qaldı. Həyat bir sınaq kimi görünürdü; uğursuzluq əbədi lənətə və cəhənnəmə, uğur isə səmavi səadətə səbəb oldu. Onların düşüncələrinə görə, bu dünya Allahın qüvvələri ilə bir çoxüzlü nəhəng düşmən olan şeytanın qüvvələri arasında daimi döyüş meydanı idi. Bir çox puritanlar İsanın Yerə qayıdacağı, bəşəriyyətin bədbəxtliyinə son qoyacağı və 1000 illik sülh və rifahın açılışını edəcəyi "minilliyi" həyəcanla gözləyirdi.

Bir çox alimlər puritanizmlə kapitalizm arasındakı əlaqəni çoxdan qeyd ediblər: hər ikisi ambisiyaya, zəhmətə və uğur üçün gərgin səyə əsaslanır. Ayrı-ayrı puritanlar, ciddi teoloji baxımdan, "xilas olub-olmadıqlarını" və cənnətə gedəcək seçilmişlər arasında olub-olmadıqlarını bilə bilməsələr də, puritanlar yer üzündəki

uğurun seçki əlaməti olduğunu hiss edirdilər. Sərvət və status təkcə özləri üçün deyil, həm də mənəvi sağlamlığın xoş təskinliyi və əbədi həyat vədləri kimi axtarılırdı. Üstəlik, onlar üçün idarəçilik konsepsiyası da uğura təşviq edirdi.

Puritanlar hər şeyi və hadisələri daha dərin mənəvi mənaları olan simvollar kimi şərh edirdilər və onlar belə hiss etdilər ki, öz mənfəətlərini və icmalarının rifahını inkişaf etdirməklə, həm də Allahın planlarını həyata keçirirlər. Onlar dünyəvi və dini sahələr arasında fərq qoymurdular: Bütün həyat ilahi iradənin ifadəsi idi. Bu ideya əslində sonralar transsendentalizmdə yenidən üzə çıxan bir inanc idi.

Adi hadisələri onların mənəvi mənasını açmaq üçün puritan müəlliflər adətən İncilə, dili kitablardakı fəsillərə və hisssələrə istinad edirdilər. Tarix puritanların Yeni Dünya üzərində qələbə çalmasına və yer üzündə Allahın səltənətinə aparan simvolik dini panoramanı qorumasına səbəb idi.

Yeni İngiltərədə məskunlaşan ilk Puritan kolonistləri Reformasiya Xristianlığının ciddiliyini nümunə göstərdilər. "Dindarlar" kimi tanınan onlar 1608-ci ildə təqiblər zamanı İngiltərədən Hollandiyaya köçmüş kiçik bir mömin qrupu idi. Onlar hətta o zaman dini dözümlülüyü ilə məşhur idi.

Əksər puritanlar kimi, onlar da İncili hərfi mənada şərh edirdilər. Onlar korinflilərin İkinci kitabının mətnini oxudular və ona əməl etdilər: "Onların arasından çıxın və ayrı olun. Rəbb belə bəyan edir" [2,s.78].

İngiltərə Kilsəsini daxildən təmizləməkdən ümidini kəsən "separatçılar" kral əvəzinə qrupa sədaqət andı içən yeraltı "əhd bağlamış" kilsələr yaratdılar. Onlar xain və cəhənnəmə lənətlənmiş bidətçilər kimi görünərək tez-tez təqiblərə məruz qalırdılar. Onların ayrılması onları sonda Yeni Dünyaya apardı.

Əksər müstəmləkə ədəbiyyatı kimi, erkən Yeni İngiltərənin şeirləri də ana ölkənin, yəni ingilis ədəbiyyatının forma və texnikasını təqlid edirdi. Təcrid olunmuş Yeni Dünya yazıçıları da hələ sürətli nəqliyyatın və elektron rabitənin meydana çıxmasından əvvəl yaşamışdır. Nəticədə, müstəmləkə yazıçıları İngiltərədə artıq köhnəlmiş yazıları burada yenidən təqlid edirdilər. Beləliklə, dövrünün ən yaxşı amerikalı şairi olan Edvard Teylor metafizik poeziya İngiltərədə dəbdən düşdükdən sonra Amerika ədəbiyyatında yazdı. Bəzən Taylorun poeziyasında olduğu kimi, müstəmləkə təcridindən heyrətamiz orijinallığa malik zəngin əsərlər yetişirdi.

Müstəmləkə yazıçıları çox vaxt Ben Conson kimi böyük ingilis müəlliflərindən xəbərsiz görünürdülər. Bəzi müstəmləkə yazıçıları başqa bir məzhəbə mənsub olan ingilis şairlərini də rədd edirdilər və bununla da ingilis dilinin yaratdığı ən gözəl lirik və dramatik modellərdən uzaqlaşırdılar. Bundan əlavə, bir çox müstəmləkəçilər kitab çatışmazlığı səbəbindən cahil olaraq qaldılar.

Məşhur puritan Uilliam Bradford (1590-1657) separatçıların əraziyə gəlməsindən az sonra Massaçusets Körfəzi Koloniyasında Plimutun qubernatoru seçildi. O, "Allahın qədim kahinlərini öz doğma gözəlliklərində öz gözləri ilə görmək" üçün bir neçə dili, o cümlədən ibrani dilini öyrənmiş dərin dindar, özünü tərbiyə etmiş bir insan idi. Hollandiyaya köçdə və Mayflowerin Plimuta səyahətində

iştirakı və qubernator kimi vəzifələri onu koloniyasının ilk tarixçisi olmaq üçün ideal şəkildə uyğunlaşdırdı. Onun Amerikaya ilk baxışını təsviri haqlı olaraq məşhurdur: "Beləliklə, böyük okeanın və çətinliklər dənizinin yanından keçdilər ... indi onları qarşılayacaq dostları və ya hava şəraitinə məruz qalmış bədənlərini əyləndirmək və ya təzələmək üçün mehmanxanaları var idi; təmir etməyə, kömək axtarmağa heç bir ev və ya daha az şəhər... vəhşi barbarlar... yanlarını oxlarla doldurmağa daha hazır idilər. Qış olduğu üçün və o ölkənin qışlarını bilənlər onların kəskin və şiddətli olduğunu, amansız və şiddətli fırtınalara məruz qaldığını bilirlər...hamısı üzərlərində havanın döyüntüsü ilə dayanır və bütün ölkə doludur. Meşə və kolluqlar vəhşi çalarları təmsil edirdi" [1,s.67].

Bradford həmçinin İngilis Yeni Dünyasında müstəmləkəçilərin özünüidarəsinin ilk sənədini, dindarlar, yəni puritanlar hələ gəmidə olarkən tərtib edilmiş "Mayflower müqaviləsi"ni qeyd etdi. Bu kompakt bir əsr yarım sonra gələcək Müstəqillik Bəyannaməsinin xəbərçisi idi.

Puritanlar allahsız aristokratlar və əxlaqsız həyatla əlaqələndirilən rəqs və kart oynamaq kimi dünyəvi əyləncələri bəyənmirdilər. "Yüngül" kitablar oxumaq və ya yazmaq da bu kateqoriyaya düşürdü. Puritan düşüncələri öz böyük enerjilərini qeyri-bədii və dindar janrlara tökdülər: şeir, moizələr, teoloji traktatlar və tarixlər. Onların gündəlikləri və düşüncələri bu introspektiv və gərgin insanların zəngin daxili həyatını qeyd edir.

Anne Bradstreet (təxminən 1612-1672) dövrünün məhşur puritan şairi idi. Onun kitabı amerikalının ilk nəşr olunan şeirlər kitabı, həm də qadın tərəfindən nəşr olunan ilk Amerika kitabı idi. Amerika müstəmləkələrinin ilk illərində mətbəələrin çatışmazlığını nəzərə alsaq, kitabın İngiltərədə nəşr olunması təəccüblü deyil. İngiltərədə anadan olub təhsil alan Anne Bradstreet bir qrafın-əmlak menecerinin qızı idi. O, 18 yaşında ailəsi ilə birlikdə mühacirət etdi. Onun əri, nəhayət, Massaçusets Körfəz Koloniyasının qubernatoru oldu və sonralar bura böyük Boston şəhərinə çevrildi. O, müxtəlif mövzularda uzun, dini şeirlərə üstünlük verirdi, lakin müasir oxucular onun ən çox gündəlik həyatdan mövzulara dair şeirləri, onun mehribanlıq və sevgi dolu şeirlərini sevirlər. O, ingilis metafizik poeziyasından ilhamlanaraq yaradıcılığa başlayır. Amerikada həmin dövrdə çap olunan "Onuncu Musa" (1650) kitabı Edmund Spenser, Filip Sidni və digər ingilis şairlərinin də təsirini hiss etdirirdi. O, tez-tez mürəkkəb tərkiblərdən və ya geniş metaforalardan istifadə edir.

Müəllif o zamanlar Avropada məşhur olan şərq obrazlarından, məhəbbət mövzusundan və müqayisə ideyasından istifadə edir, lakin şeirin sonunda bunlara dindar bir məna verir : Əgər ikisi bir olsaydı, şübhəsiz ki, biz .. Əgər nə vaxtsa kişi arvad tərəfindən sevilibsə, onda sən; " Əgər arvad bir kişidə xoşbəxt olubsa, ey qadınlar, əgər bacarırsansa, mənimlə müqayisə et. Mən sənin sevgini bütün qızıl mədənlərindən və ya bütün sərvətlərdən daha çox qiymətləndirirəm."-deyə ilahi eşqi hər şeydən üstün tutur. Səndən başqa sevgi yoxdur, əvəzini ver, sənin məhəbbətin

elədir ki, əvəzini heç cür ödəyə bilmərəm, Ggöylər bizə müxtəlif mükafatlar verir, dua edirəm kimi cümlələrlə fikirlərini çatdırır. Şairin puritan məfkurəsini əks etdirən yaradıcılığı ingilis ədəbiyyatının təsiri ilə yaranan yeni yeni hadisə kimi qəbul edilə bilər [4,s.32].

Edvard Taylor (təxminən 1644-1729) Anna Bradstreet və əslində Yeni İngiltərənin bütün ilk yazıçıları kimi istedadlı şair və nazir İngiltərədə anadan olub. Öz torpağına sahib olan müstəqil fermerin oğlu -Taylor, İngiltərə kilsəsinə sadiqlik andı içmək əvəzinə 1668-ci ildə Yeni İngiltərəyə könüllü gələn müəllimlərdən idi. O, Harvard Kollecində oxuyub və əksər Harvardda təhsil almış nazirlər kimi o, yunan, Latın və İvrit dillərini bilirdi. Fədakar və dindar bir insan olan Taylor, Massaçusets ştatının Westfield şəhərində, qalın meşəlik, vəhşi daxili ərazinin 160 kilometrliyində yerləşən sərhəd qəsəbəsində ömürlük xidmətini davam etdirir, eyni zamanda köçkünlərə missioner kimi fəaliyyət göstərdi. Taylor bölgənin ən yaxşı təhsilli adamı idi və o, şəhər naziri, həkim və ictimai lider kimi çalışarırdı.(4)

Təvazökar, dindar və zəhmətkeş Teylor yalnız 1930-cu illərdə kəşf edilmiş poeziyasını heç vaxt çap etdirməmişdir. O, şübhəsiz ki, öz işinin kəşfini də ilahi təqdir kimi görəcəkdi. Bugünkü Amerika oxucuları onun şeirlərinə görə Şimali Amerikada XVII əsr poeziyasının ən gözəl nümunələrinə sahib olduqları üçün minnətdar olmalıdırlar. Taylor müxtəlif səpkidə şeirlər yazdı: dəfn elegiyaları, mahnı sözləri, orta əsrlər "debatı" və 500 səhifəlik Xristianlığın Metrik Tarixi (əsasən şəhidlərin tarixi). Onun ən yaxşı əsərləri, müasir tənqidçilərin fikrincə, qısa meditasiyalar seriyasıdır.

Dövrünün məşhur puritanı Michael Uigglesuorth(1631-1705) da Teylor kimi ingilis əsilli, Harvard təhsilli puritan nazir, tibblə məşğul olan Yeni İngiltərə müstəmləkə şairi idi. O, ən məşhur əsəri hesab olunan "Qiyamət günü" əsərində (1662) puritanlıq ideyalarını və mövzularını davam etdirir. Bu şeir Kalvinist müstəmləkə dövrünün ən məşhur şeiri idi. Bu əsər eyni zamanda, ilk Amerika bestselleri və cəhənnəmə lənətin dəhşətli portreti kimi qəbul edilə bilərdi.

Dəhşətli səhnələrlə dolu əsər olsa da, hamı onu sevirdi. Müəllif dəhşətli cəhənnəm hekayəsinin cazibəsini Con Kalvinin nüfuzu ilə birləşdirdi. İnsanlar dini terrorun bu uzun, qorxunc abidəsini əzbərləyirdilər; uşaqlar qürurla onu oxuyur, ağsaqqallar isə gündəlik nitqdə əsərdən sitat gətirirdilər.

Nathaniel Hawthorne-nin günahkar puritan naziri Artur Dimmesdalein obrazını canlandıran "The Scarlet Letter" (1850) və ya Herman Melvillein şikəst olmuş kapitan Ahabustun, qadağan edilmiş bilik axtarışında olan, Amerikanın gəmisini batıran Mobi-Dicki (1851) bu əsərin ideyaloji davamı, yetişdirməsi kimi qəbul etmək olar. (Mobi-Dik XX əsrdə yaşamış Amerika yazıçısı Uilyam Folknerin sevimli romanının qəhrəmanı idi. Onun bu və digər dərin məzmunlu və narahatedici əsərləri protestant Amerikanın qaranlıq, metafizik baxışının hələ də tükənmədiyini göstərir.)

Nəticə. Beləliklə, Puritanlıq ideologiyasını qəbul edənlər, puritanların İngiltərə Kilsəsinin yenidən qurulması zamanı ortaya çıxdıqları ilk vəziyyət, Puritan keşişlərinin katolik paltarı olan ağ kətan cübbəsini geyinməkdən imtina etməsi idi. Bu münasibət I Elizabetdən əvvəl fərdi olaraq mövcud idi. Edvard dövründə ortaya çıxdı. Daha sonra, 1560-cı illərə qədər, sürgün zamanı Kalvindən xüsusilə təsirlənən puritanlar, bir çox ruhani təcrübələri tərk edərək, onları katolikliklə eyniləşdirdilər və ya öz üslublarında yenidən şərh etdilər. Bu kontekstdə katolikliyin simvolu hesab etdikləri ağ kətan paltarı geyinməkdən imtina etdilər. Hər halda, İncil belə geyim tələb etmirdi. Bundan əlavə, puritanlar onları Roma Katolik keşişlərindən fərqləndirən və islah edilmiş kilsəyə tabe olduqlarını göstərən geyim istəyirdilər. Lakin o dövrün kilsə rəhbərliyi ruhanilərə bu paltarı geyinməyi və dövrün dua kitabından başqa müxtəlif əməllərdən istifadə etməyi qadağan edən bir sirkulyar çıxardı. Bu vəziyyət puritanların gizli görüşməsinə və manifest mətnlərini nəşr etmələrinə səbəb oldu.

Xülasə

Məqalədə orta əsrlərdə dini təqiblər nəticəsində İngiltərədən Amerikaya köçən mühacirlərin həyatından bəhs edir. Onların gəldikləri ərazidə "Yeni İngiltərə" yaratması və onların yaradıcılıq xüsusiyyətləri araşdırılır. Əksər müstəmləkə ədəbiyyatı kimi, erkən Yeni İngiltərənin şeirləri də ana ölkənin, yəni ingilis ədəbiyyatının forma və texnikasını təqlid edirdi. Təcrid olunmuş Yeni Dünya yazıçıları da hələ sürətli nəqliyyatın və elektron rabitənin meydana çıxmasından əvvəl yaşamışdır. Bu mühacirlər puritanlar adlanırdı. Puritanların intellektual səviyyəsi yüksək idi. Onların əksəriyyəti ziyalı təbəqənin nümayəndəsi idi. Onlar yeni dünyada köhnə ingilis ab-havası ilə yaşayırdılar. Dünyəvi əyləncələri yasaq bilirdilər. Bəzən ifrat şəkildə ona qarşı çıxırdılar. Nəticədə, müstəmləkə yazıçıları İngiltərədə artıq köhnəlmiş yazıları burada yenidən təqlid edirdilər.

Konul Kheyrulla gizi Asgarova

The establıshment, evolutıon of purıtanısm and ıts early traces ın amerıcan lıterature

Summary

The article tells about the life of immigrants who moved from England to America as a result of religious persecution in the Middle Ages. Their creation of "New England" in the area they came from and their creative characteristics are explored. Like most colonial literature, early New England poetry imitated the forms and techniques of the mother country, that is, English literature. Isolated New World writers also lived before the advent of rapid transportation and electronic communication. These immigrants were called Puritans. The intellectual level of the Puritans was high. Most of them were representatives of the intelligentsia. They lived in the new world with the old English atmosphere. They could forbid worldly

entertainment. Sometimes they opposed him to extremes. As a result, colonial writers were re-imitating here writings that had already become obsolete in England.

Конуль Хейрулла кызы Аскерова

Создание, эволюция пуританства и его ранние следы в американской литературе

Резюме

В статье рассказывается о жизни иммигрантов, переселившихся из Англии в Америку в результате религиозных преследований в средние века. Их создание «Новой Англии» в местности, откуда они родом, и их творческие особенности исследуются. Как и большая часть колониальной литературы, ранняя поэзия Новой Англии имитировала формы и методы метрополии, английской литературы. Изолированные писатели Нового Света также жили до появления быстрого транспорта и электронных коммуникаций. Этих иммигрантов называли пуританами. Интеллектуальный уровень пуритан был высок. Большинство из них были представителями интеллигенции. Они жили в новом мире со старой английской атмосферой. Они могли запретить мирские развлечения. Иногда они доводили его до крайности. В результате колониальные писатели вновь имитировали здесь сочинения, уже устаревшие в Англии.

Ədəbiyyat:

1. Baxışov M.Ə. ABŞ-ın yeni və müasir tarixi.Dərs vəsaiti. Bakı, 2012. 178səh.
2. Afaq Yusifli İshaqlı. XVII əsr Qərbi Avropa ölkələri ədəbiyyatı. 481 səh. Bakı 2008.
3. https://www.academia.edu/24731199/Protestanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n_%C4%B0ngiliz_Yorumu_Puritanizm_puritanism_The_Interpretation_of_English_Protestantism_
4. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/40703.pdf
5. https://www.amerikaninsesi.org/a/puritanlar-kim-idil%C9%99r-/5718311.html

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Aytən Qurbanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

МЕХТИЕВА ЛЕЙЛА
leylamekhtiyeva13@gmail.com
Бакинский Славянский Университет
Преподаватель , диссертантка кафедра Славянской Филологии
Азербайджан AZ1014 Баку ул. Сулейман Рустам 33

РОЛЬ БОЛГАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЖИЗНИ БОЛГАРИИ

РЕЗЮМЕ

Болгария, страна с богатым историческим и культурным наследием, имеет тысячелетнюю литературную традицию, пережившая столетия перемен и волнений. Однако среди этого исторического полотна нельзя упускать из виду ключевую роль, которую сыграла болгарская литература в формировании культурного и интеллектуального ландшафта нации. Болгарская литература отражает ее исторический путь и влияет на современную жизнь в Болгарии.

В этом всестороннем исследовании мы углубимся в многогранную роль болгарской литературы, охватив ее исторические основы, ее влияние на культуру и самобытность, ее взаимодействие с современными проблемами, а также ее влияние на образование и искусство, в то, как болгарская литература продолжает влиять на современную жизнь Болгарии, служа источником вдохновения, знаний и путеводной звездой в личных и культурных путешествиях ее молодежи.

Ключевые слова: литература, современность ,влияние , культура, наследие История , молодежь , образование

1.Исторические основы болгарской литературы - болгарская литература: путешествие сквозь века

Болгарская литература уходит корнями в средневековую кириллицу, созданную святыми Кириллом и Мефодием в 9 веке. Этот сценарий позволил переводить религиозные тексты и заложил основу для развития болгарского литературного языка.

Самым ранним известным произведением болгарской литературы является «Славяно-болгарская история» (также известная как «Болгарские хроники»), написанная в X веке монахом и историком Паисием Хилендарским. Свою «Историю» Паисий создавал в рукописном виде, не надеясь издать ее в какой-либо типографии по причине отсутствия таковых у болгар. Поэтому он страстно призывал болгарских читателей распространять его сочинение посредством переписывания, передавать из рук в руки, читать вслух публично. За вторую половину XVIII – первую половину XIX в. было создано несколько

десятков списков паисиевской «Истории». Паисий Хилендарский считается в Болгарии одним из десяти самых известных национальных писателей. Его имя носит государственный университет в Пловдиве – втором по численности населения городе страны. Учрежденная в 2000 г. государственная премия им. Паисия Хилендарского (ею награждаются отечественные и зарубежные деятели культуры) является одной из самых престижных. Этот исторический нарратив имеет решающее значение для понимания ранней истории Болгарии и развития ее литературной традиции.

2.Литература как хранитель культурной идентичности

Болгарская литература служит хранителем культурной самобытности нации. Она соединяет современных болгар с их историческими корнями и дает ощущение преемственности с прошлым. Классические произведения болгарской литературы, такие как «Под игом» Ивана Вазова и поэзия Христо Ботева и Елин Пелина, Гео Милев, являются частью культурного наследия страны и эталонами культуры. Эти произведения, созданные в разные исторические периоды, передают ценности, традиции и принципы независимости, которые до сих пор актуальны для молодежи. Изучение болгарской литературы помогает молодежи понять и уважать свою историю и национальную идентичность. Романы, стихи и пьесы классических авторов передают образ жизни и поддерживают предков, которые помогают тенденциям создавать ощущение себя частью общего международного наследия.

«Под и́гом» — роман патриарха болгарской литературы Ивана Вазова, является отражением бурной освободительной эпохи борьбы болгарского народа против турецкого владычества.

Роман был написан в Одессе в 1888 году, а опубликован в Болгарии в 1894 г. Переведён на более чем 30 языков народов мира. В 2009 году роман стал победителем в кампании Большого чтения в Болгарии.

Этот исторический эпос не только знакомит молодых болгар с прошлым их народа, но и вселяет чувство национальной гордости и единства.

Поэзия Христо Ботева, поэта и революционера, издавна служила источником вдохновения для болгар. Одно из самых популярных его стихотворений — баллада «Хаджи Димитр». Его стихи, зачастую патриотические и наполненные романтизмом, продолжают находить отклик у современных читателей. Из стихотворного наследия Христо Ботева сохранилось немногим более двадцати стихотворений, большинство из них стало народными песнями и передавалось изустно и в многочисленных списках. Они призывают молодежь принять свою национальную идентичность и гордиться своим наследием.

Еще одни вдохновителем для болгар являлся писатель, поэт и прозаик, классик национальной литературы Елин Пелин , настоящее имя:

Димитр Иванов Стоянов наибольшую известность которому , принесли реалистические произведения о деревенской жизни. Елина Пелина прозвали «певцом болгарской деревни», «певцом болгарской земли и сельской души». Елин Пелин — признанный мастер короткого рассказа. Для молодых болгар истории Елин Пелин служат мостом между прошлым и настоящим, позволяя им оценить непреходящие ценности своей культуры. В литературе стал известен как автор рассказов из крестьянской жизни. В 1904 издал первый, в 1912 — второй том своих рассказов. Кроме того выпустил еще небольшие очерки и юморески .

Гео Милев, выдающийся болгарский поэт и литературный деятель, продолжает оказывать влияние на современную болгарскую литературу. Его стихи часто посвящены чаяниям и мечтам молодежи, обеспечивая эмоциональную и интеллектуальную связь с современными читателями. Работы Милева разжигают творчество и вдохновляют молодых писателей, побуждая их выражать свои уникальные взгляды. Такая направленность его «озонирует» болгарскую культурную жизнь. Гео Милеву принадлежит главная роль в новом поколении.

Современные болгарские авторы и поэты вносят значительный вклад в литературный ландшафт страны, вдохновляя молодое поколение своими новаторскими и заставляющими задуматься произведениями.

3. Литература как отражение проблем современности

Современная болгарская литература не ограничивается историческими повествованиями; она также занимается современными проблемами. Писатели используют свои творческие таланты, чтобы комментировать и критиковать социальные, политические и экономические вопросы, что делает литературу мощным инструментом для размышлений и перемен вдохновения и понимания важности сохранения своей национальной идентичности.

Эти литературные произведения предоставляют платформу для диалога и размышлений о проблемах, с которыми сталкивается молодежь. Литература становится средством самовыражения и инструментом воздействия на общественное мнение. Например, роман национального писателя Димитара Димова «Табак» является ярким примером произведения, в котором рассматриваются современные проблемы болгарского общества. Роман затрагивает преобразования в сельской жизни и экономике Болгарии в конце 19 - начале 20 веков, вдохновляя молодежь на более глубокое понимание современных проблем.

4. Образование и самосовершенствование

Чтение болгарской литературы способствует образованию и личностному развитию молодежи. Это помогает улучшить языковые навыки, расширить словарный запас и развить критическое мышление. Многие болгарские школы включают в свои учебные программы произведения болгарских авторов, что

подчеркивает важность знания своей литературной традиции молодому поколению. Некоторое образование также помогает молодежи лучше понимать и анализировать культурные и социальные контексты, в которых они живут. Оно стимулирует интерес к истории, философии и искусству, что важно для образования гражданской личности. Изучение болгарской литературы в школах обязательным предметом в учебной программе.

Болгарская литература занимает важное место в университетских учебных программах для студентов, специализирующихся на гуманитарных науках и искусстве. Студенты университета имеют возможность заняться углубленным анализом литературных произведений, изучая их контекст и влияние на развитие культуры и общества. Произведения, созданные в разные периоды, отражают важнейшие события и идеи, сформировавшие нацию.

5. Социальное взаимодействие и диалог

Литературные клубы, дискуссионные форумы и книжные клубы стали яркими местами встреч для тех, кто разделяет страсть к болгарской литературе. Эти форумы предоставляют читателям возможность обмениваться идеями, участвовать в литературных дискуссиях и общаться с единомышленниками, которые ценят силу письменного слова. Возможность обсуждать и анализировать литературу в социальной среде добавляет еще одно измерение ее влиянию на современную жизнь в Болгарии.

Заключение

Болгарская литература продолжает играть немаловажную роль в современной жизни Болгарии. Она сохраняет культурное наследие, вдохновляет на творчество, решает современные проблемы, способствует образованию и личностному росту, а также поощряет социальное взаимодействие и диалог. Для молодежи она служит источником культурной гордости, интеллектуального стимулирования и связи с прошлым.

Непреходящее наследие болгарской литературы гарантирует, что оно будет оставаться путеводителем жизни болгар для будущих поколений, обогащая их понимание своей культурой и наследием.

Современные болгарские писатели продолжают писать в различных жанрах и стилях, отражая современные вызовы и темы. Их произведения проникают в современное общество и способствуют обсуждению важных вопросов, таких как социальная справедливость, толерантность и среда обитания.

Болгарская литература оказала значительное влияние на культурную сферу. Она вдохновила не только литературных критиков и академиков, но также художников, музыкантов и философов, оказавших воздействие на болгарское искусство и общество в целом.

Литературное наследие Болгарии - это сокровищница богатой истории и культуры этой страны. Оно продолжает вдохновлять и обогащать мировую литературу, а также оставаться ключевым элементом формирования национальной идентичности. Чтение болгарских произведений предоставляет возможность узнать больше о Болгарии и ее вкладе в мировую культурную сокровищницу.

ЛИТЕРАТУРА

1.Библиотека Академика издательство «Алтос» 1997 год –Книга за Българския Език. Александър Алексадров стр.45.
2. Гинина Стефания Цветановна Платонова Ирина Вадимовна Год: *1985 стр 55*
3.Кирилла и Мефодия. Редакция религиоведения «Национальный научно-образовательный центр «Большая российская энциклопедия» Издатель: «Большая российская энциклопедия» Оригинал издан: с 2004 по 2017
4.Злыднев В. И. Болгарская литература [первой половины XIX в. // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Ин-т мировой лит. им. А. М. Горького. — М.: Наука, 1983—1994. — На титл. л. изд.: История всемирной литературы: в 9 т.
Т. 6. — 1989. — С. 506—509.
5.Болгарское общество литераторов 1970 г. Журнал №3 стр . 23
Литературные страницы: Иван Вазов – патриарх болгарской литературы
6.Литературные страницы: Христо Ботев – гений болгарской поэзии конца XIX века журнал Болгврская литература София 1989г. Стр 18.
7.Гео Милев –рассказы . 1980г.София стр.35-39.
8. Дмитр Димов : Димитр Димов (болг. Димитър Димов, 25 июня 1909, Ловеч, Болгария — 1 апреля 1966, Бухарест, Румыния) — болгарский писатель, прозаик и драматург.

THE ROLE OF BULGARIAN LITERATURE IN MODERN LIFE IN BULGARIA

Mehdiyeva Leila

Key words: literature, modernity, influence, culture, heritage, History, youth, education

Sammary

Bulgaria, a country with a rich historical and cultural heritage, has a thousand-year-old literary tradition that has survived centuries of change and unrest. However, amid this historical tapestry, one cannot lose sight of the key role played by Bulgarian literature in shaping the cultural and intellectual landscape of the nation. Bulgarian literature reflects its historical path and influences modern life in Bulgaria.

In this comprehensive study, we will delve into the multifaceted role of Bulgarian literature, covering its historical foundations, its influence on culture and identity, its interaction with contemporary issues, and its influence on education and the arts, and how Bulgarian literature continues to influence modern life Bulgaria, serving as a source of inspiration, knowledge and a guiding light in the personal and cultural journeys of its youth.

Bolqarıstanın müasir həyatında bolqar ədəbiyyatının rolu

Mehdiyeva Leyla

Açar sözlər: ədəbiyyat, müasirlik, təsir, mədəniyyət, irs Tarix, gənclik, təhsil

Xülasə

Zəngin tarixi və mədəni irsə malik olan Bolqarıstanın min illik ədəbi ənənəsi var və əsrlər boyu dəyişikliyə və iğtişaşlara dözməyib. Bununla belə, bu tarixi qobelen arasında bolqar ədəbiyyatının millətin mədəni və intellektual mənzərəsinin formalaşmasında oynadığı əsas rolu unutmaq olmaz. Bolqar ədəbiyyatı öz tarixi yolunu əks etdirir və Bolqarıstanın müasir həyatına təsir göstərir.

Bu hərtərəfli araşdırmada biz Bolqar ədəbiyyatının çoxşaxəli rolunu araşdıracağıq, onun tarixi əsaslarını, mədəniyyət və kimliyə təsirini, müasir problemlərlə qarşılıqlı əlaqəsini, təhsil və incəsənətə təsirini və Bolqar ədəbiyyatının necə təsir etməkdə davam etdiyini araşdıracağıq. müasir həyat Bolqarıstan, gəncliyinin şəxsi və mədəni səyahətlərində ilham mənbəyi, bilik və bələdçi işıq kimi xidmət edir

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya elmlər doktoru, professor Rafiq Novruzov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

QULİYEVA GÜNEL RAMİZ QIZI
AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar
İnstitutunun dissertantı
elcanselcanquluzade@gmail.com
ŞAKİRLİ GÜNEL İSRAFİL QIZI
AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun doktorantı
Shgunel@123gmail.com

KİV-in İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU

XÜLASƏ

1875-ci il iyulun 22-də Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu ilə "Əkinçi" qəzetinin ilk nömrəsinin işıq üzü görməsi ilə Azərbaycan milli mətbuatının əsası qoyuldu.Sovet dövrünə nəzər salsaq görərik ki, bütün sahələrdə olduğu kimi mətbuat sahəsində də təxribatlar, özbaşınalıqlar baş alıb gedirdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə durğunluq aradan qaldırıldı. Bu gün böyük ruh yüksəkliyi ilə deyə bilərik ki, Azərbvaycanda sağlam və peşəkar mətbuatın formalaşmasında Heydər Əlirza oğlu Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Heydər Əliyev hər zaman mətbuatın cəmiyyətə təsir gücünü yüksək qiymətləndirilib, mətbuat və söz azadlığı, kütləvi informasiya vasitələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində sistemli şəkildə tədbirlər həyata keçirmişdir. Məhz bu tədbirlər sayəsində mətbuatımızın qarşısında dayanan əngəllər aradan qaldırılmış, aktual problemlərin həlli yolunda xüsusi qanunlar hazırlanmışdır. Milli mətbuatımızın yubileyinin geniş miqyasda qeyd edilməsi, mətbuatın inkişafındakı xidmətlərinə görə media nümayəndələrinin və jurnalistlərin fəxri adla təltif edilməsi haqqında qəbul edilən Sərəncam və qanunlar mətbuatımıza göstərilən qayğının təzahürüdür. Atılmış hər bir addım azad mətbuatımızın diqqət və qayğının yüksəlməsi naminədir. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin mətbuata və mətbuat nümayəndələrinə göstərdiyi diqqət və qayğını bu gün Prezident İlham Əliyev uğurla davam etdirir.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, qanunvericilik, kütləvi informasiya vasitələri, senzura

Ulu Öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycan Respublikasına birinci dəfə rəhbərlik etdiyi 19969-1982-ci illər mətbuatımızda milli ruhun və milli özünüdərkin dirçəliş dövrü kimi səciyyəvidir. Məhz bu baxımdan Heydər Əliyevin hakimiyyətinin birinci dövründə mətbuatın cəmiyyətə olan təsiri əsas meyar kimi götürülərək, kütləvi informasiya vasitələrinin möhkəmləndirilməsi istiqamətində ardıcıl tədbirlərə geniş yer ayrıldı.

Ötən əsrimizin 70-80-ci illərində Ümummmilli lider Heydər Əliyevin sovet ittifaqının Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ərzində mətbuata ideoloji basqılar xeyli azaldı, qəzet və jurnalların müstəqilliyi xeyli dərəcədə təmin edildi.(4). Heydər

Əliyevin gördüyü əsas işlərdən biri Azəbaycanda kütləvi informasiya vasitələrinin səviyyəsinin qaldırılması idi. Burada əsas məsələ KİV-in köməyi ilə ölkəni dünyaya tanıtdıra bilmək, Azərbaycanda baş vermiş hadisələri dünyanın hər tərəfinə vaxtında çatdıra bilmək, həmçinin, dünyaya Azərbaycan həqiqətlərini ötürməkdir. Bu Ermənistanla informasiya müharibəsində bizə qalib gəlməkdə kömək edəcəkdir.

Azərbaycanda "Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" qanun 1999-cu il dekabrın 7-də qəbul olunub. KİV haqqında Qanunun 47-ci maddəsi fikir və söz azadlığına, 50-ci maddəsi isə məlumat azadlığına həsr olunub. 50-ci maddənin II bəndində "Kütləvi informasiyanın azadlığına təminat verilir. Kütləvi informasiya vasitələrində, o cümlədən mətbuatda dövlət senzurası qadağandır" deyilir. Həmçinin Qanunun 7-ci maddəsində qeyd olunur ki, "Kütləvi informasiya vasitəsi üzərində dövlət senzurası, habelə bu məqsədlə xüsusi dövlət orqanlarının və ya vəzifələrin yaradılmasına və maliyyələşdirilməsinə yol verilmir. Məlumatın və ya müsahibənin müəllifi olduqları hallardan başqa, dövlət orqanlarının, bələdiyyələrin, idarə, müəssisə və təşkilatların, ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin, habelə siyasi partiyaların kütləvi informasiya vasitələrində yayılan məlumat və materialların qabaqcadan onlarla razılaşdırılmasını tələb etmək və ya yayılmasını qadağan etmək hüququ yoxdur."[6]. SSRİ dövründən qalmış mətbuat üzərində dövlət senzurası 1998-ci ildə Heydər Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan Respubikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" fərmana əsasən ləğv edildi.

KİV ilə əlaqəli bir neçə qanun daha mövcuddur. Bu qanunlar KİV-in hüquqi tənmizləməsini təmin edir. Onlara "Məlumat azadlığı haqqında", "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında", "Media haqqında", "İnformasiya əldə etmək haqqında", "Reklam haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu misal çəkmək olar. Bununla yanaşı, informasiyanın və müəllifliyin qorunması ilə bağlı olan "Dövlət sirri haqqında" və "Müəlliflik hüququ haqqında", "Fərdi məlumat haqqında" qanunları da bura aid etmək olar.

"Kütləvi informasiya vasitələri haqqında" qanunda senzuradan da bəhs edilmişdir. Qanunun 3-cü maddəsində deyilir : "Kütləvi informasiya vasitələri üzərində senzuraya — vəzifəli şəxslərin, dövlət orqanlarının, müəssisələrin, təşkilatların, idarələrin, yaxud partiyaların, digər ictimai birliklərin kütləvi informasiya vasitəsi redaksiyasından hər hansı xəbər və materialı (vəzifəli şəxsin müəllif olduğu, yaxud müsahibə verdiyi hallardan başqa) onlarla əvvəlcədən razılaşdırmaq tələblərinə yol verilmir".

Çar Rusiyası Azərbaycanda nəşr olunan qəzet və jurnallara senzura tədbiq etməyə başlayır. Mətbu orqanın yaranması üçün icazə məsələsi qələziləşir, hər məqalə, hər yaz, cümlə nəzarətdən keçdikdən sonra çapa icazə verilirdi. Redaksiyası bağlanan naşirlər yeni qəzetin açmaq üçün icazə ala bilmirdilər. Və o dövr üçün ən uyğun yol rekasiyanı başqa bir şəxsin adına açmaqdır. Hətta qəzetlərdə qəzetin rəhbərlərinə xəbərlər və ümümi mətbuatla əlaqəli təlimatlar da öz əksini tapırdı.

Müharibə dövründə mətbuat mülki senzorlarla yanaşı hərbi senzorun nəzarətindən də keçməli olurdu. Qəzetdə yalnız hərbi senzuranın icazə verdiyi məlumatlar dərc oluna bilərdi. Çar hökuməti və hərbi senzor tərəfindən aşkarlanmış hər hansı "yanlış"ın tez bir zamanda cəzası verilirdi. Qəzetin redaktoru cərimə, həbs cəzası ala bilər, hətta mətbuat orqanının bağlanması ilə də nəticələnə bilərdi. Cərimə üsulu tədbiq edilən zaman cəriməni ödəyə bilməyən qəzet rəhbəri müəyyən müddətə həbs olunurdu. "İqbal", "Sədayi-Qafqaz", "Dirilik" kimi qəzet və jurnallara yazılan məqalə, işlədilən bir sözə görə cərimə tədbiq edilmişdi.

O dövrdə qəzet və jurnallarda boş sətir, sütün və ya tam bir boş səhifə görmək mümkün idi. Qadağan olunmuş mövzuda yaz yazıldıqda və yaxud onlara şübhəli gələn hər sətr, cümlə, söz mətndən çıxarılırdı və həmin ifadənin yeri çapda boş qalırdı. "Yeni İqbal" qəzetinin redaktoru M.Ə.Rəsulzadənin də qəzetdə məqaləsi çap olunmamış və yeri boş olaraq nəşr edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Bakı Quberniyası Xalq Məktəbləri direktorunu sərt şəkildə tənqid etdiyi üçün məqalə nəşrə verilməmişdir. Yazının qadağan edilməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün M.Ə.Rəsulzadə müsəlman mətbuatı üzrə senzor İmamverdibəyovla görüşmüş, lakin ondan təminedici cavab ala bilməmişdir. Nəticədə qraf Ledoxovskinin mənzilinə getmiş və bütün bunlara səbəb göstərilmədiyinə görə onunla mübahisə etmişdir. Ledoxovski bu barədə palkovnik Martınova bildirmişdir. Martınov M.Ə.Rəsulzadədən üzr istəməyini tələb etsə də, o, üzr istəməyib və nəticədə M.Ə.Rəsulzadə dəftərxanada həbs edilərək birbaşa həbsxanaya göndərilmişdir.

Qanun Kütləvi vasitələrin azadlığı ilə başlayır. Kütləvi vasitələrin azadlığı qanunda deyildiyi kimi vətəndaşların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təminat verilən söz və mətbuat azadlığı öz fikir və əqidələrini hər şəkildə, o cümlədən kütləvi informasiya vasitələrində ifadə etmək, məlumat axtarmaq, almaq, hazırlamaq və yaymaq hüququ deməkdir. Bununla yanaşı qanunda azadlıqdan sui-istifadənin yolverilməzliyinəaid maddədə mövcuddur. Həmin maddədə deyilir: "Dövlət sirrini, habelə qanunla xüsusi qorunan digər sirləri yaymaq, mövcud konstitusiyalı quruluşu və dövlətin bütövlüyünü zorakılıqla devirmək və ya dəyişdirmək, müharibəni, zorakılığı və qəddarlığı, milli, irqi, sinfi, sosial, dini müstəsnalığı, ədavəti, yaxud dözülməzliyi təbliğ etmək, parnoqrafiyanı yaymaq, digər cinayət əməlləri törətmək məqsədilə kütləvi informasiya vasitələrindən istifadə olunmasına yol verilmir".

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsdiq olunmasında və latın əlifbasına keçiddə Ulu Öndər Heydər Əliyevin çox böyük rolu olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev dil haqqında danışan zaman deyirdi: "Azərbaycan dilinin bugünkü inkişaf səviyyəsi göstərir ki, Azərbaycan xalqı dünyanın ən qədim xalqlarındandır. Neçə-neçə böyük mədəniyyətin yaradıcısı olan xalqımızın tarixi qədər onun dilinin təşəkkülü tarixi də olduqca qədimdir".

H.Əliyevin apardığı uğurlu siyasət dil quruculuğuna da öz töhfəsini vermişdir. 1980-ci illərdə H.Əliyev dilə olan diqqəti və qayğısı dilin məhv olmasına imkan

vermədi. Dahi şəxsiyyət ana dilində səlist danışığı ilə digər rəhbər vəzifəli şəxslərə nümunə olurdu. O, dilçilər tərəfindən dilin müxtəlif sahələrinə dair araşdırma aparmalarına, xarici ədəbiyyatın Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasına maraq oyadaraq gənclərin dili daha dərindən öyrənməsi və öz ana dilində istədiyi ədəbiyyatı oxuması üçün şərait yaratmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyev deyirdi: "Mən keçmişdə də demişəm və bu gün də deyirəm, şəxəsn arzum ondan ibarətdir ki, hər bir azərbaycanlı çox dil bilsin. Ancaq birinci növbədə öz ana dilini-dövlət dilini yaxşı bilsin. Bizim çox gözəl, zəngin, cazibədar dilimiz var. Bəlkə biz bu dildə danışdığımıza görə öz dilimiz zənginliyini gözəlliyini tam dərk edə bilməmişik. Ancaq bilin ki, bu, həqiqətdir. Ona görə də bunu heç bir şeyə dəyişmək olmaz" (5).

Onu da qeyd edək ki, latın əlifbasına keçid 1991-ci ildə baş versə də, 1900-cu ildən başlayaraq onun planı hazırlanmış və müzakirəyə qoyulmuşdur. Nəhayət, H.Əliyevin təşəbbüsü ilə 1991-ci il dekabrın 25-də "Latın qrafikalı əlifbanın yenidən bərpası haqqında" Qanun təsdiq olundu. Daha sonra H.Əliyev ana dilinin dövlət dili olması üçün 1995-ci ildə keçirilən referendum dil məsələsi müzakirəyə qoydu və xalq onu dəstəklədi. 1995-ci il noyabrın 12-də Konstitusiya qəbul olundu və orada 21 maddə "Dövlət dili" kimi təsbit edildi. Konstitusiyanın 21 maddəsinə görə " I. Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir.

II. Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir."(8)

Multikulturalizmdən səthi yaz.dillərə belə hörmət var və s.tədris rus,ingilis dilində də təşkil olunur.

H.Əliyevin dillə bağlı bir neçə qanunvercilik aktlarını imzalamışdır. Onlara 18 iyun 2001-ci il tarixli "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman, 4 iyul 2001-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komisiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında" sərəncam, 9 avqust 2001-ci il tarixli "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında" sərəncam və nəhayət, 2003-cü il yanvarın 2-də qüvvəyə minmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" Qanun aiddir.

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev dilin inkişafı və yad təsrirlərdən qorunması üçün dillə bağlı bağlı imzaladı növbəti hüquqi sənəd 2001-ci il 18 iyunda imzalanan "Dövlət dilinin tədbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərmandır. Dil haqqında qanun KİV ilə birbaşa əlaqəlidir. Belə ki, müəssisə və təşkilatlar arasında ilk növbədə televiziya və radio, mətbu orqanları ədəbi normalara riayyət etməlidir. Bununla bağlı Dil haqqında qanunda deyilir "Mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası ərazisində təsis edilən və fəaliyyət göstərən, dövlət dilində yayımlanan bütün televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və səlis danışıq qabiliyyətinə malik olmalıdırlar. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan filmlər və verilişlər dövlətin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğun olmalıdır" (7). Fərmanda ilk öncə Azərbaycan dilinin tarixindən,

onun şifahi və yazılı qolundan, Azərbaycan dilini üstün tutmuş, yaradıcılığında Azərbaycan dilin də olan lirik, epik janrlarına rast gəlinən dahi şairlərimdən, Azərbaycan dilini tədqiq edən, Azərbaycan dilində kitab nəşr etdirən dahi şəxsiyyətlərimizdən geniş söz açılır. Fərmanda Dövlət Dil Komisiyasının yaradılması tapşırığının verilməsi diqqəti cəlb edir.

Daha bir əsas önəmli məqam "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında " qanun layihəsinin hazırlanması idi. Dünyada baş verən hadisələr dilə istər yaxşı, istərsə də, pis şəkildə öz əksini göstərir. Sosial şəbələrin bu qədər inkişaf etməsi dildə təsirsiz qalmır. Müasir dövr üçün aktual olan Tik Tok, İnstagram, Facebook kimi proqramların dilə təsiri istisna deyil. Bununla yanaşı digər dildən keçən sözlər, yeni yaranan terminlər, dialektlərin ədəbi dildə işlənməsi və s. də buna səbəb ola bilər. Bütün bunların təsirini azaltmaq üçün dövlətlər dil siyasətini həyata keçirdir. Azərbaycan dövləti dil siyasətini həyata keçirtmək üçün ilk növbədə 2002-ci sentyabrın 31-də "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında" qanun qəbul etmişdir. Qanunda dövlətin əsas vəzifləri kimi aşağıdakılar göstərilir :

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və bu Qanunun tələblərinə uyğun olaraq dövlət dili ilə bağlı hüquq qaydalarının müəyyənləşdirilməsi;

2. dövlət dilinin tətbiqi işinə,bu dilin işlənməsi və qorunması ilə bağlı qanunvericiliyinin müddəalarına riayət olunmasının təmin edilməsi;

3.dövlət dilinin inkişaf proqramlarının hazırlanması və dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsi;

4. dövlət dilinin saflığının qorunması, dilçilik elminin nəzəriyyəsi və praktikasının inkişafı üçün müvafiq şəraitin yaradılması və tədbirlərin həyata keçirilməsi;

5. dövlət dilinin işlənməsi üçün zəruri olan maddi bazanın yaradılması;

6. xarici ölkələrdə yaşayan Azərbaycanlıların Azərbaycan dilində təhsil almalarına, bu dildən sərbəst istifadə etmələrinə köməklik göstərilməsi (3).

Prezidentimiz İlham Əliyev 2012-ci il 23 mayda "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı" haqqında sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncamda dilə qarşı, onun istifadəsində dövlət qayğısının artırılmasından, dilin tədqiqində, araşdırılmasında marağın artırılmasından, ədəbi normalara, qaydalara uyğun istifadəsini təmin etməkdən söz açılır. Bununla yanaşı Proqramda konkret dövlət oraqanların üzərinə müəyyən vəzifə və öhdəliklər də verilmişdir. Proqramda Azərbaycan dili ilə bağlı tədris metodikasının yeni standartlara əsasən yenidən hazırlanması, təhsilin Ali pilləsində "Nitq mədəniyyəti" fənninin tədris olunması, Azərbaycan dilinə daxil olan yeni sözün, terminini öyrənilməsi, dialekt və şivələrin müasir üsul və texnikadan istifadə etməklə yenidən tədqiq edilməsi, terminoloji, orfoqrafik, ensiklopedik və digər növ lüğətlərin sistemləşdirilib hazırlanması məsələlərinə toxunulmuşdur. Proqramda həmçinin Azərbaycan dilinin KİV-də də təbliğinə də toxunulmuşdur. Kütləvi informasiya vasitələrində dövlət dilinin

təbliğinin gücləndirilməsi, Televiziya və radio verilişlərində, yazılı və elektron mətbuatda Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl olunmasını təmin etmək məqsədilə teleradio şirkətləri və kütləvi informasiya vasitələri sahəsində çalışan mütəxəssislərin dil hazırlıqlarının yüksəldilməsinin təmin edilməsi, Teleradio şirkətlərində dil və nitq mədəniyyətinin qorunması üçün bədii şuraların yaradılması, Qeyri-hökumət təşkilatlarının, kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin iştirakı ilə seminarlar, dəyirmi masalar, konfranslar, televiziya və radio verilişlərinin təşkil edilməsi kimi əhəmiyyətli məsələlər aidiyyatı orqanların, dövlət müəssisələrinin, jurnalistlərin, mətbu orqanlarının, ümumiyyətlə, KİV-dən istifadə edən hər bir şəxsin öhdəsinə düşən əsas vəzifədir.

"İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" qanun 1998-ci il 19 iyun tarixində qəbul edildi. Bu Qanunda informasiya ilə bağlı bir sıra anlayışlar verilmişdir. İlk növbədə "informasiya" anlayışının izahına baxaq. Qanunda onun izahı "yaranma tarixindən, təqdimat formasından və təsnifatından asılı olmayaraq istənilən fəaliyyət nəticəsində yaradılan, yaxud əldə olunan faktlar, rəylər, bilgilər, xəbərlər və ya digər xarakterli məlumatlar" deyə verilmişdir. Daha bir maraqlı anlayış "sənədləşdirilmiş informasiya" anlayışıdır. Qanunda onun izahı "maddi daşıyıcıda mətn, səs və ya təsvir formasında qeydə alınan və identikləşdirməyə imkan verən istənilən rekvizitli informasiya mənbəyindən, saxlanma yerindən, rəsmi statusundan, mülkiyyət növündən, mənsub olduğu təşkilat tərəfindən yaradılıb-yaradılmadığından asılı olmayaraq sənədləşdirilmiş informasiya" deyə verilmişdir. Həmçinin qanunda "açıq informasiya" və "konfidensial informasiya" anlayışlarının da izahı verilmişdir. "Açıq informasiya — əldə olunması, işlənməsi, verilməsi və ya istifadəsi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə məhdudlaşdırılmaya və ümumi istifadə üçün təyin olunmuş sənədləşdirilmiş informasiya"dır, "konfidensial informasiya" isə "vətəndaşların, mülkiyyət növündən asılı olmayaraq yaradılmış idarə, müəssisə və təşkilatların, digər hüquqi şəxslərin qanuni maraqlarının qorunması məqsədilə əldə olunmasına məhdudiyyət qoyulan məlumatlar, habelə peşə (həkim, vəkil, notariat), kommersiya, istintaq və məhkəmə sirləri ~~, habelə fərdi məlumatlar~~"dır.

Bu qanunun 3-cü maddəsi "İnformasiyalaşdırma sahəsində dövlət siyasəti adlanır". 3-cü maddədə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərinə toxunulur. Həmin istiqamətlərə milli informasiya fəzasının formalaşdırılması; informasiyalaşdırma üzrə fəaliyyətin başlıca istiqamətlərinin təyini və meydana çıxan münasibətlərin tənzimlənməsi; informasiya ehtiyatları, sistemləri, texnologiyaları və onların təminat vasitələri üzərində mülkiyyətin bütün formalarının inkişafına, informasiya məhsulları və xidmətləri bazarının formalaşmasına yardım edilməsi; dövlət informasiya ehtiyatlarının formalaşdırılması və mühafizəsi üçün zəruri olan şəraitin yaradılması; ərazi informasiya şəbəkələrinin yaradılması, onların beynəlxalq informasiya şəbəkələri ilə uzlaşması, qarşılıqlı əlaqəsinin təmin edilməsi üçün lazımi təşkilati, hüquqi, texniki siyasətin təyin edilməsi; dövlət

informasiya ehtiyatları əsasında dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların müvafiq informasiya ilə təmin olunması üçün şərait yaradılması; informasiya fəzasında milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi; informasiya məhsulları və xidmətləri bazarında informasiya münasibətlərinin subyektləri, o cümlədən xarici subyektlər tərəfindən inhisar fəaliyyəti və haqsız rəqabətin qarşısının alınması və yol verilməməsi; informasiyalaşdırma mühitində dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının, təşkilati-hüquqi və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisə, idarə və təşkilatların, vətəndaşların hüquqlarının təmin olunması; informasiyalaşdırma mühitində elmi-texniki və istehsal siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi; informasiyalaşdırma layihələri və proqramlarının dəstəklənməsi, onların işlənməsi və həyata keçirilməsi üçün investisiyaların cəlb olunması sisteminin və stimullaşdırma mexanizminin yaradılması; informasiya prosesləri, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi sahəsində hüquqi bazanın inkişaf etdirilməsi aid edilir (3).

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Zamanov. N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. Bakı-2013, 477 səh
2. Hudiyev N. Haydar Aliyev: Devlet kuruculuğu və dil politikası. Bakı – 2005, 320seh
3. https://e-qanun.az/framework/1890
4. https://ikisahil.az/post/390952-ulu-onder-heyder-eliyev-ve-milli-metbuat
5. https://e-qanun.az/framework/7512
6. https://e-qanun.az/framework/3525
7. https://e-qanun.az/framework/3568
8. https://e-qanun.az/framework/897

Guliyeva Gunel
Shakirli Gunel

The role of Heydar Aliyev in the development of mass media

SUMMARY

On July 22, 1875, the foundation of Azerbaijan's national press was laid with the publication of the first issue of "Akinchi" newspaper under the editorship of Hasan Bey Zardabi. If we look at the Soviet era, we will see that, as in all areas, there were provocations and arbitrariness in the press. Today, we can say with great enthusiasm that Heydar Alirza Aliyev has made exceptional contributions to the formation of a healthy and professional press in Azerbaijan. . Thanks to these measures, the obstacles facing our press have been removed, and special laws have been prepared to solve the current problems. The decree and laws adopted on the large-scale celebration of the anniversary of our national press, awarding media

representatives and journalists with honorary titles for their services in the development of the press are a manifestation of the care shown to our press. Every step taken is for the sake of increasing the attention and concern of our free press. Today, President Ilham Aliyev successfully continues the attention and care shown by national leader Heydar Aliyev to the press and press representatives.
Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijani language, legislation, mass media, censorship

Гулиева Гюнель
Шакирли Гюнель

Роль Гейдара Алиева в развитии средств массовой информации

РЕЗЮМЕ

22 июля 1875 года с выходом в свет первого номера газеты «Акинчи» под редакцией Гасан-бея Зардаби были заложены основы национальной прессы Азербайджана. Если мы посмотрим на советскую эпоху, то увидим, что, как и во всех сферах, в сфере прессы имели место провокации и произвол. Застой был ликвидирован с приходом к власти Гейдара Алиева. Сегодня мы можем с большим энтузиазмом сказать, что Гейдар Алирза Алиев внес исключительный вклад в формирование здоровой и профессиональной прессы в Азербайджане. . Благодаря этим мерам были устранены препятствия, стоящие перед нашей прессой, и подготовлены специальные законы для решения текущих проблем. Проявлением заботы, проявленной к нашей прессе, являются принятые по случаю масштабного празднования юбилея нашей национальной печати указ и законы, награждение представителей средств массовой информации и журналистов почетными званиями за заслуги в развитии прессы. Каждый шаг делается ради повышения внимания и заботы нашей свободной прессы. Сегодня Президент Ильхам Алиев успешно продолжает внимание и заботу, проявленные общенациональным лидером Гейдаром Алиевым к прессе и представителям прессы.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанский язык, законодательство, средства массовой информации, цензура

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Samirə Əliyeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

MƏMMƏDRZAYEVA AYŞƏN ALLAHVERDI QIZI
Bakı Avrasiya Universitetinin dissertantı
zeyd.mammadov.11@ mail.ru

İSA HÜSEYNOV YARADICILIĞINDA POSTMODERNİZM

Açar sözlər: Yanar ürək, Əbədiyyət, İdeal, zaman, dekonstruksiya
Ключевые слова: Горящее сердце, Вечность, Идеал, время, деконструкция
Key words: Burning heart, Eternity, Ideal, time, deconstruction

Postmodernizmdə yazılan əsərlərdə baş verən hadisələr müxtəlif yol və priyomlarla dəyişir; burada zaman sərbəstləşir, dəyişir, geriyə və irəliyə doğru hərəkət edir. Əsər qəhrəmanı da heç bir şey baş verməmiş kimi, düz zaman müstəvisində olduğu kimi yoluna davam edir. Zaman dəyişməsi oxucuda şübhə yaradırsa da, obrazın hərəkətləri ilə zaman ardıcıllığına inanmaq məcburiyyətində qalır. Postmodernizm fəlsəfə, incəsənət və ədəbiyyatda bütün formaları, qaydaları inkar edən, onları sinkretik və qarışıq şəkildə təqdim edən cərəyan olmaqla, hətta var olanı da qəbul etmir, daha sadə, aydın və sinkretik olan ideyanı təbliğ edir. Zamanın belə dəyişməsinə adi hal kimi yanaşlıır. Bu qarışıqlıq vəziyyətini postmodernistlər sadəcə oxucu və tənqidçi düşüncəsində aid edir və burada heç bir qarışılıqlığln olmamasını müdafiə edirlər.

Postmodernizm birgə fəaliyyətdən çox, fərdi fəaliyyəti əks etdirir və olub-bitənlərin bir obraz ətrafında cərəyan etməsinin tərəfində durur. Burada xəyalpərəstlik qabardılmış şəkildə əks olunur; məkan-zaman konsepti istənilən zaman dəyişə bilir. Bir əsərdə eyni anda müxtəlif mövzular və zamanlar əks oluna bilir və sağa-sola yayılan, anarxik məkanlar əsas olur: "*Kolaj məkan anlayışı, dünyanın çatmış olduğu Kürəsəl kənd" quruluşunun təbii nəticəsidir. Kürəsəl kənd anlayışı texnologiyadakı inkişafın bir nəticəsidir. D.Harvey, ilk radio siqnalının Eyfel qülləsindən bütün dünyaya yayılması ilə məkanın, indiki zamanda bir anın paralel zamanlılığına endirdiyini dilə gətirir"* [3, s. 300].

Postmodernizm öz sərbəstliyindən istifadə edərək, modernizmin mövzusu olan ayrılma və doğrunu əldə etmək üçün yaratdığı qaydaya təkbaşına qarşı çıxdı. Buna görə də o, doğru zaman və məkanla məhduddur. Bu zaman modernizm məhdud qanunlara əməl etdiyi üçün öz funksiyasını itirir və yerini heç nəyi özünə qanun hesab etməyən posmodernizmə verir. Keçmişdəki bədii əsərlərdə olan qanunları inkar edən posmodernizmi seçmək sənətini məşhurlaşdırmaq kommunikativ texnologiyası kimi xüsusi bir özəllik əldə etmək əvəzinə, xüsusi yolla heç bir qatışıq cərəyan olmadan hadisələrə ətraflı qiymət vermək, bir hala salmaq posmodernist sənətin əsas məqsədidir. Bu cərəyan özünü bədii nəsrdə daha qabarıq göstərir. Yazıçı yazmaq istədiklərini ilk öncə bir zamana yığaraq oxucunu ardıcıl olaraq hərəkət etdirir. Postmodernizm isə zamanı istədiyi kimi dəyişir. O, əks olunan hadisələri reflektor münasibətlərin məlumatlarından mümkün qədər uzaqda qaldığını təmin

edərək onlardan ayrılır. İstər xarici, istərsə də, daxili həqiqətləri əks etdirmək məqsədi olmayan postmodernizm qurmacanın xaricində qalaraq bu virtual kainatı əks etdirməyi qarşısına məqsəd qoyur. Bu əsərlərdə zaman modern əsərlərdəki zaman anlayışına fərqli bir anlayış yaradır. Bu nəzəriyyə bir müddət qəbul edilməsə də, müəyyən bir vaxtdan sonra yeni formaya çevrilir və ədəbiyyatda yeni bir nəzəri fakt yaranmış olur. Bu ədəbiyyatda antiroman adlandırılsa da, postmoderndə yeni bir üsul, priyom kimi qəbul edilir.

Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatında yaranan əsərlərdə də bu xüsusiyyət özünü daha geniş göstərir. Y.Səmədoğlunun "Qətl günü", Muğananın "İdeal", K.Abdullanın "Yarımçıq əlyazma", "Sehrbazlar dərəsi", Anarın "Ağ qoç, qara qoç", "Göz muncuğu", N.Əbdülrəhmanlının "Yalqız", Həmid Herisçinin "Nekroloq", İlqar Fəhminin "Çənlibel tülküsü", Əli Əkbərin "Amneziya", Şərif Ağayarın "Haramı", Şamil Sadiqin "Od ərlər", Nərmin Kamalın "Aç mənəm" və s. əsərlərində posmodernist zamana və ya postmodernizm elementlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu əsərləri birləşdirən əsas xüsusiyyətlərdən biri zaman dəyişiminin baş verməsidir. İndiki zamanda baş verən eyni hadisə keçmişdə də baş verir, yaxud əksinə, hadisələr anidən dəyişir, ancaq zaman olduğu kimi qalır. Elə də olur ki, əsərdə hadisələr bir neçə zamanda baş verir. Lakin bu əsərlərin hər birində postmodernizm özündə modernizmə xas xüsusiyyətləri dekonstruksiya etmir. Yazıçı süjet xəttinə bir neçə mövzu daxil edir və onları paralel şəkildə işləyir. Bu məzmunların içərisində də məzmuna uyğun müxtəlif fikirlər, ideyalar var. Oxucu yalnız bu ideyaların birini, yəni özünə aid olanı başqa bir oxucu başqa ideyanı seçir. Beləliklə, əsərlərdəki müxtəliflik həm süjet xəttində, həm də hadisə və şəxsiyyətləri dekonstruksiya etməsində özünü göstərir.

Postmodernizmin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri dekonstruksiyadır ki, yazıçılar bu elementdən geniş istifadə edirlər. Dekonstruksiya anlayışı geniş bir mənaya malik olduğu halda, həm də olduqca dar, kifayət qədər texniki bir məzmuna malikdir. Bu anlayışı ilk dəfə olaraq Jak Derrida işlətmişdir. Derrida 1967-ci ildə dərc etdirdiyi "Səs və fenomen" əsərində dekonstruksiya ifadəsini işlədərək bu termini Qərb fəlsəfəsinin dominant düşüncəsinə çevirmişdir. Burada əsas fikir adət halına çevrilmiş hadisələrin üstələnməsi, köhnənin tamamən yenisi ilə əvəz edilməsi məntiqi irəli sürülmüşdür. Megil Allanın yazdığı kimi: *"Derridanın mövcudluğun metafizikası kimi adlandırdığı bu nəzəriyyə tərzi onun fikrincə, dualizm fəlsəfəsinə xas quruluşa sahibdir. Yəni o, baş verənləri, qavrayışı qarışıq şəkildə dərk edir. Bu kontekstdə mərkəz bütün bu konsepsiya iyerarxiyalarını təbii, təmiz, sadə, müstəqil fundamental prinsip və mənşə kimi başa düşür. "Bir mətnin və ya strukturunun metafizik meyarı bu mövcudluğun və ya mərkəzi düşüncənin üstünlüyünü təşkil edir"* [5, 418-422]. Var olan yeniləşdikcə köhnəlməyə doğru gedən artıq bərpa olmur və ya bərpası mümkün deyil. Başqa şəkildə ifadə etsək, mətndən kənarda heç nə yoxdur. Əsərin nəticəsi müxtəlif fikirlər üzərində qurulduğu üçün, yəni hər bir oxucu fərqli

nəticələr çıxardığı üçün əsərin sonu belə böhrana səbəb olur. Amma bu fərqliliyə baxmayaraq, əsərin məntiqli bir sonu vardır.

Dekonstruksiya yazıçının oxucuya demək istədiyi ideyanı ortaya qoymaqla yanaşı, həm də oxucunun özünün əsərə verdiyi münasibəti də ifadə etmiş olur, yəni hər bir oxucunun subyektiv fikri və rəyini nəzərə almış olur. "Varlığın metafizikası" (Jak Derrida) ədəbiyyatda metafizikanın mərkəzində dayanan bir anlayışdır. Qərb metafizikası çərçivəsində düşünmək ilə varlıq yaratmaq və ya varlığa işarə etmək eyni mənaya malikdir. Bu varlığın əsası bir mərkəz tərəfindən xarakterizə edilir. Dekonstruktiv düşüncəyə görə dil əsərlərdə varlıq metafizikasının həm görünən, həm də görünməyən tərəflərini üzə çıxaran bir priyomdur. Yazıçının əsərə verdiyi nəticəni dekonstruksiya dəyişir və nəticədə oxucu yazıçının təqdim etmək istədiyi ideyadan başqa nələrisə görür, dərk edir, əsərin sonluğu haqqında fikir yürüdə bilir.

Azərbaycan ədəbiyatşünaslığında bu termin son dövrlərdən işlənməyə başlanılmışdır. Müasir ədəbiyyat tarixində nə qədər yeni bir cərəyan kimi formalaşsa da, postmodernizmin ədəbi cərəyanı meydana gəldiyi andan da bu termin öz mövcudluğunu qazandı. Dekonstruksiyanı oxuma məntiqinə görə iki mərhələyə bölmək olar; birinci mərhələ məhvetmə; ikinci, mərhələ isə yenidənqurma. Birinci mərhələdə müzakirə olunan mətnin strukturu pozulur. İkinci mərhələdə isə mətn tamamilə fərqli bir çərçivədə yenidən qurulur. Hər iki mərhələdə də material konsept repertuarından başqa bir şey olmur. İkinci mərhələdə ortaya çıxan rekonstruksiya prosesi, özünü həqiqət iddiası olaraq tətbiq etmək əvəzinə, yeni mümkün məna zəncirlərinə sonsuz məna zəncirində bir iz qoyur. Bu baxımdan, dekonstruksiya təkcə məhv deyil, həm də yeni strukturların qurulması imkanını, yəni fərqlilik oyununu davam etdirmək deməkdir. Çağdaş bədii nəsrdə ilk dekonstruksiya elementlərinə İsa Hüseynovun həm fəaliyyətində, həm də yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Hələ 80-ci illərdə yazıçı öz yazdıqlarını dekonstruksiya etməyə çalışmış və ədəbi prosesə yeni "yol xəritəsi" təklif etmişdir. *"Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetinin 1987-ci il illik sorgusuna yazdığı cavab qəzet tərəfindən qəbul edilməmiş və dərc edilməmişdir. Yazıçının bu cavabını yalnız 1992-ci ildə "Ədəbi tənqid" jurnalında dərc etmək mümkün olmuşdur [6, s. 22-24].* Yazının dərc edilməməsinin əsas səbəbi məhz yazıçının fəaliyyəti və yaradıcılığını radikal şəkildə dəyişməsi olmuşdur. İ.Hüseynov bu yazısında Mehdi Hüseyn, Səməd Vurğun, Rəsul Rza adından danışaraq keçmişdə yazdıqlarına yeni gözlə baxır və sosialist realizmi metodundan imtina edirdi. Yazıçı tənqidçiyə üz tutaraq "Yanar ürək"dən imtina elədiyini bildirir. Təkcə "Yanar ürək"dən imtina etmir, həm də indiyədək yazdıqlarının üzərindən bir xətt çəkir və "İsa Hüseynov" adından imtina edərək "Muğanna" adını götürür. Ədəbi prosesin üzdə olan Altmışıncılarına üz tutaraq yazırdı: *"...Susursunuz. Niyə? Çünki məni tanımırsınız. "İsa müəllim! İsa müəllim!" Yoxdur İsa müəllim! "Yanar ürəy"in cildinin üstündə öz əlimlə dəfn eləmişəm. Əvəzində bir kəlmə yazmışam: Muğanna" (Muğanna, 1992, s. 23). Yazıçı yazının sonluğunda imza yerində "Muğanna" adını*

yazaraq belə bir cümlə də əlavə etmişdir: "Üstündən qələm çəkilən imzanı da çap edin, üstündəki xətti də" [6, s. 24].

Muğanna bu yazısında 1987-ci ildə yazdığı əsərinin hələ də nəşriyyatda qaldığından və çap olunmadığından bəhs edir və bu əsərləri təcili olaraq çap etməyi məsləhət görür. Burada adı çəkilməsə də, haqqında söhbət gedən əsərin "İdeal" olduğu ortaya çıxır. Çünki yazıçı burada "Qapalı dünya"dan söhbət açır ki, sonradan "İdeal" çap olunduğunda "Qapalı dünya"nın burada yer aldığını görmək olur. Muğanna məktubunda yazırdı: *"Bu adi, bu sadə həqiqəti açır o əsərlər. Oxuyun, öyrənin, eyni söz də olacaq, "əbəd" olan Evod da, Ağuz da, OdAuz da!"* [6, s. 24]. Romanda Azərbaycanın keçmiş tarixi, görkəmli şəxsiyyətləri haqqında yazaraq müasir dövrlə əlaqələndirmiş və hər iki dövrü bir süjetdə ustalıqla birləşdirməyi bacarmışdır

Yazıçı təkcə nəşriyyatda olan bu əsərindən deyil, adını çəkmədiyi yazmaqda olan "Əbədiyyət" romanından da bəhs edir ki, hər iki əsər yazıçının bədii düşüncəsinin dekonstruksiyasından ibarət idi. Bu əsərlərlə yanaşı, Muğanna yaradıcılığına yenidən baxdı və imtina etdiyi əsərləri dekonstruksiya etməyə başladı. Yazıçının 70-ci illərdə yazdığı "Məhşər" romanı da bu cür dekonstruksiyaya məruz qaldı. Bu roman tarixi-fəlsəfi mövzuda yazılmışdır. Romanda Azərbaycanın hürufi şairi Nəsimi, Şərq filosofu Nəimi və tarixi şəxsiyyət Temurləngin yürüşləri və Nəsimi ilə görüşü haqqında məlumat verilir. Romanda XIV əsr tarixi hadisələri haqqında yazılsa da, əlbəttə ki, baş verənlər SSRİ imperiyasından qurtulmağa can atan insanlara da işarə edilir. Nəsimi bu qəhrəmanların ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Romanda təkcə milli-mənəvi azadlıq deyil, həm də dini məsələlərə də toxunulmuşdur. İslam dinin Teymurləngin deyil də Nəsiminin təbliğatında daha üstün tutmuşdur. "*İsa Hüseynov - Muğannanın "Məhşər" tarixi romanı ötən əsrin ikinci yarısında Azərbaycan SSRİ kimi güclü dövlətin tərkibində olanda qələmə alınmış kitab-manifestdir. Nəsimi obrazı altında Azərbaycan insanının həm orta əsrlərdə, həm də SSRİ kimi bir imperiyanın tərkibində hər zaman can atdığı milli və mənəvi azadlığının simvoluna çevrilən bu əsərdə müxtəlif qatlar var: tarixilik, milli sivilizasiya sirləri və şifrələri, İslam dininin intellektual tərəfi, sufizm, hürufizm təriqəti fəlsəfəsi, milli azadlıq hərəkatı ...və s. Belə bir yükün altına yalnız İsa Hüseynov - Muğanna girə bilərdi. Düzdür, sovet senzoru o romanın daha da kamil yaradılmasına, oradakı fikirlərin, xalqın arzularının mətnin alt qatında deyil, birbaşa yürüdülməsinə heç cür icazə verə bilməzdi, odur sənətkar daha estetik-kulturoloji üsullardan bəhrələnmişdi. Bu roman həm də Azərbaycan tarixi haqqında ədəbiyyatımızda çox möhtəşəm bir söz abidəsidir. Eləcə də ilk intellektual Azərbaycan romanlarından sayıla bilər.* (1,s 3-4)

Romanda tarixin müxtəlif dövrlərində müxtəlif şəxslər tərəfindən təkrarlanan hadisələr yazıçı tərəfindən dekonstruktiv yolla mükəmməl şəkildə çatdırılmışdır. Aydın Xəlilin də dediyi kimi yazıçı daha estetik-kulturoloji üsuldan istifadə etmişdir. O, XIV əsrdə gedən dini mübarizədən bəhs edərkən Nəsiminin hürufilik ideyalarına üstünlük verirdi. Buna səbəb Teymurləngin dini yaymaq üçün törətdiyi qırğınların

dinə zidd olduğunu göstərməsi və Nəsiminin insandan ali varlıq olmadığını və heç bir dinin insandan üstün olmadığını göstərməsi idi. Və onun nəzərində bu əsrdə dini təriqətlər arasında insana dəyər verən yeganə təriqətin hürufizm olduğunu xüsusilə vurğulayaraq dəlil və sübutlar gətirir.

Muğannanın haqında danışdığı "İdeal" əsəri 1988-ci ildə nəşr edildi. Məsələ burasındadır ki, yazıçının bu əsəri "Yanar ürək" romanının qəhrəmanları və demək olar, oradakı hadisələr, süjet xətti üzərində qurulmuşdur. Lakin həm hadisələr, həm də obrazlar dekonstruksiyaya məruz qalmışdır. Xüsusilə, romanın "Qapalı dünya" hissəsində yazıçı sonralar onu magik realizmə gətirən milli keçmişimizlə bağlı yeni bir konsepsiyanı irəli sürür, sonrakı əsəri "Əbədiyyət"də isə "ölümə çarə varmı?" sualına cavab axtarırdı. "İdeal" romanının "Qapalı dünya" hissəsində Sultan Əmirli Səmədə bildiyi bəzi həqiqətləri açır, elə həqiqətləri ki, onu heç kəs bilmir. Buradan aydın olur ki, Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir çox məsələlər xalqdan gizlədilir, həqiqətlər deyilmir. Sultan Əmirli bir vərəsədən bəhs edir və bu vərəsədə Nəsiminin dörd divanı, ikisi öz dilimizdə, biri farsca, biri ərəbcə Vatikan kilsəsində gizlədilir. Nəsiminin burada "Bağ" sözünü işlətdiyi və bu söz altında "boq" nəzərdə tutduğunu bildirir. Sultan Əmirli xalqın keçmişinin Zərdüştdən də əvvələ aparır və dünyanın ən qədim dili olduğunu, sonrakı dillərin bundan törədiyini yeni konsepsiya ilə sübut etməyə çalışır: *"-Başa düşmürsənmi dediyimi?.. "Bağ" sözü hansı dildədi? Əgər Allahın adı sənin dilindədisə, bəs "Allah" nədi? Nə deməkdi? Heç nə! Əl Ağ var, Ağın Əli deməkdi. Yəni Saf Ağ İnsanın Əli, işləyəni, yaradanı. Bəs Saf Ağ İnsan kimdi? Bağdı, Bağ! Bağın Əli Bağ oğludu. "Boq sın Boqa" yoxdu. Bağ oğlu Bağ var. Aydındımı söhbət nəyin üstədi, ay Bağ dilində danışan bala?! Sənin tarixindi bu! Uzaq keçmişiyin yox, indiyin, bu günüyün tarixidi. Yəni Bağ ölməyib. Bağ oğlu Bağ ölməyib. Bağlar əbədidirlər, ay oğul. Yupiterdə həyat əbədidi. Yupiterdə həyat əbədidi. Ən yüksək sivilizasiya var, ən ali kommunizm var orda. Keçmişdə də olub. Nəhəng nəhəng işıq gəmiləri var Bağların"* [4, s. 324].

Muğannanın dil üzərindən tarixə yeni baxışı roman boyu davam edir; marksist filosof qardaşının (filosof Heydər Hüseynovun prototipi) əslində bu məsələnin izinə düşdüyünü və ona görə məhv edildiyini bildirir. "Koroğlu" dastanını başdan-başa rəmzlərdən ibarət və keçmişimizi təsvir edən bir əsər hesab edir. Bu cür dekonstruksiya əsərdə o qədər çoxdur ki. onların hamısını burada qeyd etmək çətindir. Yazıçı "İdeal"da hadisələrə yenidən yanaşmış, sosial, ictimai həyatın dərin qatlarına enmiş, tarixin dərin qatlarına enərək milli kimlik problemini həll etməyə çalışmışdır. Bir şey aydındır ki, yazıçı uzun müddət ədəbi tənqidin təhlil etdityi və yüksək qiymət verdiyi "Yanar ürək" romanının strukturunu faktiki olaraq söküb-dağıdaraq onun əsasında, əsasən də obrazları saxlamaqla tamamilə yeni bir roman yazmışdır. Ona görə də bu əsərlərin hər birinə ayrıca yanaşmaq lazım gəlir. Baxmayaraq ki, Muğanna "Yanar ürək"dən imtina etmişdir, ancaq bu əsərin ədəbiyyatımızda tutduğu yeri və mövqeyi ona müstəqil yanaşmağı və təhlilə cəlb etməyi zəruri edir. Əgər "Yanar ürək" realist psixoloji əsərdirsə, "İdeal" daha çox

dekonstruksiya olunmuş postmodernist əsərdir. Təsadüfi deyil ki, tənqidçi Əsəd Cahangir bu əsəri posmodern düşüncədə yazılmış əsər kimi qiymətləndirir: *"İsa Muğannanın "İdelal" romanının dəyərləndirilməsinə bir neçə kontekstdən yanaşmaq lazımdır: Birincisi, romanın İsa Muğannaın öz yaradıcılığındakı yerindən danışaq. Bu roman yazıçının 1958-ci ildə yazdığı "Yanar ürək" romanının dahiyanə redaktəsidir. Birinci roman realist-psixoloji, ikincisi isə postmodern düşüncə ilə yazılıb. Amma Qərb postmodernistlərindən fərqli olaraq İsa Muğanna nəinki insana inanır, hətta onu ideal olmağa layiq bilir. Bu roman yeni bir inanc yaradır-dinin yerinə elmi, Allahın yerinə insanı qoyur"* [2].

"İdeal" romanındakı kəskin dramatizm, sosial psixologizm və dekonstruksiya başlıca yer tuturdusa, bundan sonra yazdığı "Əbədiyyət", "GürUn", "Qəbristan", "Cəhənnəm", "Türfə" əsərlərində magik, mifik realizm elementlərinə geniş yer vermişdir.

Beləliklə, çağdaş Azərbaycan bədii nəsrində postmodernizmin var olan reallıqları dəyişdirməyi qarşılarına məqsəd qoyaraq başqa bir tarixi zamanı və zamanları yazmaqla hadisəyə, mənəvi dəyərlərə və şəxsiyyətlərə dekonstruktiv yanaşmanı görürük. Klassik zaman hadisələrinin yeni zaman çərçivəsində fantastik məzmunlu tarixi romanlara oxucu marağı artır. Klassik tarixi romanlardan fərqli əfsanə kimi mövzuları tarixə əsl hadisə kimi daxil edilir. Buna görə də, onsuz da qurğu əfsanə şəkində yazılan bu zaman anlayışı əyləncə xarakterli bir əsərə çevrilir. Son dövr ədəbiyyatda baş verən dəyişikliklər, yəni postmodernizm cərəyanı bu dekonstruktivliyi həm tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə, həm də müasir həyat hadisələrinə şamil edir.

Xülasə

İsa Hüseynov yaradıcılığında postmodernizm

Məqalədə İsa Hüseynovun əsərlərində zaman mövzusu tədqiq edilmişdir. Postmodernizmin ən əsas xüsusiyyətlərindən biri dekonstruksiyadır ki, yazıçılar bu elementdən geniş istifadə edirlər. Dekonstruksiya anlayışı geniş bir mənaya malik olduğu halda, həm də olduqca dar, kifayət qədər texniki bir məzmuna malikdir. Çağdaş bədii nəsrdə ilk dekonstruksiya elementlərinə İsa Hüseynovun həm fəaliyyətində, həm də yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. Hələ 80-ci illərdə yazıçı öz yazdıqlarını dekonstruksiya etməyə çalışmış və ədəbi prosesə yeni "yol xəritəsi" təklif etmişdir. Klassik tarixi romanlardan fərqli əfsanə kimi mövzuları tarixə əsl hadisə kimi daxil edilir. Bu məqalədə də İsa Hüseynovun da əsərlərində dekonustruktiv zamanın necə işlənməsi əks olunmuş, hadisələrin cərəyan etməsinə zamanın təsiri araşdırılmışdır. Onun "Yanar ürək", "İdeal", "Məhşər" romanlarında klassik zaman hadisələrinin yeni zaman çərçivəsində təhlil edilmişdir. "Yanar ürək" və "İdeal" romanlarının eyni mövzulu əsərlər olsa da, fərqli xüsusiyyətləri təhlil edilmişdir.

Mammadrzavea Ayshan Allahverdi

Summary

Postmodernism in the work of İsa Huseynov

The subject of time in the works of Isa Huseynov is studied in the article.

One of the main features of postmodernism is deconstruction, which writers use this element extensively. While the concept of deconstruction has a wide meaning, it also has a rather narrow, quite technical content. The first elements of deconstruction in modern artistic prose can be found in both the activities and creativity of Jesus Husseinov. Back in the 1980s, the writer tried to deconstruct what he wrote and proposed a new " road map " to the literary process. Isa Huseynov's works reflect how deconstructive time is used, and the influence of time on the development of events are studied in this article. Unlike classical historical novels, themes such as legends are included in history as a real event. Classical time events were analyzed in a new time frame in his novels "Yanar urak" ("Burning Heart"), "Ideal", "Mahshar" (Judgment Day"). Even though the novels "Yanar urak" ("Burning Heart"), "Ideal" are works with the same theme, their different features have been analyzed.

Мамедрзаева Айшен Аллахверди кызы

Резюме

Постмодернизм в творчестве Иса Гусейнова

В статье рассматривается тема времени в произведениях Исы Гусейнова. Одной из главных черт постмодернизма является деконструкция, писатели широко используют данный элемент. Хотя понятие деконструкции имеет широкое значение, оно также имеет очень узкое, довольно техническое содержание. Первые элементы деконструкции современной художественной прозы можно найти как в деятельности, так и в творчестве Иисуса Хусейнова. Еще в 1980-х писатель пытался деконструировать свои произведения и предложил новую " дорожную карту " для литературного процесса. В отличие от классических исторических романов, такие темы, как легенды, включены в историю как реальное событие. В данной статье отражено то, как используется деконструкция времени , и исследуется влияние времени на развитие событий. В его романах «Горящее сердце», «Идеал», «Судный день» классические события проанализированы врамках нового временне. Несмотря на то, что романы «Горящее сердце» и «Идеал» являются произведениями на одну тему, проанализированы их отличительные характеристики.

İstifadə etdiyim ədəbiyyat:

1.Aydın Xan (Əbilov) Virtual- Milli Elektron Kitabxananın e-nəşri ,Kitab YYSİB 2019, səh 3-4

2. Əsəd C. Ziya Bünyadovun sevmədiyi möhtəşəm roman - "İdeal" - Pia.az

3. Harvey, David. Rebel Cities" From the Right to the City to the Urban Revolution. - London:Verso Books, - 2012, - 206 p

4. Hüseynov Ç. Fətəli fəthi. Bakı, Yazıçı, 1986, 710 s.

5. Megill Allan. Aşırılığın Peygamberleri. - Ankara: Ayraç Kitapevi - İkinci Baskı. Çev. Tuncay Birkan, -2008, -520 s.

6. Muğanna. Mehdi Hüseyn, Səməd Vurğun, Rəsul Rza adından. Ədəbi tənqid, 1992, №1, s. 22-24.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Ramin Əliyev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ORUCOV ZAKIR ŞÜKÜR OĞLU
zakirorucov.55@mail.ru
YOLÇUZADƏ PƏRİŞAN ÜZEYİR QIZI

parishan.yolchuzada@gmail.com
ADPU-nun Ağcabədi
filialı

GƏLOXÇU TAYFALARI VƏ ONLARIN FOLKLORU

XÜLASƏ

Məqalədə Laçın rayonunun Qarıqışlaq, Sadınlar, Mişni, Soyuqbulaq, Mayis, Quşçu və Qılışlı kəndlərində yaşayan Gəloxçu tayfasından, onların zəngin tarixə və folklara malik olmasından, həyat tərzlərindən və milli adət-ənənələrindən söz açılır. Gəloxçuların əcdadlarının mahir ox atan olduqları, adət və ənənələri, həyat tərzi haqqında məlumatlar onların dövrümüzə qədər gəlib çatan folklor nümunələrində, rəvayətlərdə də öz əksini tapmışdır. Burada Laçın ərazisində məskunlaşmış gəloxçu elinin yaddaşında qalmış folklor nümunələrinin müəyyən bir qismi verilir. Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd xalqımızın bu ərzilərdə yaşayıb yaratdıqları maddi-mənəvi irsi gələcək nəsillərə ötürmək, bu gün gəloxçu camaatının yaşadığı torpaqlara sahib çıxmaq iddiasında olan, onu "üz tarixi torpaqları hesab edən" mənfur qonşularımızın əsassız iddialarını ifşa etməkdir.

Folklor nümunələrinin bir çoxunun onların yaşadığı ərazilərdə mövcud olmuş Qaraçorlu sultanlığı dövründə baş verən hadisələrdən qaynaqlandığı aşkar görünür. Gəloxçuların məskunlaşdığı ərazilərdə olan bir çox toponimlər də bunu sübut edir. (Qaraçılar (Qaraçorların yurdu), Qara quzey, Sultanlar (bəzən Sultankənd də deyirlər) və s.)

Biz burada əsasən bəzi kəndlərin yaranması ilə bağlı olan folklor nümunələrini verdik. Gəloxçuların yaratdıqları və dövrümüzə qədər gəlib çatan zəngin folklor, maddi və mədəniyyət nümunələri vaxtında öyrənilməmişdir. Həmçinin bir qismi erməni işğalı zamanı məhv edilmişdir. Böyük bir qismi isə yaşlı nənə və babalarımızın yaddaşlarında əbədiyyətə qovuşmuşdur.

Gəloxçulara məxsus folklor, şifahi xalq ədəbiyyatımızın dəyərli nümunələrindəndir.

Açar sözlər: Gəloxçu, tayfa, tarix, folklor, adət-ənənə

Gəloxçular – Kal- oklar ən qədim türk tayfalarından biridir. Onlar mahir igid döyüşçülər və mahir ovçular idilər. Bu gün də onların törəmələrinin döyüşmək, ovçuluqla məşğul olmaq kimi gendən gələn xüsusiyyətləri mövcudluğunu saxlayır. Onların dədə-babalarının özünəməxsus xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, danışıq tərzi, sözlərin tələffüzü, məşğuliyyətlərindəki özünəməxsusluq bu gün də Gəloxçular

arasında yaşamaqdadır. Əski türk ordularında xüsusi təlim görmüş oxçular olmuşdur. Bunlara "Çərik" deyərmişlər. Xanın xüsusi qvardiyasına da çerik deyərmişlər. XIV- XIX əsrlərdə Osmanlı ordusunda daimi piyada qoşunu olan Yeniçərilər (türkcə Yeniçeri) xidmət edirdilər. Gəloxçular ox atmaqda mahir idilər. Gəloxçuların ulu babaları haqqında dövrümüzə qədər gəlib çatan folklor nümunələri, rəvayətlər onların igid döyüşçü, mahir ovçu olduqlarını göstərir.

Müharibələrdə mahir ox atan bu peşəkar döyüşçülər əmin-amanlıq dövründə ovçuluqla məşhur olurdular ki, malik olduqları peşəkarlığı unutmasınlar. Onların müasir nəsilləri də bu ovçuluq ənənələrini davam etdirirlər. Əlbəttə, oxla yox, müasir silahlarla. Türklərdə ox və yayın simvolik mənası da var idi. Ox təbəəlik, yay isə hakimlik rəmzi sayılırdı.

1593-cü ilin Osmanlı dövlətinə aid siyahısında Gəloxçu kəndlərindən Quşçunun, 1727-ci ildə isə eyni adlı sənəddə Qarıqışlağın adı çəkilir.

Xanlıqlar dövründə Gəloxçu camaatı Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olan Qaraçoriu mahalında yaşayırdı. 1840-cı ildə ləğv edilən Qaraçorlu mahalı Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin tərkibinə qatıldı.

1855-1856-cı illərdə Tiflisdə nəşr olunmuş " Qafqaz təqvimi " adlı sənəddə Zəngəzurda yaşayan Hacısamlı, Təhməzli, Şadmanlı, Sultanlı və Gəloxçu tayfalarının tatarca (Türkcə) danışdığı göstərilir"

(***Mənbə: Azərbaycan tarixində etnik proseslərə dair (Yalan və həqiqətlər***))

Gəloxçu camaatı XVIII yüzildə Qaraçorlu mahalına, XIX yüzilin ikinci yarısından Zəngəzur qəzasına, XX yüzilliyin önlərindən Laçın rayonuna bağlıdır. 1823-cü ildə Gəloxçu obası vergi ödəyənlər: 78 tüstü, ödəməyənlər: kəndxudalar Mirzə bəy, Vəli bəy, Həsən bəydən ibarət idi. 1827-ci ildə Gəloxçu obası vergi ödəyən 91, ödəməyən 5, rəncbər 2 tüstüdən təşkil olunmuşdu.

Gəloxçuların az bir hissəsi yarımköçəri, çox hissəsi isə oturaq həyat keçiriblər. Yarımköçəri gəloxçular maldarlıq və qoyunçuluqla məşğul olublar. Onlar qışı arana, yayı isə yaylağa köçüblər. Oturaq həyat keçirən əhali bağçılıqla, arıçılıqla, əkinçiliklə və qismən heyvandarlıqla, ovçuluqla, az miqdarda sənətkarlıqla məşğul olublar.

Ovçuluq gəloxçulara irsən ulu babalarından keçib. Keçmişdə ox və kamandan, tüfəng icad olunandan sonra isə tüfəngdən istifadə edərək ovçuluq ənənələrini bu günə qədər yaşadıblar. Sovet dönəmindən qabaq kəndlərdən ovçular Qafan, Zəngilan, Meğri tərəflərdə ov edib, Qubadlıda, Cəbrayılda, Naxçıvanda taxıl, düyü və digər ərzaq məhsulları ilə dəyişir, habelə satıb pal-paltar alırdılar.

Gəloxçular geniş yaradıcılığa malik olmuş və folkloru nümunələrlə zənginləşdirmişlər. Tədqiqat zamanı gəloxçuları folklor nümunələri toplanmış və söyləyənlərin dilindən olduğu kimi Gəloxçuların ləhcəsində təqdim olunmuşdur.

I mətn.

Hacılar, Sadınlar, Quşçu, Qılışdı, Soyuqbulaq, Mişni, Mais kəntləri Qarıqışlaxdan çıxmadır. Mayıs kəndinin əvvəl adı oluf Qızxanımın toyu olan kənt. Sovet hökuməti gələnnən sora onun adını Mayıs qoyuflar. Qızxanım addı bir kadın gəlif orda ev tikilif. Birinci toy ona olduğuna deyiflər. Qızxanımın toyu olan kənd.

Həmin yeddi para kəntdə olannara gəloxçular deyillər. Eşitdiyimə görə gəloxçular İrannan gəlif. O vaxdı İranın şahı yarış keçirdir. Gəloxçu tayfası bütün nişangahın hamısını vuruf. Şah onda deyif ki, gəl, oxçu, gəl. Mənnən nə isdəsən verəjəm. Deyif ki, haranı isdiyirsən bəyən, dur, oranı verəjəm sizə. Gəlif Bayandur kəndini bəyənif durur. Oranın adı qalıf Bəyəndur. Sora köçüllər Qarıqışlağa. Bayandur kəndinin yeri qəlbi yerdədir. Yayda heyvanların orda saxlıyırmış, qışda enirmişlər Qarıqışlağa.

II mətn.

İran şahının devirində hələ tüfəng-zad istehsal olunmamış Qarıqışlaq kəndini şah sürgün eliyir. Onda Mişni, Hacılar, Sadınnar, Quşçu, Soyuqbulax, Qılışlı, Mayıs – bu kəndlər olmuyuf. Həmin yerlər Qarıqışlaq camaatının binəsi olub. Qarıqışlax kəndi İranda bir bəy oluf, ona tabe oluf. O vaxtı da bu kəndin kəndxudası Haji imiş. Bu bəy də ildə bir dəfə İrannan Qarıqışlax kəndinə gəlir. O vaxt da vəşi heyvan, qaçaq-quldur çoxmuş. Bu bəy bir gün gəlir, Sultannar kəndinə çatanda ordan xəbər göndərir ki, Haji, bəs gəlmişəm, adam göndər gəlsin məni aparsın. Haji da öz qohumlarınnan iki cavan oğlanı yay-oxlu piyada göndərir bəyin qabağına ki, gedin bəyi götürün gəlin. Bəy də atdıdı. Bu iki oğlan gəlir bəyi götürüf gedillər. Gedəndə daşdan bir kəklik qalxır. Qalxanda oğlan yay-oxnan kəkliyi vurur, kəklik düşür. Gedir oxun da götürür, kəkliyi də. Bəy buna bir kəlmə söz də demir. Gedillər kəndə yaxınlaşanda qoz ağajinin başində bir qarğa qırıldıyır. Bu biri oğlan yay-oxunu çəkir, qarğa qozun başinnən gəlir yerə. Qarğanı vuran oğlan da gedir oxunu götürür, qarğanın meyidini atır yerə . Bəyin yanına gələndə bəy əlini salır cibinə qarğa vurana qızıl onnux verir. Verəndə Səlim addı oğlan pis olur, acığı tutur. Öz-özlüyündə deyir ki, bu bəy nətər bəydi? Bunun ağlı, şüuru çatmır. Mən kəklik vurdum, heç maa sağ ol da demədi, amma qarğa vurana çıxardıf qızıl onnux verir. Bəydən keçir, piyada hirsnən gəlir Hajıya deyir ki, Haji, bəs sənin o bəyin axmaq adamdı. Haji deyir, niyə axmaq adamdı? Sizə söhbət elədiyim kimi, deyir. Deyir, belə-belə. Kəkliyi vurdum maa sağol da demədi, amma qarğa vuran yoldaşıma çıxartdı bir qızıl onnux verdi. Bunu deyəndə Haji deyir, doğrudan heyləsə, o bəy axmaq adamdı. Heç mən onu qarşılamağa çıxmaram. Bəy gəlir qalır kəndin içində, atın üsdündə. Buna nə qədər eliyillər ki, düş, deyir, yox ey, Haji gəlsin düşüm də. Hajinin dalınca beş adam, üç adam gedir, deyillər Haji gəlmir. Bəy hirsdənir oğlannara deyir ki, məni qaytarın Sultannara.

Nəyisə bəyi qaytarıllar. Bəy gedir şaha məlumat verir ki, getdim filan kəndin Hajisi məni qəbul eləmədi. O kəndi haji pozub, o kənd köçməlidi. Şah da götürür fərman verir bu bəyin sözüynən, kənd köçürülsün. Şahın nümayəndələri gəlir

ki, gedəjəhsiz, şahın əmridi. O vaxdı da camaatın bir inəyi, eləsi də var heş nəyi yox. Gedillər sürgünə. Bunnar gedillər tökülüllər iranda bir bulağ üsdə. Bu bəy genə gündə gəlir, Hajıynan söhbət eliyir əlində də bir siyahı. Amma bu Haji camahatına tapşırır ki, siz mənim üjümdən sürgündəsiz. Ola bilər hammızı qırsınnar, ola bilsin bizi bölüşdürsünnər ayri-ayri kəntdərə. Əgər bizi tək-tək bölüşdürsələr, heç hara getməyin. Bizi qırsalar da bir yerdə qırsınnar, yer-yurd versələr də, bir yerdə versinnər, bir yerdə yaşıyax.

Nəysə, bu bəy gündə gəlir. Hajı dediyi kimi bəyin əlində siyahı.Siz köçəjəhsiz. Filankəs, sən filan kəndə, filankəs, sən filan kəndə. Kəndin adınnan da Hajı danışır bəynən. Deyir, bəy, biz heç hara köçəsi deyilik. Bizi qırsanız da, bir yerdə qırajaxsız, bizə yaşamağa imkan versanız bir yerdə yaşıyajeyih. Bəy gündə gedir-gəlir. Camahat da qaşqındı, qonşu kəndin camahatı gəlif bulara tamaşa eliyir. Bir gün Qarıqışlax camahatından birinin bir su qabı itir. İtəndə səhər bəy genə gəlir. Bəy də elə iki ayağın yəhər üsdən aşırırmış bir tərəfə, atın üsdündə Hajıynan söhbət eliyif qayıdıf şaha məlumat verirmiş gündəlik. Bəy genə səhəri gələndə Hajı deyir ki, bəy, suyun üsdündən sizin camahat bizim bir başsız qadının su qabını oğurruyuf. Xayiş eliriyik, deyin, qaytarıf versinnər. Bəy də hirsdənir deyir, indi də bizim camahata oğru deyirsiz? Hajı deyir, mən demirəm oğurruyuf. Ola bilər qanmaz uşax götürüf, ola bilər kimsə. Denən qaytarıf versinnər. Axırı bu bəy Hajıya qayıdıf deyir ki, su qabınızı gözdüyərdiz götümüyeydilər. Deyif, çıxıf gedir. Gedənnən sora Hajı uşaxlara tapşırır ki, bəy gəlif mənnən söhbət eliyəndə (o vaxdı da bəyin yəhərinin dəmirrəri qızıldanımış) arxa üzdən yəhərin üzəngisini kəsərsiz. Bəy gəlir genə Hajıynan söhbət eliyəndə uşaxlardan biri gedir üzəngini kəsir götürür, bəyin xəbəri olmur. Bəy Hajıynan su qabın söhbət eliyir. Bəy qışqırır gənə bunun üsdünə. Hirsdənif ayağın atır üzəngiyə ki, atın çevirə gedə, ayağı boşa gedir, az qalır yıxıla. Özün düzəldir deyir, Hajı, bu nə işdi? Atın üzəngisini niyə kəsdimisan? Deyif, yəhərin üsdə sən deyilsən? Biz niyə kəsirik? Burda bəy hirsdənir. Axı bəy də camahatı tanımır. O iki oğlanın adın da bilmir. Həmin oğlannarı çağırır. Axı bunnar qarğa, kəklik vurub. Bunnara deyir ki, gəl oxçular, gəlin görün mənim atımın üzəngisin kim kəsif. Bu camahat da baxır ki, bəy bu iki oğlana gəl oxçu deyif. Bəy Hajıya deyif atın üzəngisin niyə kəsdimisan? Deyif, mən kəsdiməmişəm, sənin atının bəlkə üzəngisi yoxumuş, üzəngisiz gəlmisən. Hajı axırda qayıdır dünən bəy dediyi sözü bəyin özünə deyir ki, üzəngini gözdüyeydin kəsmiyeydilər. Bəy hirsdənir çıxır gedir. Gedənnən sora camahat bu iki oğlanı bəyin diliynən "gəl oxçu" deyif çağırıllar. Bəy gedif şaha məlumat verir ki, bəs belə-belə. Atımın üzəngisini Hajı kəsdirdi, o məni təhqir eliyir. Şah hirsdənir, deyir, get o Hajını çağır gəlsin yanıma. Bəy gəlif Hajını çağırır, deyir, səni şah çağırır. Hajı deyir, ay camahat, mənim üjümdən siz sürgün olunmusuz, əzab çəkmisiz. Ola bilər ki, mənnən bir də görüşmüyəsiz. Sizə yenə vəsiyyətim odu ki, aralanmayın. Sizi qırsalar da, bir yerdə qırsınnar, yaşasanız da bir yerdə yaşayın. Nəysə, Hajı gedir bəynən. Şah hirsdi deyir, sən kimsən mənim bəyimi qəbul eləmirsan? Bu da deyir, şah sağ olsun, sənin bəyin

bəy deyil. Deyir, niyə? Bu qarğa-kəklik söhbətin olduğu kimi şaha söhbət eliyir. Deyir, sənin bəyin qarğa vurannan kəklik vurana fərq qoyur. Deyir, yaxşı, bəyin atının üzəngisini niyə kəsdimisan? Deyir, onu bəy özü təşkil elədi. Deyir, nətəri? Su qabı söhbətin olduğu kimi söhbət eliyir. Sənin bəyin mana dedi ki, su qabın gözdüyeydınız götürmüyeydilər. İndi mən də bəyin atının üzəngisini kəsdidim ki, sən də üzəngini gözdüyerdin kəsmiyeydilər. Deyəndə şah nejə yuxudan ayılan kimi baxır ki, həqiqətən də bu Hajı bəydən qat-qat ağıllı adamdı. Deyir, Hajı, məni bağışda, üzr isdiyirəm. Bəyə deyir ki, bəylikdən azadsan. Sən həqiqətən də bəyliyə layığ adam döyülmüşsən, mən səyf eləmişəm. Deyir, Hajı, mən camahatınız qarşısına gəlmirəm, mənim əvəzimdən camahatdan üzr isdiyərsən. Səhər də adam göndərəjəm sizi sağ-salamat qaytara öz kəndinizə. Hajı qayıdır. Camahat baxır, Hajı gəlir özü də gülə-gülə. Ə Hajı, nədi? Deyir, səhər biz qayıdajeyih kəndimizə. Nəysə, ordan qayıdıllar. Gəloxçu sözü ordan qalıf. Hajı həmin günnən camahatın içində oturmuyuf. Çıxıfdı Hajılar kəndinə. Ora çıxannan da ora Hajılar adlanıf. Bizim Mişni kəndinə ilk dəfə Qarıqışlaxdan bir nəfər gəlif. Onun dörd oğlu oluf: İsmayıl, Fətalı, Nəcəf, Mirzə. Kəntdəki nəsillər də o qardaşdardan törüyüf.

Söyləyən: ***Aslanov İbiş, Mişni kəndi.***

(*Quşçu kəndindən olan Məcid adlı şəxsdən eşidib.*)

Sadınlar kəndinin məskunlaşması.

İlk dəfə Sadınnar kəndinə köçüf bırda məskunnaşən Məşədi Fəzi addı adamın atası Eyvaz oluf. Eyvazın da atasının adı Həsən oluf. Həsən Qarışdaxda yaşıyif Qarışdaxda Eyvazdı tayfəsınnan oluf. Eyvazdıların bünöyrəsi də İrannan gəlmədilər. İrana da Türkiyədən köçüf gəliflər. Qaraçorru sultannarının vaxtında gəliflər. O vaxtı bıraların höküməti Sultannar kəndində yerrəşirdi. Bu camahata Gəloxçülər deyillər. Onnar yaxşi ox atırmışdər. Onnar Qarışdağa gələn vaxdarda bizim bu Sadınnar dərəsi keçilməz meşəlıx oluf. Dərədə vəhşi heyvannarın səsinnən qulax tutulurmuş. Heş kəs ürəy eliyif dərənin yuxarısına kəndin indiki yerinə gedə bilmirmiş. Atdıgəzənin, Aralığın yamaşdəri sıx meşeymiş.

Məşədi Fəzinin bavası Həsən yayda heyvannarını bı Qaraquzeyin yuxarısında indi Həsənnərin dərəsi deyilən yerdə saxlıyirmiş. Eyvaz ölənnən sonra onun da var dəvləti Məşədi Fəziyə qalır. Məşədi Fəzinin var-dəvləti çoxumuş. Onun nənəsi (anası – Z.O) Sultannar qızıymiş. O vaxdar da bı yerrərin höküməti Sultannardeymiş. Sultannar kəndi Kosaların yanında Ağoğlan kilsəsinə yaxındı. Orda Sultanın yekə sarayi varmiş. Bu yerrərin böyüyü orda otururmuş. Məşədi Fəzinin qoyünü, keçisi, malı çox oluf. Onu Qarışdaxda gözdəri götürmür. Fəzi də qorxmaz adammış. Güjdəri çatmır. Gedif höküməti şikahat eliyillər. Deyillər Məşədi Fəzi bizi çox incidir. Qoymir dolanax. Sultan çoxlu atdı göndərir ki, Məşədi Fəziyi tutuf gətisinnər. Ama Məşədi Fəzinin Sultannardakı qahımları ona gizdincə xəvər göndərillər ki, Sultanın adamları gəlir səni tutmağa. Məşədi Fəzi çıxır Atdıgəzənin döşünə. Atdıgəzən də Qarışdağın qənşərində iri dağdı. Oralarda taxdaların döşdəri teyxa (*tamamilə* - ***Z.O***) meşeymiş. Ordan Qarışdağa baxır.

Sultanın adamları gəlif onun taxıl quyüsünün yerin camahatdan soruşüllər. Ama Məşədi Fəzinin qorxusunnan heş kim quyünün yerin demir. Sultanın adamları Məşədi Fəzinin qatırrarın gətirif xırmannan hərəsinə iki çuval torpax yüklüyüllər. qatırrarı qavaxlarına qatıf Məşədi Fəzinin qapısına gətirillər. Qatırrar gəlif taxıl quyülərinin başində dayənillər.

Gələnnər qatır dayənən yerrərdə torpağı şişnən deşdəhliyif quyüləri tapıllar. Deyillər Sultanın atdıları yüzə yaxın adammış. Taxıldan verillər atdar o ki var yeyir, Məşədi Fəziyi də çox gözdüyüllər, ama üzə çıxmır. Ta onnar gözdəmillər, çıxıf gedillər.

Məşədi Fəzi fikirrəşir ki, bının axırı yoxdu. Köçüf gəlir Sadınnar dərəsindəki dəyirman olan yerə. Orda olan qəyələrdəki kaxalarda binələşir. O vaxtdar buralar çox fızıllıx (keçilməz meşəlik, kolluq – Z.O) yerrərmiş. Məşədi Fəzi heyvannarı indiki Naxırçı dərəsi deyilən yerdə bir neçə il saxlıyir. Bir gün Atdıgəzənin yuxarısında bir maral yaralıyir. Maral yaralı-yaralı qaçir enir dəriyə. Məşədi Fəzi onun daliycən düşür. Çox ciyarrı adamiymiş. Qorxusu –hürküsü yox imiş. Hər kişinin hünəri dəyilmiş o fızıllığa girə. Vəhşi heyvannar adamı parçə-parçə eliyəllərmiş. Məşədi onun irəddiynən gəlif Sadınnardakı kilsiyi tapır. Yol-iriz yoxumiş. Kilsə dərənin güney tərəfində alçax qəyənin üstündeymiş. Qəyənin altında çox iri bir kaxa varmış. İndi oryə Balayin kaxası deyillər. Ürəy eliyif kaxıyə girmir. Ordan qayidif gəlir. Başdiyillər dərə yuxarı yol açillər, köçüf gəlillər Sadınnarın indiki yerinə. Burda keşmişdə kənt olmuşmüş. Xeylax kaxalar varmiş. Həmi də bura örüşün ortasiymş. Onnar kilsənin yan-yörəsindəki kaxalarda yerrəşiflər. Heyvannarı örüşə çıxarmaxdan ötrü dörd tərəfə yollar açiflər. Bura həmi də yuxarı yaylaxlara çox yaxındı, illaf bitişihdi. Dərədən kiçiy çay axırmış. Yan-yana çoxlu bulaxlar variymiş. Məşədi Fəzi indiki Şeşə bulağı bəyənir. Bı bulax qəyədən malın şeşə buynüzü şəklində axırmiş. Onun suyü xoşünə gəlir. Bılağın adın Şeşə bılax qoyür.

Sora Atdıgəzənin döşündəki Çökəylərdən üzü aynə taxdaları kol-kosdan təmizdiyif taxıl əkir, indi Bəylər əvinin dəyirmanı deyilən dəyirmanı tikdirir. İndiki dəyirman çox sonralar tikilif, qalxozdux dövründə. O dəyirman bunun yerindeymiş. Yavaş- yavaş Qarışdaxdan əvvəl Allahverdi uşağı tayfəsinnən, sora Ellaz uşaxlarınnan köçüf gəliflər Sadınnara. Camahat çoxaldıxcən şenniy artır.

Sora eyvazdılardan bir nəfərin Ağdam tərəflərdə bir gəlinə gözü düşür, qaçirif gətirir. Bı gəlin də sən demə orda bəyə ərə getmiş rəiyyət qıziymiş. Yanı kəndçi qızı. Bəydən də Səfi adında bir oğlu varmiş. Bir müddət keçir. Gəlin başdıyir ağlamağa. Kişi deyir niyə ağlıyirsan? Gəlin deyir bəs mənim orda bir oğlum qalıf. Kişi gedif Səfiyi axtarıf tapır, onu oğurruyuf gətirir verir anasına. Sora Səfi böyüyüf yekə oğlan olur. Eyvazdılardan bir qız alır, onnan da yeddi oğlu olur. Onunçün də bu tayfiyə Səfilər deyillər. Onnarın da bünöyrəsi bəy nəsli oluf.

Söyləyən: ***Bəylərov Yunis İsmayıl oğlu.*** **(Sadınlar kəndi)**

Gəloxçülər avçılıxdan başqa heyvan saxlamaxnan da dolanıflar. Mal-qara, qoyunçulux onnarın əsas dolanışıx mənbəyi oluf. Qoyünə çox üstunnux veriflər. Bu ənənə indi də davam eliyir. Onnar ən əziz qonaxlarına həməşə quzu kəsiflər.

Dədə-babalarımız deyif ki, " Qoyünnü əvlər gördüm, qurulu yayə bənzər, qoyünsüz əvlər gördüm qurumuş çayə bənzər".

Gəloxçülər at da saxlıyirmişlər. At haqqında deyiflər ki, atı minəndə düşman kimi min, düşəndə dost kimi bax. Alagöz at bəduğur sayilər. Heş kəs alağöz atı saxlamazmış. Atdarın ən yaxşisi kəhər at (qırmızı rəngli) hesav olunurdu.

Gəloxçülərdən dağa-arana gedənnərin çoxu dəvə də saxlıyiflər. Deyillər yaylaxda dəvə üzü arana tərəf yatırsa, demax arana köçmağın vaxtı çatıf. Bu vaxtdarda yıryığış eliyif köçü qavğarmağa başdiyəllər.

Söyləyən : Allahverdiyev Səhrat Fəhrat oğlu. Sadınlar kəndi.

Sadınnar dərəsi keşmişdə böyük yaşayış yeri oluf. Burda Albannar yaşıyiflər. Onnar Sadınnar dərəsində dörd kilsə tiydiriflər. Biri Dəmravlı pirdi, Cüllərin bağının üst tərəfində Quşcü güneyində yekə bir qəyənin üsdündədi, qəyənin altında da iri bir kaha var. Biri Suqavışəndə Kərimlərin bağının üsdündə tikilif, ama o üçüf-tökülüf, özü də çox yekə olmuyif, tıfarrarının daşinnən bağın qırağına hasar çəkiflər. Suqavişən də Həjətgə dərəsinin Sadınnar dərəsinə bitişən yerinə deyillər. Biri Həjətgə dərəsindədi, indi də durur, adına Sınıx kilsə deyillər. Quşcü güneyinin ətəyində. Bir-iki yeri üşsə də qalan yerrəri salamatdı. Biri də bizim bu Sadınnar kəndindəkidi ki, o da sağ-salamatdı.

Onnar gedənnən sonra uzun müddət buralarda insan yaşamiyif. Dərələri kol-kos, ağaşdər alıf. Çoxlu vəşi heyvannar yaşiyif. Deyillər vəşi heyvannarın səsinnən buralara əyax basmağa heş kim cürət eləmirmiş.

Deyillər Albannarın böyüyü bu kənddə gördüyün bu kilsəni tiytirir. Kilsə tikilif başə gələndə bu adam cığallıx eliyif usdanın haqqını kəsir. Usda da ajıx eliyif çıxıf gedir.

Kilsənin içində tağların altına vırılmış dayaxları sökmür. Usda gedənnən sonra naxarta çalışillər ki, dayaxları söhsünnər, bajərmillər. Qorxullar ki dayaxlar üçüf başdərinə tökülər. Axırda kəndin böyüyü naələş qalıf usdanın haqqını göndərir. Usda da haqqını alannan sonra deyir gedin qapının çöl tərəfdən yuxarı küncünə vırdığım çivi çıxardın, hamısı özü üçüf tökülәjey.

Gəlif usda dedığı kimi də eliyillər. Dayaxlar hamısı üçüf tökülür.

Söyləyən: ***Allahverdiyev Həzi Mehdi oğlu (*****Sadınlar kəndi*****)**

Keşmişdə Türkiyədə bir kişi oluf. Çox var dəvlətdiiymiş. Qoyününün, malının sayi-hesavı yoxumuş. Özü də sonsuzmuş. Övladı yoxmuş. Onun mal-dəvlətin oxçü tayfəsinnən Həsən addı çox iyid bir adam saxlıyirmiş. Həsən həm qoçağmış, həm də

çox etivarrıymiş. Həsənin yeddi oğlu varmış. Kişinin nəki təsərrüfatı varmiş, hamısın Həsənin uşaxları saxlıyirmişdər. Onnarı Türkiyədə dolandımıllar. Köçüf gəlillər İrana. İran şahı da onnarı göndərir bizim bu Qarışdax kəndinə. O vaxdar bizim bu yerrər də İran şahına baxırmiş. Boş yerrərimiş. Qarışdağın yeri yaxşiymiş. Qışdax yeriymiş.

Burada binələşirlər. Bir neçə il keçənnən sonra həmən kişi ölür. Arvadı qalır. Həsən çox halal adam oluf. Dostunun mal-dəvlətini dağılmağa qoymüyüf. Ona öz malı kimi baxıf. Həmən kişinin arvadı xeyirxah adam oluf. Qarışdax kəndinin yanınnan axan çayin üstünnən körpü saldlrır. Camahat bu körpü olmamışdən qavax Sadınnar dərəsinə çayin içinnən keçirmişdər. Yaylağa gedən yol da bu dərədən keçir. Onnar heyvannarın yayda yaylağa çıxarır, payizdə Qarışdağa gətirirmişdər. Bir neçə il də keçənnən sonra arvad da ölür. Mal-dəvlət hamısı qalır Həsənin uşaxlarına. Həsən də qojalmişmiş. Bir gün uşaxlarını yanına çağırıf malı-dəvləti bölüf verir onnara, deyir ki, gedin hərəniz bir kənt salın. Onnar da gedif yeddi kənt salıllar. İndi həmin kəntdərə Gəloxçu kəntdəri deyillər. Onnar Qarışdax, Sadınnar, Quşçü, Qılışdi, Soyuxbulax, Mişni, Mayis kəntdəridi.

Söyləyən: ***Sadıqov Məcid Əli oğlu*** **(Hacılar kəndi)**

ƏDƏBİYYAT

1.İlham Qəhrəman. Laçın folkloru. Adiloğlu, Bakı 2009
2.Qarabağ: folklor da bir tarixdir: IV kitab, Elm və təhsil, Bakı 2013
3.Ziyadxan Nəbibbəyli. Laçın-85. Araz nəşriyyatı, Bakı 2009

ORUCOV ZAKIR SHUKUR

YOLCHUZADA PARİSHAN UZEYİR
GELOKCHU TRIBES AND THEIR FOLKLORE

Summary

The article talks about the Gelokchu tribe living in the villages of Garikishlaq, Sadinlar, Mishni, Soyugbulag, Mayis, Gushchu and Qılıshli of Lachin region, their rich history and folklore, their lifestyles and national traditions. The information about the ancestors of the Geloks were skilled archers, their customs and traditions, and their way of life is reflected in their folklore examples and narratives that have come down to our time. Here, a certain part of the folklore samples left in the memory of the Gelokchu people who settled in the territory of Lachin is given. The main purpose of writing the article is to pass on the material and moral heritage of our people living and creating in these lands to the future generations, to expose the baseless claims of our hateful neighbors who claim to own the land where the Gelokchu community lives today, and who consider it "historical land".

It is obvious that many of the examples of folklore originate from the events that took place during the Karachorlu sultanate, which existed in the areas where

they lived. This is proven by many toponyms in the areas inhabited by Geloks. (The Karachilars (home of the Karachors), Kara kuzey, Sultans (sometimes called Sultankand), etc.)

Here we have given examples of folklore that are mainly related to the creation of some villages. The rich folklore, material and cultural examples created by the Geloks and which have survived to our time have not been studied in time. Also, some of them were destroyed during the Armenian occupation. A large part of it has been immortalized in the memories of our elderly grandparents.

The folklore belonging to the Geloks is one of the valuable examples of our folk literature.

Key words: Gelokchchu, tribe, history, folklore, tradition

ОРУДЖЕВ ЗАКИР ШУКЮР
УОЛЧУЗАДЕ ПЕРИШАН УЗЕЙИР

ПЛЕМЕНА КЯЛОХЧИ И ИХ ФОЛЬКЛОР.

Резюме

В статье рассказывается о племени гелокчу, проживающем в селах Гарикишлак, Садинлар, Мишни, Союгбулаг, Майис, Гушчу и Кылышли Лачинского района, их богатой истории и фольклоре, их образе жизни и национальных традициях. Сведения о предках гелоков были искусными лучниками, их обычаях и традициях, образе жизни отражены в их фольклорных примерах и повествованиях, дошедших до нашего времени. Здесь приведена определенная часть образцов фольклора, оставшихся в памяти народа гелоччу, поселившегося на территории Лачина. Основная цель написания статьи – передать будущим поколениям материальное и моральное наследие, которое наш народ прожил и создал в этих регионах, разоблачить необоснованные претензии наших ненавистных соседей, претендующих на владение землями, на которых проживает община гелоч. сегодня и считают их «историческими землями».

Кажется очевидным, что многие образцы фольклора берут свое начало из событий, происходивших во времена султаната Карачорлу, существовавшего в районах их проживания. Об этом свидетельствуют многие топонимы в районах проживания гелоков. (Карачилары (род Карачоров), Кара Кузей, Султаны (иногда называемые Султанканд) и др.)

Здесь мы привели примеры фольклора, которые в основном связаны с созданием некоторых деревень. Богатые фольклорные, материальные и культурные образцы, созданные гелоками и дошедшие до нашего времени, своевременно не изучены. Также некоторые из них были разрушены во время

армянской оккупации. Большая часть его увековечена в воспоминаниях наших пожилых бабушек и дедушек.

Фольклор гелоков представляет собой один из ценных образцов нашей устной народной литературы.

Ключевые слова:Кялохчи,племя,история,фольклор,традиция

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: dosent Sabir Rüstəm oğlu Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

SƏİDƏ ATƏŞ QIZI ABDULLAYEVA
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
ADPU
Aliyevali.95@mail.ru

UŞAQLARIN HUMANİZM TƏRBİYƏSİNDƏ VALİDEYNLƏRİN ÜZƏRİNƏ DÜŞƏN VƏZİFƏLƏR VƏ TƏLƏBLƏR

Ailə cəmiyyətin ən vacib dayağıdır. Şəxsiyyətin formalaşmasının əsası ailə hesab olunur. Uşaq ailədə ilk olaraq tərbiyə alır, ilk sosial təcrübəyə yiyələnir, bir şəxsiyyət kimi formalaşır. İlk tərbiyə ocağı kimi ailə böyüyən uşağın gələcək inkişafında, taleyində mühüm rol oynayır. Uşaq böyütmək, ərsəyə çatdırmaq hər bir valideynin qarşısında duran çətin, məsuliyyətli və eyni zamanda şərəfli bir işdir. Uşaq dünyaya gəldiyi gündən valideynlərin üzərinə böyük bir yük, məsuliyyət düşür.

Uşaq ailənin bəzəyidir. O, özü ilə ailəyə sevinc, bununla bərabər yeni vəzifələr gətirir. Ailədə övladın tərbiyəsi işinə nə qədər vaxtında başlansa, bir o qədər də faydalı olar. Bəzən düzgün tərbiyə verməməyin nəticəsində uşaq tüfeyli, mənəvi cəhətdən cılız böyüyür. Bəzən belə uşaq kiçikləri qorxutmaqla özünü cəsarətli və qoçaq sayır, lakin həyatın sərt sınaqları qarşısında əyilir və sınır. Əgər uşaq pis xasiyyətlərlə boy atıb böyüyürsə, bunun əsas səbəbkarı vali-deynlərdir. Çünki ailədə uşağın tərbiyəsinə nəzarəti, davranışın tənzimlənməsi, ona necə yol göstərilməsi birbaşa valideynin vəzifəsidir. Bəs valideyn uşaq tərbiyəsində nələrə diqqət etməlidir... İlk əvvəl hər bir valideyin uşağının tərbiyəsinə nə qədər tez başlasa, bir o qədər yaxşı olar. Valideynin ilk vəzifəsi uşağını sağlam böyütməsidir. Valideynlər övladlarının sağlamlığının qeydinə qalmaqla yanaşı, uşaqlarının xətrinə öz sağlamlıqlarının da qayğısına qalmalıdırlar. Valideyn övladını digər övladlarından ayırmamalı, övladın böyüyünü-kiçiyini, qızı-oğlanı seçməməlidir. Bu yolverilməzdir! Ailədə uşaqlar arasında ümumi dilin olmaması, paxıllıq, xudpərəslik, küskünlük, dava-dalaş çox zaman bu səbəbdən baş verir. Valideyn sağlam və əlilliyi olan uşağını belə bir-birindən ayırmamalıdır. Valideyn övladını uşaqlıqdan ailəsinə, vətəninə, xalqına sədaqətli böyütməlidir. Valideyn çalışıb oğlan və qızı ayrı-ayrılıqda öz cinsinə uyğun xarakterdə tərbiyə eləməlidir. Valideyn bilməlidir ki, onun ərköyün böyütdüyü uşaq, gələcək həyatında maneələrlə üzləşəcək. Valideynin uşaq qarşısında vəzifələrindən biri də, onu elmə yönləndirmək və bu yolda yürüməkdə ona kömək göstərməkdir. Elm, bilik və gözəl tərbiyə insanın qarşısına açılan qapıdır. {7}

Ailə uşaqların həyatında son dərəcə mühüm rol oynayır, ailə uşağın ilk kollektivi sayılır. Valideynlər ilk tərbiyəçilər hesab olunur. Ailədə uşağın xarakterinin əsas xüsusiyyətləri, adətləri təşəkkül tapır. Uşaq necə böyüyəcək? Valideyn ona baxıb qürur hissi, yoxsa təəssüf keçirəcək? Bu, ailədə onun üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xarakterindən, onunla aparılan tərbiyə-təlim işlərindən çox asılıdır. Ailə həyatı çox rəngarəngdir, beləki problemsiz ailə yoxdur. Ailə tərbiyəsində uğur

qazanan valideynlər də var, uğursuzluqlarla qarşılaşanlar da. Ailə tərbi-yəsinin səmərəliliyində valideynlərin nüfuzu, şəxsi nümunəsi və pedaqoji mərifəti əvəzsiz rola malikdir. Valideyn nüfuzu nədir, o necə yaranır, nüfuzu necə qoruyub saxlamaq olar?

Nüfuz (avtoritet) yunanca autoritas (hakimiyyət) sözündən götürülüb, biliklərə, mənəvi dəyərlərə və həyat təcrübəsinə əsaslanaraq, bu və ya digər şəxsə təsir göstərmək deməkdir. Bəzən də nüfuz hər hansı bir şəxsin dəstəyə, müdafiəyə ehtiyacı olan digər şəxs üzərində üstünlüyü kimi başa düşülür. Nüfuz dedikdə, ailədə uşaqların öz ata-analarına hörmət və məhəbbəti, onların tələblərini, tapşırıqlarını könüllü və şüurlu surətdə yerinə yetirməsi, onların sözünə qulaq asması, onları təqlid etməyə çalışması anlaşılır.

Nüfuzun əsasında valideynlərin uşaqlarına pedaqoji təsiri dayanır. Lakin bu təsirdə qorxu – hürküyə, hədəyə yer yoxdur, pedaqoji təsir əsasında uşaqlarda ata-anaya bağlılıq və sevgi inkişaf edir. Şüurlu münasibətin qurulması nəticəsində nüfuz möhkəmlənir və getdikcə uşaqların davranışında özünü reallaşdırır. Valideynlərin şəxsi nümunəsinin tərbiyəvi təsiri məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri ilə, təfəkkürün təqlidiliyi və konkretliyi ilə şərtlənir. {1}

K.D.Uşinski vaxtilə yazırdı: "Tərbiyəçinin şəxsiyyətinin cavan ruha təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, onu nə dərs kitabları ilə, nə əxlaqi nəsihətlərlə, nə də cəza və mükafat sistemi ilə əvəz etmək olar". Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar yaxşını da, pisi də bir sıra hallarda norma kimi qəbul və təqlid edir. Nümunə müsbət də, mənfi də ola bilir. Uşaqlar fikirləşir, bu qənaətə gəlir: valideyni belə davranırsa, ata ailə üzvləri ilə səmimi, xoş rəftar edirsə, yaxud sözünü qışqıraraq deyirsə; ünsiyyət və nitq mədəniyyətinə malikdirsə, yaxud sözünü - danışığını bilmirsə, söyüş söyürsə; ana atanın hörmətini saxlayırsa, yaxud ataya söz qaytarırsa – bütün bunlar yəqin ki, elə belə də olmalıdır.

Siracəddin Urməvi deyirdi: "Gərək öz ailə üzvlərinlə alicənablıqla davranasan, pis xasiy-yətlərdən yan qaçasan. Onlardan heç kəsin qayda-qanun çərçivəsindən kənara çıxmasına imkan verməyəsən". Müsbət nümunə nəsihətdən daha təsirli olur. Odur ki, ata-analar öz davranışlarına ciddi fikir verməlidirlər ki, onların başqaları ilə qarşılıqlı münasibətləri, rəftar və ünsiyyət tərzləri, danışığı təqlid üçün əsas olsun. Valideynlərin sözləri və tələbləri ilə hərəkətləri arasında uyğunsuzluq yoxdursa, onların nüfuzu güclənir. Bu zaman valideynlərin tələblərində vahidliyə, ardıcıllığa da ciddi əməl olunmalıdır. Yalnız səmimi və razılaşdırılmış fəaliyyət lazımi pedaqoji səmərə verir. Valideyn nüfuzunun qazanılmasında ətrafdakıların həmin valideynlərə münasibəti, diqqəti də az əhəmiyyət daşımır. Valideyn nüfuzu xeyli dərəcədə uşaqlara münasibətdən, onların həyat tərzinə maraqdan, onların sevinclərinə və qayğılarına həssaslıqla yanaşmaqdan asılıdır. Uşaqlar onlara hörmət və tələbkarlığı ağıllı surətdə uzlaşdıran, həmişə onları dinləməyə hazır olan, onlara laqeyd olmayan, qayğılarını çəkən, işlərini, davranış və rəftarlarını, əməyini ədalətli qiymətləndirən,

köməyinə gələn ata-analara bağlı olur, onlara hörmət bəsləyirlər. Uşaqlara ağıllı və tələbkar valideyn sevgisi gərəkdir.{5}

Bir dəfə qədim dövrün "əxlaq peyğəmbəri" hesab edilən Sokratdan soruşdular: İnsanda ən çox nəyi qiymətləndirirsiniz? Filosof tərəddüd etmədən cavab verir: İnsanlığı. Bəs insanlıq dedikdə nəyi başa düşmək olar? - sualına isə mütəfəkkir: - İnsana layiq olan keyfiyyətləri - deyə cavab vermişdir.

Bəli, insanlıq bəşəriyyətin əxlaqi sərvətlərinin qızıl fondunu təşkil edir. İnsan cəmiyyətinin yarandığı ilk gündən başlayaraq dövrümüzə qədər bu fond daim zənginləşmiş və zənginləşməkdə davam edir.

İndi insanların insanlığa və xeyirxahlığa olan ehtiyacı daha aktual məna kəsb edir. Başqa sözlə desək, indiki bəşəriyyət üçün ən zəruri islahat məhz insanlıq və xeyirxahlıq islahatıdır. Xeyirxahlıq əxlaqi sərvətlərin əsası və insanların birgə yaşayışının təməl daşıdır. İnsanlara yaxşılıq etməyə çalışmaq, onlarla münasibətdə xeyirxah olmaq insanlığın ən vacib şərtidir. İnsanlıq və humanizm prinsipi ailə tərbiyəsinin və ictimai tərbiyənin bütün sisteminin əsasını təşkil edir. İnsanlıqla humanizm "qohum" məfhumlardır. Humanizm latınca "insanpərvər", "insanı fərqləndirən" mənasını verən "humanus" sözündəndir.

Humanizm nəcib prinsiplərin təkcə ictimai səhnədə gözlənilməsi ilə kifayətlənməklə qalmır. Humanizm məsələləri həm də hər bir adamın fərdi həyat amalı olmalıdır. Humanist olmaq-adamları sevmək, onların ləyaqətinə hörmət etmək deməkdir. Əsl humanist idealların həyata keçirilməsi üçün insana quru söz, sentimental coşqunluq gərək deyildir. Bunun üçün əməli iş görmək, məhrumiyyətlərə tab gətirmək, gələcək naminə bu günü qurban vermək kimi mərdlik nümunəsi göstərmək lazımdır.{10}

Humanizm - ali varlığa inamın köməyi olmadan, özünü reallaşdırmaq və bəşəriyyətə daha çox fayda vermək məqsədilə etik həyat tərzi keçirməyə qadir olduğumuzu və buna məcbur olduğumuzu iddia edən mütərəqqi həyat mövqeyidir. Humanizm - şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı şərtlərindən biridir. Humanizm dedikdə həm də başqa insanların xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə, onların istedad, bacarıq və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması, inkişafı üçün şərait yaratmaq, insanlar arasında səmimi münasibətlər yaratmaq da başa düşülür.

Humanist münasibətlərə - bütün insanlara ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlu şəxslər kimi baxmaq, insanların ehtiyaclarına diqqətli olub onlara kömək etmək, insanların qəlbinə dəyməmək, onlara qarşı diqqətli olmaq, başqalarını anlamaq, başa düşmək bacarığı və hövsələsi, zəifləri müdafiəyə hazır olmaq və s. daxildir. Bu münasibətlər insanlara bütün həyat boyunca aşılanmalıdır.

Humanizmin əsasını başqalarına hörmət və qayğıkeşliklə yanaşmaq təşkil edir. Başqalarına hörmətlə yanaşan insanlarda isə özündən razılıq, başqalarına yuxarıdan aşağı baxma müna-sibətləri olmur, onlar yüksək ünsiyyət mədəniyyətinə malik olurlar. Başqalarını incitməmək, təhqir etməmək, onlar üçün arzu olunmaz vəziyyət yaratmamağa əsaslanan diqqətlilik insanlara nəcib hərəkət etməyə məcbur edir.

Humanizmin mühüm tərkib hissələrindən biri də zəifləri müdafiə etməkdir. Bu uşaqlarda kiçik yaşlarından aşılanır. Əvvəlcə heyvanları, bitkiləri qoruma, qocalara, analara kömək formalarından başlayaraq getdikcə mürəkkəbləşən işlər şəklində aparılır.

Humanist münasibətlər tərbiyənin digər tərkib hissələri kimi sistemli təlim-tərbiyə müəssisələrində paralel şəkildə həmçinin, təhsil müddəti bitdikdən sonra müxtəlif müəssisə və təşkilatlarda da aparılır. Məsələn xəstələrə, qaçqın və köçkünlərə, valideyinsiz uşaqlara, kimsəsiz qocalara kömək və yardım formalarında və digər şəkildə həyata keçirilir. {10}

Hərtərəfli tərbiyənin təməli kiçik yaş dövründən qoyulur ki, bu sahədə mühüm yeri məktəbəqədər təhsil müəssisələri təşkil edir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda təqlidçilik çox güclü olur. Məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq, uşaqlara ünsiyyətdə olan hər bir şəxs (tərbiyəçi, müəllim, valideyn və s.) yüksək nümunə göstərməlidir. Yaşlı nəslin hərəkəti, əmək fəaliyyəti, cism və hadisələrə, insanlara, heyvanlara, ev əşyalarına münasibəti uşaqların humanizm tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.{2}

Uşaq tərbiyəsində ailənin rolu müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ailədə qarşılıqlı, səmimi və mehriban, hörmət və tələbkarlıq olduqda uşaq da düzgün tərbiyə olunur. Təəssüf ki, bir çox ailələrdə gənc ata-analar uşaq tərbiyəsində o qədər də əhəmiyyət vermir və bunun ağrısını sonralar hiss edirlər.

Uşaq ilk dəfə valideynlərinin köməyi ilə ətraf mühitlə tanış olur, yaxşı və pisi dərk edir, necə deyərlər, bərkdən-boşdan çıxır. Aydındır ki, bu yaşda uşaqlar yaşlıların tələbini çox vaxt yerinə yetirmir, hərəkətlərində səhvlərə yol verirlər. Bu, onların ictimai mühit qayda-qanunları, mədəni davranış normaları haqqında təsəvvürlərinin zəifliyindən irəli gəlir. Çox vaxt 3-4 yaşlı uşaq, xüsusilə ailədə tək tərbiyə olunan uşaq, ətraf mühitlə əlaqəni səhv başa düşür. Ona elə gəlir ki, hamının diqqət mərkəzində onun özü durmalı, hamı onunla danışmalı, məsləhətləşməli, maraqlanmalı, onun nazını çəkməlidir.

F.Köçərli uşaqların ailə tərbiyəsindən danışarkən yazırdı: "Övladın tərbiyəsi və təlimi ancaq o vədə qaydaya düşüb təbii ola bilər ki, kamala yetişib, ağıl və fərasətdə, elm və bilikdə, ixtiyar və hüquqda bir-birinə müvafiq olaraq, bir birinə həqiqi mərifət və məhəbbətlə bağlanmış olarlar və hər ikisi təlim və tərbiyənin yolunu kamalınca anlayalar"

Ailədə valideynlərin təsiri və nəzarəti ilə düzgün tərbiyə olunan uşaqlar bağçaya tez alışır, qoyulmuş qaydalara düzgün əməl edir, qayğıkeş, səmimi, mehriban və sözəbaxan olurlar. Tərbiyəçilər belə uşaqları daim başqalarına nümunə göstərirlər. Ailədə yaşlılar arasında uşağa tərbiyə verilməsində vahidlik prinsipi gözlənilməlidir. Verilmiş hər bir tələbin icrası üzərində ciddi nəzarət qoyulmalıdır.

Bir qisim valideynlər də vardır ki, onlar ilk gündən uşaqla əsl mənada valideyn-tərbiyəçi kimi davranmırlar. Çox vaxt azyaşlı uşaqların tərbiyəsindən söhbət gedəndə belə valideynlər deyirlər: "Dörd yaşında uşağa nə əxlaq tərbiyəsi,

hələ tez deyilmi? O ki, lap balacadır, heç nəyi başa düşmür. Hərəkətlərinin pis və yaxşılığını bu yaşında uşağa necə başa salasan?" Halbuki hər bir uşaq doğulan gündən valideyn onun gələcəyini, sağlam və xoşbəxt olmasını, boya-başa çatmasını arzu edir. Hətta uşaq həyata gəlməmiş belə, valideyn onun necə boy atmasını, iməkləməsini, ilk dəfə ayaq tutub yeriməsini, gələcəkdə əməksevərlik, insanpərvər, təvazökar, doğruçu və düzgün olmasını gözü qarşısında canlandırır. Ancaq bu mühüm keyfiyyətləri uşağa kiçik yaşlarından verməkdən söhbət açdıqda, o dayanır, tərəddüd edir və bunu düzgün başa düşmür.

F.Köçərli uşaq tərbiyəsində ailənin rolundan bəhs edərkən yazırdı: "Uşaq öz ailəsində sədaqət, zəhməti sevmək, yaxud adamlara məhəbbət görür, özündə bu xasiyyətləri dərk edir. Əgər bunların əksinə olaraq, ailəsində xudpəsəndlik, tənbəllik, şöhrət düşkünlüyü müşahidə edirsə, özü də xudpəsənd, tənbəl bir vücud olub, ictimaiyyətin nəinki faydasız, bəlkə mücür bir fərdi olur".

Uşaq həyata gəldiyi ilk gündan onu əhatə edən mühit həlledici rol oynayır. Uşaq böyüdükcə, ətraf mühitlə, qohum-qonşu ilə təmasda olduqda valideynin yuxarıda qeyd etdiyimiz nəsihətləri, qadağanları uşaq tərbiyəsində bir o qədər əhəmiyyət kəsb etmir. Uşaq dil açıb danışdıqca, başqalarının nitqini başa düşdükcə onun müşahidə sahəsi genişlənir, indi uşağa nəinki valideynləri, hətta ətrafdakı əşyalar da tərbiyedici təsir göstərir. Uşaq təqlidə daha çox qapılır. Valideynlərin birgə razılığı ilə verilməmiş tələblər uşaq əsəblərinə pis təsir göstərir, beləliklə, o bilmir ki, necə hərəkət etsin. Nəticədə onda qeyri-adi hərəkət və davranış yaranır. Uşaqlar ailə üzvləri arasında gedən mübahisə, ziddiyyət və dava-dalaşdan ciddi həyəcan keçirirlər.

Çox vaxt uşaqlar ətrafda gördükləri şeylər haqqında tez-tez valideynlərinə müraciət edir, nəyi isə öyrənmək, bilmək istəyirlər. Uşaqların "Niyə soyuqda qazlar bir ayağını gizlədir?", "Niyə mağazada satıcı ağ xalat geyir?", "Niya xoruz tezdən banlayır?" suallarına valideynin "Bilmirəm", "Mən nə bilim, qaz niyə bir ayağı üstə durur, sənin də işin gücün qurtarıb, sən allah rədd ol başımdan" şeyləri və s. deməsi uşağın marağına, onun ictimai həyatda və hadisələri öyrənmək həvəs və arzusuna ciddi mənfi təsir göstərir.

Valideynlərin əksəriyyəti isə uşağın belə sorğusuna diqqətlə yanaşır, ona aydın, aramla, onu başa düşə biləcəyi tərzdə cavablar verirlər.

Uşaqlarda insana, heyvana, bitkilərə belə münasibət yaratmaq çox əhəmiyyətlidir. Onlarda təbiətə, onun gözəlliklərinə kiçik yaşdan məhəbbət yaratmaqla, həm də onlarda xırda yaşdan vətənpərvərlik hissi tərbiyə olunur. Uşaqda adamlara mədəni mədəniyyət yaratmaq ciddi əhəmiyyətə malikdir. Bu, onlarda humanizmin ifadəsi kimi özünü göstərir. ki, uşaqlar ən çox valideynlərini təqlid edirlər. Təbii ki, valideynin geyimi, hərəkətləri ilə yanaşı, adamlara münasibəti, xüsusilə onun doğruçu və düzgün olması uşağa ciddi təsir göstərir.

Məlumdur ki, uşaqlarda fantaziyaya güclü meyl olur. Onlar oyun prosesində özlərini gah balıqçıya, gah ovçuya, gah ayıya, gah da əjdahaya oxşadırlar. Uşaqların

bu fantaziyasını müdafiə etmək onların yaradıcılıq marağını, hiss və təxəyyülünü inkişaf etdirməyə bərabərdir. Bəzən uşaqlarda fantaziya yalan danışmaqla birləşir.

Bəzi valideynlər belə halda "Bu ki, xırda şeydir, ona çox əhəmiyyət verməyə dəyməz",-deyir. Halbuki bütün böyük işlər, ciddi mənfi əxlaqi hərəkətlər belə "xırda" şeylərdən başlayır.

Uşaqların ilk gündən ətraf mühitdən aldıqları təəssürat onların xarakterində ciddi izlər buraxır. Uşaqlarda yoldaşlarına, ətraf adamlara mədəni münasibətin yaranması, doğruçuluq, düzlük, təvazökarlıq, iradəlilik, əməkdə böyüklərə kömək etmək kimi əxlaqi keyfiyyətlər onların həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edir.Bu cəhətdən valideynlərin şəxsi nümunəsi güclü təsir qüvvəsinə malikdir.

Bəzi valideynlər çox vaxt belə deyirlər: "Mənim uşaq tərbiyə etmək, yaxud onunla vaxt keçirmək üçün imkanım yoxdur". Belə valideynlərə görə, uşaqla bir yerdə olmaq, onu sevmək üçün ayrıca vaxt lazımdır. Halbuki valideynlər özlərinin bütün hərəkət davranışları, əməlləri ilə uşağı tərbiyə etməlidirlər. Əlbəttə, valideyn uşaqla gəzməyə çıxmaq, oynamaq, kinoya və ya teatra getmək üçün də vaxt tapmalıdır. Lakin bunların özündə də o, uşağa təsir etməyə vaxt tapmalıdır. Bir çox hallarda uşaqlar özləri valideynin onunla necə vaxt keçirməsini düzgün qiymətləndirir və ona öz münasibətlərini göstərirlər.

Müşahidələr göstərir ki, bir çox hallarda valideynlər uşaqlara müsbət təsir göstərməyin qayğısına qalmır, uşağın tərbiyəsini başlı-başına buraxırlar. Onlara görə, "Uşaq böyüyəcək, gələcəkdə hər şeyi dərk edəcəkdir".

Bəzən valideynlər çox səhv təsəvvürlə yaşayırlar. Onlara görə, uşaqların tərbiyəsi ilə ancaq ictimai təşkilatlar məşğul olmalıdır. Guya ailə tərbiyə etmək qüvvəsini itirəcəkdir. Məhz belə ailələrdə uşağın tərbiyəsi indidən düzgün qurulmur, nəticədə uşaqlar adi əxlaqi vərdişlərə yiyələnmirlər.

Bəzən də valideynlərin bir qismi tərbiyə işlərini elə qurur ki, onların bütün səyləri cəmiyyətimizə məxsus ictimai təsirlərlə uzlaşmır. Belə halda uşaq bağçası işçilərinin valideynlərə daha güclü təsir göstərməsi onların düzgün mövqe tutmasına səbəb olur. Ata-anasının bağça üçün işlədiyini görən uşaq sevinir və bundan valideyn də fərəhlənir. Belə qarşılıqlı mövqe və birgə fəaliyyət uşaqda ictimai mühitimizə marağı artırır.

Qabaqcıl tərbiyəçilər uşaqlarda valideynə hüsn-rəğbət hissi yaratmaq üçün bir çox üsullardan istifadə edirlər. Bunun ən yaxşı yolu uşaqların bağçada yaşlarına müvafiq əmək işlərinə cəlb edilməsidir. Uşaq kiçik də olsa, öz işində çalışarkən, əmək adamlarına, xüsusən valideynlərinə, onun əməyinə hörmət etməli olur. Bəzən tərbiyəçi uşağın qarşısında şərt qoyur: "Bağçada süfrəni yığışdırmağı öyrənsən, bunu evdə də etməyi valideynlərindən xahiş edəcəm". Bundan sonra uşaq üzərində nəzarət qoymaq lazımdır ki, o ailədə də həmin işi görsün.

Uşaq ailədə öz vəzifəsini bilirsə və onu ləyaqətlə yerinə yetirirsə, ondan böyük həzz alır. Uşaqlarda kiçik yaşdan ailənin sevinci ilə sevinməyi və kədəri ilə kədərlənməyi də tərbiyə etmək lazımdır.

Uşaqların həyatında oyunun müstəsna rolu vardır. Oyun uşaq aləminin özülünü təşkil edir. Valideyn uşaq oyununa qoşulmaqla onu maraqlı və məzmunlu edə bilər. Bəzən uşaq oyunda iştirak edir, qaydaya əməl edir, amma öz fəaliyyətində bu qaydaya bir o qədər əhəmiyyət vermir. Bunun bir səbəbi oyunun tez başlayıb, tez də qurtarmasıdır. Qayda çox təkrar olunmadığından uşaq fəaliyyətində vərdiş şəkli almır. Uşaq oyunda götürdüyü obrazın daxili aləminə girmir, özünü o cür aparmır.

Məlumdur ki, uşaqlara valideynləri vasitəsilə təsir göstərmək da valideynlərin özünü pedaqoji biliklərlə silahlandırmaq, ailə ilə tez-tez əlaqə saxlamaq, qabaqcıl valideynlərin uşaq tərbiyəsi sahəsində yaxşı iş nümunələrini ümumiləşdirib yaymaq, "Valideyn günü", valideynlər üçün "Açıq məşğələ günü" təşkil etmək, valideynlər üçün pedaqoji ədəbiyyat guşəsi yaratmaq, tez tez valideynlərin söhbətini, həkim məsləhətini keçirmək uşaq bağçası işçiləri qarşısında duran mühüm vəzifədir. Bunlar uşaqların həm bağçada, həm də ailədə normal tərbiyəsini və ya inkişafını təmin edir.{1}

Valideynlə uşaq arasında o qədər güclü əlaqələr olmalıdır ki, onun sayəsində uşaq əmin olmalıdır ki, valideyn onun tərəfindədir və qəbul edilən qərarlar onun xeyrinədir. Həmçinin, eyni zamanda, valideyn özünü uşağın yerində hiss etməli, bu qadağaların ona necə təsir etdiyini bilməlidir. Ailədə uşaqlar məhəbbətlə idarə edilməlidir. Ən mühüm məsələ odur ki, uşaqlara böyük ehtiramla yanaşmaq və onlarla kobud rəftardan çəkinmək lazımdır. Professor Rüfət Hüseynzadə "Ailə pedaqogikası" dərsliyində qeyd edir ki, kobud sözlər uşaqların xarakterini sərtləşdirir, ürəklərini yaralayır, çox vaxt bu yaraları sağaltmaq çətin olur və bəzən də heç vaxt sağalmır.

Bir Çin atalar sözündə deyilir: "Övladınız ovcunuzda tutduğunuz quş kimidir, bərk sıxsanız ölə bilər, boş buraxsanız uçub gedər". Övladlarımızla dost olmalı, onlara bir şəxsiyyət kimi yanaşmalı, problemlərin həllində onların da fikirlərini soruşmalı, onlara dəyərli olduqlarını hiss etdirməli, vətənə, xalqına dəyərli övlad kimi yetişdirməliyik.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT:

1. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı, 2008.
2. Quliyev S.B. Ailə pedaqogikasının ümumi məsələləri. Bakı, 2005.
3. Əliyeva Ş.Q. Məktəbəqədər pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı, 2015.
4. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demokrafik problemləri, Bakı,1993
5. Həşimov Ə.Ş, Sadıqov F.B. Azərbaycan xalq pedaqogikası, Bakı, 1993.
6. Humanist Pedaqogika Manifesti. 7 iyul 2011-ci il.
7. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı, Naşir, 2012.
9. Komenski Y.A. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, 2003.
10.Abdulayeva S.A. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların humanizm tərbiyəsi Bakı, ADPU 2023

Xülasə

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların tərbiyəsində ailənin rolu müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ailədə qarşılıqlı, səmimi və mehriban münasibət, hörmət və tələbkarlıq olduqda uşaq da düzgün tərbiyə olunar.

Uşaq ilk dəfə valideynlərinin köməyi ilə ətraf mühitlə tanış olur, yaxşı və pisi dərk edir, necə deyərlər, bərkdən-boşdan çıxır. Aydındır ki, bu yaşda uşaqlar yaşlıların tələbini çox vaxt yerinə yetirmir, hərəkətlərində səhvlərə yol verirlər. Bu, onların ictimai mühit qayda-qanunları, mədəni davranış normaları haqqında təsəvvürlərinin zəifliyindən irəli gəlir. Çox vaxt 3-4 yaşlı uşaq, xüsusilə ailədə tək tərbiyə olunan uşaq, ətraf mühitlə əlaqəni səhv başa düşür. Ona elə gəlir ki, hamının diqqət mərkəzində onun özü durmalı, hamı onunla danışmalı, məsləhətləşməli, maraqlanmalı, onun nazını çəkməlidir. Ailədə valideynlərin təsiri və nəzarəti ilə düzgün tərbiyə olunan uşaqlar bağçaya tez alışır, qoyulmuş qaydalara düzgün əməl edir, qayğıkeş, səmimi, mehriban və sözəbaxan olurlar. Tərbiyəçilər belə uşaqları daim başqalarına nümunə göstərirlər. Ailədə yaşlılar arasında uşağa tərbiyə verilməsində vahidlik prinsipi gözlənilməlidir. Verilmiş hər bir tələbin icrası üzərində ciddi nəzarət qoyulmalıdır.

Bir qisim valideynlər uşaq həyata gəlməmiş belə, onun necə boy atmasını, iməkləməsini, ilk dəfə ayaq tutub yeriməsini, gələcəkdə əməksevərlik, insanpərvər, təvazökar, doğruçu və düzgün olmasını gözü qarşısında canlandırır. Valideynlə uşaq arasında o qədər güclü əlaqələr olmalıdır ki, onun sayəsində uşaq əmin olmalıdır ki, valideyn onun tərəfindədir və qəbul edilən qərarlar onun xeyrinədir. Həmçinin, eyni zamanda, valideyn özünü uşağın yerində hiss etməli, bu qadağaların ona necə təsir etdiyini bilməlidir. Ailədə uşaqlar məhəbbətlə idarə edilməlidir. Ən mühüm məsələ odur ki, uşaqlara böyük ehtiramla yanaşmaq və onlarla kobud rəftardan çəkinmək lazımdır.

Hərtərəfli tərbiyənin təməli kiçik yaş dövründən qoyulur ki, bu sahədə mühüm yeri ailədən sonra məktəbəqədər təhsil müəssisələri təşkil edir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda təqlidçilik çox güclü olur. Məhz bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq, uşaqlara ünsiyyətdə olan hər bir şəxs (tərbiyəçi, müəllim, valideyn və s.) yüksək nümunə göstərməlidir. Yaşlı nəslin hərəkəti, əmək fəaliyyəti, cism və hadisələrə, insanlara, heyvanlara, ev əşyalarına münasibəti uşaqların humanizm tərbiyəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: insanlıq, ailə tərbiyəsi, valideyn, humanizm, uşaq

С.А.Абдуллаева

ОБЯЗАННОСТИ И ТРЕБОВАНИЯ РОДИТЕЛЕЙ В ГУМАНИСТИЧЕСКОЙ ВОСПИТАНИИ ДЕТЕЙ

Резюме

Роль семьи в воспитании детей дошкольного возраста имеет исключительное значение. Если в семье взаимное, искреннее и дружеское отношение, уважение и требовательность, ребенок будет воспитан правильно.

Ребенок впервые знакомится с окружающим миром с помощью родителей, понимает хорошее и плохое, как говорится, приходит из ниоткуда. Понятно, что дети в этом возрасте часто не подчиняются требованиям старших и допускают ошибки в своих действиях. Это связано со слабостью восприятия ими правил социальной среды и норм культурного поведения. Часто ребенок 3-4 лет, особенно ребенок, воспитывающийся один в семье, неправильно понимает взаимоотношения с окружающим миром. Ему кажется, что он должен быть в центре всеобщего внимания, все должны с ним разговаривать, советоваться с ним, интересоваться им, флиртовать с ним. Дети, правильно воспитывающиеся под влиянием и контролем родителей в семье, быстро привыкают к детскому саду, правильно следуют установленным правилам, становятся заботливыми, искренними, добрыми и послушными. Воспитатели постоянно ставят таких детей в пример другим. В воспитании ребенка среди старших в семье следует ожидать принципа единообразия. Выполнение каждого данного запроса должно строго контролироваться.

Еще до рождения ребенка некоторые родители визуализируют, каким он будет расти, ползать, стоять и ходить в первый раз и каким он будет в будущем трудолюбивым, человечным, скромным, правдивым и правильным. Отношения между родителем и ребенком должны быть настолько крепкими, чтобы ребенок был убежден, что родитель на его стороне и что принимаемые решения отвечают его интересам. Также при этом родитель должен чувствовать себя на месте ребенка и знать, как на него влияют эти запреты. В семье с детьми следует обращаться с любовью. Самое главное – к детям следует относиться с большим уважением и не подвергать их жестокому обращению. Основы всестороннего образования закладываются с раннего возраста, и в этой сфере после семьи важное место занимают дошкольные образовательные учреждения. Подражание очень сильно развито у детей дошкольного возраста. Учитывая эту характеристику, каждый человек, общающийся с детьми (воспитатель, учитель, родитель и т.д.), должен подавать высокий пример. Большое значение в гуманистическом воспитании детей имеют поведение старшего поколения, трудовая деятельность, отношение к предметам и событиям, людям, животным, предметам быта.

Ключевые слова: гуманность, семейное воспитание, родитель, гуманизм, ребенок

S.A.Abdullayeva

RESPONSIBILITIES AND REQUIREMENTS PARENTS IN THE HUMANISTIC EDUCATION OF CHILDREN

Summary

The role of the family in raising preschool children is of exceptional importance. If the family has a mutual, sincere and friendly attitude, respect and exactingness, the child will be raised correctly. The child first gets acquainted with the world around him with the help of his parents, understands good and bad, as they say, comes out of nowhere. It is clear that children at this age often do not obey the demands of their elders and make mistakes in their actions. This is due to their weak perception of the rules of the social environment and norms of cultural behavior. Often a 3-4 year old child, especially a child raised alone in a family, misunderstands relationships with the outside world. It seems to him that he should be the center of everyone's attention, everyone should talk to him, consult with him, be interested in him, flirt with him.Children who are brought up correctly under the influence and control of their parents in the family quickly get used to kindergarten, correctly follow the established rules, and become caring, sincere, kind and obedient. Educators constantly set such children as an example to others. In raising a child, the principle of uniformity should be expected among the elders in the family. The execution of each given request must be strictly controlled.Even before the birth of a child, some parents visualize how the child will grow, crawl, stand and walk for the first time and how hardworking, humane, modest, truthful and correct he will be in the future. The relationship between parent and child must be so strong that the child is convinced that the parent is on his side and that decisions made are in his best interests. Also, the parent must feel in the child's place and know how these prohibitions affect him. In a family, children should be treated with love. Most importantly, children should be treated with great respect and not abused. The foundations of a comprehensive education are laid from an early age, and in this area, after the family, preschool educational institutions occupy an important place. Imitation is very highly developed in preschool children. Given this characteristic, every person interacting with children (educator, teacher, parent, etc.) must set a high example. The behavior of the older generation, work activity, attitude towards objects and events, people, animals, and household items are of great importance in the humanistic education of children.

Key words: humanity, family education, parent, humanism, child

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru Xalidə Musayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
Azərbaycan Tibb Universiteti
Səməd Vurğun küç.
Azərbaycan dili kafedrası
alizadetamara@yahoo.com

XALQIMIZIN QİYMƏTLİ SÖZ İNCİLƏRİ - ATALAR SÖZLƏRİ

Açar sözlər: atalar sözləri, məsəllər, frazeologizmlər, dialektizmlər, arxaizmlər, mədəniyyət, folklor

Keywords: proverbs, proverbs, phraseology, dialectisms, archaisms, culture, folklore

Ключевые слова: пословицы, пословицы, фразеология, диалектизмы, архаизмы, культура, фольклор.

Atalar sözləri xalqın içərisində dolaşaraq cilalanan, xalqın ruhunu ifadə edən müdrik sözlərdir. Obrazlı təfəkkürün məhsulu olan bu dərin mənalı sözlərdə ulu babaların ruhu yaşayır. Bu öyüd, nəsihət dolu sözlərdə ataların, babaların ən incə mətləbləri çatdırmaq istədiyi aydın duyulur. Dilin və folklorun obyekti olan atalar sözlərində dil və folklor incəliklə ifadə olunmuşdur. Burada xalqın deyimləri, duyumları, dünyagörüşü, həyata baxışı əks olunur. Dilin gözəlliyini ortaya qoyan bu deyimlər dildəki ideomatik ifadələri, frazeologizmləri öyrənməyə istiqamət verir. Atalar sözləri dilin frazeoloji sistemindən güc almışdır. Burada müşahidə edilən ifadələr, demək olar ki, qəlibləşmişdir. Eyni zamanda, atalar sözlərində ritm, ahəngdarlıq o qədər güclüdür ki, bu sözlər sanki muncuq kimi sapa düzülmüşdür. Atalar sözləri mədəniyyətimizin, tariximizin, etnoqrafiyamızın, ədəbiyyatımızın, o cümlədən folklorumuzun öyrənilməsində zəngin, əvəzolunmaz mənbədir. Dilçilik baxımdan öyrənərkən atalar sözləri bizə qeyd etdiyimiz ideomlarla, frazeologizmlərlə xalq ifadələrini, canlı dili təqdim edir. Məhz atalar sözlərinin dərin mənası ilə həm də dilin qüdrətinin nələrə sahib olduğunu aydın görürük. Samət Əlizadə yazırdı: "Atalar sözləri bugünkü oxucuya nə verir, hər bir paremik vahidin ən qiymətli cəhəti nədədir: yığcamlığındamı, nəsihətamiz ruhunda, obrazlılığında, ahəngindəmi və ya dərin ictimai-fəlsəfi məzmunundamı? Əlbəttə, bu xüsusiyyətlərin ideal vəhdətində!

Hətta biz atalar sözlərinə su, çörək, udduğumuz havatək o qədər vərdiş etmişik ki, az qala, onları adiləşdirmişik: gündəlik məişət nitqimizdə də, elmi tədqiqatlarda da. Bu, əsl möcüzədir ki, "atasız-anasız" doğulan hər bir paremik vahid uzun məsafələr, dolambac yollar keçib, əcdadımızın canlı səsini, nəfəsini, gah nikbin, gah bədbin əhvali-ruhiyyəsini təcrübədən çıxmış öyüd-nəsihətini, müzəffər dərrakəsini tarixin qaranlıq girdabından çıxarıb bizə çatdırır. Doğrudan da atalar sözləri bütün sözlərdən uludur, cümlə miqyaslı, traktat siqlətli sözüdür; hər bir atalar sözündə bir kitablıq fikir, məlumat xəzinəsi vardır" (2, s.10-11).

Atalar sözlərinin yazıya köçürülməsi XVI əsrə, bəlkə daha əvvələ gedib çıxır. Ən maraqlı nümunələrin nəşrinə XIX əsrin sonlarına aid olan QƏXTMT (SMOMPK) məcmuəsində rast gəlirik. Ağız ədəbiyyatına aid olan atalar sözü və məsəllər toplularda, antologiyalarda ardıcıl olaraq nəşr edilmişdir. Son dövrlərdə folklor örnəklərinin ayrıca olaraq nəşrinə xüsusilə diqqət yetirilir və burada folklor materiallarının, o cümlədən atalar sözləri və məsəllərin qeydə alındığı şəkildə çap edildiyini müşühidə edirik. Bu örnəklərdə bölgəyə məxsus olsn dialekt xüsusiyyətlərinin qorunması, işlənmiş arxaizmlərin olduğu kimi verilməsi və s. təqdirəlayiq haldır. "Dəlinin başında qoz ağacı bitməz" və ya "Dəlinin başında palıd ağacı bitməz" nümunələrində fərqlilik həmin ağacın bölgə üçün xarakterik olmasından xəbər verir. "Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini, canlı məntiqini hifz eləyən atalar sözü sıxılmış yaydır: onun əsl enerjisi, təsir qüvvəsi nitq məqamında, konkret zaman, şərait daxilində bilinir. Bu halda hər bir paremik vahid əyrini doğrayan qılınca, zülməti dağıdan işğa, yaxud dərdlərə şəfa verən məlhəmə çevrilir" (2, s.10-11). "Xalqın öz ruhundan qopub ümumi məfkurənin izini daşıyan və milli məfkurənin izini daşıyan və milli əhval-ruhiyyəni açıqca meydanda qoyan atalar sözləri elin öz içərisində gəzib dolaşan ədəbiyyatdır. O, eyni zamanda millətin həyat tərzini proqramlaşdırma dili, topluluğun davranış streotipinin aydın ifadəsidir. Bununla yanaşı, atalar sözləri üçün ümumbəşəri dəyərlər də səciyyəvidir. Bu cəhətdəndir ki, bəlli bir xalqa məxsus hansısa atalar sözünün bu və ya digər qarşılığını istənilən başqa xalqda tapmaq mümkündür" (1, 6).

Cəlal Bəydili qeyd edir ki, "atalar sözləri artıq ayrıca sahə kimi formalaşan struktur paremiologiyada bir çox baxımdan özünü doğrultmuş struktur-semiotik yanaşma üslunun tətbiqi ilə getdikcə daha geniş təhlil və araşdırma obyektinə çevrilməkdədir. Paremik vahidlərin, o cümlədən atalar sözlərinin bir elin dünya haqqında təsəvvürləri toplusunda, onun dünyanı dərkində yeri və mahiyyətini üzə çıxarmaqda struktur paremiologiya əhəmiyyətli rol oynamışdır. lakin struktur analiz, əlbəttə, həmin o açar deyil ki, paremiologiyanın bütün bağlı qapılarına düşsün. Bununla belə, paremik vahidlər kimi atalar sözlərinin struktur istiqamətdə öyrənilməsi baxımından ciddi fikir ayrılığına baxmayaraq, struktur analizin məhz yanaşma tərzi kimi araşdırıcıları açıq-aydın özünə cəlb etməsi də bir gerçəklikdir" (1, 8).

"Bilirik ki, atalar sözləri epoxal xarakter daşıyır. Hər dövrün atalar sözlərində öz zamanının fiziki və mənəvi təcrübəsi öz əksini tapır. Bu zaman əski olanla yeni olanın münasibəti atalar sözü janrının poetik struktur özünəməxsusluğu çərçivəsində reallaşır. "Yeni olan" yeni zamanın təcrübəsində meydana çıxan məzmun hadisəsi kimi "köhnənin" qəlibinə - formasına oturur. Hər bir xalqın dili məhdud və məlum sayda səs-əlifba qəliblərinə oturduğu və bütün leksik baza bu məhdud-məlum fonem qəliblərinin kombinasiyası olaraq yarandığı kimi, etnosun bütün mənəvi və fiziki təcrübəsi də atalar sözlərinin məlum və məhdud sayda olan qəliblərinə oturur" (5, 6).

Ana kitabımız olan “Dədə Qorqud”dastanında işlənən hikmətli sözlərin bir çoxu Dədə Qorqudun adı ilə bağlıdır. “Dastan”da işlənmiş dərin məzmunlu sözlərə nəzər salaq.

Allah-allah diməyincə işlər onmaz.

Qadir tənri verməyincə ər bayımaz.

Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz.

Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.

Ölən adam dirilməz, çıxan can gerü gəlməz.

Bir igidin qara tağ yumrısınca malı olsa, yığar-dərər, tələb eylər, nəsibindən artuğın yeyə bilməz.

Ər, malına qıymayınca adı çığmaz,

Qız anadan görməyincə ögit almaz.

Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz,

Oğul atanın yetiridir, iki gözinin biridir.

Dövlətlü oğıl qopsa, ocağının közidir,

Oğul dəxi neyləsün, baba ölüb mal qalmasa,

Baba malından nə faidə, başda dövlət olmasa... (4, 31).

Bu obrazlı ifadələrdə dərin hikmət heyranedicidir. Yığcam olduğu halda geniş fikir tutumuna malik olan, həyatın bütün sahələrini əks etdirən bu sözlər heç zaman köhnəlmir, aktuallığını daim saxlayır. Atalar sözləri arxaizmlər və dialetizmlərlə zəngindir. “Bəzən eyni mənanı verən nümunələrdə sadəcə dialekt ünsürləri vasitəsilə bir qədər rəngarənglik yaranır:

“Minarə başında cöviz durmaz”;

“Minarə başında girdəkan dayanmaz;

Minarə başında qoz dayanmaz (6, 11).

Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rolu olan ideomatik ifadələr, frazeologizmlər, deyimlər, atalar sözləri haqqında bəhs edərkən N.Həsənova bir sıra nümunələri də diqqətə çatdırır:

Axmax baş yə:sinə douz güddürər.

Su axıf çuxurun tapar.

Xanım sındıran qavın səsi çıxmaz.

Genə at ölüf, itdərin bayramıdı.

Kavav iyinə gəlif, görüv eşşəx dağlanır.

Gejə qonağı xeyirsiz olar.

Qazan dedi, divim qızıldı, çömçə dedi, gəzif gəlmişəm.

Adam ağzınnan söz, qazan altınnan köz.

Kürt nə bilir bayramı, hor-hor içir ayranı.

Aralığ atı, kor fatı.

Arax boğanı Kür də boğammaz.

Sahıfsız yol başa baladı.

Ayı qandı, kürt qammadı.

Aj adam yavannığ axdarmaz.
Arvat tutan yolun axırı yoxuşa qalxar.
Bir aj güləyən olar, bir də yalavaj.
Yara sağalası olanda təbib qənşər gələr.
Elini hürküt, axsağınnan yapış.
Namus çəkənə hər şeydən bahadı, çəhmiyənə hər şeydən ucuz.
Dağarcıxda unum olsun, kol divində evim olsun, məclisdə yarım olsun (3, 131).

"Atalar sözləri istənilən etnik mədəniyyət tipində bütün zamanlar boyunca vahid və dəyişməz funksiya kimi kollektiv təcrübə və biliyin ötürülmə və yanaşma vasitəsi olmaq vəzifəsini yerinə yetirmişdir. Onun poetik strukturunun bütün bədii keyfiyyətləri etnokosmik düşüncənin şifahi kodunun özünəməxsusluğunu inikas edir. Bu baxımdan atalar sözləri onları bədiiləşdirən, estetikləşdirən, bədii-estetik funksiyasından qabaq onu kommunikativ-ideoloji hadisə kimi şərtləndirilmiş funksiyanın reallaşma vahididir" (5, 3).

Atalar sözlərinin kökündə illərin müşahidələrinin olması danılmazdır. Bu fəlsəfənin əsasında illərin sınaqları, illərin təcrübəsi vardır.

Ədəbiyyat

1. Bəydili C. Bütün sözlərdən ulu sözlər. Ön söz. Atalar sözü. "Öndər nəşriyyat", Bakı, 2004, 264 s.
2. Əlizadə S. Müdrikliyin sönməz işığı. Ön söz. Oğuznamə, Bakı, Yazıçı, 1987.
3. Həsənova N. Yevlax şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 156 s.
4. "Kitabi-Dədə Qorqud". Bakı, "Yazıçı", 1988
5. Rzasoy S. Milli paremioloji fondun yeni təqdimat səviyyəsi. Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 s.
6. Yaqubqızı M. Etik sərhəd. Atalar sözləri. Bakı, "Nurlan", 2013, 476 s.

Xülasə

Atalar sözləri xalqın içərisində dolaşaraq cilalanan, xalqın ruhunu ifadə edən müdrik sözlərdir. Obrazlı təfəkkürün məhsulu olan bu dərin mənalı sözlərdə ulu babaların ruhu yaşayır. Bu öyüd, nəsihət dolu sözlərdə ataların, babaların ən incə mətləbləri çatdırmaq istədiyi aydın duyulur. Dilin və folklorun obyekti olan atalar sözlərində dil və folklor incəliklə ifadə olunmuşdur. Burada xalqın deyimləri, duyumları, dünyagörüşü, həyata baxışı əks olunur. Dilin gözəlliyini ortaya qoyan bu deyimlər dildəki ideomatik ifadələri, frazeologizmləri öyrənməyə istiqamət verir. Atalar sözləri dilin frazeoloji sistemindən güc almışdır. Burada müşahidə edilən ifadələr, demək olar ki, qəlibləşmişdir. Eyni zamanda, atalar sözlərində ritm, ahəngdarlıq çox güclüdür. Atalar sözləri mədəniyyətimizin, tariximizin, etnoqrafiyamızın, ədəbiyyatımızın, o cümlədən folklorumuzun öyrənilməsində zəngin, əvəzolunmaz mənbədir. Dilçilik baxımdan öyrənərkən atalar sözləri bizə qeyd etdiyimiz ideomlarla, frazeologizmlərlə xalq ifadələrini, canlı dili təqdim edir. Məhz atalar

sözlərinin dərin mənası ilə həm də dilin qüdrətinin nələrə sahib olduğunu aydın görürük.

Məqalədə qeyd edilir ki, ağız ədəbiyyatına aid olan atalar sözü və məsəllər toplularda, antologiyalarda ardıcıl olaraq nəşr edilmişdir. Son dövrlərdə folklor örnəklərinin ayrıca olaraq nəşrinə xüsusilə diqqət yetirilir və burada folklor materiallarının, o cümlədən atalar sözləri və məsəllərin qeydə alındığı şəkildə çap edildiyini müşühidə edirik. Bu örnəklərdə bölgəyə məxsus olan dialekt xüsusiyyətlərinin qorunması, işlənmiş arxaizmlərin olduğu kimi verilməsi və s. təqdirəlayiq haldır. Bu obrazlı ifadələrdə dərin hikmət heyranedicidir. Yığcam olduğu halda geniş fikir tutumuna malik olan bu sözlər heç zaman köhnəlmir, aktuallığını daim saxlayır.

Иманова И.
Ализаде Т.

ДРАГОЦЕННЫЕ СЛОВА НАШЕГО НАРОДА – ПОСЛОВИЦЫ

РЕЗЮМЕ

Пословицы – это мудрые слова, которые оттачиваются, циркулируя в народе, и выражают дух народа. В этих глубоких словах, являющихся продуктом образного мышления, живет дух прадедов. Понятно, что в этих полных напоминаний и советов словах отцы и дедушки хотят передать самое деликатное. Язык и фольклор тонко выражены в пословицах, которые являются объектом языка и фольклора. Здесь отражены народные высказывания, чувства, мировоззрение, взгляды на жизнь. Эти идиомы, раскрывающие красоту языка, направляют изучение идиоматических выражений и фразеологизмов в языке. Пословицы произошли от фразеологической системы языка. Наблюдаемые здесь выражения почти стереотипны. В то же время в пословицах очень сильны ритм и гармония. Пословицы являются богатым, незаменимым источником при изучении нашей культуры, истории, этнографии, литературы, в том числе фольклора. При изучении с лингвистической точки зрения пословицы представляют нам упомянутые фразеологизмы, народные выражения, живой язык. Именно через глубокий смысл пословиц мы ясно видим силу языка.

В статье упоминается, что пословицы и пословицы, относящиеся к устной литературе, публиковались в сборниках и антологиях. В последнее время особое внимание уделяется отдельной публикации фольклорных примеров, причем отметим здесь, что фольклорные материалы, в том числе пословицы и пословицы, печатаются таким образом, что они фиксируются. В этих примерах сохранение особенностей регионального диалекта, передача отработанных архаизмов такими, какие они есть и т.д. это похвально. Глубокая мудрость этих образных выражений поразительна. Несмотря на компактность, эти слова,

имеющие широкий спектр идей, никогда не стареют, они всегда сохраняют свою актуальность.

Alizadeh T.
İmanova İ.

The precious words of our people - proverbs

Summary

Proverbs are wise words that are honed by circulating among the people and express the spirit of the people. In these deep words, which are a product of imaginative thinking, the spirit of our great-grandfathers lives. It is clear that in these words full of reminders and advice, fathers and grandfathers want to convey the most delicate things. Language and folklore are subtly expressed in proverbs, which are the object of language and folklore. It reflects popular sayings, feelings, worldviews, and views on life. These idioms, revealing the beauty of the language, guide the study of idiomatic expressions and phraseological units in the language. Proverbs originate from the phraseological system of the language. The expressions observed here are almost stereotypical. At the same time, rhythm and harmony are very strong in proverbs. Proverbs are a rich, indispensable source for the study of our culture, history, ethnography, literature, including folklore. When studied from a linguistic point of view, proverbs present us with the mentioned phraseological units, folk expressions, and living language. It is through the deep meaning of proverbs that we clearly see the power of language.

The article mentions that proverbs and proverbs related to oral literature were published in collections and anthologies. Recently, special attention has been paid to the separate publication of folklore examples, and we note here that folklore materials, including proverbs and proverbs, are printed in such a way that they are recorded. In these examples, the preservation of the features of the regional dialect, the transmission of mature archaisms as they are, etc. it is commendable. The profound wisdom of these figurative expressions is amazing. Despite their compactness, these words, which have a wide range of ideas, never get old, they always remain relevant.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məfkurə Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
Azərbaycan Tibb Universiteti
Azərbaycan dili kafedrası
alizadetamara@yahoo.com

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA XALQ OYUNLARI

Açar sözlər: folklor, adət-ənənə, xalq oyunları, milli yaddaş, toy mərasimləri, mövsüm mərasimləri

Key words: folklore, traditions, folk games, national memory, wedding ceremonies, seasonal ceremonies

Ключевые слова: фольклор, традиции, народные игры, национальная память, свадебные обряды, сезонные обряды.

Şifahi xalq ədəbiyyatımız qürur mənbəyimizdir. Xalqımızın mənəvi varlığı mədəniyyətimizdə, ədəbiyyatımızda, xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatında öz əksini tapır. Burada xalqımızın milli yaddaşı, adət-ənənələri, tarixi, etnoqrafiyası yaşayır. Xalq oyunları haqqında ilkin məlumatları biz daş kitabələrdən, Qobustan qayaüstü abidələrindən əldə edirik. Qayaüstü rəsmlərdən aydın etmək olur ki, rəqslər xalq oyunlarının ilkin mərhələsi olmuşdur. El ədəbiyyatının toplanması, öyrənilməsi, kökləri, tarixi inkişaf istiqamətləri baxımından araşdırılması vacib məsələlərdəndir. Geniş ərazilərdə yaşayan qədim türklər elə o zamanlardan da yaşayışlarının maraqlı, mənalı olması baxımından da oyunlara, mərasimlərə böyük yer vermişlər, şeirlər qoşmuş, tamaşalar göstərmişlər. Mahmud Kaşğarinin "Divanü-luğat-it türk" əsərində *oyun* sözü bu gün dilimizdə işləndiyi kimi *oyun* şəklində qeydə alınmışdır (4, I, 150). "Divan"da türk xalqlarının erkən və orta əsrlərə aid oyun və əyləncələri haqqında məlumat verilmişdir. Qeydə aldığımız atalar sözü nümunəsinə diqqət edək: Kurtğa bidhik bilməs, yerim tar ter – qarı oyun bilməz, yerim dardır deyər" (4, III, 241). Bu atalar sözü müasir dilimizdə işlənən "Oynaya bilməyən yer dardır" atalar sözü ilə eynilik təşkil edir.

Şifahi xalq ədəbiyyatının növlərindən olan xalq oyunları Azərbaycan xalqının inamını, dünyagörüşünü ifadə etmişdir. Bu oyunların əksəriyyətində ziddiyyətli məsələlərin həll edilməsində gülüşlə tərbiyə olunmağa üstünlük verilmişdir. "Kosa-Kosa" oyunu, "Qodu-Qodu" oyunu, "Kilimarası", "Maral oyunu", "Qaravəlli" və s. oyunlar vasitəsilə cəmiyyətdəki nöqsanların aradan qaldırılmasına səy göstərilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının növlərindən xalq oyunları "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından mənbə götürmüşdür. "Dastan"da xalqın yaratdığı oyun və meydan tamaşalarının izləri çoxdur. "Dastan"da igidlər səfərə çıxmazdan öncə şənliklər düzəldilmiş, xalq oyunlarından istifadə olunmuşdur. "Baybura bəyin oğlu Bamsı Beyrək" boyunda Beyrək ova çıxır. Keyiki qova-qova Banıçiçəyin çadırının yanına gəlib çıxır. Onlar beşikkəsmə deyikli olsalar da, bir-birilərini heç

görməmişlər. Beyrək çadırın kimə məxsus olduğunu soruşduqda "Baybecan qızı Banıçiçəyin çadırı" olduğunu öyrənir. Beyrək onu görmək istəyir. Onlar ox atırlar, At çapırlar, güləşirlər. Burada ox atıçılığı, güləş və s. yüksək məharət tələb edildiyindən xəbər verir.

"Dirsə xan oğlu Buğac boyu"nda Bayandır xanın təşkil etdiyi oyunlardan danışılır: "Deyilənə görə, Bayandır xanın bir buğası və bir də bir buğrası vardı. O buğa bərk daşı buynuzu vursa, un kimi üyüdərdi. Bir yazda, bir də payızda buğa ilə buğranı savaşdırırdılar. Bayandır xan Qalın Oğuz oğuz bəyləri tamaşaya baxır, əylənirdi" (2, 178). Bu boyda həm də "aşıq-aşıq" oyununun adı çəkilir: "Dirsə xan oğlu üç uşaqla meydanda "aşıq-aşıq" oynayırdı. Oğlanlara "qaç" dedilər, onlardan üçü qaçdı, Dirsə xan oğlu qaçmadı (2, 178). Bu oğlan buğanı meydana gətirdi. Buğa ilə Dirsə xan oğlu meydanda savaşdı. O, buğanı öldürdü. Dədə Qorqud gəldi və oğlana igidlik göstərdiyinə görə *Buğac* adı verdi. "Dastan"da gənclər uşaq yaşlarından yarışlarda iştirak edir, qalib gəlməyə çalışırdılar, çünki bu zaman olar üstünlük qazanmış olurdular.

Ta qədimdən oyun və əyləncələr təbiətlə, mövsümlərlə, məişət mərasimlərilə bağlı olmuşdur. İnsanlar təbiət hadisələri qarşısında aciz qaldıqda mərasimlər təşkil etmişlər. Bu mərasimlərin əksəriyyəti yazın, qışın gəlişinə, fəsillərin dəyişməsinə, məhsulun bol-bərəkətli olmasına həsr edilmişdir. "Xalqın elliklə küçə və meydanlarda keçirdiyi şənliklərdə hər bir fərd özünü böyük bir toplumun üzvü, parçası, vahidin bir hissəsi kimi hiss etmək imkanı qazanır. Hər kəsin sevinci toplumun fərəhinə qovuşaraq böyük bir şadyanalıq yaradır, ümumi sevincə çevrilir. Ətrafda xoş bir əhval dolaşır. İnsanların qəlbi həm də bu xalqa məxsus olmaqdan gələn bir qürurla dolur. Yəni belə bayramlar gənclərdə vətənpərvərlik hisslərininگüclənməsinə rəvac verir. İnsanlar müsbət emosiyalarını rəqs və oyunlarda, müxtəlif mərasim və yarışlarda ifadə edirlər (3, 4). Əsasən yazın gəlişi ilə bayram zamanı keçirilən tamaşalar öz təmtərağı ilə seçilmiş, əyləncəli xarakter daşıması ilə fərqlənmişdir. Ən qədim janrlardan olan xalq oyunları bu günümüzə müxtəlif mərhələlərdən keçərək gəlib çatmışdır.

Mərasim tamaşaları iki aspektdən araşdırılır:

1. Mövsümi mərasimlər
2. Məişət mərasimləri

Adından göründüyü kimi, mövsümi mərasimlər mövsümlə bağlı olur, yazın gəlişi, əkinə başlama, məhsul yığımı və s. keçirilir. Ən maraqlı adət-ənənələr Novruz bayramında icra olunurdu. Məişət mərasimlərinə isə toy məclisləri (qızbaşı//xınayaxdı, parçabiçini//qız toyu, oğlan toyu və s.), yas məsclisləri (ağlaşma) və s. aiddir.

Toy mərasimlərində elə adətlər icra olunur ki, onların hər biri ayrıca tədqiqat mövzusu ola bilər. "Qız evi"ndə təntənəli, xüsusi təmtəraqla təşkil olunmuş "xına gecə"ləri göstərilən tamaşalarda mahnılar oxunur, şeirlər söylənirdi. Təzə gəlin oxuyardı:

Dağda dirək qayınana,
Tövlədə kürək qaynana.
Oğlu evə gələndə
Hamıdan zirək qayınana.
Doğdun oğul qaynana,
Yedin noğul, qaynana.
Oğlunu əlindən allam,
Çatla, boğul, qaynana.

Qaval səsi və qonaqların çəpik səsi ilə müşayiət olunan xına mərasimi nəğmələrində şikayət məzmunlu nəğmələr çoxluq təşkil edir:

Qaynanamı bağda ilan vureydi,
Baldızıma imam qənim oleydi,
Qaynatama Məkkə qismət oleydi.

Məlum olur ki, xına mərasimlərində xına yaxmaqla yanaşı, haxışta demək, mahnı oxumaq, bir-birini cırnadaraq əylənmək bütün türk soylu xalqlar üçün ortaq mədəniyyət hadisəsidir. Mərasimdə maraqlı nəğmələr, şeirlər söylənilir:

Taxdun bərəkallah, gəlin,
Baxdın bərəkallah, gəlin.
Ağ əllərə əlvan xına
Yaxdun bərəkallah, gəlin (5, 88).

Digər nümunədə isə sevinc, xoşəxtlik əlaməti bildirən xınanın dostu sevindirməsi, düşməni kədərləndirməsinə işarə edilir:

Xınanı yaxun dəstinə-dəstinə,
Xəbər gedsin düşmanına, dosduna... (5, 88)

Xına məclislərində haxıştaların söylənilməsi səhnələşdirilmiş şəkildə keçirilirdi:

Oğlan, adın Talıbdı,
Gün dağları alıbdı.
Verdiyin qızıl üzük,
Barmağımda qalıbdı.
Və ya
Oğlan adın Yüsüfdü,
Gün dağlara düşübdü.
Verdiyin qızıl üzük,
Barmağımdan düşübdü.
Və ya
Qızıl üzük firuzə,
Gedin deyin xoruza.
Bu sabah banlamasın,
Yarım qonaxdır bizə.
Və ya
Qızıl üzük laxladı,

Verdim anam saxladı.
Anama qurban olum,
Yarı qonax saxladı.

Böyük əhəmiyyət daşıyan bu nəğmələr komik şəkildə söylənərək tərbiyəvi xarakterdə olurlar:

Yaşıllar, a yaşıllar,
Divardan boylaşıllar.
Bir həyətdə yeddi qız,
Ər üstə savaşıllar.

Məişət mərasimləri içərisində toy, yas mərasimlərindən başqa, yeni doğulmuş uşaqla bağlı, sünnət edilmiş uşaqla bağlı maraqlı adətlər icra edilir. O cümlədən Ramazan ayında orucluqla bağlı, Məhərrəm ayında şəbihlə bağlı maraq doğuran məqamlar müşahidə olunur. Məhərrəmliyin ilk günlərindən matəm izdihamlı təşkil olunur. Səyyar tamaşalar diqqəti çəkir. Vaxtıilə şəbih mərasimlərində dəstə ilə qəmli mahnılar oxuyan dərvişlər olmuşdur. Onlar küçə-küçə gəzərək Kərbəla müsibətlərini təsvir edən rəvayətlər söyləyərmişlər.

Məmmədhüseyn Təhmasib "Məktəb jurnalında folklora münasibət" məqaləsində orucun 15-i günü oxunulan mətnlərdən nümunə vermişdir:

Orucun on beşinə gəldik sizə,
Qazanın qazmağını verin bizə.
Nə verir isəniz verin bizə,
Şilə, şirni, ya da firni,
Bağa da bazardan gəldi,
Orucun on beşinə gəldik sizə,
Orucun niyazını verin bizə... (6, 481)

Rəvayətə görə, övladı olmayan Məhəmməd peyğəmbərin övladı orucun 15-ci günü dünyaya gəlir. O vaxtdan orucun 15-ci günü uşaqlara şirniyyat paylayarlar.

Qeyd edək ki, Ramazan ayının on beşinci günü Təbrizdə də keçirilir və *on beş aşı* adlanan xüsusi xörək hazırlanır (Məlumatı Təbrizdən olan tələbəmizdən eşitmişik).

Çatma, çatmıya,
Çatma yerə batmıya.
Hər kəs Xıdıra ləyaxlı pay verməsə,
Muradına çatmıya (1, 92).

Nəticə etibarilə onu demək olar ki, Azərbaycanda xalq oyunları və tamaşalarının tarixi ta qədimlərə gedib çıxır. Meydan tamaşaları mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, folklorumuzun gələcək nəsillərə ötürülməsində əvəzsizdir. Bu mədəniyyəti, ənənələri yaşatmaqla biz türk xarakterini, türklərin varlığını yaşatmaqda davam edirik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. XII kitab. Zəngəzur folkloru. Bakı, "Səda", 2005

2. Dədə Qorqud kitabı: Ensiklopedik lüğət. Bakı, "Öndər", 2004, 368s.

3. İslamzadə K. Təbiət və cəmiyyət dəyərlərinin harmoniyasına dair. Azərbaycanda Novruz. Bakı, "Çıraq" nəşriyyatı, 2012, 271 s. , 4).

4. Kaşğari M. "Divanü-Luğat-it Türk. Dörd cilddə (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər). I cild, Bakı, "Ozan", 512 s.; III cild. Bakı, "Ozan", 400 s.

5. Sadıqqızı A. Neftçala-Salyan folklor mühiti. Bakı,"Elm və təhsil", 2018, 164 s.

6. Təhmasib M. Seçilmiş əsərləri, 2 cilddə, I cild, Bakı, 2010, "Mütərcim", 488s.,

Xülasə

Şifahi xalq ədəbiyyatımız qürur mənbəyimizdir. Xalqımızın mənəvi varlığı mədəniyyətimizdə, ədəbiyyatımızda, xüsusilə şifahi xalq ədəbiyyatında öz əksini tapır. Burada xalqımızın milli yaddaşı, adət-ənənələri, tarixi, etnoqrafiyası yaşayır. El ədəbiyyatının toplanması, öyrənilməsi, kökləri, tarixi inkişaf istiqamətləri baxımından araşdırılması vacib məsələlərdəndir. Geniş ərazilərdə yaşayan qədim türklər elə o zamanlardan da yaşayışlarının maraqlı, mənalı olması baxımından da oyunlara, mərasimlərə böyük yer vermişlər, şeirlər qoşmuş, tamaşalar göstərmişlər. Bütün bunlar təbiətlə, mövsümlərlə, mərasimlərlə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan folkloru oyun və tamaşalarla zəngindir. Bu oyun və tamaşalar Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını zənginləşdirir. Son illərdə bu oyun və tamaşaların öyrənilməsinə geniş yer verilir, tədqiqat əsərlərində təhlilə cəlb edilir. Öyrənildikcə aydın olur ki, bu oyun və tamaşaların hər birinin ayrılıqda öz orijinallığı, öz gözəlliyi vardır. Odur ki, bu gün folklorda xalq oyun və tamaşalarının təbliğinə, tədqiqinə, araşdırılmasına xüsusilə diqqətlə yanaşmaq lazımdır. Çünki mərasimlərin böyük restoranlarda keçirilməsi ilə müşahidə olunan məclislərdə artıq yad ünsürlərin məişətimizə daxil olması ilə adət-ənənələrimizin unudulmasının şahidi oluruq. Buna görə də xalqın mənəvi dəyərlərini yaşatmağa çalışmalıyıq.

Alizadeh T.

Folk games in oral folk literature of Azerbaijan

Summary

Our oral folk literature is our source of pride. The spiritual existence of our people is reflected in our culture, literature, especially oral folk literature. The national memory, traditions, history and ethnography of our people live here. Collection, study, research of El literature in terms of its roots and historical development directions is one of the important issues. The ancient Turks, who lived in large areas, gave a great place to games and ceremonies, composed poems, and performed plays in order to make their lives interesting and meaningful. All this was related to nature, seasons, ceremonies.

Azerbaijani folklore is rich in games and performances. These games and performances enrich the oral folk literature of Azerbaijan. In recent years, the study of these games and performances has been widely studied and analyzed in research works. As we study, it becomes clear that each of these games and performances has its own originality and beauty. Therefore, it is necessary to pay particular attention to

the promotion, research and investigation of folk games and performances in folklore today. Because we are witnessing the forgetting of our traditions with the introduction of foreign elements into our lives in the gatherings observed by holding ceremonies in large restaurants.

Ализаде Т.

Народные игры в устной народной литературе Азербайджана

Резюме

Наша устная народная литература – наш предмет гордости. Духовное существование нашего народа находит отражение в нашей культуре, литературе, особенно устной народной литературе. Здесь живут национальная память, традиции, история и этнография нашего народа. Сбор, изучение, исследование литературы Эла с точки зрения ее истоков и направлений исторического развития является одним из важных вопросов. Древние тюрки, проживавшие на больших территориях, отводили большое место играм и обрядам, сочиняли стихи, ставили пьесы, чтобы сделать свою жизнь интересной и осмысленной. Все это было связано с природой, временами года, обрядами.

Азербайджанский фольклор богат играми и представлениями. Эти игры и представления обогащают устную народную литературу Азербайджана. В последние годы изучение этих игр и представлений широко изучается и анализируется в исследовательских работах. По мере изучения становится понятно, что каждая из этих игр и представлений имеет свою оригинальность и красоту. Поэтому необходимо уделять особое внимание пропаганде, исследованию и исследованию народных игр и представлений в фольклоре сегодня. Потому что мы являемся свидетелями забывания наших традиций с привнесением в нашу жизнь чуждых элементов в посиделках, наблюдаемых проведением церемоний в больших ресторанах.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent **Məfkurə Hüseynova**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ASLANOVA TƏRANƏ ƏBÜLFƏZ QIZI.
F.ü.f.d., aparıcı elmi işçi.
AEMA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat
İnstitutu XX əsr (sovet-dövrü) Azərbaycan Ədəbiyyatı şöbəsi
taranaibadova@gmail.com

SÜLEYMAN RƏHİMOVUN OBRAZLAR SİLSİLƏSİ

Ədəbiyyat yarandığı zamandan xalqin, millətin mədəniyyət tarixi, adət ənənələri, keçmişi, bu günü, gələcəyi daim nasir və şairləri , ziyalı təbəqəni düşündürmüş, öz fikir və düşüncələrini sətirlərə köşürdükləri əsərlər vasitəsilə xalqa çatdirmışlar.Zamanın hər bir dövründə ictimaiyyəti düşündürən problemlər olmuşdur. Məhz xalqın içərisindən çıxan və öz sözünü deməyi bacaran insanlar tərəfindən problemlərin çözələnib aradan qalxması üçün mübarizələr aparılmışdır. Bu ədəbiyyat tarixində də öz əksini tapmışdır. Sosial sinfi mübarizəni, milli psixologiyanı dəyişmək , insanlar arasında bərabərlik, humanist fikirlərin, düşüncələrin daha da saflaşması ugrunda əllərindən gələni əsirgəməyən söz, sənət fədailəri həmişə olub və olacaqdır. Keçmişin tarixində bu günün və gələcəyin işıqlı sabahını arayan sənət , söz ustadları yaratdıqları sənət əsərləri ilə daim xalqına , millətinə xidmət edərək bu günümüzlə səsləşən əsərlərini tarixin yaddaşına həkk etdirmişlər.

Süleyman Rəhimov da XX əsrin o nasirlərindəndir ki, əsərlərində xalqımızın mənəvi qüdrətinə inanaraq bütün dövrlərdə olan çətinlikləri, psixoloji dürumları, insan taleyini, keşməkeşli həyat tərzini ön plana çəkməklə onlardan çıxış yolunu da göstərməyi bacarmışdır. Bütün yaradıcılıgı boyu yaratdığı əsərlərdə tipik obrazları ön planda verən yazıçı onları həm mühakimə edir, həm də onların vasitəsiylə ümumbəşəri problemləri qabardaraq oxucunun mühakiməsinə buraxir. Yazıçının tipik obrazlarla yanaşı diqqəti cəlb edən, heyrət doğuran müsbət qəhrəmanları da əsərlərinin əsas aparıcı qüvvələridir. “Aynalı, “Medalyon”, “ Arzu”, “ Mehman,” kimi qiymətli , düşündürücü, həyat səhnələrini real təcəssüm etdirən bu əsərlərin obrazlar silsiləsi oxucu yaddaşında , oxucu qəlbində özünə yer almışdır. Əhmədlər, Cəmilələr, Mehmanlar və b. bu kimi obrazlar saflıq, düzlük , mərdlik mücəssəməsi olaraq oxucuya təqdim edilir. “Arzu” əsərinin aparıcı obrazları olan Əhməd və Cəmilə əsər boyu saf məhəbbət üzərində qurduqları müqəddəs ailə anlamının nə oldugunu başa düşərək onu qoruyub saxlamağı da bacarırlar. Bütün əsər boyu şübhələrin əsirinə çevrilmiş Cəmilə sinəsində gəzdirdiyi ürəyin narahat çırpıntılarına , aglının bəzən onu aldadacagından qorxaraq ona hakim kəsilən şübhələrinin qurbanına

çevrilsə də təmkinli davranışı, agıllı addımları sonda bütün acılarina son qoyur. Böyuk xəyallar , şirin arzularla yaşayan Əhmədin narahat həyatına daxil olan üzüntülər onu sarsıtmır, əksinə gələcəyə inam hissini artırır və arzularını gerçəkləşdirmək üçün əlindən gələni əsirgəmir. Sonda yazıçı özünə güvənən , inam hissi güclü olan qəhrəmanlarını oxucusuna qalib obrazlar kimi təqdim edir.

Bədii əsərlərdə yazıçının güclü müşahidələri, zəngin həyat tərzi əsərlərinin yaranmasında mühüm rol oynayır. Professor Akif Hüseynov " Müxtəlifliyin birliyi " kitabinda yazir : " Vətənə, dogma xalqa, yurda məhəbbət, məftunluq, bunlarla mənəvi ryhi baglılıq, milli gerçəklik barədə həssas və qayğılı düşüncələr bu əsərlərdə xalq mənəviyyatının, elin arzularının tərcümanı olan böyük xəlqi xarakterlərin yaradılması, tarixi keçmişimizin mühüm mərhələlərinin bədii dərki və təcəssümü, varlığımızın vüsətli və iftixarlı tərənnümü , bütün bunlar həm də müəllifin öz mənəviyyatindan , milli hisslərindən nəşət edən , ilham qaynağını, milli şüurla dünyagörüşünü özündə qovuşduran sənətkar şəxsiyyətindən alan yüksək məziyyətlərdir."

Qeyd edək ki, Süleyman Rəhimov da bu keyfiyyətlərə mənsub olan bir yazıçı kimi oz əsərlərini , qəhrəmanlarını oxuculara elə təqdim edir ki, onlara maraq oyatmamaq mümkün deyil. Insanın iztirabları və bu iztirablara səbəb olan ictimai amillərin öyrənilməsi subyektiv, fərdi xarakter daşıyır. Bu səciyyəvi səbəb romantik sənətkarların yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir. Bədii əsərlərin qidalandığı mənbə obyektiv həyat həqiqətləridir. Necə ki , həyat lövhələri qəhrəmanın istək və arzularının xəyali təzahürüdur. Bu yazıcının səciyyələndirdiyi obrazın fərdi hisslərində, daxilən kecirdiyi iztirablarda özünu göstərir. Bu baxımdan yazıcının qəhrəmanları düşüncə tərzinə , hiss və duyğularına görə oxucu tərəfindən rəğbətlə qarşılanir. Əməkçi insan obrazı , sevən qəlblər, yaradıcı, qurucu, yeniliyi əməllərində göstərməyi bacaran bu obrazlar ordusu əsərlərinin başlica qəhrəmanlarına cevrilməklə yanaşı onlara ədəbiyyat tarixində yaşamaq haqqı da verir.

Süleyman Rəhimovun ürəkağrısı ilə qələmə aldıgı , ictimai bəlaları əks etdirən əsərləri bu gün də dövrümüz ücün aktuallığını itirmir. Bu fikirlərdən çıxış edərək qeyd etmək lazımdır ki, əsərlərində həyatın real əksi özünə məxsus şəkildə bədii boyalarla qəhrəmanların dili ilə oxucuya təqdim edilir. Yazıçı özündən əvvəlki ədəbi mühiti dərindən öyrənmiş , izləmiş və qəhrəmanlarını zaman və məkan anlayışına uyğunlaşdıraraq , nöqsan və eyibləri haqsızlıqları və bunların əksi olan gözəllikləri, daxili mənəvi zənginlikləri qəhrəmanlarının dili ilə sənətkarcasına qələmə almış , yaratdığı əsərlərlə geniş oxucu kütləsi qazanmışdır. M . Hüseyn " Ədəbiyyat və sənət məsələləri " kitabında yazır : Böyük ədəbiyyat hər zaman insanla dost olmuşdur. O öz qidasını hər zaman insandan almış , onunla nəşvü – nüma tapıb yüksəlmişdir."

Müxtəlif yazıçıların yaratdıqları müxtəlif obrazlar hər dövr ücün aktual olan, sözünü deməyi bacaran, özündə həyatın həm çirkinliklərini, həm də gözəlliklərini cəmləşdirən obrazlar silsiləsidir. Umumiyyətlə, hər bir obrazın daxili aləmini onun öz dili ilə açıb göstərmək oxucuda məhəbbət və ya əksinə nifrət hissini oyatmaq böyuk ustalıq tələb edir ki, bu da Süleyman Rəhimovun yaradıcılığında məharətlə qələmə alınmışdır. Bütün yazıçılar kimi Süleyman Rəhimovun da yaradıcılığında kamil insan obrazı mühüm cəhətlərdən biridir.

Yaratdığı obrazların səciyyəsindəki rəngarənglikdən doğan hadisələrin ardıcıllıgı əsərlərində süjet xəttinin mürəkkəb cizgilər üzrə inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur.

Yazıçı Süleyman Rəhimov bütün yaradıcılıgı boyu öz istək və arzularını təxəyyülündə canlandırdığı azadlıq sinvolunu ruhun azadlıgında görür. Ruhən azad olan insan qaranlıqda işıq, çətinlikdə rahatlıq, ümidlə səadət tapmağı bacaran insandır.

Süleyman Rəhimovun bədii yaradıcılığında da təsvir etdiyi hadisələr öz qidasını müasir həyatdan, real varlıqdan alır. Mövzu rəngarəngliyi və ictimai hadisələrin əhatə dairəsinin genişliyi, fikir dərinliyi yazıçının yuksək erudisiyaya malik oldugunu göstərir. Başqa sözlə əsərlərində qələmə aldığı hadisələr arasındakı məntiqi əlaqə, murəkkəb səciyyəyə malik olan insan surətləri, onlarin emosionallığı butun yaradıcılığı boyu yazıçı tərəfindən məharətlə izlənilir və qələmə alınır. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bəhs etdiyi mövzuların aktuallıgı, ideya məzmununun dərinliyi və oxucuya göstərdiyi psixoloji təsir əsərlərin həvəslə oxunmasına komək etməklə yanaşı , həm də təsir gucunu daha da artırır və nəticə çıxarmaga sövq edir. " Arzu" povestində Cəmilə nə qədər təmkinli, səbrli, agıllı bir qadın kimi təsvir edilirsə, " Mehman" povestindəki Züleyxa ondan tam fərqli obraz kimi oxucuya təqdim olunur. Umumiyyətlə, əsər boyu baş verən təzadlı hadisələr və təzadlar içində vurnuxan, qaranlıqlar içində işiğa can atan bütün obrazlar daxili guclərini ağılları hesabına toplayaraq çətinliklərə sinə gərib hisslərinin qurbanina çevrilmirlər. Yazıçı öz istək və arzularını, azadlıq sinvolunu təxəyyülündə canlandırdığı ruhun azadlığında görur.

Qəhrəmanları kamillik nümunəsi kimi vermək bacarığı, ona münasibət, yanaşma və təsvir üsulu müəllifdən bacarıq və ustalıq tələb edir. Bu xüsusiyyətlər isə S. Rəhimovun bütün müsbət qəhrəmanlarında öz əksini tapır. Əsər boyu müəyyən uğursuzluqlara düçar olan qəhrəmanlar əsərin sonunda ağlı, düşünülmüş addımları sayəsində bütün onu əhatə edən, mənfur, ikiüzlü, riyakar insanlara qalib gəlir və qanunun aliliyini, onun keşiyində duran insanların milli mənəviyyatının zənginliyini və bu yolda mübarizliyin əsas məqsəd oldugunu bir daha sübut edir. Bu qalibiyyət isə yenə də cəmiyyəti irəli aparan, sağlam düşüncəyə malik olan xalq və onun birliyi nəticəsində baş verir. Həyat həqiqətlərinə obyektiv münasibət bəsləyən yazıçı insan

arzuları ilə mövcud quruluşun qanunları arasındakı ziddiyyəti bədii ümumiləşdirmələr yolu ilə təsvir etmişdir. Əsərdə yazıçının düşüncələrini ifadə edən lirik qəhrəmanın sarsıntılarında da, iztirablarında da həyata qarşı bir etiraz, mübarizlik motivləri durur. Real həyatın sərt qanunları yazıçının bədii təfəkküründün, düşüncə qabiliyyətinin getdikcə formalaşmasına, humanist duyğuları ilə bəşəri ideyalarının təsiri nəticəsində həmahəngliyinin sistemləşməsinə imkan yaradır. Süleyman Rəhimov yaratdığı Mehman obrazında daxili aləm ilə xaricdən təsirləndiyi mövcud həqiqətləri , haqla haqsızlığı qarşılaşdırır, həyatda real olmayan hər hansı bir hadisə özunu real göstərir , deyə düşünür və cəmiyyətdə yaşamaqla ölum, gülüşlə gözyaşı, mərhəmətlə zülm arasında daim mübarizə, çarpışma görür. İdealı real olmayan, həyatın eybəcərləşmiş qanunları ilə zəmanənin ictimai qüvvələri arasındakı tənasübün pozulması qəhrəmanı daim düşündürən, ağrıdan məsələdir. Qəhrəmanın fikir və düşüncələrinə görə insanı səadət əvəzinə qara kölgə izləyir. Əsərin bir çox hissələrində düşdüyü çətinliklərlə üzbəüz qalan Mehman ruhunu sakitləşdirəcək heç bir qüvvə görmür, təsəllini xəyallarla yaşamaqda tapır. Həyata bağlılığı, dürüstlüyü cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə ziddiyyət əks etdirsə də , saglam düşüncə tərzi və uzaqgörənliyi, xalqa inamı onun çətinlikdən xilas olmağına xidmət edir. Başqa sözlə, insani keyfiyyətlərdən, bəşəri hisslərdən qidalanan insan öz düşüncə və duyğularında azad və məğlubedilməzdir. Sovet dövründə yaşayıb yaratmış Azərbaycanın bir çox yazıçıları kimi Suleyman Rəhimov da Sovet rejiminin qayda – qanunlarına riayət etmiş, əsərlərində bu dövrə xas olan hadisələri, obrazları o dövrə xas olan bir şəkildə yaratmağa, təqdim etməyə müyəssər olmuşdur. Yazıçı xarakteri ilə dövrün, rejimin diktəsi ziddiyyət təşkil etsə də müəllif əsərlərində bunun öhtəsindən məharətlə gəlmiş və öz əsərlərini öz istədiyinə, amalına uygun bir şəkildə ərsəyə gətirmişdir. Onun həyata baxışı, nikbin ruhu yaradıcılığına da hakim kəsilmişdi. Bu səbəbdən də milli ruh onun əsərlərində həmişə öndə olmuş, həmişə əsərlərinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. Bütün yazarlar kimi o da öz soy kökunə, vətəninə, elinə, torpagına, adət- ənənələrinə baglı olmuş və bu keyfiyyətləri yaratdıgı obrazların timsalında məharətlə qələmə almışdır. Yazıçının üslubuna gəldikdə isə demək olar ki, əsərlərində həssaslığa, duyğuya, emosionallığa daha çox üstünlük verilir. Bu baxımdan yuxarıda adını çəkdiyimiz “Arzu” povesti yazıçının demək olar ən duyğusal əsərləri sırasına aid edilə bilər. Çünki Cəmilənin təmiz , saf qəlbi , duyğuları şübhələriylə savaşa- savaşa qalsa da insani keyfiyyətləri, inamı, qüruru , məhəbbətinin alovu onu sona qədər güclü saxlayir və qalib edir. Onun qalibiyyətinin özəyi məhz Əhmədin Cəmilədən daha aydın fikirli, təmiz , saf düşüncəli, nə istədiyinin mahiyyətinə vararaq bu yolda inamla addımlamağı olur.

Realist psixaloji üsluba yaradıcılığında geniş yer vermiş xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov yaradıcılığı boyu insan və onun taleyini əsas götürərək onlara yanaşma tərzini də incəliklə çözələmiş və məharətlə qələmə almışdır. "Aynalı" povestində baş verən hadisələr, vaqe olan əhvalatlar da dövrün, mühitin eybəcərliklərini, insanlar arasında bir -birinə qoyulan fərq, güclünün gücsüzə, varlının kasıba, haqqın nahaqqa qurban verilməsi öz əksini tapir. İncə qəlbə malik olan Məşuqə əri Kiçik xan tərəfindən ilk çağlarda sevilsə də, gözəlliyi ilə ərini heyran etsə də sonralar bunun əksini yaşayan qadın həyatın amansızlıqları ilə üzləşmək məcburiyyətində qalir. Butun yaratdıgı obrazlara həssaslıqla, məsuliyyətlə yanaşan yazıçı hər bir obrazın iç dünyasını, duyğu və düşüncələrini elə həssaslıqla qələmə alır ki, oxucu sanki həmin həyatı özü yaşayaraq həmin obraza çevrilir. Bu da yazıçının ustad nasir olmasının bariz sübutudur. Şüurunun tarixində yaşatdıgı milliliyini, adət ənənələrini, torpağına, elinə, xalqına baglılıgını daim on planda əsərlərində yaşadan Süleyman Rəhimov istər kiçik həcmli, istər iri həcmli əsərlərində məharətlə qələmə almışdır. Əsərləri ilə tarixin yaddaşına adını iri hərflərlə yazmış yazıçı yaratdıgı obrazların dili ilə beynəlmiləlçiliyin, dostluğun, qardaşlıq duyğularının, saf , təmiz məhəbbətin, düzlüyün, paklıgın məhz bizim xalqın ən ülvi və əsas keyfiyyətlərindən oldugunu bir daha sübuta yetirir. Onun əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli sərvətləridir.

XÜLASƏ

Süleyman Rəhimovun obrazlar silsiləsi.

Məqalə yazıçı Süleyman Rəhimovun əsərlərində müxtəlif xarakterli obrazların həyat tərzindən bəhs edir. Onların cəmiyyətdə baş verən hadisələrə münasibəti, düşüncə tərzi, məqsəd və amalları uğrunda mübarizələri ön planda verilir. Hər bir obrazın mənəvi aləmi , özünə məxsus dünyası ustalıqla müəllif tərəfindən qələmə alınmışdır. Məqalədə yazıçnın əsərin süjet xəttini real həyat nümunələrinə əsaslanaraq ustalıqla qələmə alması ön planda göstərilir.Müəllifin yaratdığı müxtəlif obrazlar hər dövr üçün aktualdır. İnsan və cəmiyyət, xarakter və konflikt obrazların dili ilə kamil şəkildə qələmə alınmışdır. Bədii əsər üçün emosionallıq, dinamiklik əsas şərtdir. Bu da Süleyman Rəhimovun yaradıcılığında əsas meyarlardandır. Onun rəngarəng obrazlar silsiləsi məhz bu baxımdan çox seviləndir. Tarixin yaddaşına adını böyük hərflərlə yazmış S. Rəhimovun yaradıcılığı bu gün də aktualdır.Onun əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatının qiymətli sərvətidir.

Açar sözlər; obraz xarakter, əsər, yaradıcı, üslub, dinamika, ömür, həyat, qələm, yaddaş.

Асланова Тарана

Резюме

Галерея образов Сулеймана Рагимова.

В статье анализируется ряд героев, созданных С.Рагимовым, персонажи с различными характерами,их быт, образ жизни. В первую очередь, отражается отношение персонажей к событиям, происходящим в обществе, их борьба за свои идеи и цели, образ мышления.

Автор статьи подчеркивает мастерство видного прозаика, которому удалось раскрыть внутренний мир, своеобразный образ мышления каждого из персонажей.

В статье также подчеркивается умение писателя выстроить линию сюжета на основе реальных жизненных событий. Колоритные и непохожие друг на друга образы, созданные С.Рагимовым, актуальны во все времена. Через образы мастерски передаются читателю все проблемы, поставленные в произведении - человек и общество, характер и конфликт.

Автор статьи подчеркивает, что в художественном произведении очень важны динамика и эмоциональность.

В творчестве С.Рагимова это является одним из главных критериев. По этой причине галерея образов С.Рагимова отличается и запоминается.

Творчество С.Рагимова занимает достойное место в истории азербайджанской литературы, его проза актуальна и в наши дни. Творческое наследие С.Рагимова является ценным сокровищем нашей литературы.

Ключевые слова; образ, персонаж, произведение, творец, стиль, динамика, прижизненность, жизнь, перо, память.

Aslanova Tarana

Summary.

Gallery of images of Suleiman Ragimov

The article analyzes several heroes created by S. Ragimov, characters with different personalities and way of life. First of all, it reflects the character’s attitude to the events taking place in society, their struggle for their ideas and goals, and way of thinking.

The author of the article emphasizes the skill of a prominent prose writer, who managed to reveal the inner world, the unique way of thinking of each of the characters.

The article also highlights the writer's ability to build a plot line based on real life events. The colorful and dissimilar images created by S. Ragimov are relevant at all times. Through images, all the problems posed in the work - man and society, character and conflict - are masterfully conveyed to the reader.

The author of the article emphasizes dynamics and emotionality which are very important in a work of art.

In the work of S. Ragimov this is one of the main criteria. For this reason, the gallery of images of S. Ragimov is different and memorable.

The work of S. Rahimov takes a worthy place in the history of Azerbaijani literature, his prose is still relevant today. The creative heritage of S. Ragimov is a valuable treasure of our literature.

Key words; image, character, creation, creator, style, dynamics, lifetime, life, pen, memory

Ədəbiyyat siyahısı :

1.Akif Hüseynov, Müxtəlifliyin birliyi. Bakı, Yazıçı, 1983, 214 s.

2.Mehti Hüseyn. Ədəbiyyat və incəsənət məsələləri. Azərnəşr. Bakı, 1958, 608 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Şirindil Alışanlı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

f.ü.f.d., dosent **AĞAYEVA SƏBİNƏ OQTAY QIZI**
Bakı Dövlət Universiteti
Ünvan: Akademik Zahid Xəlilov küçəsi 33
farid-agaev123@mail.ru

ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ НОВИЗНА ТВОРЧЕСТВА ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА

На рубеже XIX - XX веков на небосклоне литературы татарского народа яркой звездой загорелось творчество Галимджана Ибрагимова, писателя, литературоведа и языковеда, общественного деятеля, одного из основоположников теории литературы и татарской критики. Это был период, когда обострился интерес к европейской культуре, и в частности, к европейской литературе, когда на смену устоявшихся традиций, характерного для восточной литературы дидактизма постепенно приходят новые, передовые тенденции; развиваются различные, в том числе и модернистские течения, появляются новые жанры, новые художественные приемы, новые темы. К этому периоду относится и зарождение национальной литературной критики. Как пишет литературовед Д. Загидуллина: «Начало XX века, ставшее временем зарождения новой татарской литературы в результате становления татарской периодической печати, издательского дела, поворота к светскому образованию, к иной культурологической ориентации – от Востока к Западу, дало импульс формированию новых тенденций в художественном сознании. Это движение выдвинуло необходимость преобразования конкретного национального (татарского) сообщества, совпало с процессом секуляризации, что обернулось трансформацией татарской культуры в контексте просветительского движения и литературы»[2, с.4]

Галимджан Ибрагимов был одним из первых, кто привнес в татарскую литературу новые тенденции, заложил фундамент новой литературы и тем самым оставил глубокий след в духовной культуре татарского народа. Утверждая свою национальную самобытность, в то же время писатель был убежден, что современная действительность требует освобождения от канонических традиций средневековой литературы, от ее дидактической направленности. Подобно выдающемуся азербайджанскому писателю-просветителю М.Ф.Ахундову, который высоко оценивая художественную ценность творчества великих поэтов Востока Саади и Хафиза, в то же время отмечал, что их произведения не отвечают духу современности, что нужны новые формы, реалистически отражающие окружающую жизнь,

Г. Ибрагимов считал, что для развития родной литературы необходимо изучать опыт мировой литературы, не замыкаться в собственной раковине не

ограничиваясь татарской литературой, познакомиться с историческими течениями всемирной литературы. Писатель призывал тщательно изучать и применять в своем творчестве художественно-эстетические достижения русских писателей А.С. Пушкина, Н.В. Гоголя, И.С. Тургенева, корифеев западноевропейской классики – Гомера, Шекспира, Байрона. Высоко оценивая роман Л.Н. Толстого «Война и мир», Г. Ибрагимов говорил: «Вот у кого нам учиться писать. Какая масштабность! Какие характеры! Вот образец для изображения грандиозных исторических событий» [6 с. 12]

Последовательно следуя своему призыву, Г. Ибрагимову удалось возвысить татарскую литературу до уровня мировой литературы. Неслучайно, что его произведения привлекли внимание таких крупных немецких ученых -тюркологов, как М. Фридрих, И. Балдауф. Теоретические вопросы жанра романа рассматриваются в работах С. Г. Келлмана, Б. В. Шаффера . О творчестве Г. Ибрагимова высоко отзывались писатели и литературоведы бывших союзных республик Б.Кербабаев, С. Муканов, Л.Соболев и др. В Азербайджане к исследованию творчества Г.Ибрагимова обращался профессор Панах Халилов, посвятив ему портрет-очерк «Галимджан Ибрагимов».

Творчество Г. Ибрагимова сыграло огромное воздействие на становление, развитие, возмужание родной литературы. «Ни один писатель, за исключением, пожалуй, Г. Тукая, не сыграл более важной роли и не оказал более глубокого влияния на развитие татарской национальной литературы и культуры, чем Г.Ибрагимов», - пишет исследователь творчества писателя Мансур Хасанов. Стоит добавить, что благотворное влияние творчества Г.Ибрагимова испытала на себе не только татарская литература, но и литература других восточных народов, населявших территорию бывшего СССР. «Галимджан был моим первым учителем, может быть и основным» , - писал народный писатель Туркменистана Берды Кербабаев.[7,с.4] А казахский академик Сабит Муканов отмечал: «Казахи считают Галимджана Ибрагимова своим, казахским писателем»[5,с.6] выдающийся узбекский писатель Айбек отмечал: « … Мы не только буквально зачитывались им, не только знали творения Г. Ибрагимова, но и стремились следовать по его пути».

Среди достаточно богатого творческого наследия Г. Ибрагимова, вобравшего в себя четыре романа, несколько десятков повестей, рассказов, новелл , литературных исследований и научных статей, особое внимание привлекает его роман «Молодые сердца» , ставший одним из первых образцов романтизма европейского типа в татарской литературе. Этот роман, жанр которого часто определяют как роман-трагедия, сыграл огромную роль в обновлении татарской литературы. Прежде всего надо отметить, что новаторство писателя сказалось в глубоком психологизме романа «Молодые сердца», что уже само о себе было необычно для татарской литературы.

Неслучайно, что при определении жанра произведения он был назван первым психологическим романом в татарской литературе. Основу романа составляет конфликт между «старым « и « новым», который развивается в нескольких планах: это и традиционный для всех времен и нашедший свое отражение в литературах многих народов конфликт отцов и детей; и конфликт между героем и окружающей средой; и конфликт между старыми и новыми порядками.

Сам автор, раскрывая взаимоотношения главных героев романа-Джалялетдина-муллы и его сыновей Сабира и Зии, рассматривал конфликт между старшим и младшим поколением в тесной связи с конфликтом между «старым и « новым», с переменами в жизни: «Так думал отец. Но сыновья ответили ему иначе. То ли под веянием времени и природы, желание отца и действия детей были противоположны друг к другу»[4, с.26]

Глубоко проникая во внутренний мир своих героев, Г. Ибрагимов в тоже время проявляет себя как тонкий психолог, точно разбирающийся в сущности человека, в разнообразии человеческих характеров и личностей «Люди по своей природе, силе делятся на несколько видов: некоторые своими железными руками поворачивают судьбу в нужное им русло – это настоящие хозяева жизни, правители. Остальные безропотно выполняют предначертания рока, они не являются правителями своих судеб, а всю жизнь рабы судьбы и среды», - пишет он [4, с16]

В романе «Молодые сердца» Г. Ибрагимов в художественных образах наглядно демонстрирует каждый из этих типов. Характеры Зии, Сабира и Марьям раскрываются в контексте протворборства героев с окружающей средой. Значительный интерес в этом плане представляет Зия - молодой человек, наделенный Всевышним необыкновенным талантом музыканта, до безумия влюбленным в музыку. Однако безумное влечение к музыке, к исполнительству противоречит религиозным канонам, которые рассматривают музыку, пение, танцы как великий грех, и поэтому Зия не может быть адекватно принят обществом, где «…музыкант так же грешен, как распутник, как вор, избитый за кражу лошади, или поющий на улице. Ведь лишь безбожники и бесстыдники любят музыку»[4,с.54] Естественно, что отец Зии Джалялетдин- мулла не может понять сына, более того, он всячески препятствует занятиям сына музыкой, жестоко наказывает его. По его мнению сын позорит его семью, унижает ее достоинство: ««Разве допустимо, чтоб сын известного Джаляла-муллы и образованной Зулейхи-абыстай мог находиться в обществе отпетых озорников! Подобного не позволит среда! Это ведь не занятие для сына досточтимого хазрета!» [4, с. 46]. Однако ни наказания, ни насильственное обучение в медресе, где , как писал Г.Ибрагимов в романе «Наши дни», молодых людей готовили лишь к тому, чтобы стать муллой, собирать приношения, хоронить покойников , отравляли их сознание « старой

и новой схоластикой, старой и новой дребеденью, старой и новой чепухой»,ни служба в армии не смогли погасить в сердце молодого человека любовь к искусству. Зия представляет собой тип нового человека, представителя прогрессивной татарской интеллигенции, мечтающей о процветании и расцвете своей нации и видящий путь к воплощению своей мечты в развитии искусства. Он хочет построить школы, где будут готовить музыкантов, художников: «Пусть родится от татарского сына великий в прямом смысле художник и композитор, способный раскрыть всю гармонию и глубинные тайны татарской души. Однако я не верю, что можно возродить, вдохнуть жизнь целому народу или роду... без этих двоих» [4,с. 46]. Но, к сожалению, Зия по своей природе не борец, он, согласно приведенной выше характеристике, данной людям самим писателем, относится к разряду тех, кто является «рабом судьбы и среды». Его мечтам не суждено было сбыться, ибо его сердце , не выдержав давления, оказываемого косной средой, в том числе и родным отцом, безвременно останавливается.

Как уже было отмечено выше, одним из жанровых определений рассматриваемого романа было «роман-трагедия», что имело под собой достаточно аргументированную основу. Как известно, главной спецификой трагедийного конфликта является противостояние герою значительно превосходящих его непреодолимых сил, безысходность ситуации, в которой он оказывается. Таким препятствием для Зии стали отжившие национальные, религиозные традиции и обычаи . «Талант, вложенный в Зию рукой самого творца, музыкальная страсть, как бы ни рвались наружу, не могли вырваться, ибо всесильная среда давила их железными руками», - с горечью отмечает Г. Ибрагимов [4.с.51].Как бы продолжая тему нерасцветших, загубленных талантов, писатель с пронзительной болью пишет в 1915 году в статье, написанной по поводу постановки пьесы «Учительница»: « Татарский народ не выдвинул своих Гете, Вагнеров, Рафаэлей, и причина этого не в том, что природа лишила его таких гениальных талантов, а, надо думать, в том, что нет той почвы, среды , которая помогла бы им расправить плечи, обрести крылья»[8, с.61]

Трагична и судьба юной Марьям, которая также становится жертвой среды, обычаев традиций, стоящих на пути ее счастья, ее любви. Косная среда не может понять чувства мечтательной, нежной Марьям и интеллигентного, отличающегося своими манерами, одеждой, высокими идеалами от деревенских парней Зии. Они вынуждены встречаться тайно, изливать свои чувства в основном только в письмах. «В те годы Зия приезжал домой каждое лето; живя в соседних домах, они не имели возможности встретиться, разговаривать на людях, лишь темные ночи соединяли их, а густые кусты и старые дубы большого сада скрывали от злых языков»[4, с.86] - пишет Г. Ибрагимов.

Автор романа с горечью признает, что в условиях, когда в обществе господствуют реакционные, антигуманные ценности, когда все подчинено устаревшим законам, ограничивающем свободу личности, ее чувств и стремлений, герои не могут быть счастливы. Зию и Марьям насильственно отрывают друг от друга: Зию призывают в армию, а Марьям помимо ее воли выдают замуж за нелюбимого. Жизнь Марьям трагически обрывается под натиском среды, правил и обычаев повседневной жизни.

Полной противоположностью Зие и Марьям является Сабир, брат Зии Это человек, который твердо и неукоснительно идет к намеченной цели. Правда, и ему не сразу удается найти свою дорогу в жизни. Сабир болезненно ощущает резкое противоречие между жизнью, которой живет и желанием своей души. Перепробовав несколько профессий, он понимает, что все это не его, не может дать ему душевного покоя, и тогда он возвращается к истокам, к земле, решившись на это по зову души. Конечно же, Сабир не является идеалом писателя, Это человек, который стремится лишь к личной свободе, его не интересует судьба народа, у него нет возвышенных идей, как у Зии, но он в определенной степени вызывает симпатию сильным, твердым характером, тем, что умеет бороться за свои права, побеждать, изменить судьбу, преодолеть ограничения среды.

Раскрывая картины жизни всех слоев татарского общества на рубеже XIX –XX веков, Г. Ибрагимов через образы героев, во многом отличающихся друг от друга, сумел передать стремление молодого поколения татар к другой жизни, их желание изменить действительность к лучшему, освободиться от пресса среды, победить ее, добиться личной свободы. К сожалению, суровая действительность не давала им возможности осуществить свои желания, но уже появление таких героев в татарской литературе свидетельствовало о прогрессивном развитии татарской литературы.

Роман «Молодые сердца» Г. Ибрагимова явился первым в татарской литературе психологическим романом. Проникая вглубь души своих героев, отражая их душевные переживания, стремясь понять их, писатель прибегает к таким новым для татарской литературы художественным приемам, как сновидения, бредовые состояния героев, описание потоков сознания, что, безусловно, явилось результатом плодотворного влияния русской и европейской литературы, в частности романов Ф.М.Достоевского. Также он впервые вводит в татарскую прозу внутренние монологи как средство психологического анализа. Привлекают внимание мысленные разговоры главного героя с Аллахом, где отражаются его взгляды, надежды, мечты.

Галимджан Ибрагимов был первопроходцем и в освоении историко-революционной темы в татарской литературе. Написанные им романы «Наши дни», «Глубокие корни» опирались и на непосредственные впечатления, и на богатейший историко-архивный материал. Кроме того, автор обращался к

мемуарам и свидетельствам современников. Интересна история написания романа «Глубокие корни» , который , по свидетельству супруги писателя Мухамедовой Эммугульсум, первоначально назывался «Правдивое слово». Произведение, задуманное поначалу как документальный рассказ по следам действительно произошедшего события - зверского убийства сельского корреспондента, постепенно разросся до романного повествования и писался с перерывами около пяти лет.

Роман отличается сложным композиционным построением: через переплетение различных сюжетных линий, ретроспективных сцен, раскрываются судьбы самых различных и по социальному положению, и по политическим убеждениям, и по нравственным качествам героев. В центре повествования стоит образ Фахри, ставшего жертвой кровавого преступления. Примечательно то, что повествование начинается краткой фразой «Убили Фахри», т.е. уже в дальнейшем читатель не видит его в реальной жизни, а образ его и его биография вырисовываются из воспоминаний о нем жены, родственников, односельчан, а также и его врагов. Как отмечал литературовед Р.Г.Бикмухамедов, «Принцип биографизма как творческий прием Г. Ибрагимова, наметился еще в «Мулла-воре» и впервые был осуществлен в « Старом батраке» Впоследствии он был осуществлен в « Молодых сердцах и в романе «Наши дни». В «Глубоких корнях» биографические отступления стали стержнем сюжетного построения. Здесь принцип биографизма был впервые осознан как решающий композиционный прием» (1, с. 124-125)

Фахри – человек, свято преданный делу революции, в которой он искренне видел путь к свободе, залог будущей счастливой жизни народа. Всего себя он посвятил строительству новой жизни, не думая о собственном благополучии, об элементарных жилищных условий для своей семьи. «Артель, коммуна, колхоз» - вот что занимало мысли и действия Фахри. И неслучайно, что всю свою жизнь прожившие в бедноте и не имевшие никаких прав односельчане видели в нем опору и защиту. Убийство Фахри было воспринято каждым из них как личное горе : «Крестьяне любили Фахри. Любили в нем своего, родного человека, который коренником тащил их тяжелый груз. Его гибель, уход его из жизни вызвал у них чувство осиротелости» [3, с.158]

Основное ядро конфликта романа составляет классовая борьба, на одном полюсе которой стоит коммунист Фахри, на противоположном же бывший владелец кожевенной фабрики Вали-бей, которого новая власть лишила большей части накопленного добра. Согласно идеологическим установкам периода, когда писался роман и вплоть до 90-х годов XX века Октябрьская революция и советизация республик, объединенных в единый Союз, представлялись как великое благо для народа, во что, как уже отмечалось выше, свято верил погибший Фахри. Очень интересно, что с позиций сегодняшнего дня, когда произошли глубочайшие изменения в общественном

сознании, когда были переоценены многие ценности и стали явно видны результаты насильственной коллективизации, когда раскрылись многие негативные последствия революции, которая плугом прошла по судьбам целых семей и отдельных личностей, изменился и подход к анализу произведений, посвященных революции, гражданской войне, коллективизации. Нисколько не бросая тень на искренность намерений, активную деятельность Фахриа, который, как уже отмечалось выше, свято веря в идеалы революции, всеми силами привлекал крестьян в колхоз, в то же время нельзя не отметить и то, что революция, борьба за социализм принесла много горя жителям села, изображенного в романе. И, надо сказать, что Г.Ибрагимов как человек, обладающий глубоким умом, образованностью и умением трезво оценивать происходящее, не мог не видеть и несостоятельность идеи коллективизации, и те перегибы в борьбе за «артели, коммуны и колхозы», которые нередко приводили к тяжелым человеческим трагедиям, к покалеченным судьбам. Хотя в период написания романа и позже в работах исследователей нельзя было откровенно говорить обо всем этом, но благодаря высокому художественному мастерству писателя его позиция проскальзывает между строк. Здесь хотелось бы сделать небольшое отступление, вспомнив роман молодой талантливой татарской писательницы Гузель Яхиной «Зулейха открывает глаза», где дана правдивая, неприкрытая картина ужасов, сопровождавших процесс коллективизации. Думаем не ошибемся, если скажем, что в создании этого произведения, который стал значительным явлением в современной татарской литературе, вышел далеко за пределы республики, был переведен на многие языки и имел невероятный успех у читателей. благотворную роль сыграли и традиции, заложенные Г.Ибрагимовым .

Как известно, в творчестве Г.Ибрагимова наблюдается смена нескольких художественных методов: вначале он отдавал предпочтение натуралистическому изображению действительности («Изгнание шакирда Заки из медресе»), затем мы видим у него черты европейского романтизма («Молодые сердца»), последние его произведения, в том числе и « Глубокие корни», рассматривались литературоведением и критикой как произведения социалистического реализма. Но здесь нельзя не заметить сосуществование соцреализма с натуралистическими описаниями жестоких классовых столкновений. Через все повествование проходят не раз повторяемые слова «кровь», «кровавый». Это и в описании убитого селькора Фахри («Лицо его было сплошным кровавым месивом. Череп расколот, лоб, виски разбиты, полосами вываливался бело-желтый мозг. На шее и левом плече кровь, слившаяся с землей. Рядом шкворень с запекшейся кровью на остром конце») [3,158],в рассказе старика Джиханша о том, как жестоко подавили восстание крестьян (« Молодой, красивый офицер вынул саблю из ножен, рассек тело Тимерши, и , посыпая раны солью , спрашивал: «Говори, кто вас подбил, кто

дал оружие?» [3,342],), и в сцене хладнокровного убийства сельского ишана коммунистом Гайнетдиновым. Одним словом, Г.Ибрагимов подчеркивает, что строительство социализма было сопряжено с кровью, смертями, с чудовищной жестокостью. Причем жестокость эта проявлялась обеими сторонами конфликта.

С современной точки зрения в другом ракурсе раскрывается и образ Вали-бая, которого в критике прошлых лет бесспорно относили к отрицательным персонажам, видя в нем только «затаившегося классового врага». Но ведь в этом персонаже можно увидеть и немало качеств, вызывающих уважение и симпатию, на что критика не обратила внимание. Вали-бай - человек, который благодаря своему трудолюбию и умению построил свое хозяйство, сумел обогатиться до революционных событий. С уважением о нем говорит старик Джамали: «С головой человек! С дурной –то головы разве наживешь миллионы? Ведь одних мечетей сколько понастроил!» [3.с.286]. Как выясняется, Вали-бай строил и школы, и мечети, выделял средства для издания газет, чинил дороги, рыл колодцы. «Лишь одному аллаху ведомо, сколько великодушных деяний сотворила его щедрая рука» [3.с.325] - , пишет о нем в своем свидетельском показании мулла Фахриельгасри. Но такая оценка не устраивала суд, поэтому, как показывает писатель, на него не обратили внимание и сразу перешли к дальнейшим допросам.. К несчастью, судьба таких, как Вали- бай, была не единична. Достаточно вспомнить печальную участь азербайджанского миллионера, нефтепромышленника, мецената Зейналабдина Тагиева, прозванного в народе «отцом нации» за его благотворительность, и его семьи.

После революции, поняв, что возврата к прежней жизни не будет, Вали-бай идет на службу советской власти , возглавляет совхоз, и , будучи человеком чести и слова, за короткое время сделал совхоз образцовым, лучшим на Волге. Сквозь строки чувствуется некая симпатия, жалость к этому, уже старому, человеку, которого ,как описывает автор, «обложили как волка». Хотя по ходу следствия становится ясно, что убийство Фахри не было преднамеренным, тем не менее Вали-бая приговорили к высшей мере наказания. Писатель психологически тонко передает душевное волнение, страдания его жены Мэрием-бике, сына Мустафы, для которых Вали прежде всего родной человек, которого они теряют. Помимо этого Мустафа понимает, что его судьба как сына врага народа, конечно же, уже предрешена. Юный студент, делающий успехи в медицине с ужасом думает о том, что будет отчислен из университета, что навсегда потеряет свою мечту

. « Огненным ливнем падали на Мустафу слова об отце, жгли, душили его…Ему казалось, что сердце его перестает биться, раскаленный обруч сжимается все сильней и сильней…»»[3, 352,354], Как уже было отмечено, роман начинается фразой «Убили Фахри», а завершается сообщением о расстреле Вали-бая. В

этой рамочной конструкции писатель, как нам думается, выражено отношение автора к происходящим в общественной жизни процессам, осуждение нечеловеческой жестокости обеих противоборствующих сил. Правда, за сообщением о расстреле кожевника следует описание нового дня, ярко восходящего солнца, что могло быть расценено как символ освобождения от происков классового врага, что и ждала от писателей господствующая идеология, но, нам думается, что эта деталь помогла в определенной мере избежать суровой цензуры тех лет.

Являясь одним из первых произведений на историко-революционную тему, роман «Глубокие корни» в то же время заложил основу для появления детективного жанра в татарской литературе – и в этом тоже новаторство писателя. Правда, сам Г. Ибрагимов не соглашался с такой интерпретацией романа. В книге «Большая жизнь» Э. Мухамедова вспоминает слова писателя « …я не думал писать детективный роман» [6, с.79] Но тем не менее нельзя отрицать , что и по композиционному построению, и по присутствию в содержании произведения трех основных сюжетообразующих элементов детектива: загадочное преступление, расследование, разоблачение преступника – роман приближается к детективному жанру. Другое дело, что на фоне расследования преступления Г. Ибрагимов сумел развернуть широкую социально-историческую панораму татарской деревни в самый драматический, переломный момент истории. При всей суровости повествования, в определенной мере связанной со спецификой сюжета, писатель показывает жизнь во всем ее разнообразии: великолепно выписанные картины природы, которая как бы оживает под пером писателя и каждый раз гармонирует с изображаемыми событиями , описание нежной любви между Садыком и Нагимой, Фахри и Гейши, проникнутые тонким лиризмом и теплым юмором, придают роману особое очарование. Перед читателем проходят самые различные человеческие типы, характерные для той эпохи: это работяги, искусные мастера своего дела, но до смешного трусливые перед властью Джалали и Камали, это непреклонный прокурор Ансаров, в своей преданности делу революции потерявший элементарные человеческие чувства, это и Александра Сигизмундовна, женщина с низкой социальной ответственностью и многие другие.

Как справедливо отмечал литературовед М.Хасанов, « По широте и глубине проникновения в народную жизнь, полноте и разнообразию человеческих характеров, глубокому постижению социально-философского смысла изображаемых явлений и силе реализма «Глубокие корни» занимают выдающееся место в татарской советской литературе…Другого произведения, равного по своей широте и глубине охвата послеоктябрьской социальной действительности…. в татарской литературе не было» [8, с.219]

Таким образом, рассмотрение двух наиболее ярко отразивших новизну творчества произведений Галимджана Ибрагимова «Молодые сердца» и « Глубокие корни» позволяет увидеть те новые тенденции , которые были писателем привнесены в татарскую литературу. Это, прежде всего, стремление к глубокому отражению и анализу социальных проблем; психологизм в раскрытии характеров, достигаемый введением в художественную ткань произведения внутренних монологов, потока сознания; обращение к детективному жанру и т.п.

Литература

1. Бикмухамедов Р. Галимджан Ибрагимов.Вместе с народом.М.: 1959 с.124-125
2. Загидуллина Д. Ф Художественные приемы и стилевые обновления в татарской литературе (в контексте тюркских литератур XX– XXI вв.). – Казань, 2022. – 252 с.
3. Ибрагимов Галимджан. Избранное. М.:Художественная литература,1976. – 395 с.
4. Ибрагимов Г.Г. Молодые сердца/ Г.Г. Ибрагимов. - Казань: Татарское книжное издательство, 1980. – 210 с.
5. «Литературная газета», 1962, 13 марта с. 5
6. Мухамедова Эммугульсум. Большая жизнь. –Казань: Татарское книжное издательство.1968. – 100 с.
7. «Правда» , 1962, 13 марта.
8. Хасанов М.Х. Писатель, ученый, революционер. Страницы жизни и творчества Г. Ибрагимова / Хасанов М.Х. - Издательство «Наука», 1987. - 318 с.

к.ф.н; доцент; Агаева Сабина Октай кызы

Аннотация. Галимджану Ибрагимову принадлежит заметное место в развитии татарской культуры и литературы конца XIX- начала XX века. Его творчество отличается поисками новых тем, сюжетов, новых художественных средств для воплощения своих идей. Писатель считал, что для развития родной литературы необходимо изучать опыт мировой литературы. В статье на материале двух крупных произведений Г. Ибрагимова – романов «Молодые сердца» и « Глубокие корни» рассматриваются новые тенденции, привнесенные писателем в татарскую литературу: отказ от дидактизма, глубокое постижение социально-философского смысла изображаемых явлений, психологизм, обращение к детективному жанру, биографизм. Основу романа составляет конфликт между “старым” и “новым”, конфликт между героем и окружающей средой. Раскрывая взаимноотношения главных героев, автор проникает во внутренний мир своих образов и проявляет себя как тонкий психолог.

Г.Ибрагимов признает, что в условиях когда в обществе господствуют реакционные, антигуманные ценности, герои не могут быть счастливы. “Молодые сердца” явился первым психологическим романом в татарской литературе. На фоне жизни всех слоев татарского общества писатель передал стремление молодого поколения татар к лучшему. Сложным композиционным построением отличается роман “Глубокие корни”. Новаторством в этом романе явилось обращение писателя к детективному жанру. Образ главного героя раскрывается читателю из воспоминаний его близких.

Ключевые слова: татарская литература, тенденция, новаторство, жанр, психологизм, внутренний монолог

.

Xülasə
Qalimcan İbrahimov yaradıcılığının problem-tematik və bədii yeniliyi

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində tatar mədəniyyətinin və ədəbiyyatının inkişafında Qalimcan İbrahimovun rolu boyükdür. Onun yaradıcılığı, yeni mövzularla, süjetlərlə, fikirlərini ifadə etmək üçün yeni sənətkarlıq vasitələrinin axtarışı ilə seçilir. Yazıçı öz milli ədəbiyyatının inkişafı ücün dünya ədəbiyyatının təçrübəsini öyrənməyin vacib olduğunu düşünürdü. Məqalədə Q.Ibrahimovun iki böyük əsəri olan “Gənc ürəklər” və “Dərin köklər” romanlarının məzmunu əsasında yazıçının tatar ədəbiyyatına gətirdiyi yeni tendensiyalar araşdırılır: didaktizmnən imtina, təsvir olunan hadisələrin içtimai fəlsəfi mənasının dərin anlamı, psixologizm, detektiv janrına müraciət, bioqrafizm və s. “Gənc ürəklər” romanının əsasını “köhnəlik” və “yenilik”, qəhrəman və ətraf mühit arasında olan münaqişədi. Əsas qəhrəmanların münasibətlərini açaraq müəllif öz obrazlarının daxili dünyasına nüfüz edir və psixoloq kimi özünü gostərir. Yazıçı etiraf edir, ki cəmiyyətdə mürtəcə və qeyri-insani dəyərlər hökm sürdüyü müddətdə qəhramanlar xöşbəxt ola bilməz. “Gənc ürəklər” tatar ədəbiyyatında ilk psixoloju roman sayılır. Tatar cəmiyyətinın həyat fonunda yazıçı gənc nəslin yaxşılığa, işıqlı gələcəyə cəhdini göstərir. “Dərin köklər” romanı mürəkkəb kompozisiya quruluşu ilə fərqlənir. Bu romanda yazarın detektiv janrının müraciət etməsi yenilikidi. Burada, baş qəhrəmanın təsviri onun yaxınlarının xatirələri üzərində qurulub.

Açar sözlər: tatar ədəbiyyatı, tendensiya, novatorluq, janr, psixologizm, daxili monoloq

Aghayeva Sabina Oktay

Abstract

Problematic-Thematic and Artistic Novelty in the Works of Galimjan Ibragimov

Galimjan Ibragimov occupies a notable position in the development of Tatar culture and literature from the late 19th to the early 20th century. His work stands out due to the exploration of new themes, plots, and innovative artistic methods to convey his ideas. The writer believed that studying the experiences of world literature was necessary for the advancement of native literature. This article delves into two major works by G. Ibragimov - the novels "Young Hearts" and "Deep Roots," discussing the new trends introduced by the writer into Tatar literature: the rejection of didacticism, a profound understanding of the socio-philosophical significance of depicted phenomena, psychological depth, a shift towards the detective genre, and biographism. The conflict between the "old" and the "new," the conflict between the hero and the surrounding environment, forms the core of the novels. By unraveling the interrelationships of the main characters, the author penetrates into the inner world of his characters, demonstrating a nuanced understanding of psychology. G. Ibragimov acknowledges that in a society dominated by reactionary and anti-human values, heroes cannot attain happiness. "Young Hearts" emerged as the first psychological novel in Tatar literature. Against the backdrop of all strata of Tatar society, the writer portrays the aspirations of the young generation for a better life. The novel "Deep Roots" stands out for its intricate compositional structure. The writer's innovation in this novel lies in his turn to the detective genre. The image of the main hero is revealed to the reader through the memories of those close to him.

Keywords: Tatar literature, trend, innovation, genre, psychology, internal monologue

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: f.ü.f.d., dosent., Əliyeva Gülgün Şükür qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

Dos.**QƏDİM İGİD OĞLU RUFULLAYEV**
Lənkəran Dövlət Universiteti
qedim73@mail.ru

MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH İRSİNİN TƏDQİQİNDƏ SALMAN MÜMTAZIN ROLU

Xülasə

Açar söz: ədəbiyyatşünas, Salman Mümtaz, araşdırma, Vazeh yaradıcılığı

Məqalədə böyük ədəbiyyatşünas və folklorşünas alim Salman Mümtazın Azərbaycanın tanınmış şair və filosofu Mirzə Şəfi Vazeh yaradıcılığı ilə bağlı axtarışlarından bəhs edilir. Araşdırmalardan belə qənaət hasil olur ki, Mirzə Şəfi Vazeh 1794-cü ildə Gəncə şəhərində dünyaya göz açmışdır. O, ilk təhsilini Gəncədə Şah Abbas məscidinin nəzdində olan mədrəsədə almışdı. Ərəb və fars dillərini yaxşı mənimsəyən, eyni zamanda gözəl xəttat, həm də şair olan Mirzə Şəfi müəllimlik etməklə, habelə məscidlərdə "Quran"ın üzünü köçürməklə az məvaciblə dolanırdı. Böyük dramatur M.F.Axundzadənin gələcək fəaliyyətinə böyük təsiri keçmiş Mirzə Şəfi həm də ona xəttatlıqla bağlı dərs keçmişdir. Bu hadisə Şəfinin sonrakı həyatında mühüm hadisə olur. Onun Gəncədən Tiflisə köçməsində M.F.Axundzadənin rolu olmuşdur. Tiflisdə alman şairi və şərqşünas Bodenştedtlə tanış olan Mirzə Şəfi ona fars və türk dilindən dərs demiş, yaradıcılıq üğurlarını onunla bölüşmüşdür. Bodenştedt vətənə qayıdarkən Mirzə Şəfi ona "Ağılların açarı"adlı şeirlər məcmuəsini bağışlamışdı. O, bu məcmuəni nəşr etdirmək qərarına gəlir və "ilk dəfə 1848-ci ildə Ştutqartda "Şərqdə min bir gün", daha sonra 1851-ci ildə Berlində "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adı ilə çap etdirmişdir. Az bir müddət içərisində böyük şöhrət qazanmış və alman dilindən başqa rus, ingilis, fransız, italyan, isveç, holland, norveç, danimarka, polyak, şex, və qədim yəhudi dilinə tərcümə olunmuşdur. Bonenştedt 25 il bu əsərlərinin M.Ş.Vazehin şeirlərinin tərcüməsi olduğunu dediyi halda, onların şöhrətlənməsini gördükdən sonra 1873-cü ildə birdən-birə onu inkar etdi, Amerikada tələbələr qarşısında çıxışında "yaxşı olar ki, mənə Vazeh deyəsiniz",-deyə özünü bu şeirlərin müəllifi elan etdi. Beləliklə, Mirzə Şəfi bir şair, sözügedən əsərlərin müəllifi kimi uzun zaman unuduldu.

Böyük ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtazın bu sahədəki araşdırmaları Mirzə Şəfi Vazeh şəxsiyyəti və yaradıcılığının Azərbaycan xalqının milli sərvəti və varidatı qismində ortaya çıxarılmasında, ədəbiyyata qaytarılmasında müstəsna əhəmiyyəti vardır. İndi Mirzə Şəfi yaradıcılığı nəinki oxunur, həm də yeni nəsil araşdırmaçılar tərəfindən tədqiq olunur, öyrənilir.

Associate Professor Gadim Igid oglu Rufullaev

THE ROLE OF SALMAN MUMTAZ IN RESEARCHING THE LEGACY OF MIRZA SHAFI VAZEH

SUMMARY

Key words: literary critic, Salman Mumtaz, research, Vazeh's creativity.

The article talks about the great literary critic and folklorist scientist Salman Mumtaz's research on the works of Mirza Shafi Vazeh, a well-known poet and philosopher of Azerbaijan. According to research tat Mirza Shafi Vazeh was born in Ganja in 1794. He received his early education in the Madrasah near the Shah Abbas Mosque in Ganja. By mastering Arabic and Persian languages well and being also a beautiful calligrapher and poet, Mirza Shafi earned a living by teaching and copying the face of the "Quran" in mosques. Mirza Shafi, who had a great influence on the future activity of the great playwright M.F. Akhundzadeh, also taught him calligraphy. This becomes an important event in Shafi's later life. M.F. Akhundzadeh played a role in his moving from Ganja to Tbilisi. Mirza Shafi, who met the German poet and orientalist Bodenstedt in Tbilisi, taught him Persian and Turkish and shared his creative successes with him. When Bodenstedt returned to his homeland, Mirza Shafi gave him a collection of poems called "The Key of Wisdom". He decided to publish this collection and first he had it published in 1848 in Stuttgart titled "A thousand and one days in the East", and then in 1851 in Berlin under the title "Songs of Mirza Shafi". In a short period of time, it gained great fame and it was translated into Russian, English, French, Italian, Swedish, Dutch, Norwegian, Danish, Polish, Czech, and Hebrew languages, in addition to German. For 25 years, Bonenstedt claimed that these works were translations of M. Sh. Vazeh's poems, but after seeing their fame, he suddenly denied it in 1873, in his speech in front of students in America, he called himself as the author of these poems and said "you would better call me Vazeh". Thus, Mirza Shafi was forgotten for a long time as a poet and the author of the mentioned works.

The researches of the great literary scholar Salman Mumtaz in this field are of exceptional importance in revealing the personality and creativity of Mirza Shafi Vazeh as the national treasure and heritage of the Azerbaijani people, and returning it to literature. Today Mirza Shafi's works are not only read, but also studied and researched by a new generation of scientists

Доцент Гадим Игид оглы Руфуллаев

РОЛЬ САЛМАНА МУМТАЗА В ИССЛЕДОВАНИИ НАСЛЕДИЯ МИРЗЫ ШАФИ ВАЗЕХА

РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: литературовед, Салман Мумтаз, исследование, творчество Вазеха.

В статье повествуется о поисках великого ученого-литературоведа и фольклораведа Салмана Мумтаза в связи с творчествами знаменитого поэта и философа Азербайджана Мирзы Шафи Вазеха

В поисках появляется такое мнение, что Мирза Шафи Вазех в 1794 году родился в городе Гянджа. Он получил свое начальное образование в медресе при мечети Шаха Аббаса.

Мирза Шафи Вазех хорошо осваивал арабский и персидский языки. Обладая красивым почерком, будучи хорошим поэтом. Он переписывал “Коран” в мечетях и работал учителем и при всем этом он поучал маленькую зарплату.

Оказывая большое влияние на будущую деятельность великого драматурга Мирзы Фатали Ахундзаде еще и преподавал ему урок, как можно обладать красивым почерком. Это в дальнейшем сыграла важную роль в последующей жизни Мирзы Шафи Вазеха. М.Ф.Ахундов помогал ему переехать из Гянжди в Тбилиси. В Тбилиси Мирза Шафи познакомился с немецким поэтом и востоковедом Боденштедтом. Мирза Шафи учил его тюркским и персидским языкам и делился с ним успехами своего творчества.

Мирза Шафи подарил своему немецкому другу сбор стихов под названием “Горечи умов” Боденштедт пришел к мнению опубликовать эти стихи. Он напечатал сперва в 1848 году в Штутгарте “ Тысяча один день на Востоке”, а потом в 1851 году в Берлине под названием “Песни Мирзы Шафи”.

В короткое время эти стихи были переведены на русский , французский , английский, итальянский, шведский, голландский, норвежский, польский, датский, чешский и древнееврейский языки. Боденштедт 25 лет говорил, что эти стихотворения принадлежать азербайджанскому поэту Мирзе Шафи Вазеху и, вдруг в 1873 году он начал отрицать эту правду. В Америке он обратился к своим студентам: “ лучше было бы вы обратились ко мне по имени Вазех”. Этим он объявил себя автором стихов Вазеха. А Мирза Шафи как автор сбора стихов на долгое время был забыть. Научные поиски в этой области великого ученого- литературоведа Салмана Мумтаза для восстановления личности Мирзы Шафи Вазеха и его творчества и для национального духовного богатства азербайджанцев имеет важнейшее значение.

Сегодня творчество Мирзы Шафи не только читается, но и исследуется и изучается молодым поколением поисковиков.

Böyük ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtazın araşdırdığı və əsərlərini Azərbaycan xalqının milli varidatı saydığı ədəbi şəxsiyyətlərindən biri də Mirzə Şəfi Vazehdir. O, təqribən 1794-cü ildə Gəncə şəhərində dünyaya göz açmışdır. Atası Kərbəlayi Sadıq əslən Gəncədən idi və 1804-cü ilə qədər Gəncədə Cavad xanının memarı olmuşdur. Mirzə Şəfi Vazeh hələ uşaq ikən Rusiya imperiyası Qafqazın bir çox məntəqələri ilə yanaşı Gəncəni də işğal etdi. Bundan sonra işsiz qalan Kərbəlayi Sadıq müflis olur və çox keçmir dünyasını dəyişir. Mirzə Şəfi, heç şübhəsiz ki, təhsilini Gəncədə Şah Abbas məscidinin nəzdində olan mədrəsədə almışdı. Bu onun atasının arzusu idi, çünki böyük oğlu Əbdül Əlini özü kimi memar, Şəfini isə dindar etmək istəyirdi. Atasının ölümü onun gələcək təhsilinə nə qədər çatışmamazlıqlar gətirmişdirsə, "dövrünün mədəni adamlarından olan Hacı Abdullanın Təbrizdən Gəncəyə qayıtması və gənc Şəfini öz himayəsi altına alması gələcək şairin inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Hacı Abdulla gələcək mütəfəkkir və şairdə elm və mədəniyyətə böyük həvəs oyadırdı. Məhz Hacı Abdullanın məsləhəti ilə Şəfi Cavad xanın qızı Püstə xanımın yanında binagüzarlıq və yazı-pozu işlərini idarə etmək üçün qulluğa götürülür. Bu zamandan Şəfi Mirzə Şəfi deyə tanınır"(**5, 7-8**). Mirzə Şəfinin Hacı Abdulla kimi açıq fikirli və ziyalı bir insanın himayəsində olması dindən öz məqsədləri üçün istifadə edən "mömin"lərın xoşuna gəlmirdi. Mirzə Şəfinin müəllimlik fəaliyyəti onu böyük mütəfəkkir, Azərbaycan milli dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundzadə ilə də tanış olmağa kömək edir. O, bir müddət Mirzə Fətəliyə dərs demiş və Mirzə Fətəli xatirələrində öz müəllimi haqqında bəhs etmişdir: "Gəncə məscidinin hücrələrindən birində bu vilayət əhalisindən Mirzə Şəfi adlı birisi yaşayırdı. Bu adam növbənöv elmlərdən başqa, nəstəliq yazısını da çox yaxşı yazırdı. Bu həmən Mirzə Şəfidir ki, Almanya məmləkətində onun həyatı və farsca şeirlərə malik olduğu fəziləti haqqında məlumat yazılıbdır. Mən atalığımın buyruğu üzrə hər gün bu şəxsin yanına gedib nəstəlik yazısının məşqini edirdim. Belə ki, get-gedə mənimlə bu möhtərəm şəxsin arasında ülfət və ünsiyyət hasil oldu**""(2)**.

Kitaba və elmə olan marağı Mirzə Şəfini, nəinki dini biliklərə, o zaman Qafqazda ən çox tələb olunan fars və ərəb dillərini yaxşı mənimsəməyə, habelə hüsnxəti və bu sahədəki bacarıqlara dərindən bələd olamağa sövq edirdi. Həqiqətən də, xüsusi istedadı və elmə, ədəbiyyata olan marağı, nəticədə məqsədinə çatmaq üçün əzmlə çalışması onu təkcə zamanının deyil, gələcək üçün də nümunə olacaq işıqlı insanlardan birinə çevirmişdir. O, xalqının maariflənməsinə istəyi olan və bu sahədə çalışmaqda olan bir müəllim, müasirləri içərisində şöhrət qazanan və bununla həm də dini kitabların üzünü köçürən xəttat, sevda yolçuluğunda rast gəldiyi qəza-qədəri poetik dillə ifadə edən bir şair idi. Hətta onun şairliyi təkcə doğma vətəndə deyil, ölkədən çox-çox uzaqlarda, avropada geniş yayılır, əsərləri sevə-sevə oxunurdu. 1861-ci ildə nəşr olunmuş Fransız ensiklopediyasında sözü gedən şair haqqında belə bir məlumat getmişdi: "Mirzə Şəfi Gəncədə doğulmuş müasir türk şairidir. O, Tiflisdə yaşamış və burada 1844-cü ildə səyyah Bodenştedt onunla tanış

olmuşdur. Mirzə Şəfinin dili zəngin və obrazlıdır. Onun poemaları ətraf dağların ətriylə doludur. Bu nəğmələr Bodenştedt tərəfindən tərcümə edilmişdir"(**4, 231**). Ancaq Mirzə Şəfinin ədəbi şəxsiyyət kimi məşhur olması barədə öz zamanında, doğma Gəncədə, Azərbaycanda elə də məlumat yox idi. Onun haqqında müfəssəl məlumat vardı; evi olmadığından məscidlərin birində gecələyir, fərdi müəllimlik edərək, habelə məscidlərdə "Quran"ın üzünü köçürərək az məvaciblə dolanır, din adı altında xurafatı təbliğ edənləri və bunu qazanc mənbəyinə çevirənləri tənqid atəşinə tutduğu üçün mollalar tərəfindən təqib olunurdu. Məhz bu səbəbdən məscid hücrələrindən də qovulmuşdur. Dolanışıq üçün Gəncəni tərk edib, vaxtilə şagirdi olmuş və Qafqaz canişinin baş dəftərxanasında Şərq dilləri üzrə tərcüməçi işləmiş Mirzə Fətəli Axundzadənin dəstəyi ilə Tiflisə gedən Mirzə Şəfi hafizələrdə bu məlumatlarla yadda qalsa da, sonrakı yüz il üçün bunu demək çətindir. Onun dünyaya səs salan zəngin və dərin məzmunlu əsərləri və taleyi barədə doğma şəhərində kimsənin xəbəri olmadı.

Ancaq nə yaxşı ki, Azərbaycan xalqının mədəni sərvətini, onun inkişaf tarixini bilən və öyrənib təbliğ edən, bununla Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının yaranmasına dəstək olan maarifpərvər ziyalılarımız olmuşdur. Onlardan biri də Salman Mümtaz idi. O, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də folklorunun bilicilərindən hesab olunurdu. S.Mümtaz, nəinki Azərbaycan söz sənətinə, hətta dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə misilsiz töhvələr verən böyük ədiblərimizi və onların ədəbi irsini milli dəyər konteksində araşdırmağı özünə borc bilirdi. Böyük Nizami, Fizuli, Nəsimi, Vaqif yaradıcılığı barədə qiymətli fikirlərin, araşdırmaların müəllifi olan S.Mümtaz Avropada geniş yayılan və böyük oxucu kütləsinə sahib olan Mirzə Şəfi Vazeh yaradıcılığı haqqında da mühüm məlumatlar əldə etmişdir. Bir daha qeyd edirik ki, Salman Mümtazın araşdırmalarına qədər Azərbaycan oxucusunda M.Ş.Vazehlə bağlı ya məlumat olmamış, ya da qüsurlu olmuşdur. Məsələn, Salman Mümtazın Azərbaycanda ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətinə başladığı bir dövrdə Firudin bəy Köçərli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları" adlı ikicildlik elmi əsərini artıq tamamlamış və nəşr etdirmişdir. Əsərin "Mirzə Fətəli Axundzadə" adlı hissəsində M.Ş.Vazehlə əlaqəli bəzi məlumatlar verilmişdir. Oradan oxuyuruq: "Bəzi rəvayətlərə görə, "Qəzəliyyati-Mirzə Şəfi" mərhum Mirzə Şəfinin öz kəlamıdır ki, onu Bodenştedt farsdan alman dilinə məharətlə rəvan dildə tərcümə edibdir. Bəziləri bu qənaətdədirlər ki, Mirzə Şəfi Bodenştedtin özüdür ki, "Mirzə Şəfi" ləqəbini özü üçün götürmüşdür. Amma bu dəqiq deyil, dəqiqi budur ki, Mirzə Şəfi əslən İran əhlidir. Gəncəyə gəlib sakin olan ərəfədə Bodenştedtlə tanış olmuş və ondan fars dili öyrənmişdir"(**6, 403).**

Salman Mümtaz XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan oxucusuna, elmi ictimaiyyətə dolğun şəkildə təqdim olunmayan Mirzə Şəfi Vazeh şəxsiyyəti və onun yaradıcılığı barədə məlumatları toplamağa başlamış və əldə etdiyi materialları ümumiləşdirərək müxtəlif zamanlarda üç dəfə məqalə şəklində nəşr etdirmişdir. Onlardan biri, "Qurtuluş" jurnalının 1920-ci ildə ilk buraxılışında "Mirzə Şəfi",

ikincisi, “Kommunist” qəzetinin 31 yanvar 1926-cı il buraxılışında “Mirzə Şəfi Vazeh”, üçüncüsü, “Ədəbiyyat qəzeti”nin 9 mart 1935-ci il buraxılışında “Mirzə Fətəli Səbuhi, Mirzə Şəfi Vazeh və Molla Abbas Aşiftə” adı ilə nəşr etmişdir.

Birinci məqalədə Mirzə Şəfi Vazeh haqqında oxuyuruq: “Cənnətməkan filosof Mirzə Şəfi Vazeh Azərbaycan ədəbiyyatı səltənətinin ən ləyaqətli möhtəşəm tacidarlarındandır. Böyük filosofumuzun adı Şəfi, atasının adı Sadıq və şeirdə işlətdiyi təxəllüsü Vazehdir. Vaxtilə Bodenştetd adlı bir alman alimi tərəfindən möhtərəm filosofumuzun divani-qəzəliyyatı Almaniyanın Leypsiq şəhərinə götürülüb “Qəzəliyyati-Mirzə Şəfi” (Mirzə Şəfinin qəzəlləri.red:Q.R) ünvanı ilə əzəl mətni, sonralar dəfələrlə tərcüməsi nəşr edilmişdir. Biz öz böyük filosofumuzun bir sətir yazısını və heç olmasa, tək bir beytini belə eşitmədiyimiz və görmədiyimiz bir halda təqribən bir əsr yarımdır ki, alman ədib və şairləri mərhumun o əsərlərini oxuyaraq faydalanırlar..”(9, 251). Salman Mümtaz məqalədə onu da vurğulayır ki, Mirzə Şəfinin kim olması və hansı xalqın nümayəndəsi olması barədə mülahizələr iki istiqamətdə geniş yayılmışdır. Bir qisim araşdırmaçılar onun alman, digər qismi isə İrandan gələn fars olduğu qənaətində olmuşdur. Salman Mümtaz təəssüf hissi ilə qeyd edir ki, əziz qardaşım, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin ilk tədqiqatçılarından olan Firudin bəy Köçərli cənabları da filosofumuzun ikinci varianta aid olması qənaətindədir və bunu “Mirzə Fətəli Axundov” adlı risaləsində etiraf və təsdiq edir. Halbuki, mərhum Mirzə Şəfi Məhsəti, Nizami, Əbülüla kimi dahilər yetişdirən Gəncə şəhərindəndir və Azərbaycan türküdür. Məqalədə Mirzə Şəfinin hələ gənc ikən səfərə çıxan sevgilisinə yazdığı bir bədii məktubundan da söz açır.

Salman Mümtazın Mirzə Şəfinin həyatı və yaradıcılığı barədə bəhs etdiyi ikinci məqalədən aydın olur ki, o, bu istiqamətdə tədqiqatlarını genişləndirmiş və yeni məlumatlar əldə etmişdir. Burada deyilir ki, Mirzə Şəfi Azərbaycan xalqını avropada tanıdan və onların nəzər-diqqətini bu coğrafiyaya yönəltməyə müvəffəq olan görkəmli ədib və şairlərimizdəndir. “Mirzə Şəfinin də bütün avropa və xüsusilə Almaniyada şöhrət qazanmasına səbəb, onun öz şagirdi olmuş Fridrix fon Bodenştedtdir”. Salman Mümtaz tərəfindən irəli sürülən bu hökm, həm də Aqafanqel Krımski tərəfindən “Türk və onun ədəbiyyat tarixi” əsərində ifadə olunmuşdur (7, 140) ki, müəllif məqalədə onu da diqqətə çatdırmışdır. Fridrix fon Bodenştetd “Almaniyanın Hannover adlı şəhərində doğulmuş bir alman şairidir ki, 1844-cü ildə Qafqaz canişini general Heytğartın təklifinə görə Qafqaza gələrək Tiflisdəki Müəllimlər institutuna müəllim və yaxud müdir təyin edilmişdir” (9, 141). S.Mümtazın qənaətlərinə görə, Bodenştedtin Mirzə Şəfi ilə tanışlığı rəhbərlik etdiyi tədris müəssisəsinə müəllim götürməsi ilə nəticələnir. Həmin zaman kəsiyində Mirzə Şəfi həm məktəbdə fəaliyyət göstərmiş, həm də Bodenştedtə fars və azərbaycan dillərini öyrətmək üçün fərdi dərslər keçmişdir. Bodenştedt görkəmli şairimizin şəxsi yaradıcılığı və dünyagörüşü ilə bu zaman yaxından tanış olmuş, özünün “Şərqdə min bir gün” əsərində bu təəssüratları yeri gəlikcə qeyd etməyə çalışmışdır: “O, insanların ən müdriki idi və qətiyyən avropa təsirinə məruz qalmamışdır.. O, öz

mühitində dil və poeziya bilicisi kimi fərqlənirdi" (**4, 181-196**). Əvvəlki məqalədən fərqli olaraq ikinci araşdırmada Mirzə Şəfinin kimliyi barədə mülahizələrin daha da fərqli səciyyə daşıdığının şahidi oluruq. Belə ki, şairin şəxsiyyəti haqqındakı fərziyyələr üç qismə bölünürdü. Bir qisim tədqiqatçılar onun fars olması iddiasını önə çəkirdilər. Yəqin ki, buna səbəb əsərlərinin bir qisminin fars dilində olması idi. Digər bir qismi Gəncəli bir türk olması qənaətində idilər. Amma üçüncü qisim tədqiqatçılar onun Hannoverli bir alman olduğunu, hətta Mirzə Şəfinin Bodenştedtlə eyni şəxs olmaları barədə fikirlərini irəli sürürdülər. Bununla belə, Mirzə Şəfinin Bodenştedin fars dili üzrə müəllimi olması və "Mirzə Şəfi qəzəlləri" adlı şeirlər kitabının 123 dəfə Almaniyada nəşr olunması barədə "Brokqauz efton"un 7-ci cildində məlumat verilmişdir. Bu və ya digər mənbələri nəzərdən keçirən alim ümumi qənaətə gələrək qeyd edir ki, "167 dəfə basılan bu kitab alman dilində olaraq 106 səhifədən ibarətdir. "Mirzə Şəfinin aşiqanə qəzəlləri" adı ilə adlanmış bu əsər müqəddimədən başqa 101 parça şeiri vardır." Müqəddimə nəzmlə olub 13 səhifədir və Bodenştedt tərəfindən yazılmışdır. Mirzə Şəfiyə aid olan sonrakı hissələr aşağıdakı kimi təqdim olunur:

1. "Züleyxaya aid şeirlər", 15 parça.
2. "Şikayət"ə aid şeirlər", 13 parça.
3. "Şərab ilə İşrət"ə aid şeirlər", 7 parça.
4. "Həkimanə qəzəllər" 33 parça.
5. "Tiflis və digər şeirlər" 23 parça (**10, 3-6**).

Salman Mümtazın Mirzə Şəfiyə həsr etdiyi üçüncü məqaləsi əvvəlkindən təxminən on il sonra araya-ərsəyə gəlmişdir. Burada görünən cəhət bundan ibarətdir ki, müəllif araşdırmaq istədiyi məsələnin ən incə məqamlarına toxunmaq istəyir. Özünün dediyi kimi, bütün bu incəliklərə varmaqda əsas məqsədimiz "azərbaycanlı Mirzə Şəfini meydana çıxarmaqdır"(**9,142**).Əslində, üçüncü məqalə Azərbaycanın ilk dramaturqu Mirzə Fətəli Axundzadənin tərcümeyi-halına həsr edilmişdir və burada bəzi məqamlar onu Mirzə Şəfi ilə əlaqələrini ifadə edir. Salman Mümtaz burada qeyd edir ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin özünün tərəfindən farsca yazılan avtobioqrafiyası işıq üzü görərkən çar senzoru tərəfindən 37 sətrin nəşrinə icazə verilmir. Bu sətirlərdən bir qismi Mirzə Şəfi Vazehin adı ilə bağlıdır. Axundzadə öz tərcümeyi-halında vurğulayır ki, "mən ruhani olmaq istəyirdim, amma başqa bir qəziyyə baş verdi. Bu niyyətin dəyişməsinə bais oldu". Həmin yerdə qəziyyənin nə olması göstərilmir, halbuki bu qəziyyə, avtobioqrafiyanın orijinalında Mirzə Şəfinin ona gələcəkdə kim olmaq istəməsi ilə bağlı verdiyi sual və Axundzadənin buna cavabından ibarətdir. "Bir gün bu möhtərəm şəxs məndən soruşdu: Mirzə Fətəli, elmləri təhsil etməkdə məqsədi nədir?" cavab verdim ki, ruhani olmaq istəyirəm. Dedi: "Sən də onlar kimi riyakar və şarlatanmı olmaq istəyirsən? Təəccüb və heyrət etdim ki, bu nə sözdür. Mirzə Şəfi mənim halıma baxıb dedi: "Mirzə Fətəli, öz həyatını bu qaraguruhun içərisində puç etmə, başqa bir məşğuliyyət qəbul et". Salman Mümtaz qeyd edir ki, çar senzorunun bu sətirləri silməsində o zamankı

Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sədri olmuş Adolf Berjenin də mühüm "xidmətləri" olmuşdur. Məlumdur ki, 1852-ci ildə Mirzə Şəfi dünyasını dəyişdikdən sonra Bodenştedtlə Berjenin əlaqələri olmuşdur və hər ikisi Mirzə Şəfi yaradıcılığı haqqında məlumatlı idilər. Adolf Berje Mirzə Şəfi haqqında öz xatirələrində bəhs etmişdir: "Mirzə Şəfi şəxsi həyatında hər kəsin rəğbətini qazanmışdır, o, yüksək mənəvi saflıq və nadir könül keyfiyyətləri ilə seçilirdi. Onun qəbri Tiflisdədi və oranı çoxdan ot basıb"(3, 76). Bilirik ki, Adolf Berje özünün "XVIII–XIX əsrlər Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən nümunələr əsasında tərtib etdiyi "Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə" kitabını Leypsiqdə almanca müqəddimə ilə nəşr etdirmişdir (1868). Bu topluya, əsasən, Molla Pənah Vaqif, Qasım bəy Zakir və XIX yüzillikdə yaşamış bir sıra şairlərin, ümumilikdə 112 şeiri daxil edilmişdir. Bunlardan 56–sı M. P. Vaqifə, 41–i Q. Zakirə, qalan 15 şeir isə digər müəlliflərdən Məhəmməd bəy, Mirzə Mehdi, Ağa Məsih Şirvani, Aşıq Qənbər, Valeh təxəllüslü Kərbəlayi Səfi, Baba bəy Şakir, Cəfərqulu xan, Mirzə Fətəli Axundzadə, Aşıq Pəri və Mirzəcan Mədətova məxsusdur" (1). Ancaq təəssüflər olsun ki, bu kitabda Mirzə Şəfinin yaradıcılığı barədə məlumat yoxdur. Halbuki, həmin ərəfədə "Mirzə Şəfi yaradıcılığı, poeziyası bir çox xalqların görkəmli nümayəndələrinin marağına səbəb olmuşdur. Rus bəstəkarı Anton Rubinşteyn 1870-ci ildə Veymarda yaşadığı illərdə Mirzə Şəfinin bir neçə şeirinə romanslar yazmışdır (8). Bu onu göstərirdi ki, A.Berje bu hadisələrdən xəbərsiz deyildi. Eyni zamanda, Bodenştedtin də həmin ərəfədə Vazeh yaradıcılığına olan yeni münasibəti bu işlərin planlı şəkildə həyata keçirilməsinə şübhələr yaradır.

Çünki, mənbələrin vurğuladığı, hətta Bodenştedtin özünün qeyd etdiyi kimi, Qafqazdan qayıdarkən Mirzə Şəfi ona "Ağılların açarı"adlı şeirlər məcmuəsini bağışlamışdı. O, bu məcmuəni nəşr etdirmək qərarına gəlir və "ilk dəfə 1848-ci ildə Ştutqartda "Şərqdə min bir gün", daha sonra 1851-ci ildə Berlində "Mirzə Şəfinin nəğmələri" adı ilə çap etdirmişdir.. Az bir müddət içərisində böyük şöhrət qazanmış və alman dilindən başqa rus, ingilis, fransız, italyan, isveç, holland, norveç, danimarka, polyak, şex, və qədim yəhudi dilinə tərcümə olunmuşdur. Bonenştedt 25 il bu əsərlərinin M.Ş.Vazehin şeirlərinin tərcüməsi olduğunu dediyi halda, onların şöhrətlənməsini gördükdən sonra 1873-cü ildə birdən-birə onu inkar etdi, Amerikada tələbələr qarşısında çıxışında "yaxşı olar ki, mənə Vazeh deyəsiniz",-deyə özünü bu şeirlərin müəllifi elan etdi"(**5, 73**). Beləliklə, Mirzə Şəfi bir şair, sözügedən əsərlərin müəllifi kimi uzun zaman unuduldu.

Böyük ədəbiyyatşünas alim Salman Mümtazın bu sahədəki araşdırmaları Mirzə Şəfi Vazeh şəxsiyyəti və yaradıcılığının Azərbaycan xalqının milli sərvəti və varidatı qismində ortaya çıxarılmasında, ədəbiyyata qaytarılmasında müstəsna əhəmiyyəti vardır. İndi Mirzə Şəfi yaradıcılığı nəinki oxunur, həm də yeni nəsil araşdırmaçılar tərəfindən tədqiq olunur, öyrənilir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adolf Berje. Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuə,2014. (https://www.avetruthbooks.com/2018/04/adolf-berje-qafqaz-ve-azerbaycanda-meshur-olan-sueranin-esarina-mecmue-2014.html)
2. Azərbaycan EA yanında Respublika Əlyazmaları fondu inv. 490 ("Биография Колонел Мирза Фатали Ахундзаде"
3. Ениколопов И. К. Поэт Мирза-Шафи. — Баку: Изд-во АзФАН СССР, 1938.
4. Əlisa Nicat. Mirzə Şəfi. Bakı, Gənclik, 1984, 276 s.
5. Əliyeva Nəzakət. Mirzə Şəfi Şərq-Qərb araşdırmalarında.Gəncə, "Elm", 263 s.
6. Köçərli Firidun bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları. 2 ciddə, I cild. Bakı, Avrasiya Press, 2005, 560 s.
7. Крымскі А. История Турции и ее литературы. Том 1. Москва, 1910-1916, 279 s.
8. Ramidə Yaqubqızı, Mirzə Şəfi nəğmələri. "Respublika". (https://respublika-news.az/news/mirze-sefi-negmeleri)
9. Salman Mümtaz.Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları./Tərtib edən: Rasim Tağıyev/. Bakı, Yazıçı, 1986, 445 s.
10. Salman Mümtaz. Mirzə Şəfi Vazeh. "Kommunist". Bakı, 31 yanvar 1926,səh.3-6.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: prof. S.H. Orucova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜSAL HICRAN (İsgəndərli)
Gəncə Dövlət Universiteti
vusalisgenderli010@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ. "LEYLİ VƏ MƏCNUN" POEMASININ BƏDİİ VƏ FİLOLOJİ TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: insan, ədəbiyyat, yaradıcılıq, şair, tərcümə, ideya, poema, ənənə, orijinal, mənbə
Ключевые слова: человек, литература, творчество, поэт, перевод, идея, стихотворение, традиция, оригинальный, источник
Key words: person, literature, creativity, poet, translation, idea, poem, tradition, original, source

Dünya ədəbiyyatına nadir sənət inciləri bəxş edən ölməz Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Mövzusunu ərəb mənbələrindən aldığı bu əsəri yazmağa ürəksiz başlasa da, əsər boyu azad insan, mənəvi ucalıq və müqəddəs, ölməz sevgi ilə döyünən şair ürəyi görünür.

Əsəri yazmağa başlamazdan öncə o çağların etibarlı elmi mənbələrini diqqətlə araşdıran Nizami zəngin və incə şair xəyalının gücü ilə ölümsüzlük, zamansızlıq qazanan bir məhəbbət dastanı yaratmışdır. Poemanın hər sətrində sevgi və narahatlıqla çırpınan ürəyi görmək üçün onu hər dəfə sevə-sevə oxuyuruq. Ancaq hər dəfə eyni sualla üz-üzə qalırıq. Görəsən, oxuduğuuz tərcümə ilə əsərin orijinal mətni arasında nə dərəcədə uyğunluq və ya uyğunsuzluq var? Bu barədə danışacağıq. Əlbəttə, poemanın ən gözəl tərcüməsi S.Vurğuna məxsusdur və S.Vurğun tərcüməsi istər bədiilik, istərsə də sənətkarlıq baxımdan mükəmməl təsir bağışlayır. Ancaq, əlbəttə, nöqsanlar da var.

Bu yazıda prof. Şərq ədəbiyyatının bilicisi, tərcüməçi, böyük alim Mübariz Əlizadənin etdiyi filoloji tərcümə, ölməz sənətkar S.Vurğunun və nizamişünas, prof. Xəlil Yusiflinin əruz vəznində etdiyi tərcümələr arsında kiçik müqayisələr aparmışıq. Nizamişünas,nəzəriyyəçi və ədbəbiyyatşünas alim Xəlil Yusiflinin tərcüməsi orijinala yaxınlığı ilə seçilir və böyük alim "Xəmsə"yə daxil poemaları yazıldığı vəznlərdə tərcümə etmişdir.

Nizami Axsitanı "söz mülkünün şahı"adlandırmışdı .

Şahe soxən Axsetan ke naməş.
Məhrist ke məhr şod qulaməş.
Söz [mülkünün] şahı Axsitan ki,onun adı
Elə bir möhrdür ki,[mehr]günəş ona qul olmuşdur.[2;39].

Kitabın nəzmə çəkilməsinin səbəbindən söz açan şairimiz bu bölümdə Axsitanın məktubunu oxuyarkən keçirdiyi narahatlığı,hiss-həyəcanları da açıq-aşkar şəkildə büruzə verir..

یشاد و یمبارک به یروز
یقبادیک نشاط به بودم
Bir gün şadlıq və səadətlə
Keyqubad[şahanə] sevincindəydim.[2;34]
Bir gün nəşəliydim,aləm şad kimi,

Dəmlər içindəydim Keyqubad kimi,-şəklində yükəsk səviyyədə bədii tərcümə edilmişdir.

Xəlil Yusiflinin əruzda etdiyi bədii tərcümə də orijinala yaxınlığı və bədiiliyi ilə nəzərə çarpır.

Bir gün yenə könlü şad idim mən,
Şadlıq ilə Keyqubad idim mən.[4;40]
گشاده میهلال یابرو
نهاده مینظام وانید
Hilali qaşlarım açılmış,
Nizami "Divan"ı [qarşıma] qoyulmuşdu. [2;34]
Şair Axsitanın məktubundan bəhs edərkən yazır:
یتاز و یپارس وریز در
یطراز را عروس زهتا نیا
[Dər zivəre-parsi-o tazi,
İn taze ərus ra tərazi].
Fars və ərəb dili bəzəyi ilə
Bu təzə gəlini bəzəyəsən.[2;35].
شناسم سخن آن من که یدان
شناسم کهن از نو اتیکاب
[Dani ke mən an soxənşenasəm,
Kəbyat-en ou əz kohən şenasəm].
Bilirsən ki,mən söz sərrafıyam,
Təzə beytləri köhnəsindən ayır bilirəm.[2;35].

Bu beytin filoloji tərcüməsində "o"sözü ixtisar edilib,Axsitan:"bilirsən ki,mən o söz sərrafıyam"-deməklə özünü bir daha nişan verir.

ستیمان یوفا صفت یترک
ستین ما یسزا سخن ترکانه
[Torki-sefət vəfa-ye ma nist,
Torkane soxən səza-ye ma nist].
Filoloji tərcümədə oxuyuruq:
Türkcəlik bizə vəfalı olmağın sifəti[əlaməti] deyil.
Türkəvara deyilmiş söz bizə layiq deyil.[2;35].

Səməd Vurğun bu beyti aşağıdakı kimi bədii tərcümə edir:

Türk dili yaramaz şah nəslimizə,
Əskiklik gətirər türk dili bizə.

Əslində beytin orijinalı ilə bədii tərcüməsi arasında məzmun etibarilə ciddi fərq yoxdur.Axsitan yüksək təbəqənin nümayəndəsi olaraq saray dilində-fars dilində əsər yazılmasını tələb edirdi.Bu da mümkündür ki,milli mənsubiyyətinə dərindən bağlı olan şairin narahatlığına səbəb olmuşdur.

An kəs nəsəb-e bolənd zayəd.
Bilirsən ki,mən söz sərrafıyam,
Təzə beytləri köhnəsindən ayıra bilirəm.
[Madam ki]ondan on vurmaqda
[xalis qızıl]məharətin var,
Onda boş vurmağı[qarışıq qızıl]boşla.
Bir bax gör ki,təfəkkür mücrüsündən
Kimin həmayilinə inci düzürsən?
Elə ki,şahın halqasına qulağım keçirildi[şahın məni öz qulu saydığını bildim],
Huşum ürəkdən beynimə vurdu.[2;35]

Səməd Vurğun son beyti belə tərcümə edir:

Qulluq halqasına düşdü qulağım,
Qan vurdu beynimə əsdi dodağım.[3;35]

Əslində isə istər orijinal mətndə,istərsə də filoloji tərcümədə "beyninə qan vurmaq,dodağı əsmək" kimi əsəbi ,gərgin hallar yoxdur.Əlbəttə,bədii tərcümə hərfi tərcümə deyil, lakin orijinaldakı fikrə,məzmuna sadiqlik də əsas şərtdir.

Orijinalda oxuyuruq:

خود تی‌غا بـه یـی‌گـر پـالان
بـد ی‌کلاهـدوز ز بهـتر

Xəli Yusifli "Leyli və Məcnun"poemasının tərcüməsinə yazdığı ön sözdə S.Vurğun tərcüməsinə heyranlığını bildirir və yazır:

Palangəriyi beğayəte- xod,
Behtər ze kolahduziye –bəd.

Nəsrlə beytin tərcüməsini belə vermək olar:"Özlüyündə yüksək səviyyədə olan palançılıq pis papaqçılıqdan yaxşıdır".S.Vurğun beytin Azərbaycan dilində ən dəqiq və ən ifadəli tərcüməsini vermişdir:

Kamil bir palançı olsa da ,insan
Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan."[3;13].

X.Yusiflinin S.Vurğun tərcüməsi haqqında fikri ilə razılaşmaq olar.Ancaq bir nüansa diqqət yetirək.Orijinalda beytin birinci misrası "Paləngəriyi beğayəte xod" deyil,"Palangəriyi be əlayət xod"dur.Filoloji tərcümədə də M.Əlizadə haqlı olaraq "əla palan tikmək" kimi tərcümə etmişdir.Eyni zamanda Nizami burada əslində insanları deyil,sənətləri müqayisə edir :

"kolahduz" yox, "kolahduzi"
[papaqçı yox,papaqçılıq];

”palangər ”yox, ”palangəri”

[palançı yox,palançılıq].

Şair oğluna bir çox sənətlər haqqında dərs verir və papaqçılıq və palançılıq sənətlərindən də danışır.Nizami sənətkarla sənəti müqayisə etməyib və etməzdi,yəni sənəti sənətlə,sənətkarı sənətkarla müqayisə etmək daha məqsədəuyğundur.Bu uyğunluğu Nizami gözləsə də,tərcümədə belə olmayıb.Vurğun sanki kamil bir palançı ilə [sənətkarla]papaqçılığı[sənəti]müqayisə edir.Bu,ona bənzəyir ki,deyəsən,məsələn,müəllim həkimlikdən yaxşıdır,ya da əksinə.

Kamil bir palançı olsa da,insan,

Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan,-şəklində tərcümə yuxarıdakı fikrimizi təsdiq edir.

Fikrimizcə,bu,yolverilməzdir.”Kamil”sözünün də burada özünə yer alması bir qədər süni görünür,çünki Nizami”kamil”,”nöqsansız”demir,”daha yaxşı”deyir.Bu isə kamil sözünü əvəz edə bilməz.

Sənətkarla sənəti müqayisə X.Yusiflinin tərcüməsində də qalır:

Kamilsə palançıtək bir insan,

Üstündür o,pis papaqçılıqdan.[4;64].

Oğluna nəsihət edərkən :

ی‌خوان کـه ورق هر بـه کـوش‌ی‌م

ی‌دان تمـام را دانـش کـان

“Çalış hansı vərəqi[elmi]oxuyursansa,

O biliyə kamil yiyələnəsən”[2;52]

X.Yusifli beyti Nizami fikirlərinə və ümumbəşəri ideyalarına sadiq qalaraq gözəl tərcümə edir:

Bir elm oxusan,çalış ,vuruş sən

Öyrəndiyini mükəmməl öyrən[4;64]

S.Vurğun beyti tərcümə edir:

Bir elmi öyrənmək istədikdə sən,

Çalış ki,hər şeyi kamil biləsən [3;52] Burada sanki bir ziddiyyət yaranır.

Bir elmi öyrən və hər şeyi öyrən.

Bu, həm bir qədər Nizaminin ortaya qoyduğu ideyadan uzaqdır, həm də bir qədər məntiqsiz görünür, belə ki, Nizaminin fikrincə, bir elmi öyrənmək istəyən adam hər şeyi deyil, öyrənmək istədiyi həmin elmi kamil bilməlidir, çünki hər şey dedikdə elm nəzərdə tutulmaya da bilər.

Bu fikirlərə söykənən Seyyid də deyirdi:

Kişi bir sənəti bilər xalis,

Çoxuna meyl edən qalar naqis.

Eləcə də sözlə əməlin vəhdəti Nizami yaradıcılığında bir konsepsiya şəklində qoyulur. Bu baxımdan aşağıdaki beyt diqqətəlayiqdir:

بســـــتن کـار تـو از من ز گفتـــــن

نشســـــتن تـوان‌ی‌نـم کـاری‌ب

Qoftən əz mən, əz to kar bəstən,

Bikar nemitəvan bəstən neşəstən [1;333]

Beytin filoloji tərcüməsi də diqqətəlayiqdir:

Məndən deməkdir, səndən əməl etmək,

Bikar oturmaq olmaz [2;52]

S.Vurğun isə beyti zahirən gözəl və axıcı şəkildə tərcümə etsə də, məna təhrif olunmuşdur:

Məndən söyləməkdir, səndən eşitmək,

Bir insan əliboş gəzməsin gərək. [3;52]

Ancaq Nizami "mən deyirəm, sən eşit "yox," mən deyirəm sən iş gör, əməl et" təlimini ortaya qoyur. Ulu şairimiz bilir ki,iş görməklə eşitmək fərqli anlayışlardır və ikinci misra, bəlkə də, bu şəkildə:

Məndən söyləməkdir, səndən iş görmək, - olsaydı, daha qüvvətli və orijinala yaxın səslənərdi.

Məlumdur ki, əsər 1188-ci ildə yazılmışdır. Əsərin yazılma tarixini əbcəd hesabı ilə verən şair bu beytdən öncə belə bir beyt verir:

Abadtər an ke quyəd abad[1;423]

S.Vurğun orijinala sadiq qalaraq beyti gözəl tərcümə edir:

Ona abad deyən,qoy abad olsun! [2;38]

Filoloji tərcümədə isə misra:

"Əhsən" deyənə "afərin"olsun

kimi tərcümə olunur.

X.Yusifli də misranı əruzda və orijinala uyğun şəkildə tərcümə edir.

Abad deyəni qoy olsun abad.

Nizami oğluna nəsihət edərkən onun hal-hazırda on dörd yaşında olduğunu bildirir, yeddi il öncə yeddi yaşında ikən çəməndə gül kimi açıldığını da xatırladır .

ی‌بـود سـاله هفـت کـه روز آن

ی‌بـود حوالـه چمن بـه گـل چون

O gün ki yeddi yaşındaydın,

Çəməndəki gül kimi idin. [2;51]

S.Vurğun bu beyti belə tərcümə edir:

Yeddi yaşar oldun o zaman ki sən,

Açıldın gül kimi güləndə çəmən. [3;51]

Buradakı "yaşar" sözü məqamında işlənməmişdir.

Yeddi yaşa doldun o zaman ki sən,-kimi tərcümə olunsaydı, bu yanlışlıq aradan qalxardı.

X.Yusiflinin:

Yeddi yaşına haçan ki yetdin,

Güllər kimi göy çəməndə bitdin[4;63], -kimi tərcüməsi də gözəl təsir bağışlayır.

زدی‌خ زلال همه چه ار آب

زدیخ ملال پـر خوردن از

Ab ərçe həme zulal xizəd,

Əz xordəni por məlal xizəd.

Sudan bütün [zülali] maddələr əmələ gəlsə də,

[Onu] şox içməkədn məlal törəyər.[2;52]

Göründüyü kimi, orijinalda sudan bütün zülali maddələrin əmələ gəlməsindən deyil, suyun başdan-başa zülal olmasından bəhs edilir.

S.Vurğunun bədii tərcüməsində oxuyuruq:

Bir inci saflığı varsa da,suda

Artıq içiləndə dərd verir o da.[3;52]

Burada "inci" sözündən elə məharətlə istifadə edilmişdir ki, tərcüməçinin istedadına heyran olmaya bilmirsən,lakin orijinala yaxınlıq baxımından,əlbəttə,məzmunla uyğunlaşmır.

"Öz halının necəliyi və keçənləri xatırlamaq barədə"bölümündə dünyadan köçmüş qohumlarını kədərlə yad edən şair anasındn da bəhs edir və yazır:

Gər madəre-mən Rəiseye-kord,

Madər sefətanə-pişe mən mord.

Mübariz Əlizadə bu beytin filoloji tərcüməsində yazır:

Əgər mənim kürd rəisəsi anam,

Ana kimi qarşımda öldüsə.[2;54]

Pof.Xəlil Yusifli bu beytin tərcüməsi ilə bağlı yeni və qəti fikir söyləyir və bu qənaətə gəlir:

"Nizami dövründə və ondan bir neçə əsr sonra da kord və qord aözləri eyni şəkildə, kafi-ərəbi ilə "kord"şəklində yazılırdı. Daha sonra gələn kitablar isə bu sözün Nizami tərəfindən kord,yaxud qord anlamında yazıldığını düşünməmiş, onu kord,yəni kürd tərzində yazmışlar. Biz isə hesab edirik ki, bu sözü kafi-farsi il qord şəklində oxumaq daha düzdür. Bu şəkildə beytin mənası daha məntiqi və poetikdir. Əks halda "anam kürd idi,qarşımda ana kimi öldü" deyimi məntiqsizdir". [5;89]

Eyni zamanda Xəlil Yusiflinin bədii tərcüməsi də orijinalla səsləşir:

Hərgah anam o igid Rəisə,

Qarşımda bir anatək ölübsə..[4;67].

Bu hissədə oxuyuruq:

Bekar oturma, köç vaxtıdır.[2;59].

Orijinalda isə "bekar"deyil,"arxayın"sözündən istifadə edilmişdir.

"Dastanın başlanığıcı"bölümündə oxuyuruq:

O şeyi ki istəyirsən, [müyəssər] olmayır,

Görünür ki, məsləhət belədir. [2;61].

Orijinalda isə ikinci misra "məsləhətdən kənar deyil" kimi tərcümə edilməliydi.

"Məcnunun eşqinin necəliyi barədə" bölümündə oxuyuruq:

İki-üç qəlbi yumşaq dostu vardı,

Hamısı da onun kimi əhvalatı bilirdi.[2;68].

Bu beyt ümumiyyətlə orijinaldan tamamilə fərqli şəkildə tərcümə edilib. Orijinaldakı "hürkmüş" sözü"yumşaq" sözü ilə əvəz edilib,eyni zamanda "əhvalatı bilirdi"deyil,"hamısı da onun kimi hadisəyə düşmüşdü"şəklində tərcümə olunmalı idi.

Iki-üç aşiqə olmuşdu həmdəm,
Onların könlündə bir bəla, bir qəm, [3;70]

Bu bədii tərcümədə də orijinaldakı aşiq obrazının əlamətləri görünmür.

"Məcnunun atasının elçiliyə getməsi" bölümüdə Leylinin atası deyir:

Sənin oğlun dikbaş olsa da,
Yaxşı deyil ki,özbaşınalıq edir. [2;73]

Halbuki orijinalda "dikbaş" deyil, Leylinin atası Məcnunun xarakterini "gözəl olsa da" şəkllində ifadə edir.

"Leylinin eşqində Məcnunun ağlayıb sızlaması" bölümünün filoloji tərcüməsində oxuyuruq:

O adam ki iki dünyaya sığmır,
Bir köynəyə necə sığa bilər? [2;74]

Əslində beyt belə tərcümə edilməliydi:

Bir adam ki taxtını iki dünyadan kənarda qurur,
Köşünü bir köynəyə necə çəkə bilər?

"Atasının Məcnunu Kəbəyə aparması" bölümündə oxuyuruq:

O ürəkdə ki eşq yoxdur,
Onu qəm seli aparsa,yaxşıdır. [2:80]

Bir ürək ki eşqdən xalidir,

Onu qəm seli aparsın, - şəklində olsa, daha məqsədəuyğun olardə. Bu beyti Səməd Vurğun mükəmməl bədii tərcümə edir və möhtəşəmsənət möcüzəi yaradır:

Eşqsiz bir ürək heçliyə varsın,
Onu qəm selləri yuyub aparsın!

"Məcnunun atasına cavab verməsi" bölümünün filoloji tərcüməsində Məcnunun dilindən oxuyuruq:

Sənin astanan səcdəgahım,qibləmdir,
Sənin varlığınla varlığım yaşayır.[2;88].

Əslində isə beyt belə tərcümə edilməli idi:

Sənin sarayın səcdəmin qibləsidir,
Vücudum sənin vücudunla diridir.

"İbn Səlamın Leylini istəməsi" bölümünün filoloji tərcüməsində "Leylinin bağa gedərkən özünə ay kimi yeddi qələm bəzək vurmasından sonra oxuyuruq:

Sərv başına gldən dəstə bağlamış,
Gülab və gülün bazarını kasadlaşdırmışdı. [2;99]

Burada "kasadlaşırmışdı" sözü "sındırmışdı" sözü ilə əvəz edilsə, orijinada verilən mənaya uyğun olardı.

Əlbəttə, bütün bu qeydlərlə bərabər bir daha tərcümələrini müqayisə etdiyimiz sənətkarların böyük xidmətlərini ifadə etməyə gücümüz yetmir və onların elmi,ədəbi fəaliyyəti, yaratdıqları məktəb əlçatmaz olaraq qalır.

Ədəbiyyat:

1.”Xəmsə”. farsca

2.Nizami Gəncəvi ”Leyli və Məcnun”. Filoloji tərcümə. [Mübariz Əlizadə]. Bakı. 1981.

3.Nizami Gəncəvi “LeylivəMəcnun” Bakı. [tərcümə edən: Səməd Vurğun] 2004.

4.Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun”. Bakı. 2012. [tərcümə edən Xəlil Yusifli]

Xülasə

NİZAMİ GƏNCƏVİ. “LEYLİ VƏ MƏCNUN “POEMASININ FİLOLOJİ TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR

Dünya ədəbiyyatına nadir sənət inciləri bəxş edən ölməz Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poeması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Mövzusunu ərəb mənbələrindən aldığl bu əsəri yazmağa ürəksiz başlasa da, əsər boyu azad insan,mənəvi ucalıq və müqəddəs, ölməz sevgi ilə döyünən şair ürəyi görünür. Əsəri yazmağa başlamazdan öncə o çağların etibarlı elmi mənbələrini diqqətlə araşdıran Nizami zəngin və incə şair xəyalının gücü ilə ölümsüzlük, zamansızlıq qazanan bir məhəbbət dastanı yaratmışdır. Poemanın hər sətirində sevgi və narahatlıqla çırpınan ürəyi görmək üçün onu hər dəfə sevə-sevə oxuyuruq. Ancaq hər dəfə eyni sualla üz-üzə qalırıq. Görəsən, mən oxuduğum tərcümə ilə əsərin orijinal mətni arasında nə dərəcədə uyğunluq və ya uyğunsuzluq var? Bu barədə danışacağıq.

Əlbəttə, poemanın ən gözəl tərcüməsi S.Vurğuna məxsusdur və S.Vurğun tərcüməsi istər bədiilik, istərsə də sənətkarlıq baxımdan mükəmməl təsir bağışlayır. Bu yazıda filoloji tərcümə, S.Vurğun tərcüməsi və nizamişünas, prof.Xəlil Yusiflinin əruz vəznində etdiyi tərcümələr arsında kiçik müqayisələr aparmışıq. Əslində Nizami Axsitanı “söz mülkünün şahı”adlandırmışdı .

Nizami elə bir sənətkardır ki, onu hər yaşda mümkün qədər yenidən oxumaq lazımdır. Əgər o, gənc oxucuya öz eşq fəlsəfəsini, azadlıq haqqındakı düşüncələrini öyrədirsə, illərin təcrübə qazandırdığı oxucuya müdriklik fəlsəfəsini, insan, zaman, həyat, dünyanın həm faniliyi, həm əbədiliyinə dair fikirlərini açır.

Summary

NIZAMI GANCAVI. ON THE PHILOLOGICAL TRANSLATION OF " LEYLI AND MAJNUN" POEM

Tch.Hicran(Isgenderly) V.V.

The poem "Leyli and Majnun" by the immortal Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, who gave rare art pearls to the world literature, is of exceptional importance. Although he started writing this work, which took its theme from Arabic sources, without a heart, throughout the work, the poet's heart beating with a free man, spiritual exaltation and holy, immortal love can be seen. Before starting to write the work, Nizami, who carefully studied the reliable scientific sources of those times, created a love saga that gained immortality and timelessness with the power of a rich and delicate poet's imagination. We read it with love every time to see the heart beating with love and concern in every line of the poem. But every time we face the same question. I wonder how much of the translation I read and the original text of the work are consistent or inconsistent? We will talk about it.

Of course, the most beautiful translation of the poem belongs to S. Vurgun, and S. Vurgun's translation has a perfect effect both in terms of art and craftsmanship. In this article, we have made small comparisons between the philological translation, the translation of S. Vurgun and the translations made by prof. Khalil Yusifli in Aruz verse. In fact, Nizami called Akhsita "the king of the word estate".

Nizami is an artist who should be re-read as often as possible at any age. If he teaches a young reader his philosophy of love, his thoughts on freedom, he reveals his philosophy of wisdom to the reader who has gained experience over the years, his thoughts on the mortality and eternity of man, time, life, and the world.

Резюме

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ. О ФИЛОЛОГИЧЕСКОМ ПЕРЕВОДЕ «ПОЭМЫ ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУН»

Преп.Хиджран (Искендерли) В.В.

Исключительное значение имеет поэма «Лейли и Меджнун» бессмертного азербайджанского поэта Низами Гянджеви, подарившего мировой литературе редкие художественные жемчужины. Хотя к написанию этого произведения, взявшего свою тему из арабских источников, он приступил без сердца, на протяжении всего произведения видно биение сердца поэта свободного человека, духовное возвышение и святую, бессмертную любовь. Прежде чем приступить к написанию произведения, Низами, тщательно изучив достоверные научные источники того времени, создал любовную сагу, обретшую бессмертие и вневременность силой богатого и тонкого воображения поэта. Мы читаем его с любовью каждый раз, чтобы

увидеть, как в каждой строчке стихотворения бьется сердце, бьющееся от любви и заботы. Но каждый раз мы сталкиваемся с одним и тем же вопросом. Интересно, насколько прочитанный мною перевод и оригинальный текст произведения согласуются или не согласуются? Мы поговорим об этом.

Конечно, самый красивый перевод поэмы принадлежит С. Вургуну, и перевод С. Вургуна производит прекрасное впечатление как по художественности, так и по мастерству. В этой статье мы провели небольшие сравнения филологического перевода, перевода С. Вургуна и переводов профессора Халила Юсифли в стихах Аруз. Фактически Низами называл Ахситу «королем словесного сословия».

Низами – художник, которого следует перечитывать как можно чаще в любом возрасте. Если он учит юного читателя своей философии любви, своим мыслям о свободе, он раскрывает перед набиравшимся с годами опытом читателем свою философию мудрости, свои мысли о смертности и вечности человека, времени, жизни и мира.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: dos. Yusifli Afaq X.q.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

TAHİR ORUCOV
AMEA Folklor İnstitutu,
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
email: tahiroruclu@gmail.com

TOTALİTARİZM VƏ REPRESSİYA ŞƏRAİTİNDƏ FOLKLOR İDEOLOGİYASI

XÜLASƏ

Milli-mədəni yaddaşın çox vacib bir elementi olan folklora XX əsrdə bir sıra dövlətlərin ideoloqları tərəfindən bəzi yeni funksiyalar əlavə edilmişdir. Bu mənada Qərbdə millətçi dövlətlər olan Almaniya, İtaliya, İspaniyada, Şərqdə isə sosialist ölkələri olan SSRİ və Çində onların yaratdıqları ideologiyalar üçün folklor əhəmiyyətli bir sahə olaraq düşünülmüşdü. Həm Qərb, həm də Şərq ideologiyaları üçün folklor nümunələri öz düşüncələrinin daha geniş kütlələrə mənimsədilməsi kimi ortaq bir məqsədə xidmət etmişdir. Folklorun siyasi sahədə bu şəkildə istifadəsi xüsusilə Sovet dövründə ön plana çıxmışdır.

Bütün milli kimliyini içərisində əridən yeni bir "Sovet insanı" yaratma işlərinə elə Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanıldı. "Bu ideologiyaya görə içərisində milli-mənəvi dəyərləri, mentaliteti, eləcə də folkloru əridilən bu yeni şəxsiyyətin əhəmiyyətli bir mədəni ünsürü isə "Sovet folkloru" olmalı idi. Sovet ideoloqlarının fikrincə, yaradılan "Sovet insanı" və "Sovet folkloru" onların kommunizm, yeni sovet cəmiyyəti qurmaq yolunda, onların məqsədlərinə çatmaq istiqamətində təsirli bir təbliğat vasitəsi olmalı idi.

Totalitarizm şəraitində folklor ideologiyasını açıqlamaq üçün, Sovetlər Birliyinin təsirində olan Çində folklor ideologiyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Çin dövlətinin rəhbəri Mao Tse-Dun, eşitdiyi ənənəvi Çin folklor nümunələrini yenidən yozdurub xalq kütlələrinə təbliğ etmişdir. Bununla da o,insanlara Çin xalq nümunələrindən çıxan ideyanın kommunizmin sonda dünyada digər ictimai-siyasi quruluşlara necə üstün gələcəyini göstərməyə çalışmışdır.

Açar sözlər: Totalitarizm, repressiya, SSRİ, "Sovet insanı", "Sovet folkloru", folklor ideologiyası, Mao Tse-Dun.

Tahir ORUCOV

Folklore ideology in the conditions of totalitarianism and repression

Summary

Folklore, which is a very important element of national-cultural memory, was added some new functions by the ideologues of a number of states in the 20th century. In this sense, in the West, the nationalist states of Germany, Italy, Spain, and in the East, the socialist countries of the USSR and China, folklore was considered

an important field for the ideologies they created. For both Western and Eastern ideologies, folklore examples have served a common purpose of assimilating their thoughts to wider masses. This use of folklore in the political sphere came to the fore especially during the Soviet era.

The work of creating a new "Soviet man" that melts his entire national identity into him was started from the very first years of the Soviet rule. "According to this ideology, an important cultural element of this new personality, in which national-spiritual values, mentality, and folklore were melted, should be "Soviet folklore". According to the Soviet ideologues, the created "Soviet people" and "Soviet folklore" should have been an effective means of propaganda in the direction of building communism, a new Soviet society, and achieving their goals.

In order to explain folklore ideology under totalitarianism, folklore ideology in China under the influence of the Soviet Union attracts special attention. For example, Mao Tse-Tung, the head of the Chinese state, reinterpreted the traditional Chinese folk tales he heard and preached them to the masses. In doing so, he tried to show people how the idea of communism emerging from Chinese folk examples will ultimately prevail over other social and political structures in the world.

Key words: Totalitarianism, repression, USSR, "Soviet people", "Soviet folklore", folklore ideology, Mao Tse-Tung.

Тахир Оруджов

Фольклорная идеология в условиях тоталитаризма и репрессий

Резюме

Фольклор, являющийся важнейшим элементом национально-культурной памяти, идеологами ряда государств в XX веке придал ему новые функции. В этом смысле на Западе - в националистических государствах Германии, Италии, Испании, а на Востоке - в социалистических странах СССР и Китае фольклор считался важным полем для создаваемых ими идеологий. Как для западной, так и для восточной идеологии примеры фольклора служили общей цели — ассимиляции их мыслей более широким массам. Такое использование фольклора в политической сфере вышло на первый план, особенно в советское время.

Работа по созданию нового «советского человека», вливающего в себя всю его национальную идентичность, была начата с самых первых лет советской власти. «Согласно этой идеологии, важным культурным элементом этой новой личности, в которой были расплавлены национально-духовные ценности, менталитет и фольклор, должен был стать «советский фольклор». По мнению советских идеологов, созданные «Советский народ» и «Советский фольклор» должны были стать эффективным средством пропаганды в направлении построения коммунизма, нового советского общества и достижения поставленных целей.

Для объяснения фольклорной идеологии в условиях тоталитаризма особое внимание привлекает фольклорная идеология в Китае под влиянием Советского Союза. Например, Мао Цзэ-Дун, глава китайского государства, дал новую интерпретацию услышанным им традиционным китайским народные сказки и проповедовал их массам. При этом он пытался показать людям, как идея коммунизма, возникшая на основе китайских народных примеров, в конечном итоге возобладает над другими социальными и политическими структурами в мире.

Ключевые слова: тоталитаризм, репрессии, СССР, «советский народ», «советский фольклор», фольклорная идеология, Мао Цзэ-Дун.

Məsələnin qoyuluşu: Milli-mədəni yaddaşın çox vacib bir elementi olan folklora XX əsrdə bir sıra dövlətlərin ideoloqları tərəfindən bəzi yeni funksiyalar əlavə edilmişdir. Bu mənada Qərbdə millətçi dövlətlər olan Almaniya, İtaliya, İspaniyada, Şərqdə isə sosialist ölkələri olan SSRİ və Çində onların yaratdıqları ideologiyalar üçün folklor əhəmiyyətli bir sahə olaraq düşünülmüşdü. Həm Qərb, həm də Şərq ideologiyaları üçün folklor nümunələri öz düşüncələrinin daha geniş kütlələrə mənimsədilməsi kimi ortaq bir məqsədə xidmət etmişdir. Folklorun siyasi sahədə bu şəkildə istifadəsi xüsusilə Sovet dövründə ön plana çıxmışdır. Buna görə də totalitarizm şəraitində və repressiya dövründə folklor ideologiyası çox diqqətlə araşdırılmalı və tədqiq edilməlidir.

İşin məqsədi: Əsası Lenin dövründə qoyulan, Stalin dövründə isə daha çox özünü büruzə verən, bütün milli kimliyini içərisində əridən yeni bir "Sovet insanı" yaratma işlərinə elə Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanıldı. "Bu ideologiyaya görə içərisində milli-mənəvi dəyərləri, mentaliteti, eləcə də folkloru əridilən bu yeni şəxsiyyətin əhəmiyyətli bir mədəni ünsürü isə "Sovet folkloru" olmalı idi. Buna görə də Qərbdə və Şərqdə totalitarizm şəraitində və repressiya dövründə folklor ideologiyasının əsas mahiyyətinə işıq salmaq və bu sahədə geniş araşdırma aparmaq işin əsas məqsədidir.

XX əsrdə milli-mədəni yaddaşın çox vacib bir elementi olan folklora bir sıra dövlətlərin ideoloqları tərəfindən bəzi yeni funksiyalar əlavə edilmişdir. Bu mənada Qərbdə millətçi dövlətlər olan Almaniya, İtaliya, İspaniyada, Şərqdə isə sosialist ölkələri olan SSRİ və Çində onların yaratdıqları ideologiyalar üçün folklor əhəmiyyətli bir sahə olaraq düşünülmüşdü. Həm Qərb, həm də Şərq ideologiyaları üçün folklor nümunələri öz düşüncələrinin daha geniş kütlələrə mənimsədilməsi kimi ortaq bir məqsədə xidmət etmişdir. Folklorun siyasi sahədə bu şəkildə istifadəsi xüsusilə Sovet dövründə ön plana çıxmışdır.

Əsası Lenin dövründə qoyulan, Stalin dövründə isə daha çox özünü büruzə verən, bütün milli kimliyini içərisində əridən yeni bir "Sovet insanı" yaratma işlərinə elə Sovet hakimiyyətinin ilk illərindən başlanıldı. "Bu ideologiyaya görə içərisində milli-mənəvi dəyərləri, mentaliteti, eləcə də folkloru əridilən bu yeni şəxsiyyətin

əhəmiyyətli bir mədəni ünsürü isə "Sovet folkloru" olmalı idi. Sovet ideoloqlarının fikrincə, yaradılan "Sovet insanı" və "Sovet folkloru" onların kommunizm, yeni sovet cəmiyyəti qurmaq yolunda, onların məqsədlərinə çatmaq istiqamətində təsirli bir təbliğat vasitəsi olmalı idi"**.** (2, 219).

Sovetlər dövründə folklora olan bu yanaşma nəticəsində yarananfolklor nümu-nələri SSRİ tərkibinə daxil olan bütün respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycan folklorunda da əhəmiyyətli bir üstqatı təşkil etmişdir. Elmi ədəbiyyatda tez-tez işlənən **"folklor"** sözü ingilis sözüdür. "Folk"**-xalq,** "loqe" isə **bilik, hikmət** mənasındadır. Folklor hərfi mənada "xalq hikməti" deməkdir. İlk dəfə onu 1846-cı ildə ingilis tarixçi-arxeoloqu Vilyam Toms işlətmişdir. Sonra bu söz beynəlxalq termin kimi bütün dünyada işlənməyə başlamışdır**.** (3,14)

Sonralar "Folklor " anlayışı romantik milliyyətçi ideologiyanın bir parçası olaraq inkişaf etdirilmişdir. Bu mənada dünyada folklor müxtəlif dövrlərdə, məsələn, XIX əsrdə romantik milliyyətçilik, XX əsrdə- Repressiya dövründə isə ideoloji və ya siyasi bir vasitə kimi əhəmiyyətli mədəniyyət hadisəsi olmuşdur.

Qərb araşdırmaçıları və nəzəriyyəçiləri folklorun milli şəxsiyyətlə əlaqəsi məsələsini xüsusilə diqqət mərkəzində saxlamışlar. Folklorçuların bu mövzudakı ilk fikirləri folklorun birbaşa milli şəxsiyyəti ifadə etməsi istiqamətində olmuşdur. İtaliya, İspaniya, və Almaniyada mövcud olan milliyyətçi ideologiyalar və bu ideyanın yaradıcıları olan alimlər XX əsrin ortalarında folklor mövzusuna xüsusi diqqət yetirməyə başlamışlar. Belə ki, bu sahənin ideoloqları bir ölkədə bir qrupa aid mədəni xüsusiyyətləri təyin etməyə çalışarkən folklor nümunələrindən faydalanmışlar. "Bu düşüncəyə görə bir cəmiyyətin mədəni genetik şifrələri folklor məhsullarında gizlidir. Bundan ötəri bir çox araşdırmada cəmiyyə-tin yeni ictimai şərtlərə uyumundan, folklorun funksiyaları nəzərdən keçirilmişdir. Bu işlərdə əv-vəlcə dəyişmə üçün bir ideologiyanın yaradılmasında folklorun təsiri göstərilməyə çalışılmışdır." (5, 26-27)

Folklorun qısa zaman içərisində lazım olan milli düşüncələrin bir simvolu olduğu da məlumdur. Folklor eyni zamanda ictimai yaddaşı meydana gətirən əhəmiyyətli mədəni faktlardandır. Müxtəlif cəmiyyətlərin folklor araşdırmaçılarının da qeyd etdikləri kimi, XIX əsrin sonunda yenidən formalaşan dünya rejimlərinin və onların rəsmi şəkildə müraciət etdikləri ilk qaynaq çox zaman folklor olmuşdur. (4,16) . Totalitarizm şəraitində folklor ideologiyasını açıqlamaq üçün, Sovetlər Birliyinin təsirində olan Çində folklor ideologiyası xüsusilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, Çin dövlətinin rəhbəri Mao Tse-Dun, eşitdiyi ənənəvi Çin folklor nümunələrini yenidən yozdurub xalq kütlələrinə təbliğ etmişdir. Bununla da o,insanlara Çin xalq nümunələrindən çıxan ideyanın kommunizmin sonda dünyada digər ictimai-siyasi quruluşlara necə üstün gələcəyini göstərməyə çalışmışdır.

Folklor nasist Almanyasında və Sovet Rusiysında olduğu kimi, faşist və kommunist siyasi ideologiyaları ilə inteqrasiya olundu. Bu da folklorun, xalq yaradıcılığın təbliğat vasitəsi olaraq bu ideologiyaların geniş xalq kütlələrinə böyük

təsirinə gətirib çıxardı. "XX əsrdə Almaniyada Hitler, Sovetlər Birliyində Lenin və Stalin, İtaliyada Musolini, İspaniyada Franko folkloru yaratmaq istədikləri yeni cəmiyyət modelində bir vasitə olaraq istifadə edirdilər". (2, 223)

Keçən əsrin 30-cu illərindən etibarən, Stalinizm anlayışı, Marksizm və Leninizm anlayışlarından önə keçdi. Stalinizmin əsas məqsədlərindən biri bütün mədəni kimliyin içərisində əritdiyi yeni bir sovet ideologiyası və buna uyğun olan yeni sovet insanı yaratmaq olmuşdur. Stalinizmə görə yeni sovet insanının dili Rus dili olmalı idi. Stalinin apardığı milli siyasət, onun folklora və digər mədəni irsə olan dünyagörüşünü də əks etdirirdi. Bu, folklora ideoloji yanaşma aparan siyasətinin qanunayuğun bir nəticəsi idi. Sovetlər Birliyi dövründə folklor siyasəti, bu dövrdə aparılan milli siyasətinin bir davamı idi.

Bu səbəbdən folklor, xüsusilə millətlərin şəxsiyyətlərinin təmsilində çox əhəmiyyətli bir yerə sahib olmuşdur. Bu vəziyyətin fərqində olan bolşevik rejimin qurucuları olan Lenin və Stalin, federal əsasda unitar quruluşun yaradılması yolu ilə getmişlər. Başda Türkistan bölgəsində yaşayan Türk birlikləri olmaqla bir çox xalqlar Rusların hakimiyyəti altında yaşayırdılar. Bu xalqlar üçün düşünülən yeni sovet adamının yaradılması işlərinin təməli V. İ. Lenin dövründə qoyulmuş, Stalin dövründə isə həyata keçirilmişdir.

Sovet hökumətinin bütün respublikalarda folklora böyük önəm verməsinin əsas səbəbi, folklorun da sosializmin və kommunizmin bərqərar olmasında çox təsirli bir vasitə olaraq qəbul edilməsi olmuşdur. Sovet rejimini təbliğ edən, bu mövzuda əsərlər yazan el şairləri pulla, medal və ordenlərlə təltif edilmişlər. Məsələn, qazax şairi və akını Cambul Cabayev 1936-ci ildə Moskvaya dəvət edilmiş, burada o, müxtəlif səhnələrində Lenin, Partiya və Sovet xalqı haqqında bir çox jırlar-şeirlər oxumuşdur. Buna görə Cambul Cabayev 1938-ci ildə Lenin Ordeni almış və həmin ildə Qazaxıstan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir.

1930-cu illərdə, yəni Stalin diktaturasının zirvədə olduğu dövrdə bir tərəfdən böyük sənət adamları, şair və yazıçılar, ədəbiyyatçılar mükafatlar alır, bir tərəfdən da rejimə müxalif olanlar və sürgün edilir, ya da edam olunurdular.

Sovet hökuməti dövründə xüsusilə Leninin folklor nümunələrinin toplanılması ilə əlaqədar etdiyi çağırışıyla bağlı, bölgələrdə böyük bir toplama fəaliyyəti başladılmışdır. Müxtəlif bölgələrdə folklor mərkəzləri qurulmuş və orada yaşayan ziyalılar, tələbələr və müəllimlər toplama işlərində fəal iştirak etmişlər. Toplama işləri regional elm komitələrinin nəzarətində reallaşdırılmışdır. Bu elm komitələri daha sonra Elmlər Akademiyalarına çevrilmişdir.

1934-cü ildə Sovet Yazıçılar İttifaqının birinci qurultayında M.Qorkinin məruzəsi folklor sahəsinə mühüm təsir etmişdir. Bu məruzədə Qorki folklor və fəhlə-kəndli sinifi arasındakı əlaqədən bəhs etmiş, fəhlə-kəndli sinifinin şifahi yaradıcılığını təsvir etmişdir.M. Qorki ədəbiyyat ilə folklor arasındakı əlaqənin çox güclü olduğunu vurğulamış və bundan sonra da folklorun toplanılması və araşdırması üçün xalqa çağırış etmişdir. Bununla bağlı 1936-cı ilin əvvəllərində SSRİ Xalq

Komissarları Soveti nəzdində mədəniyyat və incəsənət işləri ilə əlaqədar bir Komitə yaradıldı. Yaranan Komitəyə uyğun olaraq müttəfik respublikalarda da müvafiq təşkilatlar yaradılmışdır.

1936-cı ildə Mərkəzi rəhbərliyin folklor işlərinə birbaşa müdaxiləsi ilə başlayan bu proses, 1953-cü ildə Stalinin ölümünə qədər partiya tərəfindən dəstəklənmişdir. Bütün dünyaya dərindən təsir edən və 1939-cu ildə baş verən İkinci Dünya Müharibəsi, Sovet hökumətində Folklor nümunələrinə yeni bir meyar qazandırmışdır. Bu vəziyyət Sovetlər Birliyi tərkibində olan Türk xalqlarının folkloruna yeni bir dünyagörüşü gətirmişdir. Bu dövrdə təbliğat mövzuları dəyişmiş, fasistlərə qarşı döyüşən əsgərləri ruhlandırmaq məqsədiylə folklor nümunələrindən geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Sovetlər dövründə folklora olan bu yanaşma Azərbaycan folklorunda da əhəmiyyətli bir təbəqəni təşkil etmişdir. Mövzusu dövrün ideologiyasına uyğun folklor nümunələri olsa da, bunlar Türkoloji işlər üçün çox əhəmiyyətli idi. Sovet siyasəti, xüsusən türkdilli xalqlar üçün heç də çarizmin yeritdiyi müstəmləkəçilikdən fərqlənmirdi . Bu isə bütün elm sahələrində daha çox özünü göstərməkdə idi.

Belə ki, bərəkət, məhsuldarlıq, xeyirxahlıq, gözəllik və s. kimi məqsədləri özündə ehtiva edən Novruz bayramı unutdurulmağa çalışılırdı. Bununla yanaşı, "Oktyabr", "28 Aprel", "Məhsul bayramları", "Komsomol toyları", ənənəvilikdən uzaq yas mərasimləri zorla xalqın məişətinə daxil edilirdi. Xalq mahnılarına, nağıllara, dastanlara və s. folklore nümunələrinə senzura "əl gəzdirmiş", bir sıra folklor janrlarının tədqiqinə yasaqlar qoyulmuşdu. Bu da xalq yaradıcılığının toplanması, nəşri və təbliğinə ciddi şəkildə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Bir çox çətinliklərə baxmayaraq, mühacir ömrü sürən Azərbaycan ziyalıları da xalq ədəbiyyatı nümunələrinin araşdırılmasına özlərinin azadlıq ideallarının həyata keçməsinin tərkib hissəsi kimi xüsusi həssaslıqla yanaşmışlar. Onlar folklor materiallarının toplanması, nəşri və təbliğinin vacibliyinə daim xüsusi diqqət yetirmişlər.

Yalnız Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Sovetlər Birliyindəki senzura sistemi "kommunizm əxlaqı" adı altında milli sərvətlərin mümkün olduğu qədər öz mənafeləri istiqamətində saxtalaşdırmağa və ya tamamilə inkar etməyə çalışırdı. Belə ki, Ceyhun Hacıbəyli 1934-cü ildə Parisdə "Revyue de Monde" dərgisinin yanvar sayında nəşr etdirdiyi "SSRİ-də ziyalılar" adlı məqaləsində sovet senzura sisteminin fəaliyyətinə ayrıca nəzər yetirmişdir. Burada bir məqam xüsusilə diqqəti cəlb edir. C. Hacıbəyli yazırdı: "Bir kitab dar bir körpünün üstündə rastlaşan iki tərs keçinin səhnəsini əks etdirən xalq nağılının təsvirini verdiyi üçün məhkum olundu. Nağılda deyilir ki, iki keçinin heç biri digərinə yol verməк istəmir və nəhayət, hər ikisi çaya yıxılır. Oxucuda belə bir analoji təsəvvür yarana bilər ki, – deyə senzor yazırdı, – iki keçinin konflikti sinfi mübarizədir. Sovet hakimiyyəti ilə burjuaziya biri digərinə güzəşt etməlidir, əks təqdirdə hər ikisi məhv olacaqdır"(7, 93)

"Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun yasaqlanması əleyhinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qələmilə üsyan etmiş, "Dədə Qorqud dastanları", "Dədə Qorqud Oğuznamələri" məqalələrində bu hadisənin sovet ideoloji sisteminin narahatlığından doğduğunu göstərmişdir. Bu abidə Sovetlər Birliyində kəskin bir münasibətlə qarşılandı, hətta yasaqlanmağa məhkum edildi. M.Ə.Rəsulzadə "Dədə Qorqud dastanları" məqaləsində yazırdı: "Türk xalq ədəbiyyatının şah əsəri olan bu dastanlar son illərin siyasi günlük mövzusunu təşkil etdilər. Azğınlaşmış bolşevik ruslaşdırma siyasəti azərbaycanlı aydınları yenidən ələyib qızıl xəlbirdən keçirməyə vəsilə oldular". (1,21)

M.B.Məmmədzadənin "Millətlərin oyanmasında dastanlar" məqaləsində mühacirətdəki ziyalıların xalq yaradıcılığına müraciət etmə səbəbləri daha aydın görünməkdədir. Məqalədə müəllif folklorun çox güclü bir təsirə, xalqı hər zaman hürriyyətə doğru aparmaq qüdrətinə sahib olduğu göstərilir. Folklorun xalqın milli kimliyini qoruyan, qəhrəmanlığını yaşadan və əsarətə qarşı mübarizəyə aparan ən güclü vasitə olması məqalənin ana xəttini təşkil edir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatına sosializm mühitində qeyri-peşəkar münasibətə qarşı etiraz edənlərdən biri də Əhməd Cəfəroğlu idi. O, apardığı dəyərli tədqiqatlarla xalqının zəngin tarixini, ədə biyyatını dünyaya tanıtdırmağa müvəffəq olmuşdur. Ə.Cəfəroğlu "Azərbaycan dil və ədəbiyyatının dönüm nöqtələri" əsərində xalqı azadlığa, hürriyyətə səsləyən, əsərlərin diqqətdən kənarda qalmasına təəssüf etmişdir. (8, 296; 9, 17)

Samət Əlizadə 1987-ci ildə çapa hazırlayıb "Oğuznamə" adı ilə nəşr etdirdiyi XVI əsrə aid olunan "Əmsali-Məhəmmədəli" atalar sözü və zərbi-məsəllər kitabının əlyazması ilə bağlı yazırdı: "Folklor yaradıcılığının qədimliyi, erkən orta əsrlərdəki yazıda təsbit olunması onu hasilə gətirən xalqın da tarixi keçmişi, dili və təfəkkürünün qədimliyi, erkən orta əsrlərdəki bədii qüdrəti haqqında inkaredilməz bir sübutdur"(10, 11)

Azərbaycan və bütövlükdə türk folkloruna qarşı müstəməkəçi ağaların kəskin və barışmaz münasibəti məhz onu yaddaşının zədələnməsinə, məhv olmasına hesablanıb. Amma yaxşı ki, nə sovet ideoloqları, nə də sosialist senzurası nə də sovet rejimi çox çalışsa da, buna nail ola bilməyib. Çünki xalq ən çətin məqamlarda belə, öz yaratdıqlarını qoruyub saxlamağa nail olub.

İşin elmi nəticəsi: XX əsrdə milli-mədəni yaddaşın çox vacib bir elementi olan folklora bir sıra dövlətlərin ideoloqları tərəfindən bəzi yeni funksiyalar əlavə edilmişdir. Bu mənada Qərbdə millətçi dövlətlər olan Almaniya, İtaliya, İspaniyada, Şərqdə isə sosialist ölkələri olan SSRİ və Çində onların yaratdıqları ideologiyalar üçün folklor əhəmiyyətli bir sahə olaraq düşünülmüşdü. Məqalədə həm bu, həm də də Qərbdə və Şərqdə totalitarizm şəraitində və repressiya dövründə folklor ideologiyası əsas mahiyyəti araşdırılaraq, geniş şəkildə diqqətə çatdırılmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Araşdırmanın əsas elmi yeniliyi onun mövzu orijinallığı ilə müəyyən edilir. Məlumdur ki, Qərb, həm də Şərq ideologiyaları üçün folklor nümunələri öz düşüncələrinin daha geniş kütlələrə mənimsədilməsi kimi ortaq bir məqsədə xidmət etmişdir. Folklorun siyasi sahədə bu şəkildə istifadəsi xüsusilə Sovet dövründə ön plana çıxmışdır. Məqalədə totalitarizm şəraitində və repressiya dövründə folklor ideologiyası ətraflı şəkildə araşdırılaraq tədqiqata cəlb edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə totalitarizm şəraitində və repressiya dövründə Qərb və Şərq ideoloqlarının öz folklor ideologiyalarına uyğunlaşdırılması, eləcə də folklorun siyasi sahədə bu şəkildə istifadəsini, fəaliyyət dairəsini müəyyənləşdirmək istiqamətində mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənqızı A. Folklorşünaslığa giriş (dərs vəsaiti), Bakı: Elm və təhsil, 2015, 260 səh.

2. Temur N. Folklor-İdeoloji Bağlamında Sovyetler Birliği Dönemi Folklor Politikaları ve Bu Politikaların Kırgız Folkloruna Etkileri. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı. Sayı 53, 2010, seh. 219-232

3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Ali məktəb üçün dərslik, Bakı, «Maarif». 1992. 477 səh.

4. Öztürkmen A. Türkiyede Folklor ve Milliyyetçilik. İstanbul: İletişim Yayıları, 1998, seh.16

5. Connerton P. Toplumlar Nasıl Anımsar? Çev. Alaeddin Şenel. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.1999: seh. 26-27

7. Hacıbəyli C. Seçilmiş əsərləri (Mühacirət dövrü), Bakı: Elm, 2006, s.93

8. Caferoğlu A. Azeri Edebiyatında İstiklal Mücadelesi izleri, "Azerbaycan Yurt Bilgisi", İstanbul: 1932, yıl 1, sayı 8-9, s. 296

9. Caferoğlu A. Azerbaycan dil ve edebiyatının dönüm noktaları, Ankara: Yeni Cezaevi matbaası, 1953, s.17.

10. Əlizadə S. Oğuznamə (Müdrikliyin sönməyən işığı). Ön söz, Bakı: Yazıçı, 1987, s.11.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Seyfəddin Rzasoy tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

LALƏ MIRZƏYEVA ZAUR QIZI
2№ Xüsusi internat məktəbi
2lmirzam@gmail.com

ALTAY DİL AİLƏSİNİN İKİ ÜZVÜNÜN (AZƏRBAYCAN VƏ KOREYA DİLİ) MÜQAYİSƏSİ

***Açar sözlər**: Azərbaycan dili, Koreya dili, qrammatika, zaman, yazı*
***Key words:** Azerbaijani language, Korean language, grammar, tense, writing*
***Ключевые слова:** Азербайджанский язык, корейский язык, грамматика, напряженный, письмо*

Dil keçmişin hər səhifəsindən bir nişanəni özündə saxlayır. Biz dili düzgün təhlil etməklə o xalqın tarixini, onun digər xalqlarla əlaqəsini, xalqın dünyanı dərk etmə tərzini belə öyrənə bilərik. Bəs biz dilimizi daha dərindən öyrənmək, onu təhlil etmək üçün nələr etməliyik?! Bunun üçün gərəkli olan yollar çoxdur. Lakin bu gün bir dil üçün, onun təhlili üçün gərəkli olan başqa yoldan istifadə edəcəyik. Bir dəfə haqq verdiyim belə bir fikirlə rastlaşmışdım " *Kim özgə dili ilə tanış deyilsə, öz dili haqqında da heç nə bilmir." İohann Volfqanq Göt*

e adlı bir filosofa məxsus bir düşüncədir. Doğrudan da, dilə xarici dil mövqeyindən, müqayisəli yanaşdıqda bəzi məsələlər, dil faktları daha da təsdiqini tapır, bəzi məsələlər də niyə? Nə üçün? kimi yeni tədqiqatlara yol açacaq suallar formalaşdırır.

Dillər arasında mövcud olan müəyyən bənzərliklər, yaxınlıqlar müxtəlif dil ailələrini yaradır. Belə dil ailələrindən biri də Altay dil ailəsidir. Bu dil ailəsi məzmunca geniş əhatəlidir. Bu dil ailəsi tərkibində bir neçə oxşar dil qruplarını və müstəqil dilləri özündə birləşdirir. Oğuz dil qrupu və Koreya dili, Yapon dili bunlardan biridir. Yapon dili tədqiqatçıları öz dillərini dünyanın digər dillərindən fərqlənən ada dili olduğunu bildirilər. Lakin bu sahədə də araşdırmalara ehtiyac var. Eyni dil ailəsinə mənsub olmaq əslində müəyyən həcmdə bənzərliyin ola biləcəyini də bizlərə açıq şəkildə göstərir. Lakin bunun həcmini yenə də araşdırmalar deyə bilər. Lakin onun kimi digər bir dil olan Koreya dilinin qrammatikasına baxdıqda onun Oğuz dil qrupuna daxil olan Azərbaycan dili ilə bir sıra bənzərliklərini görmək olur.

Aşağıda verilən nümunələr, xüsusiyyətlər əsasında Azərbaycan və Koreya (한글Hanqul) dili arasında olan bənzərliklərə diqqət edək.

Koreya dili vokallaşdırılmış yazıdır. Yəni bu dildə saitləri və samitləri göstərən xüsusi hərflər var. Lakin bu dildəki çətinliklərdən biri eyni sait hərf bir neçə formada göstərilir, o sait hərflər arasındakı fərqləri isə yalnız bu dildə peşəkar danışanlar və sözləri düzgün yadda saxlayanlar ayırd edə bilir. Məsələn, (ㅖ, ㅐ bu hərflər Azərbaycan dilində "e" səsini ifadə edir və ya ㅗ, ㅓ dilimizdəki "o səsini

ifadə edir. 학생-haqsenq-şagird , 이제-ice-indi. Göründüyü kimi “e” səsi dilimiz üçün eynidir.)Digər bir fərq bu dildə sanki hecaya bənzər bölgünün olmasıdır. Nümunədən göründüyü kimi *haq-senq* sanki dilimizin hecaya bölünmə xüsusiyyəti Koreya dilinin yazı sisteminə bərabərdir. Bu yazılış dilimizə nəzərən fərqlidir.

Hər bir dilin özünün qrammatik quruluşu mövcuddur. Dilimizin qrammatik strukturuna baxdıqda əvvəlcə mübtəda, sonda xəbər, xəbərdən öncə zərflik və digər cümlə üzvlərinin sıralandığını müşahidə edirik. Əgər müəyyən məqsəd yoxdursa, cümlənin düzülüşü bu qaydaya uyğun olur. Koreya dilinin xüsusiyyəti də bizim dilimizə çox bənzəyir. Bu səbəbdən bu dili anlamaq daha rahatlaşır. İngilis dili kimi insanı düşündürmür. Məsələn, Mən həmişə səhər idman edirəm.-저는 항상 아침에 운동해요. Bu nümunədə söz sırası eyni ilə dilimizlə eynidir.

Dillərimiz arasında oxşarlıq yaradacaq digər bir məsələ, hörmət anlayışını ifadə edən “Siz” Koreya dilində daha qabarıq olmasıdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi hər bir dil o dildə danışanların xüsusiyyətləri, həyat tərzləri ilə bağlıdır. Bizim mədəniyyətimizdə böyüklərə olan hörmət düşüncəsi necə ki bizim dilimizdə öz əksini tapıb, bu xüsusiyyət əksər şərq dillərində olması da diqqət çəkən məqamdır. Hansı ki ingilis dilində biz bunu müşahidə etmirik. Lakin Koreya dilində hörmət ifadəsini bildirən xüsusiyyət daha qabarıqdır. Dili bir neçə səviyyədə işlədə bilirlər. Özündən böyüklər, tay-tuşlarla, yaxınlarla istifadə edilənlər və özündən aşağı insanlarla (bir az təhqiramizlik) bildirmək bu xalqın mədəniyyəti ilə bağlıdır. Məsələn, “Mən bilirəm”. Böyüklərə və ya yadlarla – 저는 알아 요 [conın arayo]. Yaşıdlarla və ya özündən balacalarla- 나는 알아, [nanın ara] və s. kimi işlənir.

Azərbaycan və Koreya dilinin oxşarlığını ifadə edəcək faktlardan biri də sözlərə əlavə olunan şəkilçinin sözün son hərfinin sait və samit olmasından asılı olaraq dəyişməsidir. Əsasən, əgər söz sonu saitdirsə, samitlə başlayan şəkilçi, samitdirsə, saitlə başlayan şəkilçi artırılır. Bu hal dilimizdə də mövcuddur. Əgər söz sonu saitlə bitirsə, şəkilçi də saitlə gələrsə, “s, n, y” bitişdiricilərinin işlənməsi də bunu təsdiqləyir. “-ın^4,-nın^4 ; -a^2, -ya^2; -ı^4, -sı^4 və s. kimi şəkilçi variantları da buna aydın sübutdur. Bu hal Koreya dilində də belədir. Məsələn, -를,-을, -ㄴ, -은, -가, -이 və s. şəkilçilərdə tünd şriftlə verilən şəkilçilərdə birinci hərflər samitdir və saitlə bitən sözlərə artırılır, digər şəkilçilərdə ilk hərf saitdir və samitlə bitən sözlərə artırılır. Yəni Koreya dilində əksər şəkilçilər bu qayda ilə ikivariantlıdır.

Zaman anlayışı da hər bir dildə öz əksini tapan, xalqın dünyanı dərk etməsi ilə bağlı olan, insan təkamülünün sonrakı dövrlərində öz varlığını tapan bir anlayışdır. Çünki antik dövrlərdə zamanla bağlı heç bir fəlsəfi fikirlər mövcud deyildi. Zaman sanki sonsuzluğun bir yerişi kimi baxılırdı. Dünən, bu gün və ya sabah bu sonsuzluğun təbii və aydınlaşdırılmağa ehtiyac duyulmayan bir anlayış idi. Nə zaman ki bu məfhumun araşdırılmasına ehtiyac yarandı və ya tələbat kimi qarşıya çıxdı o zaman bunun nə qədər çətin olduğu bildirildi. Məşhur filosof Avqustinin dediyi kimi “*Nə qədər məndən zamanla bağlı bir şey soruşmamışdılar, mən hər şeyi bildiyimi düşünürdüm*”. Dildə əksini tapan zaman da əslində çox böyük bir zaman

düşünülən, mənalandırılan zaman məfhumunun ifadəsidir. Buna görədir ki, bəzi dillərdə zamanın 16 növü var. Lakin Koreya dilində bu bizim dilimizdəki kimi 3 formada şəkilçidən ifadə olunur: İndiki zaman, keçmiş zaman, gələcək zaman. Koreyanın qonşu dillərində (Çin-zaman şəkilçisi yoxdur (zamanı müəyyənləşdirən hissəciklər, bəzi xüsusiyyətlər var), Yapon- iki zaman (indiki, keçmiş)) bu tamam fərqlidir. Yəni zaman tamamilə xalqın dünyanı dərk etməsi, onu mənalandırması ilə bağlı bir məsələdir və buna adi dil faktı, xüsusiyyəti kimi baxmaq olmaz.

Dilimiz üçün xarakterik olan bir sıra xüsusiyyətlər var, hansı ki bu bəzən bu dil xüsusiyyəti tarixin müxtəlif qərarları ilə məhdudlaşır və ya sıradan çıxır. Məsələn, "sağır nun" deyilən səs araşdırmalara görə hərf şəklində Füzulinin, Nəsiminin əsərlərində də rast gəlinir. Əksər türk dillərində (Özbək, Qazax və s.)bu səs mövcuddur. Əgər bizim dilimizdə bu əlifbada deyil, qərb qrupu dialektlərində özünü qoruyub saxlayırsa, eyni ilə digər türk dillərində də bu səs özünü bu və ya digər şəkildə göstərir. Məsələn, Qazax dilində "denqiz"-dəniz sözündəki "nq"səsi məhz "sağır nun" səsidir və bu səs belə "ң" işarə olunur. Əvvəllər bu səsin dilimizdəki işarəsi isə "ŋ" şəklində idi. Ümumiyyətlə, bu səs türk dilləri üçün ortaq olan, dillərində geniş şəkildə istifadə olunan bir səsdir.. Hərçənd ki, bu səs dilimizdə dialektlərdə qalsa da, hələ də öz varlığını göstərir. Qeyd edilən və əsasən türk dilləri üçün xarakterik olan bu səs Altay dil ailəsinin digər müstəqil dili olan Koreya dilində də qəribə şəkildə özünü göstərir. Bu başqa hansı dillərdə özünü göstərməsi də, niyə göstərməsi də müxtəlif geniş tədqiqatlar tələb edir. Koreya dilində "nq" səs kimi mövcud olan və dilimizdəki qərb qrupu dialektlərində özünü göstərən dildibi-boğaz samiti kimi tələffüz edilən bu səsin yazıda öz göstəricisi-hərfi mövcuddur. Dairəvi "o" kimi göstərilən (ㅇ) bu səs və ya hərf geniş şəkildə də işləkliyə malikdir. Nümunələrə diqqət edək: 농담 [no**nq**-dam] zarafat, 강 [qa**nq**] çay, 창문 [ça**nq** mun] pəncərə və s. Lakin "sağır nun"-a bənzəyən bu səs iki məqamda işlədilir. İlk onu bildirək ki, Koreya dilində bu hecavi yazı formasında sait səs və ya hərf hecanın əvvəlində işlənmir. Məsələn, 여자 [yo ca] qadın, burada işlənmiş "O" hərfi "nq" "sağır nun"-a bənzər səsi ifadə etmir. Çünki sait hərf hecaya bənzər yazıda öncə gələrsə, formal olaraq heç bir səs ifadə etməyən "o" hərfi ilə yazılır. Yəni belə deyə bilərik ki "o" hərfi "nq" kimi yalnız heca sonlarında özünü göstərir. Hecada birinci gələrsə, "nq" kimi oxunmur, formal xarakter daşıyır.

Heç bir xalq bu dünyada təcrid olunmuş şəkildə yaşamır (Təbii ki, bəzi Amerika, İndoneziya kimi ölkələrdə hələ də antik dövr cəmiyyətini sürdürən tayfaları çıxmaq şərti ilə). Dünyaya inteqrasiya olmaq, müxtəlif münasibətlər qurmaq bir tələbat kimi hər zaman gərəkli olmuşdur. Bu gərəklilik və zərurət dildə də bənzərlikləri, oxşarlıqları və ya yaxınlaşmaları bu və ya digər şəkildə stimullaşdırır. Dilin tarixi bir sehrli kitab şəklində olsaydı və bu bənzərliklərin də nə zaman, necə, hansı tələbat və ya məcburiyyət əsasında alındığını çox rahatlıqla sübuta yetirmək olardı. Lakin bu bir fantaziya, qeyri-real bir arzu olduğu üçün bu kimi nüansları böyük və uzunmüddətli tədqiqatlarla üzə çıxarmaq olar və bu ölkələrin tarixi,

mədəniyyəti, fəlsəfəsi və s. xüsusiyyətləri ilə bağlı şəkildə olmalıdır. Bu cür dərin və əhatəli araşdırmalarla Azərbaycan və Koreya dili arasında nə üçün belə oxşarlıqların olmasını da sübuta yetirmək mümkündür.

Nəticə olaraq, yuxarıda göstərilən misallar, nümunələr əsasında Altay dil ailəsinin iki üzvü- Azərbaycan və Koreya dili arasında istər qrammatik, istər fonetik, istərsə də mədəni, fəlsəfi yaxınlığın olduğunu görmək mümkündür. Bu yaxınlığın həcmi isə yeni tədqiqatlarla daha da araşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı, 2007
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası II hissə. Bakı, 2016
3. Tanrıverdi Ə. "Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası" Bakı, 2017
4. https://talktomeinkorean.com/
5 https://www.howtostudykorean.com/

Lalə Mirzəyeva

Altay dil ailəsinin iki üzvünün (Azərbaycan və Koreya dili) müqayisəsi

Xülasə

Dil böyük bir tarixdir. Tarixi özündə əhatə edən bir anlayışdır. Dilimiz Altay dil ailəsinin Oğuz qrupuna daxil bir dildir. Altay dil ailəsinə daxil olan digər müstəqil dil isə Koreya dilidir. "Bu iki dil arasında hansı bənzərliklər var?" Bu sual məqalənin əsas xəttini ifadə edir. Bu məqalədə Azərbaycan və Koreya dili arasında mövcud olan bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər araşdırılmışdır. Oxşarlıq və fərqliliklər müxtəlif nümunələrlə göstərilmişdir. Məqalədə zaman, "sağır nun" səsi, qrammatik quruluş və s. kimi məsələlərdən bəhs edilmişdir. Məqalədə həmçinin şəkilçilər haqda da danışılır. Hansı ki son hərfdən aslı olaraq şəkilçi variantları bizim dilimizdə də mövcutdur.

Nəticə olaraq, bu dillər arasında bənzərliklərin olduğu müəyyən edilmişdir. Bu bənzərliklər, nümunələr dillərimizin tarixi yaxınlığını göstərir. Bu sahədə araşdırılmaların gərəkli olduğu bildirilir.

Lala Mirzayeva

Comparison of two members of the Altaic language family (the Azerbaijani and *Korean languages)*

Summary

Language is a big history. It is the consept which includes history. Our language is the language which contains Oghuz group of the Altai language family. "Which similarities have between two languages?" This question outlines the

baseline of this article. Similarities and differences between the Azerbaijani and Korean languages have been researched in the article. These similarities and differences have been shown with examples. There have been talked about tense form, grammer, some letters and sounds and etc. There also have been told about suffixes in the article. Our language has suffix variants too which related the last letter of the words.

In conclusion, between two languages have been determined some similarities. These similarities, samples have been showed our historical proximity between our languages. It is reported that research is necessary in this area.

Лала Мирзоева

Различие двух членов Алтайской языковой семьи (Азербайджанского и Корейского языков)

Р е з ю м е

Язык – это большая история. Это понимание, которое вмещает в себя целую историю. Наш язык входит в Огузскую группу Алтайской семьи. Другой язык, который входит в Алтайскую языковую семью- это Корейский язык. «Какие похожие свойства есть у этих двух языков?» Этот вопрос составляет главную идею данной статьи. В этой статье исследованы некоторые похожие и отличительные свойства азербайджанского и корейского языков. Сходства и различия показываются на различных примерах. В статье также рассказывается о временах, о звуке « сагир-нун», о грамматическом строе этих языков. Также в статье говорилось о суффиксах. В нашем языке также есть варианты суффиксов, которые связаны с последней буквой слова.

В результате выясняется, что эти два языка имеют сходства между собой. Эти сходства, образцы показали нашу историческую близость между нашими языками. Сообщается, что необходимы исследования в этой области.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: F.f.d., dos. Fidan Abdurrəhmanova Nizaməddin qızı tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

к.ф.н. доц. **АЛИЕВА ГЮЛЬГЮН ШУКЮР КЫЗЫ**
gulgun_rzayeva@mail.ru
Бакинский Государственный Университет
ул. Захида Халилова,23

НЕЗАБЫВАЕМЫЕ ГЕРОИ АНАРА

Резюме

В статье анализируются некоторые моменты творчества известного народного писателя Азербайджана Анара Рзаева. Отметим, что с первых произведений Анара предметом его исследования становится простая человеческая жизнь, попытка раскрыть содержание естественного счастья. Объектом исследования в статье являются такие повести, как «Я, ты, он и телефон», «Комната в отеле», «Круг» и др. Обращаясь к повести «Юбилей Данте», читатель знакомится с темой искусства, в центре же повествования жизнь и судьба человека, несостоявшегося в искусстве.

Герои Анара – люди ничем не примечательные, и через призму судеб героев, проживаемых на фоне будничных событий, автор ведёт пристальное внимание скрытой, внутренней жизни человека. Их жизнь проходит тихо и незаметно, она медленно течет без изменений. В этом смысле характерен образ Неймата из повести «Круг». Анар выводит из повести «Круг» сюжетную линию Тахмины и Заура и создает роман «Шестой этаж пятиэтажного дома». Автор рисует очень яркий, не похожий на другие женские образы характер Тахмины.

Нравственная сущность героев Анара оценивается их способностью искать цель в жизни. Анар раскрывает в своих прозаических произведениях романтику отношений, новизну решений, необычайность ситуаций, создание разных характеров современников.

Ключевые слова: Анар, проблемы современности, раскрытие мыслей, поиск счастья

С 1950-х годов XX века азербайджанская литература вступает в новый период своего развития, характеризующийся целым рядом художественных новшеств, которые постепенно стали менять черты литературы. Отметим, что в это время азербайджанскую литературу стали представлять молодые прозаики, чье творчество во многом определило основные тенденции не только данного периода, но и последующего развития художественной прозы.

Литература этого времени тесно связана с духовной жизнью общества, она запечатлела нравственные искания общества в целом и современника. Верно проводя исследование, Ариф Гаджиев написал: "Предметом внимания писателей поколения 60-70-х годов оказываются социально-нравственные проблемы и конфликты современного им общества, как правило, вне

производственно - профессиональных отношений. Психологичность, заметно выраженная интеллектуальность и аналитичность художественного мышления, своеобразное авторское "ироническое" отношение к герою и персонажам отличают социально - эстетические позиции, индивидуальный стиль писателей новой прозы" [8,58-61]. И действительно, проза периода «оттепели» ощутимо отходит в лучших своих образцах от идеологизированности, от показа социалистической личности в его труде, который является в это время основным показателем человеческой сущности. Литература этого периода ориентируется на нравственный поиск, на поиск гуманности в человеке и в обществе.

Следует особо отметить деяние известного народного писателя Азербайджана Анара в области обширного исследования азербайджанского литературного наследия и его достойного представления русскоязычному читателю.

Можно сказать, что с первых произведений Анара предметом его исследования становится простая человеческая жизнь, попытка раскрыть содержание естественного счастья. В повестях Анара утверждается романтика отношений, очищенных от корысти, всяческих условностей и сковывающих предрассудков. Новизна решений, необычайность ситуаций, создание разных характеров современников прослеживается и в рассказах «Грузинская фамилия», «Я, ты, он и телефон». В каждом из них, в силу жанра, раскрывается один из «локальных» эпизодов из жизни героев. Но этот локальный сюжет вырастает до больших художественных обобщений в силу погружения автора, а вместе с ним и читателя в глубины сокровенных переживаний персонажей. Писатель добивается этого с помощью самых различных средств и приёмов психологического анализа, которые с первых же произведений характеризуют его поэтику. А необычайность ситуаций, которая также характерна для рассказов Анара, призвана показать парадоксальность самой жизни, современной действительности. В рассказе «Я, ты, он и телефон» автор интересно разворачивает события. Герой находит свою возлюбленную, случайно набрав какой-то номер телефона. Есть здесь психологический нюанс, выгодно отличающий этот рассказ от мелодрамы в её чистом виде. Герой ревнует к самому себе. Он счастлив со своей любимой под своим собственным, а не вымышленным именем, однако замечает, с какой тоской она то и дело оглядывается на молчащий телефон. Он чувствует, что ей явно не хватает тех привычных раскованных бесед с человеком, которого она так хорошо знала, но никогда не видела. Этот рассказ был экранизирован под названием «Каждый вечер в одиннадцать часов».

Одной из наиболее волнующих писателя философских категорий является Время. Писатель стремится понять и отразить многозначность, тайну, глубину этого образа-символа. Не раз в своих художественных произведениях, а также

в художественно-публицистических размышлениях, эссе, кратких афористических заметках писатель возвращается к этой категории. О соотношении времени и литературы говорится в статье Анара «Роман и Время». Категория времени художественно реализована писателем в рассказах «Грузинская фамилия», «Такси», романе «Цейтнот». В центре внимания Анара и такие вечные философские категории, как одиночество, жизнь и смерть, смысл жизни, фатальность человеческого существования и многие другие. Писатель наделён огромным талантом понимать философию современной жизни и умением воплощать её в художественных произведениях. Поиск философских истин, тайн и противоречий человеческого существования, который ведёт Анар в своих публицистических статьях, приводит его к поиску наиболее выразительных средств и способов их отражения. И большое место среди этих художественных средств занимает тончайшая символика, пронизывающая ткань многих произведений Анара.

Анар в своем творчестве затрагивая тему Карабаха рассматривает его как в публицистике, так и в художественном творчестве. Обратимся к сборнику писателя «Пленник века», объединившей статьи, выступления, обращения и т.д. Главной темой повести «Комната в отеле» является жизнь в Азербайджане после приобретения независимости. Читатель знакомимся с жизнью и судьбой главного героя повести Керимом Аскероглу, учёного-тюрколога, преподавателя вуза, выходца из Шуши. На примере судьбы одной семьи, раскрывается тяжесть войны, которую они прошли. В повести комната в отеле является особым символом. Это место куда собираются те, которые чувствуют себя одиноким среди круговорота жизни.

Мир, в котором живут герои Анара, населен одушевленными телефонами, людьми, похожими на цифры, и цифрами, которые тихо спят по ночам «… и в облигациях, ассигнациях, различных финансовых документах. Как зерна в земле, тихо безмятежно спят. А в понедельник они поднимут голову, прорастут…». [1.345] В мире Анара может произойти все, что угодно. Писатель верит в непредвиденное, все случайности в его мире закономерны, ведь «все зависит от того, как смотреть». И поэтому Анар и его герои смотрят на жизнь философски, не замыкаясь в собственном «я».

Обращаясь к повести «Юбилей Данте», читатель знакомится с темой искусства, в центре же повествования жизнь и судьба человека, несостоявшегося в искусстве. Автор выступает как новатор, создавая особенный тип характера. Главный герой повести Фейзулла Кябирлинский. Это бездарный артист и вовсе не мастер своего дела. Кябирлинского в театре еле терпят, все над ним всегда смеются. Он очень робкий, застенчивый, деликатный, не способный ответить грубостью на грубость. Его постоянно ругают, и отметим даже не всегда за собственные ошибки, а даже за ошибки других. Из-за его такого характера страдают его жена и сын. Когда соседки

хвастаются подарками своих мужей, его жена Хаджар-ханум даже в театры не ходит. У нее нет денег на билеты. А ведь было время, когда он вместе с другими создавал театр, играл главные роли в спектаклях, исколесил всю республику, с риском для жизни проводил в жизнь новое. Многие его сверстники умерли, некоторые вознеслись к славе, другие ушли на заслуженный отдых. И один лишь он, со своей устаревшей манерой игры, отставший от времени и живущий лишь страстной любовью к сцене, упорно ходит в театр, служа, как он считает, Великому Искусству. Рассказ заканчивается жестоким розыгрышем над героем, старому актеру торжественно вручают именное приглашение на юбилей Данте. Счастливая жена достает свои залежавшиеся наряды, а когда супруги приходят на редкий в их жизни праздник, то натыкаются на закрытую дверь.

Прозу Анара переполняет жажда человеческого понимания, преодоления одиночества, отчужденности при внешним «дружеском» окружении. Объектом исследования писателя является обывательская среда, которая опутана предрассудками. И человек обладающий духовной потенцией, задыхается в этой среде, чувствует свое одиночество.

Герои Анара – люди ничем не примечательные, и через призму судеб героев, проживаемых на фоне будничных событий, автор ведёт пристальное внимание скрытой, внутренней жизни человека. Их жизнь проходит тихо и незаметно, она медленно течет, унося все их силы, надежды и мечты. В этом смысле характерен образ Неймата из повести «Круг». Мы знакомимся с Нейматом Намазовым и его семьей. У него три дочери, жена, теща. Все они – прекрасные люди. И соседи у Неймата неплохие. И на службе у него все хорошо. Так хорошо, что в один из дней от этого «хорошо» темнеет в глазах. Куда ни взглянешь, везде одно и то же привычное «хорошо».

Дни героев Анара начинаются и заканчиваются пробуждением, а сны, которые они видят, переходят в явь. В лирических отступлениях, имеющих самые разнообразные формы: писем, снов, фантазий, осмысливается и домысливается реальность. Так, например, в один из дней герой видит сон о том, как в преодоленном тесном мире, где кругом невероятная давка, он стоит в очереди за билетом. «Куда он едет – неизвестно. С кем едет – тоже. И очередь его выталкивает, потому что он не такой, как они, он инородный, у него даже нет таблички… Есть, - кричит Неймат, - я – триста тридцать третий…». [6.57]

Эта неудовлетворенность героя своей жизнью вызвана замкнутостью его мира семейно – бытовыми заботами, обыденщиной. Неймат приходит в ужас от того, что в его жизни уже больше не будет «ни тревог, ни возникающих робких чувств, ни ожиданий, ни надежд, ни обманов, ни звезд весенней ночи, вздрагивающих в окнах последнего трамвая».[6.59]

В повести «Круг» - наиболее значительным произведении Анара – женщины живут в узком мирке тщеславных забот и честолюбивых мечтаний,

соблюдая, ревностно оберегая от внешних посягательств и внутренних нарушений установленный порядок существования и поведения. Идею «круга» определяет не только название, но и само построение этой повести, являясь сквозным мотивом, символически отображающим жизнь героев, фатально обреченных на страдания из-за невозможности выйти за пределы «круга жизни». Замкнутый круг, в который трудно попасть, и из которого еще труднее выбираться. Покушение на этот мирок со стороны вызывает их яростное противодействие. На фоне женщин он выводит образ «разрушительницы» заведенного порядка, на собственность «круга» Тахмины, характер, исполненный глубокого внутреннего драматизма.

Анар выводит из повести «Круг» сюжетную линию Тахмины и Заура и создает роман «Шестой этаж пятиэтажного дома», в центре которого очень яркий, не похожий на другие женские образы характер Тахмины. Возвращение к ее образу в новой книге продиктовано желанием Анара четко очертить этот интересный для него тип женщины. На первый взгляд, это роман о любви, но идея романа гораздо шире. Она из любовной истории перерастает в глубоко разработанную Анаром тему этажа, которого не существует. Это символ представлений главной героини Тахмины о счастье, её понимания смысла и назначения жизни. Тахмина, в отличие от Неймата, так и не сумевшего вырваться из «круга» своей жизни, стремится и фактически выходит за пределы «круга» и погибает. С этим перекликаются слова Анара: «Любое давление на личность, посягательство на его суверенность одновременно уничтожает суверенность нации». [3.28] Главная задача автора показать психологическое раскрытие мыслей современного человека. Здесь автор нас знакомит с жизнью, мыслями, обычаями азербайджанской интеллигенции, с ее определенными законами и установками.

Образ Тахмины отличается от этих образов и, прежде всего, тем что несмотря на многие черты ее характера, поступки, не совпадающие с традиционным национальным представлениям о женской добродетели, она написана писателем с большой любовью и вызывает уважение читателя. Не вписываясь в концепцию добродетельных женщин, держащих себя в узких рамках моральных запретов, она не соответствует и типу женщины, которая пользуется своей красотой, чтобы добиться успеха среди мужчин.

Анар выводит из повести «Круг» сюжетную линию Тахмины и Заура и создает роман «Шестой этаж пятиэтажного дома», в центре которого очень яркий, не похожий на другие женские образы характер Тахмины. Но у нее все равно ничего не получается. А. Гаджиев дает интересное объяснение трагедии Тахмины, невозможности для нее быть счастливой. «Женщина, сочетающая в себе красоту и ум – явление такое же редкое, как драгоценный камень. И красота, и ум обычно служат ей источником несчастья, драматических переживаний… Женщина становится вдвойне несчастной, если она обладает и

умом, и красотой и оказывается в окружении Дадаш – муаллима, Спартака, Заура, Мухтара, Неймата…». Исследователь считатет, что это «женственнейшая и трагичнейшая женщина в нашей современной литературе». Анар «осмелился придать трагические черты «отверженной» женщине, отверженной из – за своей красоты и ума, из – за того, что она хотела бы найти свою белую гавань, но не нашла». [8,58-61] Тахмина Анара – это «личность, осознающая свою глубину. От нее идут мощные силы бытия, тайны экзистенции, сокровенного существования. Персонажи с такой характеристикой играли и играют огромную роль в литературе». [11,65-66]

Заур представлен человеком слабым, наряду с Тахминой. Если он твердо был убежден в своих действиях, все могло бы быть иначе. Его волновала общественное мнение. И в конце он выбирает «правильный путь», на который настаивает семья. Но поведет ли этот путь к счастью? Жизнь одна, и она должна проходит рядом с любимым, а для этого нужно выбрать любовь. Заур не в силах пойти против воли родителей, общественного мнения, противостоять принятым устоям в обществе. Возникает вопрос. Кто прав, а кто виноват? У каждого своя правда, свой взгляд, свой путь. И все эти действия, желания, характеры создают незабываемые образы мира героев Анара. Вся галерея образов представляет многообразие человеческих характеров, живущих определенными убеждениями, которые диктует общество. Автор показывает ряд нравственных ценностей, которые соответствуют одним и противоречат другим идеалам.

Для мира героев Анара характерны проблемы современности, трудности с которыми они сталкиваются, такие как, социально-политические, духовно-воспитательные, нравственно-психологические. Романтическая мечта и реальная действительность, неудовлетворенность собой и проза быта, поиски смысла жизни и удручающая бессмысленность существования, способность к сильному чувству и подавляющая сила условностей – на таких противопоставлениях построено творчество Анара. Всем образным строем писатель показывает, как его герои стремятся к идеалу, и к поиску смысла бытия. Нравственная сущность героев Анара оценивается их способностью искать цель в жизни.

Использованная литература:

1. Анар. Сочинения: [в 5 томах] / А.Р.Рзаев, Баку: Юрд, т.3, 2006, с. 312, 331, 400, 490
2. Анар. Сочинения: [в 5 томах] / А.Р.Рзаев, Баку: Юрд, т.5. 2008, с. 87.
3. Анар. Чуть ближе к звездам / А.Р.Рзаев. Баку: Язычы. 1986, с.209
4. **Анар. «Юбилей Данте». Повесть и рассказы. М., Молодая гвардия, 1969**

5. Анар. «Комната в отеле». Повесть и рассказы. Баку, Эргюн, 1995
6. Анар. «Круг». М., Известия, 1973
7. Анар. «Шестой этаж пятиэтажного дома». Роман. Повести М, Советский писатель, 1988.
8. Гаджиев А. «В поисках героя». Баку. Язычы, 1981
9. Гулиев Г. «Рубежи прозы». Баку, Язычы, 1982
10. Мамедова Э. Параллели в прозе и публицистике Анара. Автореферат. 2021
11. Наджиева Ф. Нравственное начало в романе Анара «Шестой этаж пятиэтажного дома». «Müdriklik yolları». Bakı, Mütərcim, Elm, 2002, s.65-66

Xülasə
Anarın unudulmaz qəhrəmanları

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli xalq yazıçısı Anar Rzayevin yaradıcılığının bəzi məqamları təhlil edilir. Qeyd edək ki, Anarın ilk əsərlərindən görünür ki, onun tədqiqat mövzusu sadə insan həyatı, təbii xoşbəxtliyin məzmununu açmaq cəhdi olmuşdur. Məqalənin tədqiqat obyekti bu hekayələrdən ibarətdir "Mən, sən, o və telefon", "Otel otağı", "Dairə" və s. "Dantenin yubileyi" hekayəsinə müraciət edən oxucu, hekayənin mərkəzində dayanan sənət mövzusu, sənətdə uğursuzluğa dücar olmuş bir insanın həyatı və taleyi ilə tanış olur.

Anarın qəhrəmanları sadədirlər və taleləri gündəlik hadisələr fonunda cərəyan edir və müəllif insanın gizli, daxili həyatına diqqətlə yanaşır. Onların həyatı sakit və qayğısızdır, öz axarı ilə keçib gedir. Bu mənada "Dairə" povestindəki Neymət obrazı maraq dairəsindədir. Anar "Dairə" povestindən Təhminə və Zaur sujet xəttini çıxarır və "Beşmərtəbələ evin altıncı mərtəbəsi" romanını yaradır. Müəllif digər qadın obrazlarından fərqli olaraq Təhminəni çox parlaq və bənzərsiz yaradır.

Anar nəsr əsərlərində münasibətlərin romantikasını, qərarların yeniliyini, situasiyaların qeyri-adiliyini, müasirlərinin müxtəlif xarakterlərinin yaradılmasını üzə çıxarır.

Açar sözlər: Anar, dövrün problemləri, fikirlərin açıqlanması xoşbəxtlik axtarışı

Summary
Unforgettable heroes of the Anar

The article analyzes some aspects of the work of the outstanding folk writer Anar Rzayev. It should be noted that from Anar's first works the topic of his research was simple human life, an attempt to reveal the content of natural happiness.

The research object of the article is such stories "Me, you, him and the phone", "Hotel room", "Circle" and others. Referring to the story "Dante's Jubilee", the reader gets acquainted with the theme of art, but in the center of the story is the life and fate of a person who failed in art. Anar's heroes are simple and their destinies unfold against the background of everyday events, and the author pays close

attention to the secret, inner life of a person. Their life is calm and carefree, it goes on in its own way. İn this sense, the image of Neymet in the "Circle" narrative is interesting. Anar extracts Taxmina and Zaur's storyline from the story "Circle" and creates the novel "Sixth floor of a five-story building". The author makes Tahmina very bright and unique, unlike other female characters.

In his prose works, Anar reveals the romance of relationships, the novelty of decisions, the unusualness of situations, and the creation of different characters of contemporaries.

Key words: Anar, problems of our time, disclosure of thoughts, search for happiness

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: f.ü.f.d. Dos. Ağayeva S.O.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏHMƏD HICRAN ƏHMƏD QIZI
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun dissertantı
E-mail: ahmedova_hicran@mail.ru

HÜSEYİN NİHAL ATSIZ PUBLİSİSTİKASINDA TÜRKÇÜLÜK

Xülasə:

Tarixən Türklər haqqında söylənilən dəyərli fikirlər bir yerə toplansa mükəmməl bir ensiklopediya olar. Müdrik və dahi şəxsiyyətlərin Türklər haqqında söylədikləri bu maddi və mənəvi dəyərləri vəhdətdə götürən Türk Milləti tarixin amansız sınaqlarından şərəflə çıxaraq həyatda yaşama haqqı qazanmış, tarixi əzəmət və qabiliyyətlərini bəşəriyyətə sübut etmişlər. Bəşər tarixinə qəbilə, tayfa, xalq və nəhayət millət kimi öz möhürünü vuran Türk kimliyi insanlığın kamillik zirvəsinə çatmışdır. Bütövlükdə bəşər tarixi bir bədəndirsə, Türk onun ruhudur. Bədəni ruhsuz təsəvvür etmək, kainatı tanrısız təsəvvür etmək deməkdir. Türk kimi yaşayıb, türk kimi yüksələn və türk kimi bu dünyanı tərk edib əbədiyyətə qovuşan əsil türklər yalnız öz millətinə deyil, bütün insanlığa xidmət etmişdir. Bu məqalədə türk kimi doğulan və türk kimi əbədiyyətə qovuşan XX əsrin tanınmış şairi, yazıçısı, bütün ömrünü türkçülüyə həsr etmiş Hüseyin Nihal Atsızın publisistikasında türkçülüyün ana xətt olaraq yer alması, yaşadığı dövrdə bütün problemlərin həllinə bir tükçü mövqeyi göstərməsi, türkçülük məfkurəsinin yüksəlməsi uğrunda apardığı gərgin çabalar öz əksini tapmışdır. Hüseyin Nihal Atsızın "Baş vəkil Saracoğlu Şükrüyə açıq məktub", "Türkçülük və siyasət", "Türkçülük dəyişməz bir fikirdir", "Türk qızları necə yetişdirilməli", "Türk millətinə açıq məktub", "Universitetin qara, daha doğrusu, bir sözlə, üz qaraldacaq siyahısı" məqalələrindəki türkçülük məfkurəsi Mahmud Kaşğarlının bildirdiyi kimi "Yetkin İnsan" anlamına gələn Tanrının özünün verdiyi "Türk" adının doğruldulması uğrunda mübarizəyə bir çağırışdır.

Açar sözlər: türkçülük, türk milliyyətçiliyi, milli şüur, ideologiya, miili irfan.

Türklər bir soy, bir millət olaraq Yer kürəsinin ən şərəfli insanlarıdır. (fransız şairi, yazıçısı və siyasətçisi Alfons Lamartin. 5, s.527)

Türk millətinin şərəfli insanlarından biri, XX əsr türk millətçiliyinin öndərlərindən biri Hüseyin Nihal Atsızdır. "Yurd və şərəf uğrunda sən səril də torpağa, varsın heç bir dodaqda anılmasın ər adın! " deyən Nihal Atsız, vətənpərvər şair, türklərin Göy Türklər dövründən keçib gəldiyi tarixi və şərəfli yolu, ruhu Tanrı dağında rahatlıq tapmayan Cahan tarixinin ən boyük türk qəhrəmanı Kür Şadı nəsillərə ədəbi dillə tanıdan "Bozqurdlar" romanı da daxil olmaqla altı romanın müəllifi yazıçı, tarixçi, 100-lərlə məqalənin müəllifidir. İstər romanlarında, istər şeirlərində, istərsə də məqalələrində hansı janrda yazmasından asılı olmayaraq Nihal Atsız türk tarixini ədəbiyyata köçürmüş, hər zaman Türkçü-Turançı olduğunu

göstərmişdir. “ Mən xarici qaynaqlı heç bir fikri mənimsəməyəcək qədər milli şüur və qürura malik bir Türkəm. Siyasi və ictimai məzhəbim Türkçülükdür.” Bütün varlığı ilə türk olan və türkçülük ideaları uğrunda yorulmadan mübarizə aparan Nihal Atsız nəşr etdirdiyi “Atsız Məcmuə”, Türkçü və Köyçü”, “Orhun”, “ Ötükən”jurnallarıda çap etdirdiyi məqalələri ilə bütün sahələrə böyük təsir edən türkçü bir yol açmış, Mehmed Fuad Köprülü, Zəki Validi Toğan, Əbdülqadir İnan kimi tanınmış alimlərlə birgə addımlamışdır. Hələ, 1926-1930-cu illərdə İstanbul Darülfununun Ədəbiyyat fakultəsində təhsil alarkən dostu Əhməd Naci ilə birlikdə “Anadoluda Türklərə aid yer adları” adlı məqaləni yazmış və Türkiyyat Məcmuəsinin II cildində nəşr etdirmişdir. Bu məqalə ilə də müəllimi Mehmed Fuad Koprülünün diqqətini çəkmiş, 1931-ci ildə Fuad Koprülü Nihal Atsızı dekan işlədiyi Ədəbiyyat fakultəsində özünə köməkçi təyin etmişdir.

Nihal Atsız qanı, canı ilə türkçü olduğu qədər də millətin gələcəyi olan gənclərin türk millətinin övladları olaraq yetişdirilməsi, elmli və savadlı olmaları uğrunda öz qələmi ilə mübarizə aparırdı. Məqalələrin birində yazırdı: “Universitetlər millətlərin beyni olmalıdır, çünki ora ən seçkin alimlərin, araşdırıcıların toplandığı yerdir. Türkiyədə də belə düşünüldüyü üçün universitetlərə muxtariyyət verilmiş və öyrənciləri ilə universitetlər seçilən bir çevrə olaraq tanınmışdır.” (7. s.201) Lakin İstanbul Darülfununda baş verənlər barədə yazdığı “Universitetin qara, daha doğrusu, bir sözlə, üz qaraldacaq siyahısı” adlı məqaləsi “Atsız” Məcmuəsində nəşr olunduqdan sonra onun universitetdə köməkçi kimi işlənməsinə son qoyuldu. Çünki bu məqalədə o, universitetdə işləyən alimlərin bəzilərinin millətə, gəncliyə xeyri olmadığından, hüquq, ədəbiyyat sahəsində universitetdə çalışan alimlərin adlarını çəkərək, onlardan bəzilərinin az sayda əsərləri olduğunu, bəzilərinin isə heç əsərlərinin olmadığından bəhs edirdi. Bununla yanaşı türk millətçiliyinin öndərləri Rəfik Bəylər və Fuad Köprülünun adını çəkmiş və Fuad Köprülünün əsərlərinin çəkisinin bəzi alımlərin çəkisindən ağır gəldiyini bildirirdi.

Vətəninin, millətinin gələciyini düşünən Nihal Atsızın məqalərinin birində türk qızlarının necə yetişdirilməsi barədə danışılır. Əski Yunanlar, romalılar, ərəblər tərəfindən qadına pis bir yaradılış, kölə kimi baxıldığı tarixdə yer almışdır. Lakin türklər qadına həqiqi dəyərini verən millətlərdən biridir. Bu vətənin yaxşı rəqs edən, gözəl geyinən, dadlı yeməklər bişirən, analıq və yurd duyğularından uzaq qızlara deyil, “bu vətənə şərəfli oğullar və fəzilətli qızlar yetişdirmək ən böyük borcumdur” deyən qızlara ehtiyacı var. (8, s.153) Qız uşaqlarında bu xüsusiyyətləri aşılamaq üçünsə onlara örnək ola biləcək öyrətmənlərdən dərs almalarının vacibliyi düşüncəsi Nihal Atsızı narahat edir. Nihal Atsız hətta məktəblərdə dərslik kimi istifadə edilən 4 cildlik tarix kitablarında Türk tarixinin gerçəkliklərinə kölgə salan nöqsanların oldugünü üzə cıxarmış və bu nöqsanları faktlarla ortaya qoyaraq “Türkçü Orhun” jurnalında çap etmişdir. Universitetdən çıxarıldıqdan sonra Malatyada, daha sonra Ədirnə liseyində ədəbiyyat müəllimi işləyən Nihal Atsız bu məqaləsindən sonra da işdən azad olunmuşdur.

Tez-tez işdən çıxarılmalar, aylarla işsizlik, Nihal Atsızın iradəsini qıra, onu türkçülük ideyalarından uzaqlaşdıra bilməmişdir.

Türk milliyyətçiləri tərəfindən may ayının 3-nün birlik rəmzi olaraq bayram edilməsinin öz səbəbləri var. 1944-cü ilin mart-aprel aylarında Nihal Atsız o zaman Türkiyənin Baş naziri Şükrü Saracoğluna kommunistlərin Türkiyənin milli maraqlarına zidd hərəkətləri barədə 2 açıq məktub ünvanlamış və həmin məktubları "Orhun" jurnalında yayımlamışdır. Öz silahdaşı Səbahəddin Əli və digərlərinin kommunist fəaliyyətlərini tənqid edərək, Milli Təhsil naziri Həsən Əli Yücəlin onları dəstəklədiyini bildirmiş, Təhsil nazirini istefa verməyə çagırmışdı. Nihal Atsız nazirə yazdığı bu iki məktubda yaşadığı dövrün siyasi xəritəsini ustalıqla çəkmişdir. Türkçülükdən başqa heç bir siyasi görüşü türklər üçün qəbul etməyən Nihal Atsızın bu yazısından sonra həmin dövrdə Türkiyədə baş verənləri anlamaq üçün 2-ci bir yazını oxumağa ehtiyac yoxdur. Baş nazir Şükrü Saracoğlunun milli məclisdə "Bizim üçün Türkçülük bir qan məsələsi olduğu qədər də bir vicdan və bir kültür məsələsidir" sözlərindən ruhlanaraq ona 2 açıq məktubunu yazmışdır, Türk dövlətinin tarixində Türk millərçiliyinin dövlət rəsmiləri tərəfindən bu qədər dəqiqliklə heç vaxt söylənmədiyini bildirmişdir. Hər iki məktubunda Nihal Atsız solçu fikirlərin təbliğat maşınının bəzən hiyləgərcəsinə gizli-gizli, bəzən də açıqca işə düşdüyünü, konfranslarda solçuların, kommunistlərin türkçülük, milliyyətçilik lehinə söylənilən fikirlərə qarşı açıqca etiraz etmələri, İstiqlal marşı çalınarkən ayağa qalxmamaqla sayğısızlıq göstərmək istəyən türk qanı qarışıqların "türk deyilmisiniz? Allah bəlanızı versin, alman və ingilis olmadığıma peşmanam" deyən tarix müəlliminin axtarılmaması, liseylərdə, universitetlərdə, hətta Təhsil Nazirliyində belə məqam sahibi olan kommunistlərin türklər əleyhinə apardıqları propaqandaların, "günün birində haminiz kommunist zindanlarında çürüyəçəksiniz" deyə bağıran Boğazçı liseyinin tələbələrini təhdid edənlərdən tutmuş bütün dövlət məmurlarını və rejimi alçaldan mənzum bir "delirium" (sayıqlama) yazan, Dil Qurumunun üzvü, Ankara Dövlət Konservatoriyasının müəllimi, şair Səbahəddin Əliyə qədər türkçülüyə düşmən olanları vətən və millət yanğısı ilə tənqid almışdır. (2, s. 110)

Bütün suallarına nazirdən cavab gözləyən Nihal Atsız nazirə xitabən demişdi: "özünüzün dediyiniz kimi siz xalq arasından çıxmısınızsa, Millət Məclisinin üzvləri həqiqətən xalqın vəkilləridirsə, demokratik bir rejimdə yaşayırıqsa, sizin xalq adamı, demokrat xalqçı və türkçü olmağınızdan dolayı məni dinləməyə məcbursunuz. (8, s.17) Əgər bunlar doğru deyilsə mənim sizə müraciətim ədəbsizlik olar və "Orhun" jurnalı bağlanar." Bu sözlərlə nazirə xitab etməyi çox böyük cəsarət və cürətə malik əsil türkçü, turançı və milliyyətçi olan Nihal Atsız edə bilərdi.

Bu müraciəti Nihal Atsızın ədəbiyyat müəllimliyi işinə son verilməsi və "Orhun" jurnalının bağlanması ilə nəticələndi. Lakin türkçülər tərəfindən böyük sevgi ilə qarşılanaraq onların yenidən birləşməsinə təkan verdi.

Marksist yazıçı Səbahəddin Əli haqqında yazdıqlarına görə Səbahəddin Əli Nihal Atsızı məhkəməyə verdi. Atsızın Şükrü Saracoğluna müraciəti və Səbahəddin

Əli tərəfindən məhkəməyə verilməsi ölkənin hər yerində türkçü gəncləri ayağa qaldırmış, 3 may 1944-cü ildə tələbələrin məhkəmə prosesində iştirakına mane oldunduğu səbəbindən tələbə nümayişləri başlamış, yüzlərlə adam həbs olunmuşdur. Olkənin hər yerindən türkçü gənclər Ankaraya gələrək mitinqlər təşkil etmişdilər. Bu məhkəmə "Kommunistlərə qarşı türkçülük" davası kimi yaddaşlara həkk olunmuş, 3 mayda türkçülərin yenidən birləşdikləri üçün türk milliyyətçiləri tərəfindən bayram elan edilmişdir. Nihal Atsız və 3 may hadisələrindən danişarkən bu iki: yaradılan və baş verən olayları bir-birindən ayırmaq haqsızlıq olar.

3 may hadisələrindən sonra bir il yarım məhbus həyatı keçirən Nihal Atsız türkçülərin öz təbiri ilə desək şəfqətli, adil, hisslərə qapılmayan, iman dolu, təmiz ürəkli türk milləti ilə dərdləşməyə ehtiyacı olduğunu əks etdirən açıq məktubunda türkçülərin "vətən xaini", "hökumət çevrilişi edən inqılabçılar", "Almaniyaya satılmışlar" adlandırılaraq millətin beynini doldurduqlarını, türkçülərin türk milliyyətçisi olmaqdan başqa günahları olmadığını, milliyyət, hürriyyət və ictimai ədalət mübarizəsini özlərinə dərd etdiklərini türk millətinə xitab etmişdir. Müraciətində şərəf və ləyaqətlərini qorumaq üçün hər şeydən keçməyə hazır olan türkçülərin heç bir quvvət qarşısında böyün əymədiyini, bir türkçünün yalnız allah və milli vicdanın modeli olan qanun qarşısında əyilə biləcəyini iftixar hissi ilə türk millətinə çatdırır, türk milləti qarşısında baş əyir. Türk millətinin ən böyük və ən uca olduğunu millətinə müraciətdə ifadə edərək kommunistlərə bəyan edir.

Nihal Atsız XX əsr türk milliyyətçiliyinin öncüllərindən biri olmaqla yanaşı türk dilini və türk tarixini dərindən bilən türkoloq, şair, və yazıçıdır. O, əsrlərdən süzülüb gələn Göy türklərin tarixini "Bozqurdlar ölür", Bozqurdlar dirilir", "Ruh adamı" adlı tarixi romanlarında əks etdirərək ədəbiyyatı tarixiləşdirmişdir. Tarixi qəhrəmanlar haqqında bütün dövrlərdə çox sayda əsərlər yazılıb. Tarix özü də qəhrəmanlarına birmənalı yanaşmamış, bəzən ən böyük qəhrəmanlarının belə kiçik səhvlərini önə çəkmiş, qəhrəmanlıqlar üzərinə kölgə salmışdır. Bu cəhətlər türk tarixində də özünü göstərmişdir.

Nihal Atsız türk millətinin gələcəyini düşünərək məktəblərdə, universitetlərdə milli irfanın və milli məfkurənin formalaşmasının milli bir vəzifə olduğunu qələmə alır. O, orta məktəblərdə keçmişi, dolayısı ilə türk millətini yeni nəslə sevdirəcək heç bir işin görülmədiyini, liseylərdə tədris edilən tarix kitablarında Roma, Yunan, Misir və s. ölkələrin tarixinə ayrılan səhifələrin belə türk tarixinə həsr edilən səhifələrdən cox olduğunu ürək yanğısı və hayqırtı ilə bildirir.

İstər fərd, istərsə də millətlər olsun keçmişə söykənib, keçmişi təhlil edərək səhvlərdən nəticə çixararaq gələcəyə getmək ən düzgün olandır, keçmiş dayanılacaq ən böyük qüvvədir.

1932-ci ildə Nihal Atsız "Atsız Məcmuə"də nəşr etdirdiyi məqalədə keçmişi inkar edən, hətta "keçmişi söyərək" bunu bir dəb, millət düşmənçiliyi halına gətirənləri tənqid edir, müasir olmaq üçün keçmişin üzərindən xətt çəkib gələcəyi düşünənləri iman və iradələri zəif, biçarə insanlar adlandırır. Türk millətinin

keçmişini inkar edib qərb ideologiyasını təbliğ edənləri, qərbə getmək, qərbə aid olan hər şeyi təqlid etmək, türk millətinə zərərli olan cəhətlərdə Avropanı bir meymun kimi yamsılamağa sərf etdikləri zaman və çabanı millətçiliyə sərf etmələrini, millətə və məmləkətə fayda verəcək tərəflərin qərbdən götürülməsinə çağırır. Roma, Yunan, Fransa tarixindən, hüquqlarından bəhs edən əsərləri "tutuquşu" kimi əzbərləyən müəllimlərdən ictimaiyyət dərslərində Avstraliyanın vəhşi qəbilələrinin adlarının yanında türk adının nə qədər çəkildiyini soruşur. Osmanlı və Səlcuk xanədanlığını bir kənara ataraq hər şeyin başlanğıcını cumhuriyyət dövrü ilə başlayan və bunu müasirlik hesab edən alimlər qərb mədəniyyətini qəbul etdikdən sonra o qədər qərbləşdilər ki, artıq başları dumanlanmağa və özlərini belə unutmağa başlayanları Nihal Atsız tənqid edir, türkləşmək, türk millətinin keçmişinə söykənərək bu günün tələblərinə sahib çixmaq lazım olduğunu vurğulayır, keçmişdə şərəfli bir tarixi olmayan millətlərin özləri üçün saxta bir keçmiş, milli dastanlar uydurduğu halda minlərcə illik şanlı fəthlər və mədəniyyət tarixi olan türk millətini qaraçı halına gətirməyə çalışanları lənətləyir. Kommunist propaqandası, frənkpərvərlik, kosmopolitlik məmləkətdə bir sistem halında dörd nala çapdığı, dinin düşüncələrdən belə silinməsi zamaninda yeganə sarılacaq istinadgah türk milləti və gənc türkçülüyün olduğunu qeyd edir. Millətin bir uçuruma doğru getdiyini, lakin bu uçuruma gedən yolun qarşısını kəsə biləcək bir qüvvətin universitetlər, elm ocaqları olduğunu göstərir.

Bütün dünyada müxtəlif ad altında milliyyətpərvərlik cərəyanları sürətləndiyi halda türk gəncliyi kosmopolitliyə doğru sürüklənir, halbuki universitetlər, elm mərkəzləri alimlər milli şüuru milli irfanla oyandırmalı, türk uşaqları məktəblərdə milli mədəniyyətlə yetişdirilməli, Teymurun bir vəhşi, Çingiz Xanın bir mədəniyyət düşməni, onların ordularının "tatar" adlandırılmasına son qoyulmasına çağırırdı. Nihal Atsız elm sahəsində islahatların aparılmasını, hətta universitetin kökündən dəyişdirilməsi və ya yenidən qurulması fikrində olduğunu böyük cəsarətlə bəyan edir, universiteti orta məktəbin 3-cü mərhələsi adlandırır, orada keçilən dərslərin isə lisey dərslərindən bir az yaxşı olduğunu, dərs deyənlərin isə 1-2 nəfəri çıxmaq şərti ilə əsərsiz və kitabsız hocalar olduğunu yazırdı.

Nihal Atsıza görə türkçülük bir ideologiyadır, ideologiya millətlərin mənəvi qidasıdır, ideologiyasız bir millətin sonu yenilmək, əzilmək, hətta xəritədən silinərək yox olmaqdır. Türkçülük də bir ideologiya kimi dünənə söykənərək həqiqətlərlə xəyalların qarışmasından doğan, millətə təkan verən və uğrunda ölünən bir diləkdir. Türkçü olmaq asan deyil, hər qaşına çıxan türkçü olmadığı kimi, hər "türkçüyəm" deyən də türkçü sayılmaz. Türkçülük türk milliyyətciliyidir, türkçülük köhnə və yanlış milliyyətçiliklərin hamısını rədd edir, türkçülər üçün İzmiri qurtarmaq üçün aparılan savaşla Kıbrızı, Kərkükü və ya Azərbaycanı, Türküstanı qurtarmaq üçün savaşlar arasında heç bir fərq yoxdur. Çünki türk milləti bir bütün olduğu üçün türkçülük ancaq bütün türkləri içinə alan bir milliyyətçilik davasıdır.

Nəticə

Hüseyin Nihal Atsız publisistikasında türkçülük ana xətti təşkil edir. Onun bütün məqalələrinin fonunda türkçülük ideologiyası dayanır. Əgər bir millət ucalmaq iradəsi daşımazsa, özünə güvənməzsə, yalnız başqa millətləri təqlid etməklə məşğuldursa, öz keçmişi ilə öyünməzsə millətinin ideologiyası uğrunda ölümü gözə alaraq savaşdan qorxarsa o millət içindən çürümüşdür. Bu fikirlər nəinki Nihal Atsızın yaşadığı XX əsr, hətta bütün dövrlər üçün aktualdır. Milli dəyər, milli şüur olmadan bir millətin yüksəlməsi və dünya arenasında millət olaraq özünü sübut etməsi mümkün deyildir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Kitab:

1. Hüseyin Nihal Atsız. Makaleler III İrfan nəşriyyatı İstanbul – 2018 səh. 510
2. Turançılıq, milli degerlər və genclik.“ Ötükən” nəşriyyatı İstanbul-2022 səh.252
3. Hüseyin Nihal Atsız. Makaleler II İrfan nəşriyyatı İstanbul – 2018 səh. 253
4. Aydın Mədətoğlu Qasımlı. “Türklər” tarixi oçerklər Bakı-2012
5. Hüseyin Nihal Atsız. Makaleler IV İrfan nəşriyyatı İstanbul -2018 səh. 468
6. Aydın Mədətoğlu Qasımlı “Türkçülər” səh. 329 Bakı – 2014

Ahmed Hijran Ahmed

Turkism in Hüseyin Nihal Atsiz`s publishing

Summary: İt would be a perfect encyclopedia if the valuable ideas about the Turks were collected in one place. Taking these material and spiritual values that the wise and genius people said about the Turks, the Turkish Nation emerged from the merciless tests of history with honor and won the right to live in life, and proved its historical greatness and abilities to humanity. The Turkish identity has reached the peak of human perfection, which has left its mark on the history of the world as a tribe, people and finally a nation. İf human history as a body, Turk is its soul. To imagine a body without a soul is to imagine a universe without a god. Real Turks who lived as Turks, rose as Turks, and left this world as Turks and entered eternity, served not only their nation, but the entire humanity, in this article Huseyin Nihal Atsız, a well-known poet and writer of the 20th century, who was born as a Turk and lived forever as a Turk, dedicated his whole life to Turkism, takes a place as the main line in the publishing of Huseyin Nihal Atsiz, showed a strong position to solve all problems during his lifetime and his strenuous efforts for the rise of the ideology of Turkism has found its reflection. Huseyin Nihal Atsız` s “An open letter Attorney General Saracoglu”, “ Turkism and politics”, “ How to raise Turkish girls”, “An open letter to the Turkish nation”, “ The university ` s black, or rather, in a word, face blacklist” article, the ideology of Turkism, as stated by Mahmud Kashgarli, is a

call to fight for the justification of the name “Turk” given by God, which means Mature man.”

Key words: turkism, turkish nationalism, national consciousness, ideology.

AXMED ХИДЖРАН АХМЕД

ТЮРКИЗМ В ПУБЛИЦИСТИКЕ ХУСЕЙНА НИХАЛА АТСЫЗА

Резюме: Если ценные мнения о турках собраны в одном месте была бы идеальная энциклопедия. Взяв те материальные и духовные ценности, которые мудрые и гениальные люди сказали о тюрках, Турецкий Народ с честью вышел из беспощадных истории и заслужил право жизнь, доказав свое историческое величие и возможности. Турецкая идентичность, оставившая свой след в истории человечества как племя, народ и наконец нация достигла вершины человеческого совершенства. Если человеческая история в целом – это тело, то турок – это его душа. Представить тело без души значит представить вселенную без бога. Истинные тюрки которые жили тюрками покинули этот мир тюрками и
вошли в вечность, служили не только своему народу, но и всему человечеству. В данной статье место в публицистике тюркизма Хусейн Нихал Атсыз, известный поэт и писатель XX века, родившийся турком и проживший вечно как турок, посвятивший всю свою жизнь тюркизму, основной линии, показал твердую позицию по решению всех проблем при жизни, и его напряженные усилия по возвышению идеологии тюркизма нашли свое отражение. Хусейн Нихал Атсыза “Открытое письмо премьер министру Шукрю Сараджоглу“, “Тюркизм и политика”, “Тюркизм–неизменная идея”, “Как воспитать турецких девушек”, “Открытое письмо турецкому народу”, “Университетские черный, а точнее, одним словам, лицо черного списка статьи”, как заяавил Махмуд Кашгарли, идеология тюркизма – это призыв к борьбе за оправдание имени “Тюрк”, данного самим Богом, что означает “Зрелый человек”.

Ключевые слова: тюркизм, турецкий национализм, национальное сознание, идеология.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.11.2023
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.11.2023
Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Eşqanə Babayeva tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

İçindəkilər:

DİLÇİLİK

ХУРАМАН МАГЕРРАМОВА
СТРУКТУРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА 3

NİLUFƏR MƏMMƏDZADƏ
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ KEÇMİŞ ZAMAN FORMALARININ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ 10

MƏMMƏDOVA SƏİDƏ QUBAD QIZI
MOLLA PƏNAH VAQİFİN YARADICILIĞINDA BƏDİİ SUAL VƏ BƏDİİ XİTABIN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ 16

MƏMMƏDOVA AYBƏNİZ ƏBIL
AĞASIYEVA MƏTANƏT SƏFƏR
LAÇIN RAYONU ƏRAZİSİNDƏKİ HİDRONİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 25

LALANZAR MURADLI
TECHNOLOGY OF TEACHING LISTENING 33

SEVDA ÇƏRKƏZOVA
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ TƏDRİS VASİTƏLƏRİNİN EFFEKTİ 41

GÜLTƏKİN ABDULLAYEVA
İBTİDAİ SİNİF ŞAGİRDLƏRİNİN NİTQİNİN İFADƏLİLİYİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR 49

İMANOVA İRADƏ İSA Q.
LƏQƏBLƏRİN QOYULMA SƏBƏBİNƏ VƏ MƏZMUNUNA GÖRƏ TƏSNİFİ 58

VALİDƏ ABIYEVA
AFƏT SƏFIXANOVA
İNGİLİS DİLİNDƏ TERMİN ANLAYIŞI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI 64

MƏLAHƏT SƏMƏDOVA
MÜXTƏLİF SİSTEMLİ TÜRK VƏ SLAVYAN DİLLƏRİNDƏ KÖKSÖZ YUVALARININ SEMANTİK-FUNKSİONAL VƏ STRUKTUR İNKİŞAFI.....70

VALİDƏ ABIYEVA
AFƏT SƏFİXANOVA
İNGİLİS DİLİNİN QRAMMATİKASINDA TARİXİ DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ONLARIN MƏRHƏLƏLƏRLƏ İNKİŞAFI.....76

İBRAHİMOVA İRADƏ RZA QIZI
ДИАЛЕКТОЛОГИЧЕСКИЕ, ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И ИДЕОГРАФИЧЕСКИЕ СЛОВАРИ.....83

ZÜLFİYYƏ HÜSEYNOVA SƏLİM QIZI
AYGÜN ALCANOVA CAVİD QIZI
İNGİLİS DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ YENİ SÖZLƏRİN TƏRCÜMƏSİ PROSESİNDƏ NƏZƏRƏ ÇARPAN UYĞUNLUQLAR VƏ ÇƏTİNLİKLƏR HAQQINDA.....90

QOCAYEVA KÖNÜL NAZİM QIZI
KƏRİMOVA QÖNÇƏ AKİF QIZI
INGILIS DILINDƏ CERUNDUN FEİLİ - İSMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MƏQBUL EKVİVALENTLƏRİ.....97

İMANOVA KƏMALƏ XALİD QIZI
NON-VERBAL COMMUNICATION AS A TOOL FOR EFFECTIVE TEACHING.....103

MƏMMƏDOVA ELNARƏ ADIL
İRADƏ İMANOVA İSA QIZI
HEYDƏR ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DİLİNİN QORUYUCUSU KİMİ.....111

İMAMOVA SONAXANIM QURBAN QIZI
AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ, MÜASİR DÖVR MEMARLIĞI,TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT, RƏSSAMLIQ,HEYKƏLTƏRAŞLIQ, MUSİQİ ƏNƏNƏLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TARİXİ İNKİŞAFI HAQQINDA.....118

HƏMİDOVA MƏTANƏT HƏMİDPAŞA QIZI
TƏHQİR LİNQVİSTİK EKSPERTİZANIN OBYEKTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ ONUN LİNQVİSTİK VƏ HÜQUQİ ASPEKTLƏRİ.....125

HƏSƏNOVA GÜLZAR ƏLİF QIZI
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ-İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN PSİXOLOGİYASI VƏ ÜNSİYYƏTİN QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏRİ 132

XƏYALƏ İBRAHİMOVA
PEŞƏKAR TƏRCÜMƏNİN ƏSASLARI 140

AYTƏN HÜSEYNOVA
TÜRKAN NƏSİROVA
MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ YAZININ ROLU 147

ŞƏFƏQ RZAYEVA
GÜLNAR NAĞIYEVA
SƏBİNƏ ƏLƏSGƏROVA
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ METAFORANIN İŞLƏNMƏSİ 153

ŞÜKÜROVA SEVINC FƏZIR QIZI
LİNQVİSTİK TƏDQİQATLARIN ƏSAS METOD VƏ METODİKALARI 159

NABAT İBRAHİMOVA
ZAMAN MƏZMUNLU "İNDİ" ZƏRFİNİN İŞLƏNMƏ DAİRƏSİ 172

ИСАЕВА СЕВИНДЖ
ДАВУТОВА АЛФИЯ
СТИЛИСТИКА РУССКОГО ЯЗЫКА 178

АХМЕДОВА ИРАДА
АЛИЕВА ХАТУН
ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ 184

ALIYEVA GÜLÇÖHRƏ BABAƏLİ
DİLDƏ SEMANTİK SAHƏ ANLAYIŞI 189

ХАЛИЛОВА ГАМИДА АЗИЗАГА ГЫЗЫ
ПОНЯТИЯ «ТЕКСТ» И «ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ТЕКСТ» В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ 196

МЕХТИЕВА ТАРАНА ТОФИГ Г.
ПАРЕМИОЛОГИЯ И ЕДИНИЦЫ РЕЧИ 204

MƏMMƏDOVA NIGAR ORUC
QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ (İNDİKİ ERMƏNİSTAN) TOPONİMLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA İŞTİRAK ETMİŞ SİNONİM ŞİVƏ ELEMENTLƏRİNİN LİNQVİSTİK TƏHLİLİ 210

SÜRƏYYA HACIYEVA
BƏDİİ DİLDƏ SİNONİMLƏR 217

ИРАДА МАРДАН КЫЗЫ НУРИЕВА
ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ С ОКОНЧАНИЕМ ING В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ..... 227

ЛЯТАФАТ КАМИЛЬ КЫЗЫ ХАЛИЛОВ,
ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ РАЗНОВИДНОСТИ ОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ПРИДАТОЧНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ 235

ƏLİYEVA İLHAMƏ NADİR QIZI
İNGİLİS DİLİNDƏ VERBALİZƏ OLUNMUŞ SOSİAL AKTLAR 242

MƏMMƏDOVA LEYLA SADIX QIZI
DİL ŞƏXSİYYƏTİ ANLAYIŞI VƏ ONUN STRUKTURU 250

AYSEL İBRAHİMOVA
ALİ MƏKTƏBLƏRİN AŞAĞI KURSLARINDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ AUDİO VƏ VİDEO MATERİALLARDAN İSTİFADƏ YOLLARI..... 255

ŞAHRUN SƏMƏDZADƏ
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV FƏALİYYƏTLƏRDƏN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI..... 261

ZEYNƏB ARABOVA
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASINDA DİL MATERİALLARINDAN İSTİFADƏ METODİKASI..... 267

GAMARLI SAIDA
UKLEYN DIANA
TECHNOLOGY OF TEACHING WRITING IN A FOREIGN LANGUAGE 273

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AQŞİN DADAŞ-ZADƏ
AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASINDA MÜHİT, SƏCİYYƏ,
HADİSƏ ÜÇBUCAĞININ BƏDİİ İNİKASI 282

SƏMAYƏ CƏLİLOVA
FÜZULİ ŞEİRİNDƏ İLAHİ EŞQ ANLAYIŞI 292

KÖNÜL XEYRULLA QIZI ƏSGƏROVA
PURİTANLIĞIN TƏŞƏKKÜLÜ, TƏKAMÜLÜ VƏ ONUN AMERİKA
ƏDƏBİYYATINDAKI İLKİN İZLƏRİ 300

МЕХТИЕВА ЛЕЙЛА
РОЛЬ БОЛГАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СОВРЕМЕННОЙ
ЖИЗНИ БОЛГАРИИ 307

QULİYEVA GÜNEL RAMİZ QIZI
ŞAKİRLİ GÜNEL İSRAFİL QIZI
KİV-in İNKİŞAFINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU 313

MƏMMƏDRZAYEVA AYŞƏN ALLAHVERDI QIZI
İSA HÜSEYNOV YARADICILIĞINDA POSTMODERNİZM 321

ORUCOV ZAKIR ŞÜKÜR OĞLU
YOLÇUZADƏ PƏRİŞAN ÜZEYİR QIZI
GƏLOXÇU TAYFALARI VƏ ONLARIN FOLKLORU 329

SƏİDƏ ATƏŞ QIZI ABDULLAYEVA
UŞAQLARIN HUMANİZM TƏRBİYƏSİNDƏ VALİDEYNLƏRİN
ÜZƏRİNƏ DÜŞƏN VƏZİFƏLƏR VƏ TƏLƏBLƏR 339

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
XALQIMIZIN QİYMƏTLİ SÖZ İNCİLƏRİ - ATALAR SÖZLƏRİ 349

TAMARA ŞƏRBƏT QIZI ƏLİZADƏ
AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATINDA XALQ OYUNLARI 355

ASLANOVA TƏRANƏ ƏBÜLFƏZ QIZI.
SÜLEYMAN RƏHİMOVUN OBRAZLAR SİLSİLƏSİ 361

AĞAYEVA SƏBİNƏ OQTAY QIZI
ПРОБЛЕМНО-ТЕМАТИЧЕСКАЯ И ХУДОЖЕСТВЕННАЯ НОВИЗНА
ТВОРЧЕСТВА ГАЛИМДЖАНА ИБРАГИМОВА 368

QƏDİM İGİD OĞLU RUFULLAYEV
MİRZƏ ŞƏFİ VAZEH İRSİNİN TƏDQİQİNDƏ SALMAN MÜMTAZIN ROLU...380

VÜSAL HICRAN (İsgəndərli)
NİZAMİ GƏNCƏVİ. "LEYLİ VƏ MƏCNUN" POEMASININ BƏDİİ
VƏ FİLOLOJİ TƏRCÜMƏSİNƏ DAİR.....389

TAHİR ORUCOV
TOTALİTARİZM VƏ REPRESSİYA ŞƏRAİTİNDƏ FOLKLOR
İDEOLOGİYASI 399

LALƏ MIRZƏYEVA ZAUR QIZI
ALTAY DİL AİLƏSİNİN İKİ ÜZVÜNÜN
(AZƏRBAYCAN VƏ KOREYA DİLİ) MÜQAYİSƏSİ.....407

АЛИЕВА ГЮЛЬГЮН ШУКЮР КЫЗЫ
НЕЗАБЫВАЕМЫЕ ГЕРОИ АНАРА.....412

ƏHMƏD HICRAN ƏHMƏD QIZI
HÜSEYİN NİHAL ATSIZ PUBLİSİSTİKASINDA TÜRKÇÜLÜK.....420

Elm və təhsil" nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 15.11.2023
Şərti çap vərəqi 27. Sifariş № 458
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab "Elm və təhsil" nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4